

Донецький національний університет імені Василя Стуса
Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет імені Василя Стуса
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЯГУНОВА ДМИТРА ВІКТОРОВИЧА

УДК 323.22/.28:343.82+326:327.8:339.9

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПЕНІТЕНЦІАРНА ПОЛІТИКА
ЯК СКЛADOVA СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів містять посилання на відповідне джерело

_____ Д.В. Ягунов

Науковий консультант:

Нагорняк Тетяна Леонтіївна

доктор політичних наук, професор

Вінниця – 2021

АНОТАЦІЯ

Ягунов Д. В. Пенітенціарна політика як складова соціального контролю. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Донецький національний університет імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України, Вінниця, 2021.

У дисертації досліджується сутність, форми, методи і межі соціального контролю у суспільстві початку ХХІ століття на прикладі пенітенціарної політики сучасних національних держав та транснаціональних приватних акторів, які у багатьох країнах витіснили державу зі сфери формування та реалізації пенітенціарної політики.

Дисертація містить критичний аналіз поглядів зарубіжних та українських вчених, які заклали основи сучасного розуміння соціального контролю, та авторські пропозиції щодо застосування таких поглядів для дослідження пенітенціарної державної політики та її наслідків для українського суспільства. Ключовою тезою цього дослідження є те, що сучасний соціальний контроль є більш проникливим, технологічним, тонким та всеосяжним (перш за все, у силу своєї більшої технологічності), а відтак у суспільстві Постмодерну існує реальна небезпека втрати свободи. У дисертації робиться наголос на важливості для політичної науки ХХІ століття досліджень сутності технологічного соціального контролю на прикладі концепції «карального (пунітивного) міста», яке служить моделлю сучасного інформаційного суспільства. У дослідженні міститься аналіз трансформації моделей соціального контролю з відповідними характеристиками кожної моделі. Дослідження актуалізує питання застосування у ХХІ столітті категорій, запроваджених Мішелем Фуко («ранг», «іспит», «дисципліна») і фокусує увагу на актуальності таких категорій. Дослідження надає практичні приклади «посягання на свободу» (як-то камери відеоспостереження, інформаційні бази

даних, електронний моніторинг, розширення типології та класифікації девіантів) та поширення більш проникливого соціального контролю у сфері пенітенціарної політики. Окрема увага приділена прикладам застосування концепції *net widening* у національних системах.

Дослідження робить окремий наголос на важливості феномену «кризи реабілітаційного ідеалу», що настала після публікації у 1971 році відповідної праці американського соціолога Роберта Мартінсона. Дослідження базується на ідеї, що свобода – це влада і вибір. Влада не як негативна категорія, що пов'язана з примусом і впливом, а в якості можливості необмежено реалізовувати свій вибір у суспільстві таких самих вільних людей без шкоди для себе та оточуючих. Проте класичний формальний підхід до соціального контролю як до природнього консенсусу у цьому дисертаційному дослідженні автором сприймається критично. Суспільство початку XXI століття – це суспільство тонкої, прозорої, проте водночас жорсткої влади, що не толерує владу дійсно вільних людей. Логічним висновком цього дисертаційного дослідження буде саме актуалізація проблематики добровільної відмови від свободи на користь «безпеки», або, краще сказати, поєднання «безпеки» з «комфортом» відповідно до вимог культури споживання глобалізованого суспільства.

Крім того, у дослідженні акцентується увага на те, що у новій системі координат суспільства початку XXI століття значно розширяється коло девіантів за рахунок потенційних (іноді навіть просто задекларованих) девіантів, а ключовими категоріями захисту суспільства стають не «злочин» та «справедливе й законне покарання», а більш глибокий та проникаючий соціальний контроль над значно більшими групами населення за допомогою формально незалежних інституцій. Зазначений вище процес характеризується тим, що донедавна чіткі кордони між закритими тотальними інституціями та неінституційними додатками розчиняються. Так само розчиняються кордони між згаданими вище «законослухняними громадянами» і «чесними платниками податків», з одного боку, та, з іншого, «девіантами» (навіть

злочинцями).

За результатами дисертаційного дослідження виявлено, що у сучасних умовах вже не суспільство здійснює соціальний контроль з метою саморегулювання та самовпорядкування соціальних відносин, а проникливий технологічний соціальний контроль здійснюється над суспільством з боку держави та приватних суб'єктів, причому останні нерідко вже мають не національну, а транснаціональну владу. Суспільство XXI століття перестало бути суб'єктом соціального контролю та перетворилося на його об'єкт, дедалі більше піддаючись впливу процесів *net-widening*, внаслідок чого суспільство XXI століття набуває ознак *карцерного суспільства*, де традиційні національні системи соціального контролю (включаючи тотальні інституції) стають більш мобільними й технологічними та набувають якісно нових форм, значущості та значення.

У дисертаційному дослідженні робиться висновок, що в умовах суспільства XXI століття покарання та інші форми соціального контролю позбавлені традиційних цілей (включаючи «виправлення» або «перевиховання» девіантів), хоча зазначені традиційні цілі все ще формально декларуються як «класичні» та відображаються у міжнародних та регіональних стандартах прав людини та стандартах функціонування систем соціального контролю сучасних держав.

Крім того, розповсюдження нових, більш технологічних й водночас завуальованих форм соціального контролю у сучасному суспільстві створює ще більшу небезпеку перетворення суспільства на глобальну тотальну інституцію, де критерієм ізоляції, дискримінації та подальшого соціального розшарування є абстрактне поняття «*соціальна небезпека*». Класичне «кримінальне право свободи», за допомогою якого упродовж декількох століть відбувалася стигматизація окремих осіб через тавро «злочинця», для сучасних національних держав, міжнародних організацій та транснаціональних корпорацій вже не є достатнім інструментом для забезпечення достатнього для їхніх цілей соціального контролю на відповідних територіях та/або

відповідних сферах.

На заміну класичному тлумаченню соціальної відповідальності держави, інститутам соціальної політики, суб'єктно-владних відносин, традиційним національним системам соціального контролю та відповідним інституціям (включаючи пенітенціарну систему) прийшли більш гнучкі, технологічні та приховані механізми соціального контролю, які сприяють подальшій інкарцерації суспільства.

Тривалий час в'язниця була мікромоделлю суспільства, в якому «свобода» була однією з найважливіших категорій (що було особливо характерно для Європи та Північної Америки). Таке ж саме значення має свобода і в сучасному суспільстві. Проте суспільство ХХІ століття суттєво змінилося і, відтак, докорінно змінилося і сучасні уявлення про свободу. Зміна сутності, ролі та функцій в'язниці під впливом численних соціально-економічних процесів є індикатором зміни самого суспільства та поглядів на сутність зазначеної вище категорії. Відтак, сьогодні ми маємо діаметрально протилежну ситуацію: вже не в'язниця є моделлю суспільства, проте суспільство є моделлю в'язниці, у зв'язку з чим особливої актуальності набуває концепція *карцерного суспільства*.

Крім того, у дисертаційному дослідженні піддається детальному аналізу феномен в'язничної приватизації, а також політико-економічні аспекти функціонування сучасних транснаціональних в'язничних корпорацій. У центрі дослідження перебуває проблематика передачі пенітенціарної функції держави приватним акторам з подальшим винесенням цієї функції на наднаціональний рівень.

Окремим об'єктом цього дослідження є комплексний політико-економічний дуалістичний процес, який водночас характеризується як протидією між транснаціональними в'язничними корпораціями й національними державами, так і одночасно вимушеним співіснуванням зазначених вище суб'єктів.

У дослідженні фокусується увага на проблемі моральності сучасних тенденцій наднаціоналізації пенітенціарної політики та цивілізаційних

цінностях, які рухають транснаціональні в'язничні корпорації.

Окреме місце у дослідженні посідає позиція щодо перетворення транснаціональних в'язничних корпорацій на квазідержавні утворення з відповідними атрибутами, функціями та повноваженнями. Дослідження також містить аналіз проблеми переходу від держави до приватного сектора повноважень з використання сили (у тому числі фізичного примусу).

Дисертаційне дослідження аналізує не лише перехід влади від національної держави до транснаціональних приватних акторів. У фокусі дослідження перебувають саме питання глибинної трансформації «влади карати».

У дослідженні робиться висновок, що для сучасного західного світу в'язнична приватизація та наднаціоналізація в'язничного бізнесу – це майже буденне явище, яке для країн пострадянського простору є феноменальним, ще надає ще більшої актуальності цьому напрямку досліджень в Україні.

Ключові слова: в'язнична приватизація, в'язничні корпорації, в'язнично-індустріальний комплекс, глобалізація, девіанти, девіантна поведінка, криза реабілітаційного ідеалу, масовий соціальний контроль, пенітенціарна політика, пенітенціарна система, покарання, реабілітація злочинців, свобода, соціальна відповідальність держави, соціальний контроль.

ABSTRACT

Yagunov D. V. Penitentiary Policy as a Component of Social Control. – Manuscript.

Thesis for ScD degree in Political Science, specialty 23.00.02 «Political institute and processes». – The Vasyl' Stus Donetsk National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Vinnytsia, 2021.

The dissertation investigates the essence, forms, methods and limits of social control in the Postmodern society on the example of modern prison and probation policy of nation states and transnational private actors, which in many countries

have pushed the State out of the formation and implementation of prison and probation policy.

The dissertation contains an analysis of the views of the Western and Ukrainian scientists, who laid the foundations of modern understanding of social control, as well as the author's proposals for the application of such views in the XXI century society.

The main thesis of this research is that the Postmodern social control is more insightful, subtle and comprehensive (primarily due to its greater manufacturability). Therefore, there is a real danger of losing freedom in the XXI century society.

The study emphasizes the importance of research of technological social control on the example of the concept of "punitive city", which serves as a model of modern society.

The research contains an analysis of the transformation of different modalities of social control with the corresponding characteristics of each modality.

The study also analyses the application in the XXI century of the categories introduced by Michel Foucault ("rank", "exam", "discipline") and focuses on the relevance of such categories.

The study provides practical examples of "encroachment on liberty" (such as CCTV cameras, information databases, electronic monitoring, as well as expanding typology and classification of deviants) and the spread of more insightful social control in the sphere of criminal justice. Special attention is also paid to examples of the application of the net widening concept in national criminal justice systems.

The study emphasizes the importance of studying the phenomenon of the "crisis of the rehabilitation ideal", which occurred after the publication of the work of the American sociologist Robert Martinson in 1971.

The research is based on the idea that freedom is power, where the latter is seen as a positive category associated with the unlimited exercise of one's will in a society of equally free people, without harm to oneself and others.

Therefore, from this point of view, the classical formal approach to social control as a natural consensus, which emerged from nowhere, must be taken

critically. The Postmodern society is a society of subtle, transparent, but at the same time rigid power that does not tolerate truly free people.

The main conclusion of this study is concerned with aggravation of voluntary renunciation of freedom in favour of "security", or, better said, the combination of "security" with "comfort" in accordance with the requirements of a globalized consumer society. In addition, the study postulates that the new coordinate system of the XX century society expands the range of deviants due to potential (sometimes even simply declared) deviants, where the key categories of protection of society become not "crime" and "just punishment" but deeper social control over much larger groups of population through formally independent institutions.

The above process is characterized by the fact that clear boundaries between such closed total institutions and non-institutional applications are dissolving. The boundaries between the above-mentioned "honest citizens" and "deviants" (even criminals) are also dissolving. It has been found that in modern conditions, society no longer exercises social control, but social control over society by the state and even private entities that have national or even transnational power.

The study concludes that in the Postmodern society, punishment and other forms of social control are stripped off traditional goals (including "correction" or "re-education" of deviants). Society ceases to be a subject of social control and becomes its object. The Postmodern society exposed to net-widening processes, as a result of which it acquires the characteristics of a carceral society, where national social control systems (including total institutions) become more mobile and take qualitatively new forms.

In addition, strengthening of social control and spreading of new, more technological and at the same time veiled forms of social control in the Postmodern society creates an even greater danger of transforming the society into a global total institution, where an abstract concept of "social danger" becomes a criterion of isolation and further social stratification.

Classical criminal law and traditional systems of social justice, which for centuries have been developed through the "classical" brand of a "criminal", are no

longer a sufficient tool for modern nation States, international organizations and transnational corporations to ensure social control in the respective territories and / or relevant areas.

Classical criminal law, traditional national criminal justice systems and relevant institutions (including prisons and probation) have been replaced with more flexible, technological and covert mechanisms of social control, which contribute to the strengthening of the carceral elements of the Postmodern society.

For a long time, prison has served a micromodel of a society, in which "freedom" was one of the most important categories (especially in Western Europe and the U.S.). Freedom has the same meaning in the Postmodern society also.

However, the Postmodern society has changed significantly. Consequently, modern ideas about freedom have changed more than radically. Changes in nature, role and functions of the prison under the influence of numerous socio-economic processes serves an indicator of the changes in society itself and views on the essence of the above category. Today, we have the diametrically opposite situation: prison is no longer a model of the Society, but the Society is a model of prison, which is why the concept of carceral society becomes especially relevant.

In addition, the study focuses on a phenomenon of prison privatization as well as on political and economic aspects of the functioning of modern multinational prison corporations.

At the heart of this study, there is the issue of transferring the penitentiary function of the State to private actors (with the subsequent transfer of this function to the supranational level). An additional object of the study is a complex political and economic dualistic process, which is characterized with both the opposition between transnational prison corporations and nation states, and, at the same time, with the forced coexistence of the above entities.

The study also focuses on the morality of current trends in the supranationalization of prison and probation policy as well as on the values that drive transnational prison corporations.

A special place in the study is occupied with transforming of transnational

prison corporations into quasi-state entities with appropriate attributes, functions and powers. The study also contains an author's analysis of the problem of the transition powers to use force (including physical coercion) from state to private sector.

The author's study should be seen not only as an analysis of the transfer of power from the nation state to transnational private actors. The focus of the study is the question of the profound transformation of the "power of punishment".

The study concludes that for the modern Western world, prison privatization and supranationalization of the prison business is an almost commonplace issue that is mostly phenomenal for the post-Soviet states, what makes it even more topical issues of research in Ukraine.

Key words: crisis of rehabilitation ideal, deviant behavior, deviants, freedom, globalization, mass social control, offender rehabilitation, penitentiary policy, penitentiary system, prison corporations, prison privatization, prison-industrial complex, punishment, social control, social responsibility of the state.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації:

– монографії:

1. Ягунов Д. В. Пенітенціарна політика як складова соціального контролю : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. 674 с.

2. Ягунов Д. В. Служба пробації: концепція, принципи діяльності, організаційна структура / вид. 3-тє, змін. та доп. Зі вступним словом Н. Г. Калашник та Ю. В. Олійника. Черкаси : Видавництво Юлії Чабаненко, 2006. 72 с.

3. Ягунов Д. В. Сучасна пенологія: альтернативний курс : монографія. Одеса : Фенікс, 2010. 176 с.

4. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови Державної пенітенціарної служби

України О. В. Лісцкова. Одеса : Фенікс, 2011. 446 с.

5. Ягунов Д. В. Європейські правила пробації: переклад, науково-практичний коментар та допоміжні матеріали / Рада Європи. Одеса : Фенікс, 2013. 236 с.

6. Ягунов Д. В. Практика ЄСПЛ (питання кримінального та цивільного судочинства, захисту власності, приватного і сімейного життя) / 4-те вид., перероб, і доп. За ред. Й.Л. Бронза. Зі вступним словом Й.Л. Бронза, А.Є. Костіна та Д. В. Ягунов. Одеса : Фенікс, 2019. 502 с.

– статті у наукових фахових виданнях України:

7. Ягунов Д. В. Альтернативні санкції в сучасному пенальному ландшафті: тенденції, проблеми та перспективи. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2007. Вип. 30. С.204–211.

8. Ягунов Д. В. Глобалізація пробації або глобалізація соціального контролю? Перспективи розвитку концепції пробації у ХХІ ст. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2008. Вип. 34. С.115–121.

9. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система Англії та Уельсу: перехід від виконання покарань до менеджменту у галузі виконання покарань. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2008. Вип. 33. С.207–212 .

10. Ягунов Д. В. Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2010. Вип. 39. С.352–361.

11. Ягунов Д. В. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2010. Вип. 40. С. 175–183.

12. Ягунов Д. В. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2011. Вип. 41. С. 198–207.

13. Ягунов Д. В. Електронний моніторинг в пенальних практиках зарубіжних країн та перспективи його запровадження до національної системи

кримінальної юстиції. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2012. Вип. 46. С. 184–193.

14. Ягунов Д. В. Паноптизм та сучасні пенальні практики (аналіз категорії свободи в суспільстві Постмодерну). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2012. Вип. 44. С. 83–94.

15. Ягунов Д. В. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до убезпечення (філософсько-правовий аналіз). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2013. Вип. 49. С. 218–228.

16. Ягунов Д. В. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки*, 2020. Вип. 5. С. 58–97.

17. Ягунов Д. В. Наднаціональність пенітенціарної політики: глобалізаційні процеси та в'язнична приватизація. *Політичне життя*, 2020. Вип. 2. С. 71–81.

18. Ягунов Д. В. Тотальні інституції в політиці соціального контролю. *Грані*, 2020. Вип. 23 (6-7). С. 65–74.

19. Ягунов Д. В. Паноптизм і пенальні практики суспільства Постмодерну. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політичні студії*, 2020. Вип. 30. С. 240–249.

20. Ягунов Д. В. Пунітивне місто постмодерну: до питання про дисперсію соціального контролю у XXI столітті. *Політичне життя*, 2020. Вип. 3. С. 34–50.

21. Ягунов Д. В. Тортури як інструмент сучасної політики соціального контролю. *Політичне життя*, 2020. Вип. 4. С. 46–54.

22. Ягунов Д. В. Катування як елемент соціального контролю у XXI столітті (політичні та правові аспекти). *Політичне життя*, 2021. Вип. 1. С. 66–83.

– статті в наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, за яким підготовлено дисертацію:

23. Yagunov D. V. Morality of penal theories in the XXI century. *European political and law discourse*, 2014. Volume 1. Issue 6. P. 30–37.

24. Yagunov D. V. Prison inspections in the light of further penitentiary reform in Ukraine. *European political and law discourse*, 2015. Volume 2. Issue 5. P. 156–160.

25. Yagunov D. V. Problems and perspectives of establishing prison inspections in Ukraine. *European political and law discourse*, 2015. Volume 2. Issue 6. P. 152–156.

26. Yagunov D. V. Prison reform in Ukraine: some analytical notes and recommendations. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3. Issue 4. P. 167–184.

27. Ягунов Д. В. Менеджеріалізм у реформуванні пенітенціарної системи України: деякі висновки щодо сучасної модуляції пенальності. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3. Issue 5. P. 63–68.

28. Ягунов Д. В. Аналітичні нотатки щодо закону про слідчих пенітенціарної служби. *European political and law discourse*, 2017. Volume 4. Issue 1. P. 159–163.

29. Ягунов Д. В. Криза в пенітенціарній системі України: спроба системного аналізу. *European political and law discourse*, 2018. Volume 5. Issue 1. P. 117–124.

30. Ягунов Д. В. Містично-релігійні засади сучасного українського пенітенціарного менеджменту. *European political and law discourse*, 2018. Volume 5. Issue 3. P. 61–67.

31. Ягунов Д. В. Сучасний стан та перспективи пробації в Україні: до питання філософії, цілей та показників. *European political and law discourse*, 2018. Volume 5. Issue 4. P. 205–215.

32. Ягунов Д. В. Пенітенціарна політика в Україні (2015 – 2019): результати, виклики та порядок денний нової реформи. *European political and law discourse*, 2019. Volume 6. Issue 3. P. 160–169.

33. Ягунов Д. В. Реформа пенітенціарної системи України (2015 – 2020):

quidquid agis, prudenter agas et respice finem. *European political and law discourse*, 2020. Volume 7. Issue 3. P. 47–58.

34. Ягунов Д. В. Пенітенціарна політика в добу глобалізації: «приватне» versus «публічне» (сучасний стан в'язничної приватизації). *European political and law discourse*, 2020. Volume 7. Issue 4. P. 71–87.

35. Ягунов Д. В. Українська пенітенціарна політика (1991 – 2020): узагальнення модуляцій та оцінка основних показників. *European political and law discourse*, 2020. Volume 7. Issue 5. P. 109–158.

**Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:
– статті в наукових виданнях України:**

36. Ягунов Д. В. Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник*. Серія: соціологія. Одеса : Астропринт, 2005. Вип. 4. С.128–137.

37. Ягунов Д. В. Пенітенціарні ідеали та пенітенціарна архітектура в механізмах соціального управління. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. №4 (24). С. 91–97.

38. Ягунов Д. В. Реформування організаційно-функціональної структури державного управління пенітенціарною системою України: реалії, перспективи та європейські стандарти. *Вісник державної служби*. Київ, 2005. №2. С. 15–18.

39. Ягунов Д. В. Постіндустріальне «обличчя» в'язниці: деякі проблеми пенітенціарної політики та практики в епоху глобалізації. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2006. Вип. №4 (28). С. 291–296.

40. Ягунов Д. В. Деякі аспекти державного регулювання в сфері використання праці засуджених. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. Вип. 3 (27). С. 125–130.

41. Ягунов Д. В. Політичні повстання як один з чинників кризи державного управління радянською в'язничною системою. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. Вип. №2 (26).

С. 39–45.

42. Ягунов Д. В. Реформування структури державного управління пенітенціарною системою України в світлі європейських стандартів. *Зона вільної торгівлі Україна – Європейський Союз та європейська інтеграція: правові та економічні аспекти*. Збірник статей / Відп. редактор. М. Орзіх / Одеська національна юридична академія, Британська Рада в Україні, Українська асоціація європейських студій, Проект «Торгівельна політика України». Одеса: Фенікс, 2007. С. 230–236.

43. Ягунов Д. В. Privatisation of Corrections in the New Millennium. *Юридичний вісник*. Одеса, 2007. Вип. 3. С. 48–53 (англійською мовою).

44. Ягунов Д. В. Служба пробації: концепція, принципи діяльності, організаційна структура. *Відновне правосуддя в Україні*. Київ, 2007. 1(5). С. 60–64.

45. Ягунов Д. В. Трансформація системи альтернативних покарань в Англії та Уельсі: можливість запозичення зарубіжного досвіду для України. *Відновне правосуддя в Україні*. Київ, 2007. 2(6). С. 67–72.

46. Ягунов Д. В. Трансформація концептуальних засад діяльності служби пробації за рубежом. *Віче*, 2008. 10. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/943/>

47. Ягунов Д. В. Деякі проблеми визначення місця пробації в системі соціальних послуг. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса: ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2008. Вип. 3 (35). С. 156–162.

48. Ягунов Д. В. Реабілітаційний ідеал та проблеми концептуального обґрунтування національної моделі пробації. *Відновне правосуддя в Україні*. 2008. 2(10). С. 84–86.

49. Ягунов Д. Пробація у ХХІ столітті: перевинахід, модернізація або знищення. *Відновне правосуддя в Україні*. 2008. 3(11). С. 89–91.

50. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система Бельгії. *Актуальні проблеми європейської інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права*. За ред. В.М. Кривцової та Д.В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2008. Вип. 3. С. 461–468.

51. Ягунов Д. В. Перспективи розвитку пробації у ХХІ столітті. *Кримінологія в Україні та протидія злочинності: збірник наукових статей* / За ред. М.П. Орзіха та В.М. Дрьоміна. Бібліотека журналу «Юридичний вісник». Одеса : Фенікс, 2008. С. 169–173.

52. Ягунов Д. В. Створення в Україні системи пробації: проблеми та перспективи використання сучасного світового досвіду. *Актуальні проблеми європейської інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права*. За ред. Д.В.Ягунова. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 5. С. 214–221.

53. Ягунов Д. В. Категорія «розумний строк судового розгляду» у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник адвокатури*. Одеса : Одеська обласна колегія адвокатів, 2009. №4. С. 16–23.

54. Ягунов Д. В. Моделі державного управління пенітенціарними системами. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*. Одеса : ОНУ імені І.І. Мечникова, 2009. Том 12. Вип. 25. Ч. 2. С. 191–198.

55. Ягунов Д. В. Позитивізм та безпека суспільства, або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*. Одеса : ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2009. Том 12. Вип. 26. Ч. 2. С. 132–138.

56. Ягунов Д. В. Місце кримінально-виконавчої служби в структурі органів влади України відповідно до європейських стандартів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. №2. С. 9–12.

57. Ягунов Д. В. Перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України: деякі думки з приводу деяких законопроектів. *Актуальні проблеми європейської інтеграції. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права* / За ред. Д.В.Ягунова. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 5. С.245–253.

58. Ягунов Д. В. Проблеми та перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. Вип. 3 (39). С. 139–142.

59. Ягунов Д. В. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса, 2010. №4. С. 28–30.

60. Ягунов Д. В. Глобалізація та «криза покарання» трансформація пріоритетів пенальної політики сучасних країн. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 55. С. 550–554.

61. Ягунов Д. В. Глобалізаційна обумовленість «кризи покарання»: аналіз сучасних пенальних практик на основі кримінологічних поглядів Мішеля Фуко. *Правова держава*, 2010. №12. С. 325–330.

62. Ягунов Д.В. Пенологічна політика в епоху глобалізації. *Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы*: сборник научных трудов, посвященных 10-летию экономико-правового факультета ОНЮА в г. Симферополе. Симферополь, 2010. С. 350–352.

63. Ягунов Д. В. Чи можна продавати «право карати»? (філософсько-правовий аналіз феномена в'язничної приватизації). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 97–105.

64. Ягунов Д. В. Реабілітація злочинців як мета покарання: атавізм або вимушена необхідність? *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 145–153.

65. Yagunov D. V. Developing the National Model of Probation Service in Ukraine. *Turkey-Ukraine Comparative Law Symposium*. Istanbul, 15-17.03.2011. Editor Prof. Dr. Yener Ünver. Istanbul, 2011. P. 319–323.

66. Ягунов Д. В. Філософсько-правове та кримінологічне обґрунтування загальної превенції як мети кримінального покарання. *Актуальні проблеми держави і права*, 2011. Вип. 61. С. 494–500.

67. Ягунов Д. В. Державна пенітенціарна служба України: деякі питання концептуального та термінологічного обґрунтування. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. Вип. 3 (47). С. 175–178.

68. Ягунов Д. В. Загальна превенція як мета покарання (філософсько-правовий та кримінологічний аналіз). *Актуальні проблеми європейської*

інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д. В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 6. С. 84–114.

69. Ягунов Д. В. Що стоїть на заваді створення служби пробації в Україні (до питання про створення національної моделі пробації). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д. В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 6. С. 146–173.

70. Ягунов Д. В. Реабілітаційна парадигма в ХХІ столітті: чи варто залишати виправлення злочинців метою кримінального покарання? *Актуальні проблеми європейської інтеграції. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права*. За ред. Д. В. Ягунова. Суми : Видавництво Н. В. Кочубей, 2011. Вип. 7. С. 196–212.

71. Ягунов Д. В. В'язниця як модель суспільства або суспільство як модель в'язниці (категорія свободи в контексті пенальних практик глобалізованого суспільства). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права / За ред. Д. В. Ягунова. Суми : Видавництво Н. В. Кочубей, 2011. Вип. 7. С. 213–260.

72. Ягунов Д. В. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації: організаційні структури, ув'язнення в структурі кримінального покарання, тенденції в'язничного населення. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права / За ред. Д. В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 10. С. 188–216.

73. Yagunov D. V. The transformation of the concept of freedom in the panoptic society. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, 2012. Вип. 4. С.135–138 (англійською мовою).

74. Ягунов Д. В. Пессимизм теорий наказания и моральные перспективы трансформации пенальности в ХХІ веке. *Научный вестник МГИИТ*. Москва, 2012. Выпуск 6 (20). С. 90–93.

75. Ягунов Д. В. Дотримання розумних строків на стадії досудового

розслідування та захист прав потерпілого: окремі проблеми чинного кримінального процесуального законодавства та шляхи їх вирішення. *Актуальні проблеми політики*, 2014. Вип. 53. С. 332–341.

76. Ягунов Д. В. Пенітенціарна реформа як загроза правам людини. *Право України*, 2017. 4. С. 154–160.

77. Ягунов Д. В. 95 тез: диспут щодо сутності та спрямованості пенітенціарної реформи (з нагоди 500-річчя тез доктора Мартіна Лютера, представлених у Віттенберзі року 1517-го). *European political and law discourse*, 2017. Volume 4. Issue 2. P. 257–263.

78. Ягунов Д. В. Sex offenders у політиці соціального контролю: до питання про реактуалізацію концепції небезпечного стану особи. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*, 2020. № 3(13). С. 115–129.

– тези наукових доповідей на конференціях:

79. Ягунов Д. В. Місце соціальної політики в процесі реформування пенітенціарної системи України. *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні*: матеріали III конф., 20-22 трав. 2005 р. Київ, 2005. С. 13–15.

80. Ягунов Д. В. Європейська інтеграція України та пенітенціарна реформа: загальнодержавний та регіональний аспекти. *Актуальні проблеми державного управління і місцевого самоврядування: сучасний стан та перспективи регіонального розвитку*: матеріали щорічної наук.-практ. конф., 18 жов. 2005 р. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. С. 210–212.

81. Ягунов Д. В. Реформування пенітенціарної систем України: сучасні реалії, перспективи та європейські стандарти: матеріали щорічної науково-практичної конференції, 28 квіт. 2005 р. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. С. 66–70.

82. Ягунов Д. В. Трансформація підходів до проблеми ресоціалізації злочинців у наукових працях та пенітенціарній практиці зарубіжних країн (XX століття). *Кримінологічні читання, присвячені 80-річчю з дня народження А.Ф.Зелінського*: зб. наук. пр. міжн. наук.-практ. семінару «Актуальні проблеми кримінології і кримінальної психології», 19 жов. 2006 р. Одеса :

Фенікс, 2006. С. 337–343.

83. Ягунов Д. В. Вплив глобалізації на формування сучасної пенітенціарної політики. *Правова спадщина Нюрнберзького процесу: історія та сучасність. Другі юридичні читання: матеріали наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених*, 24 лист. 2006 р.. Одеса : Астропринт, 2006. С. 175–176.

84. Ягунов Д. В. Перспективи подальшого реформування пенітенціарної системи України: пріоритети, проблеми та захист прав людини. *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: зб. наук. пр. IV конференції*, 28-30 вер. 2006 р. Київ, 2006. С.23–25.

85. Ягунов Д. В. Проблеми впровадження досвіду служб пробації у вітчизняну практику виконання альтернативних покарань. *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: збірник тез наукових доповідей II міжн. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів*, 17-18 бер. 2006 р. Луцьк, 2006. С. 72–74.

86. Ягунов Д. В. Виконання альтернативних санкцій: глобальний підхід. *Проблеми імплементації міжнародних норм кримінально-правового напрямку в національні законодавства. Перші юридичні читання: матеріали міжн. наук. конф. студентів та аспірантів*, 17 лют. 2006 р. Одеса, 2006. С. 72–74.

87. Ягунов Д. В. Пробація в системі соціальних послуг. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: матеріали щорічної наук.-практ. конф.*, 31 жов. 2007 р. Одеса. : ОРІДУ НАДУ при Президентові України, 2007. Т. 2. С. 211–212.

88. Ягунов Д. В. До проблеми створення служби пробації в Україні. *Ювенальна політика і ювенальна юстиція в сучасній державі: матеріали міжн. наук. конф.*, 21-22 вер. 2007 р. Одеса : Фенікс, 2007. С. 129–131.

89. Ягунов Д. В. Державний департамент України з питань виконання покарань або Міністерство юстиції України: проблемні питання державного управління вітчизняною пенітенціарною системою в світлі європейських

стандартів. *Європейський Союз: 50 років після Римських угод. Євроінтеграційні перспективи України: нові моделі: зб. статей та тез доповідей за підсумками наук.-практ. семінару, 12 трав. 2007 р.).* Одеса : Фенікс, 2007. С. 121–126.

90. Ягунов Д. В. Служба пробації: європейські стандарти та перспективи їх впровадження в Україні. *Актуальні проблеми реалізації Плану дій Україна – ЄС: зб. статей за підсумками наук.-практ. конференції, 9 лют. 2007 р.* Одеса: Фенікс, 2007. С. 59–70.

91. Ягунов Д. В., Севастьянова Н. І. «Net-Widening» в системі заходів соціального контролю. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: матеріали щорічної наук.-практ. конф., 31 жов. 2007 р.).* Одеса: ОРІДУ НАДУ при Президентові України, 2007. Том 2. С. 285–288.

92. Ягунов Д. В. Проблеми формування пенітенціарної політики в епоху глобалізації та поглиблення інтеграційних процесів. *Україна і Європейський Союз: шляхи і напрями зближення і співпраці: матеріали міжн. наук.-практ. конф., 14-15 вер. 2006 р.).* Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. Ч. 1. С. 210–216.

93. Ягунов Д. В. Законодавча робота над створенням системи пробації в Україні: підсумки за 2009 рік. *Правове життя сучасної України: тези доповідей міжн. наук. конф. проф.-викл. і аспір. складу (Одеса, ОНЮА).* Одеса : Фенікс, 2009. С. 622–623.

94. Ягунов Д. В. Вплив глобалізації на кримінальну політику сучасної держави в контексті питання про «кризу покарання». *Проблеми національної державності: матеріали міжн. наук. конф. пам'яті Л.М. Стрельцова, 26 бер. 2010 р.).* Одеса : Астропринт, 2010. С. 261–263.

95. Ягунов Д. В. Філософсько-концептуальні засади впровадження категорії «offender management» (на прикладі пенітенціарної системи Англії та Уельсу). *Формування пенітенціарної системи України: сучасні проблеми: матеріали наук.-практ. конф.* Одеса : Фенікс, 2012. С. 139–145.

96. Ягунов Д. В. Якою бути національній службі пробації: деякі думки з

приводу концептуального обґрунтування системи пробації в Україні. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжн. наук. конференції професорсько-викладацького складу, 20-21 квіт. 2012 р. Одеса : Фенікс, 2012. Том 2. С. 310–311.

97. Ягунов Д. В. Філософсько-правове обґрунтування категорії свободи в пенальних практиках постмодерну. *Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія*: матеріали міжн. «круглого столу», 9 грудня 2011 р. Одеса : Фенікс, 2012. С. 90–93.

98. Ягунов Д. В. Значення Європейських правил пробації для реформування пенітенціарної системи України. *Європейський проект та Україна*: матеріали наук.-практ. конф., 21 груд. 2012 р. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2013. С. 28–30.

99. Ягунов Д. В. Пенальність постмодерну: до питання про раціоналізм та категорію свободи в сучасних каральних практиках. *Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки*: матеріали наук.-практ. конф., 16-17 бер. 2013 р.). Сімферополь : Юридична думка, 2013. С. 117–118.

100. Ягунов Д. В. Філософсько-правові засади аналізу трансформації пенальності Постмодерну. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (13-14 квіт. 2013 р.). Київ : Центр правових наукових досліджень, 2013. Частина II. С. 120–122.

101. Ягунов Д. В. Національна модель пробації в світлі проекту Закону України «Про пробацію» (№ 1197-1): деякі думки та критичні зауваження). *Фактори та умови модернізації сучасної юридичної науки*: матеріали міжн. наук.-практ. конф., 16-17 трав. 2013 р. Сімферополь: Юридична думка, 2013. С. 78–80.

102. Ягунов Д. В. Аналіз окремих положень Закону України «Про пробацію». *Зарубіжний досвід функціонування пенітенціарних систем: сторінки історії та виклики сьогодення*: матеріали круглого столу, 14 трав. 2015 р.). Київ : Інститут кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 31–33.

103. Ягунов Д. В. Щодо поняття «орган правопорядку» у світлі чинного законодавства України та проекту змін до Конституції України (щодо правосуддя). *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: матеріали міжн. наук.-практ. конф., 25-26 груд. 2015 р. Ужгород* : Ужгородський національний університет, 2015. С. 198–200.

ЗМІСТ

ВСТУП	26
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ПОЛІТИКИ...	38
1.1. Призначення та функції соціального контролю як політики.....	38
1.2. Паноптично-карцерна держава як результат трансформації модуляцій соціального контролю.....	112
1.3. Загальна превенція та «реабілітаційний ідеал» у політиці соціального контролю держави.....	128
Висновки до першого розділу.....	174
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПЕНІТЕНЦІАРНУ ПОЛІТИКУ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ.....	176
2.1. Категорія свободи в політиці соціального контролю.....	176
2.2. Правові засади формування та реалізації політики соціального контролю.....	192
2.3. Динаміка показників впровадження пенітенціарної політики в сучасних державах.....	226
2.4. Приватні і публічні актори сучасної пенітенціарної політики.....	257
2.5. Демонополізація держави в реалізації політики соціального контролю.....	293
Висновки до другого розділу.....	312
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ЗМІН.....	314
3.1. Модуляції української пенітенціарної політики (1991 – 2021pp).....	314
3.2. Особливості трансформації модуляцій української пенітенціарної політики.....	339
3.3. Україна в контексті глобальних змін політики соціального контролю.....	373
Висновки до третього розділу.....	386

ВИСНОВКИ.....	389
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	399
ДОДАТКИ.....	443

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Академічний дискурс початку 1970-х рр. поставив на порядок денний міждисциплінарність, предметом якого стали девіантність і злочинність – форми суспільної поведінки – реакції на діяльність політичної системи. Вже як півстоліття категорії «девіанти», «державна пенітенціарна політика», «соціальна відповідальність держави» та суміжні категорії стали предметом офіційного політичного дискурсу держави, проте цілісного дослідження політики соціального контролю в політичній науці не з'явилося.

Зміна дискурсу пенальності наприкінці ХХ ст. відображає домінування ідеології соціального захисту відносно девіантної поведінки та відповідних методів забезпечення соціального порядку. Вже декілька десятиків років західні держави, що декларують себе соціально відповідальними, не опікуються конкретним девіантом (навіть якщо гасла про «індивідуалізацію» та «повернення злочинця до суспільства» формально подаються як пріоритетні). Натомість політичним пріоритетом стала оновлена, у відповідності до реалій ХХІ ст., концепція захисту (убезпечення) суспільства.

Задекларована «аполітична» класична юстиція і соціальна справедливість зазнали трансформації смислів. «Справедливість» була замінена на менеджеріалістські показники «економічно обґрунтованого убезпечення суспільства», а сама «юстиція» на «соціальний контроль» (з кінця 1990-х рр. – «соціально-технологічний контроль»), що не виключало маскування цього процесу гаслами демократичних цінностей та прав людини.

Крім того, у ХХІ ст. соціальний контроль над девіантами постіндустріальної формації почав асоціюватися з поняттями «криза системи» та «подолання кризи», внаслідок чого на відміну від класичної моделі кримінальної юстиції настало домінування моделі соціального контролю, заснованого на менеджереалістських засадах, що додатково засвідчило перехід його до предметного поля політичної науки. Набуття соціальним контролем

якостей політики супроводжувалося зміною філософії «боротьби зі злочинністю» та «процесу повернення девіантів до суспільства» у напрямку «політики соціального контролю», «убезпечення суспільства» та «оцінки ризиків».

Викладене вище обумовлює потребу в аналізі пенітенціарної політики як складової соціального контролю за допомогою інструментів політичної науки. Тенденції пенітенціарної політики більшості сучасних держав (зростання в'язничного населення, перетворення пробації, пароллю та інших форм неінституційного нагляду на допоміжні атрибути ув'язнення, абстрактизація загальнопревентивної парадигми, колапс реабілітаційного ідеалу та, як наслідок, докорінний перегляд традиційних цілей соціального контролю, домінування неопозитивістських засад у розробці політики соціального контролю, більші обсяги приватизації пенітенціарних систем, переосмислення сутності в'язничної праці та закамуюфльоване збільшення обсягів в'язничної праці), примушують науковців досліджувати сутність соціального контролю та його цілі, систему контрольного-наглядових заходів до девіантів, а також форми і прояви державної пенітенціарної політики. Засади формування та реалізації державної пенітенціарної політики у свою чергу обумовлені трендами глобалізаційного розвитку, гібридністю політичних режимів сучасності та зміною ролі національних суверенітетів у світі.

Теоретико-методологічною базою дослідження стали наукові розробки вчених, які досліджували соціальний контроль як політичне явище (В. Авер'янов, Б. Афанасьєв, А. Габіані, Я. Гілінський, В. Горбатенко, І. Іщенко, Т. Коломоєць, В. Корнякова, В. Кондов, В. Кудрявцев, О. Мазурик, Г. Малкіна, Т. Нагорняк, Л. Орбан-Лембрик, В. Налуцишин, В. Пальченкова, М. Польовий, Л. Ращупкіна, Л. Рогатіна, І. Филиппова). Серед західних вчених можна назвати праці З. Баумана, У. Бека, С. Коена, О. Кіркхеймера, Д. Мелоссі, Р. Мертон, М. Паваріні, Г. Руше, Г. Спенсера, М. Фуко та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Робота виконана в межах комплексних ініціативних тем кафедри

політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса «Стабільність і кризовість у відносинах між державою та суспільством: крайній і регіональний виміри» та «Динамічні аспекти суспільно-політичних процесів в Україні та світі в другому десятиріччі XXI століття» (реєстраційний номер 0117U003535).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – обґрунтувати концепцію паноптично-карцерної держави, функції якої зводяться до соціального контролю та забезпечуються різновекторними політиками, серед яких – пенітенціарна; доведення трансформації сутності, форм, проявів і наслідків пенітенціарної політики як складової соціального контролю.

Досягнення поставленої мети обумовило вирішення таких дослідницьких завдань:

- на підставі систематизації теоретико-методологічних засад дослідження пенітенціарної політики обґрунтувати концепцію паноптично-карцерної держави та довести політичну природу соціального контролю;
- з’ясувати зміст і наслідки впливу глобальних процесів на формування та реалізацію державної пенітенціарної політики;
- виявити особливості української пенітенціарної політики та її модуляції під впливом глобальних змін;
- визначити ймовірні сценарії еволюції політики соціального контролю в глобальному та національному вимірах.

Логіку і структуру дослідження обумовили наступні **наукові гіпотези**:

1. Пріоритетність принципів менеджеріалізму у формуванні та реалізації державної політики призведе до трансформації концепту соціально відповідальної держави у паноптично-карцерну шляхом симулякризації заходів соціальної безпеки і зниження порогу девіантності її громадян.

2. Ступінь відкритості суспільства та демократичності його політичного режиму, ймовірно, можуть виступати чинниками збереження монопольного права держави на формування та визначення принципів пенітенціарної політики та масштабу залучення міжнародних і недержавних акторів до

реалізації політики соціального контролю.

3. В умовах українського транзиту та невизначеності моделі державного управління зростає ступінь інституціоналізації політики соціального контролю, знижується рівень соціальної захищеності населення, пенітенціарна система набуває характеристик дисфункціональності, посилюється симулякризація категорій «свобода», «безпека», «права людини».

Об'єктом дослідження є система соціального контролю та її зміни у контексті глобальних трансформацій.

Предметом дослідження є трансформація сутності, форм, проявів і наслідків пенітенціарної політики як складової соціального контролю.

Методи дослідження. В основу дисертаційного дослідження покладені методологічні принципи системного та структурно-функціонального підходів, що надали можливість розкрити пенітенціарну політику держави як систему рішень і дій із забезпечення суспільства та як складовий елемент соціального контролю з певними атрибутами та функціями. Синергетичний метод уможливив розуміння механізмів побудови ієрархічних зв'язків між елементами системи соціального контролю зі з'ясуванням центрів прийняття рішень (аттракторів самоорганізації системи) та процесу демонополізації державних інститутів у біфуркаційних станах розвитку політичної системи.

За допомогою геополітичного методу ідентифіковано проблематику втручання геополітичних чинників і транснаціональних акторів в національну пенітенціарну політику та надано прогноз щодо поширення обсягів і проявів втрати національними урядами контролю над пенітенціарною політикою у XXI ст.

Метод порівняльного аналізу дозволив встановити специфіку трансформації європейської та північноамериканської пенітенціарної політики, ідентифікувати її особливості у країнах Південної Америки, Карибського басейну та мусульманських країнах. Метод порівняльного аналізу було використано для встановлення кореляції модуляцій української пенітенціарної політики (1991 – 2021 рр.).

Використання методу аналогії забезпечило встановлення подібностей і розбіжностей між різними механізмами соціального контролю (поліція, ув'язнення, психіатрична влада, фабрика, казарма, коледж), запровадженими в Європі та Північній Америці наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Метод абстрагування дозволив виключити під час проведення дослідження формальні ознаки функціонування сучасних пенітенціарних систем і зосередитися на найбільш значущих характеристиках пенітенціарних систем як предметних сфер реалізації політики соціального контролю.

Метод індукції дозволив на основі емпіричних даних сформувані цілісні теоретичні знання щодо сутності сучасної політики соціального контролю.

Метод дедукції дозволив теоретично обґрунтувати отримані індуктивним шляхом висновки, усунути їх гіпотетичний характер.

Для цілей пояснення сутності пенітенціарної політики у системі соціального контролю було використано формально-юридичний, порівняльно-правовий, метод правового моделювання та метод тлумачення правових норм.

Беручи до уваги економічні передумови формування та реалізації пенітенціарної політики у контексті дисциплінарної концепції, в дослідженні широко використовувалися методи економіко-математичного моделювання, функціональний аналіз, статистичні методи тощо.

Для цілей дослідження пенітенціарних установ як предметних сфер реалізації соціального контролю використовувалися метод психологічного аналізу політичних процесів та біографічний метод.

Емпіричною базою дослідження стали нормативно-правові акти, статистичні, соціологічні, звітно-аналітичні та планові матеріали органів публічного управління і міжнародних організацій, а також особисті спостереження автора

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступних положеннях та висновках:

Уперше:

– обґрунтовано концепцію паноптично-карцерної держави, функції якої

зводяться до максимального соціального контролю населення шляхом широкого використання її інститутами практик ув'язнення, поширення неінституційних форм обмеження свободи громадян (у тому числі тих, які не пов'язані з кримінальною юстицією) та напрацювання практик цифрового контролю;

– доведено політичну природу соціального контролю як прояву політичної влади. Соціальний контроль, як прояв влади, ширший за можливості державної влади та не завжди локалізується у межах державних кордонів. Його здатність впливати на думки та поведінку людей уможливорюється використанням широкого кола публічних механізмів і прихованих інструментів, задіяних в інтересах акторів політики (глобальної, національної, локальної);

– виявлено зміст впливу глобальних процесів на формування та реалізацію пенітенціарної політики держав світу, що полягає у наступному. Ідентифіковано та визначено ризики й загрози свободі у суспільстві ХХІ ст. внаслідок розширення сфери соціального контролю, запровадження цифрового контролю, реверсу тоталітарних практик у формуванні та реалізації пенітенціарної політики з відповідним запровадженням гібридних типів девіантів і квазідевіантів. Констатовано, що змістовною характеристикою глобальних впливів на пенітенціарну політику держав світу є маскування репресивного та примусово-насиленницького впливу на людей принципами велфаристської держави. Свобода перестає бути бажаною. Людство втрачає навички використовувати свободу як цінність і можливість саморозвитку;

– з'ясовано наслідки глобального впливу на державну пенітенціарну політику: 1) трансформація соціального контролю за схемою «бінарний код законності – дисциплінарний механізм – пристрій безпеки» до рівня четвертої модуляції (паноптичного модулятора ризиків), що має прояв у створенні системи паноптичного просторово-віртуального менеджменту ризиків, що полягає у контрольованому й економічно вигідному відтворенні девіантності як товару з відповідними комерційними характеристиками та якостями; 2)

перетворення «кримінального права свободи» на «кримінальне право ризиків» і залучення цивільних інструментів до соціального контролю, як прояв уточнення політико-правових засад формування та реалізації пенітенціарної політики держав світу; 3) диференціація пенальних практик держав Європи та Північної Америки, пенітенціарної політики мусульманських країн, країн Південної Америки та Карибського басейну. Це доводить наявність політичних практик формування та реалізації регіональної пенітенціарної політики; 4) залучення приватних акторів до здійснення пенітенціарної політики та монополізація права держави на визначення принципів соціального контролю у відкритих суспільствах; 5) створення приватними національними та транснаціональними акторами територій соціального контролю (в'язнично-індустріальних комплексів), що не контролюються державами та становить можливість формування приватних карцерних квазідержав із використанням примусової праці ув'язнених;

– сформульовано ймовірні сценарії еволюції політики соціального контролю в глобальному та національному вимірах, серед яких найбільш ймовірним є наступний. За умов збереження глобальних тенденцій сучасності варто очікувати зменшення кількості центрів соціального контролю, серед яких – ТНК, держави-лідери, глобальні міста, що конкуруватимуть за ресурси у тому числі на створення в'язнично-індустріальних комплексів, міграційних центрів, інших концернів для утримання маргінальних осіб, яких ідентифікують як небезпечних елементів суспільства;

– введено поняття квазідевіанта як особливого колективного об'єкта соціального контролю у XXI ст. з ключовою характеристикою «небезпечний стан особи» (*pericolosità*);

– ідентифіковано політику пробації як складову поняття «пенітенціарна політика» у світлі концепції «пунітивного (карального) міста» (*punitive city*) та як елемент паноптично-карцерної держави XXI ст.;

– запропоновано категорію пенологічного песимізму як основоположної характеристики соціального контролю у XXI ст. через кризу парадигм

загальної превенції та реабілітації девіантів, внаслідок чого вперше сформульовано категорію активного пенологічного песимізму як основи дослідження сутності, форм і проявів соціального контролю у ХХІ ст.;

– встановлено наднаціональну природу сучасної пенітенціарної політики й ідентифіковано фактори, що впливають на поширення феномену наднаціоналізації пенітенціарної політики, а також встановлено взаємозв'язок між приватизацією та наднаціоналізацією пенітенціарної політики;

– сформульовано принципи, форми та наслідки формування та реалізації української пенітенціарної політики (1991 – 2021), що визначено у вигляді системи кількісних та якісних показників.

Уточнено:

– зміст термінів «пенітенціарна політика» та «соціальний контроль», що визначаються автором як: соціальний контроль – сукупність політичних практик репресивного та примусово-насильницького впливу на думки і поведінку людей, що декларативно мають на меті підтримку держави як соціально відповідального інституту; пенітенціарна політика – напрям державної політики, складова соціального контролю, що формалізується в системі рішень і дій із забезпечення суспільства шляхом виконання покарань і здійснення нагляду за девіантними особами;

– показники впровадження пенітенціарної політики сучасних держав;

– категорію забезпечення суспільства від девіантності та злочинності – формування та реалізації пенітенціарної політики як складової соціального контролю призводить до паноптизації та інкарцерації суспільства.

Набуло подальшого розвитку:

– визначення підходів до основних цілей системи соціального контролю у суспільстві ХХІ ст.;

– концепція «пунітивного (карального) міста» (punitive city);

– поняття пенальності, до якої входить широкий комплекс елементів (система покарань, організація влади, формальні структури, мораль, дискурси, репрезентація, механізми формування «моральної паніки» (moral panic) тощо).

– концепція тотальних інституцій як основа дослідження пенітенціарної політики в частині «розмивання» меж між ув'язненням і неінституційними додатками до ув'язнення.

– концептуалізація категорії «moral panic» як наслідку паноптичного соціального контролю та передумови посилення такого контролю.

Практичне значення отриманих результатів. Дисертаційне дослідження пов'язане з безпосередньою участю автора в якості національного експерта Ради Європи (РЄ) в реалізації проєкту РЄ «Підтримка пенітенціарної реформи в Україні» (2009 – 2012), проєкту РЄ і Європейського Союзу (ЄС) «Подальша підтримка пенітенціарної реформи в Україні» (2012 – 2016) та проєкту РЄ і ЄС «Подальша підтримка пенітенціарної реформи в Україні» (2016 – 2018). За результатами впровадження зазначених проєктів за науковим редагуванням автора дисертації видано практичні посібники для персоналу пенітенціарної служби (Teasdale J., Hughes G. *Effective Leadership and Management: Training Manual*. Edited by D. Yagunov. Foreword of the Head of the State Penitentiary Service of Ukraine O. Lisitskov. Odessa, 2013. 126 p.; МакГакін Д. *Сучасний в'язничний менеджмент*. За наук. ред. А. Галая та Д. Ягунова. Київ, 2017. 137 с.). Відповідно до планів реалізації пенітенціарних проєктів РЄ та ЄС за науковим редагуванням автора дисертації видано матеріали міжнародної конференції з питань в'язничної інспекції (м. Київ, 23 жовтня 2015 р.), міжнародної конференції з питань в'язничного менеджменту (м. Київ, 12 – 13 жовтня 2016 р.). Внесок автора у реалізацію зазначених вище проєктів та досягнення їх завдань підтверджується листом Голови Офісу РЄ в Україні та Указом Президента України № 10/2017 від 21 січня 2017 р.

Дисертаційне дослідження пов'язане з роботою автора як радника з правничих питань Адміністрації Президента України над проєктом змін до Конституції України (щодо правосуддя) (2 червня 2016 р. № 1401-VIII) щодо створення в Україні системи пенітенціарних інспекцій та скасування «пенітенціарного» прокурорського нагляду.

Результати дослідження можуть бути використані для подальшої

реалізації змін до Конституції України щодо правосуддя (в аспекті створення пенітенціарних інспекцій), формування та реалізації загальнонаціональних програм, стратегій та програм реформування пенітенціарної системи України.

Результати дослідження можуть бути використані для реалізації проектів РЄ, ЄС та інших міжнародних акторів, пов'язаних із реформуванням державного управління пенітенціарною системою України та законотворчою діяльністю в сфері правосуддя та виконання кримінальних покарань.

Матеріали дисертації можуть бути використані при викладанні загального курсу із політології, а також спеціальних навчальних курсів із політичної філософії, політичної психології, політичної аналітики і прогнозування, прикладної політології та національної безпеки, створенні відповідних підручників, посібників і навчальних програм.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною науковою розробкою автора. Усі положення та висновки дослідження розроблено безпосередньо дисертантом. Публікації за темою дисертаційної роботи підготовлені автором самостійно. Сформульовані в дисертації наукові результати, висновки, рекомендації та пропозиції належать особисто автору та є його науковим доробком.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження були оприлюднені й апробовані на:

- *13 міжнародних науково-практичних конференціях*: «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Ужгород, 25-26 грудня 2015 р.); «Фактори та умови модернізації сучасної юридичної науки» (м. Сімферополь, 16-17 травня 2013 р.); «Державна пенітенціарна служба України: історія, сьогодення та перспективи розвитку у світлі міжнародних пенітенціарних стандартів та концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби» (м. Київ, 28-29 березня 2013 р.); «Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки» (м. Сімферополь, 16-17 березня 2013 р.); «Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку» (м. Херсон, 1-2 березня 2013 р.); «Актуальні проблеми філософії права. Аксіосфера права та

держави» (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.); «Формування пенітенціарної системи України: проблеми сьогодення» (м. Одеса, 25 травня 2012 р.); «Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації» (м. Одеса, 31 жовтня 2007 р.); «Зона вільної торгівлі Україна – Європейський Союз та європейська інтеграція: правові та економічні аспекти» (м. Одеса, 8 червня 2007 р.); «Україна і Європейський Союз: шляхи і напрями зближення і співпраці» (м. Львів, 14-15 вересня 2006 р.); «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Луцьк, 17-18 березня 2006 р.); «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні (IV конференція)», (м. Ялта, 28-30 вересня 2006 р.); «Актуальні проблеми кримінології і кримінальної психології» (м. Одеса, 19 жовтня 2006 р.);

- *9 міжнародних наукових конференцій*: «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.); «Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія» (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 20-21 травня 2011 р.); Україно-турецький симпозіум з порівняльного правознавства (м. Стамбул, 15-17 березня 2011 р.); «Актуальні проблеми реалізації Плану дій Україна – ЄС» (м. Одеса, 9 лютого 2007 р.); «Ювенальна політика і ювенальна юстиція в сучасній державі» (м. Одеса, 21-22 вересня 2007 р.); «Європейський Союз: 50 років після Римських угод. Євроінтеграційні перспективи України: нові моделі» (м. Одеса, 12 травня 2007 р.); «Проблеми імплементації міжнародних норм кримінально-правового напрямку в національні законодавства. Перші юридичні читання» (м. Одеса, 17 лютого 2006 р.); «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні» (м. Київ, 20-22 травня 2005 р.);

- *5 національних наукових конференцій*: «Пенітенціарна система: сторінки історії та виклики сьогодення (до 150-річчя академіка О.Малиновського)» (м. Київ, 19 червня 2018 р.); «Європейський проект та Україна» (м. Одеса, 21 грудня 2012 р.); «Проблеми національної державності» (м. Одеса, 26 березня 2010 р.); «Актуальні проблеми державного управління і місцевого самоврядування: сучасний стан та перспективи регіонального розвитку» (м. Одеса, 18 жовтня 2005 р.); «Актуальні проблеми державного

управління та місцевого самоврядування: сучасний стан та перспективи регіонального розвитку» (м. Одеса, 28 квітня 2005 р.).

Крім того, апробація результатів дисертації здійснена автором, як національним експертом РЄ, упродовж реалізації проєкту РЄ «Підтримка пенітенціарної реформи в Україні» (2009–2012), проєкту РЄ і ЄС «Подальша підтримка пенітенціарної реформи в Україні» (2012 – 2016) та проєкту РЄ і ЄС «Подальша підтримка пенітенціарної реформи в Україні» (2016 – 2018) на наступних міжнародних комунікативних заходах: презентація посібника «Сучасний в'язничний менеджмент» (м. Біла Церква, 11 травня 2017 р.); міжнародна конференція з питань в'язничного менеджменту (м. Київ, 12-13 жовтня 2016 р.); міжнародна конференція з питань в'язничної інспекції (м. Київ, 23 жовтня 2015 р.); міжнародні семінари з питань поширення знань про європейську концепцію пробації (м. Севастополь, 11-12 жовтня 2012 р.; м. Маріуполь, 11-12 липня 2012 р.; м. Львів, 27-28 березня 2012 р.; м. Київ, 11-12 січня 2012 р.); міжнародний семінар «Вживання наркотиків та реабілітація наркозалежних в установах виконання покарань» (м. Одеса, 19-21 вересня 2012 р.).

Публікації. За результатами дослідження здобувачем опубліковано 103 одноосібні наукові праці загальним обсягом 184 друк. арк., у тому числі 6 індивідуальних монографій (145 друк. арк.), 16 публікацій у наукових фахових виданнях України, 13 – у статтях у наукових періодичних виданнях інших держав за напрямом, з якого підготовлено дисертацію, 43 статтях у наукових виданнях України, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження та 25 тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Робота містить 75 таблиць. Повний обсяг дисертації становить 442 сторінки, із них 375 – основного тексту. Список використаних джерел налічує 459 найменувань, з яких 243 іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ПОЛІТИКИ

Цей підрозділ сфокусований на дослідженні призначення та функцій соціального контролю як політики, де соціальний контроль розглядається як інструментарій, за допомогою якого суспільство здійснює вплив на певних осіб або соціальні групи, які визначені як девіанти. Другий підрозділ присвячено дослідженню трансформації модуляцій соціального контролю від бінарного коду законності та паноптичного менеджменту ризиків, що створює небезпеку остаточного переходу від велфаристської до цифрової паноптично-карцерної держави, яка, в свою чергу, містить ризики трансформації на поліцейську державу. Третій підрозділ сфокусовано на дослідженні ролі та місця загальної превенції у політиці соціального контролю, де представлено авторський погляд на загальну превенцію як мету заходів соціального контролю та проаналізовано, наскільки покарання та інші заходи соціального контролю щодо девіантів дійсно мають загальнопревентивний ефект. Проблематика цього дослідження пов'язана з визначенням ступеня ідеологізації та подальшої політичної міфологізації зазначених вище традиційних цілей заходів соціального контролю. Окрема увага приділяється проблематиці «реабілітаційного ідеалу» та його кризи після дослідження щодо «*Nothing Works*» американського вченого Роберта Мартінсона 1974 року.

1.1. Призначення і функції соціального контролю як політики

Глобалізація – це етап розвитку людства, коли змінюються всі параметри суспільного життя. В основі цих перетворень перебуває панування світового ринку та зміна природи держави, обумовлена трансформацією сутності її суверенітету.

Поширеною є наукова позиція, що глобалізація має за мету послаблення

національно-державної політики, що глобалізація спрямована на усунення національно-державних обмежень у діяльності транснаціональних корпорацій [289, с. 1]. Необхідно сказати більше: національна держава у класичному її розумінні є однією з найбільш «постраждалих» від глобалізації. Відтак соціальний контроль та усі його прояви не можуть стояти осторонь глобалізаційних процесів.

Вплив глобалізаційних процесів позначається на всіх сферах суспільного життя. При цьому глобалізація приводить до серйозної трансформації системних характеристик державного управління [83, с. 1]. Стратегічний потенціал глобалізації, підкреслює німецький вчений У. Бек, народжується з її вторгнення до матеріально важливих життєвих артерій сучасних національних держав, яке відбувається без революцій, без внесення змін до законодавства і тим більше конституції, а лише в процесі нормального функціонування звичайно ділової активності (*«business as usual»*) [8, с. 13].

За основу доцільно брати позицію, що глобалізація – це тотальна криза традиційних засад вироблення публічної політики. Змінюються не лише цілі політики, організаційна і функціональна структури, форми і методи управлінської діяльності, межа, що окреслює цілісність та відносну відокремленість системи від зовнішнього середовища, проте й уся сучасна система координат існування державного управління [83, с. 1].

У результаті держава не тільки втрачає свої позиції на міжнародній арені, але й перестає бути повновладним хазяїном на власній території. З'являються аргументовані наукові позиції, що суверенітет став анахронічним поняттям [92, с. 154]. З'являються погляди, що в сучасних умовах суверенітет доцільно розуміти як владу, «розчленовану між низкою національних, регіональних та інтернаціональних акторів, яка через цю іманентну множинність є обмеженою та скованою» [8, с. 73].

Зазначені вище тенденції не можуть не впливати на пенітенціарну політику національних держав у XXI столітті. Відбувається радикальне переосмислення принципів соціального контролю, де політичний інститут

в'язниці (ув'язнення) традиційно посідає важливе місце. Відбувається докорінна зміна сутності покарання та засад функціонування в'язниці, які до недавнього часу вважалися непохитними [129, с. 115-121].

Відтак ми робимо особливий для цілей нашого дослідження наголос: проблематика соціального контролю для політичної науки є перманентно актуальною.

З одного боку, сутність, форми, методи, суб'єкти та об'єкти соціального контролю були детально проаналізовані та описані багатьма авторами упродовж XX століття. Проте саме для політичної науки проблематика пенітенціарної політики є новою та практично недослідженою, перш за все, у силу домінування формальних поглядів на зазначену проблематику.

Проводячи наше дослідження, ми спиралися на наукові розробки вітчизняних та зарубіжних вчених, які досліджували соціальний контроль як політичне явище (Я. Гілінський, Т. Коломоєць, В. Корнякова, В. Кондов, В. Кудрявцев, О. Мазурик, Л. Орбан-Лембрик, В. Налуцишин, В. Пальченкова, Л. Ращупкіна, Л. Рогатіна, І. Филиппова).

Серед західних вчених можна назвати праці З. Баумана, У. Бека, Д. Блека, М. Вебера, Ж. Дельоза, Е. Дюркгейма, С. Коена, О. Конта, О. Кіркхеймера, М. Лінч, Д. Мелоссі, Р. Мертона, М. Паваріні, Дж. Роттера, Г. Руше, Г. Спенсера, Є. Скулла, Н. Смелзера, М. Фуко та ін.

Проблематика соціального контролю також знайшла своє відображення у наукових працях значної кількості західних вчених (П.-А. Альбрехт, Ф. Адлер, І. Анденес, Дж. Ардлі, Р. Бейлі, А. Боттомс, Л. Боукер, Я. Броунлі, С. Вердан-Джонс, Б. Вілліамс, М. Вільямс, Д. Гарланд, А. Глушко, К. Гриффітс, М. Готшалк, М. Даббер, Е. Дафф, Дж. Дігнен, Дж. Діттон, М. Джексон, Д. Екстедт, М. Кавадіно, Дж. Калтунг, Л. Керні, Д. Клеммер, Н. Крісті, Т. Клеар, Ф. Куллен, Ч. Логан, Д. МакНамара, Р. МакКлірі, К. МакЛеннан, Д. МакІвор, Е. МакЛафлін, Т. Матієсен, Дж. Мейр, Дж. Мунчі, М. Нелліс, Е. Палмер, Т. Палмер, Р. Реднер, П. Рейнор, С. Рекс, Дж. Рітцер, М. Робінсон, К. Самнер, Л. Секрест, Т. Селлін, Дж. Сколл, М. Сюзан, С. Тахамонт,

А. Френсіс, М. Фуко, Б. Хадсон, Дж. Хаклер).

Питання кризи «реабілітаційного ідеалу» базувалася на дослідженні напрацювань Р. Мартінсона та Ф. Аллена.

При дослідженні проблематики пенологічного песимізму у формуванні сучасної пенітенціарної політики та парадигматичності загальної превенції ми спиралися на дослідження видатного німецького філософа Ф. Ніцше.

Концепція небезпечного стану знайшла своє відображення у представників антропологічної школи, соціологічної школи та школи нового соціального захисту (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало, Д. Дріль, Ф. Граматика, М. Ансель).

Третій розділ нашого дослідження враховує наукові напрацювання з питань аналізу публічної політики таких вчених як П. Браун, Е. Гансова, О. Кілієвич, Л. Куїнн, Л. Пал, Р. Розенфельд, Р. Романов, О. Рудік, Б. Хадсон, Е. Янг.

З іншого боку, більшість фундаментальних праць з проблематики соціального контролю були написані до 1970-х років. Проте подальший розвиток суспільства Постмодерну характеризується більш сучасними, більш гнучкими, прозорими та технологічними формами соціального контролю, у зв'язку з чим виникає питання щодо аналізу таких форм та меж соціального контролю, а також аналізу сутності категорії свободи у сучасному суспільстві. Тому саме початок ХХІ століття актуалізував проблематику, яка визначає проведення нашого дослідження.

Концепція соціального контролю значною мірою представлена та розкрита у наукових працях кінця ХІХ – початку ХХ ст. ст., де фокус робився на необхідності та спроможності суспільства забезпечувати суспільний порядок без явного або загрозливого (а головне – надмірного) застосування сили та насильства.

Поняття «соціальний контроль» вперше було представлено у 1901 році американський вченим Е. Россом під впливом наукових праць Г. Тарда [352, с. 34].

Завдяки Е. Россу ідея соціального контролю згодом перемістилася зі сфери соціології урбанізації, соціології девіації, соціальної філософії та філософії освіти до сфери соціальної організації – галузей економіки та права. У 1920-х роках це поняття стало одним з центральних в американській політичній науці та соціології. Так, 1917 року соціальний контроль став центральною темою національної конференції Американської соціологічної асоціації. Починаючи з 1930-х років, американська наукова думка фокусувала свою увагу на дослідженні саме політичної природи соціального контролю.

Загалом трактування соціального контролю в наукових поглядах традиційно зводиться до здатності суспільства до саморегулювання й збереження гармонії та єдності у соціальному житті, а тому розглядається в контексті забезпечення соціального порядку [56, с. 169-177]. У рамках такого підходу соціальний контроль розглядається як стан суспільства, який спирається на відносно високий ступінь консенсусу та гармонійні соціальні відносини.

Так, О. Обиваліна наголошує, що соціальний контроль визначається як базовий соціальний процес, що забезпечує збереження цілісності соціальної системи. Американський вчений М. Янович зазначав, що в широкому розумінні «соціальний контроль» стосується здатності суспільства здійснювати саморегулювання відповідно до бажаних принципів та цінностей [318, с. 82-108].

Згодом популярність набуло трактування соціального контролю як механізму протидії девіантній та делінквентній поведінці, а його дослідження зосередилися переважно у галузі соціології девіантності та кримінології [67, с. 68-75].

Так, американський соціолог Т. Парсонс у дослідженні «Соціальна система» (1951) зробив особливий наголос на використанні поняття соціального контролю для пояснення девіантної поведінки. На думку Т. Парсонса, механізм соціального контролю – це мотиваційний процес в одного або кількох індивідуальних суб'єктів, спрямований на протидію відхиленню

від виконання рольових очікувань [373, с. 141]. Девіантність за Т. Парсонсом – це мотивована тенденція індивіда до поведінки, яка суперечить одній або декільком інституціоналізованим нормативним моделям [373, с. 169].

У рамках другого підходу соціальний контроль розглядається як інструментарій, за допомогою яких суспільство здійснює вплив на певних осіб або соціальні групи, які визначені як девіанти.

Так, російський кримінолог Я. Гілінський розглядає соціальний контроль як сукупність засобів і методів реакції суспільства на небажані форми девіантної поведінки з метою їх усунення або мінімізації [21, с. 428]. В іншій праці Я. Гілінський розглядає соціальний контроль як механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення й підтримки в даному суспільстві нормативного порядку та усунення, нейтралізації та мінімізації девіантної поведінки [22, с. 329].

Українська дослідниця Л. Орбан-Лембрик цю ж проблему аналізує під кутом «асоціалізації» та, як наслідок, девіантної поведінки [68, с. 71-82].

Окремі автори досліджують соціальний контроль крізь призму соціальної відповідальності [103, с. 116-119]

Причому цей інструментарій нерідко набуває негативного змісту – як механізм соціального розшарування та здійснення репресивного впливу.

М. Янович зазначав, що категорія соціального контролю служить центральним концептом для аналізу тотального суспільства, наголошуючи, що у такому випадку «соціальний контроль» набуває форми «*coercive control*» [318, с. 82-108].

С. Коен наголошує, що «політологи нерідко пов'язують це поняття з політичними репресіями» [259, с. 2].

Для американського дослідника Д. Сколла соціальний контроль – це сукупність стратегій, які використовуються політичними елітами для примушування інших класів слідувати встановленим політичними елітами правил, де основоположне місце посідає питання щодо залучення відповідних соціальних прошарків до праці [405, с. 42]. Конкретним прикладом такого

підходу може служити думка американської дослідниці М. Готшалк, що ув'язнення стало «звичним явищем» у повсякденному житті бідних, темношкірих, іспаномовних та інших меншин [299].

Соціальний контроль здебільшого асоціюється з різними формами та відповідними процесами протидії людській поведінці, яка вважається небажаною або забороненою у тому або іншому суспільстві, що, відповідно, підтримується певним переліком санкцій різної суворості щодо девіантів.

Американський соціолог С. Коен надає визначення соціального контролю як «організованих способів, через які суспільство реагує на поведінку та людей, яких воно вважає девіантними, тривожними, загрозливими, проблемними чи небажаними тією чи іншою мірою» [259, с. 1].

Зазначене визначення соціального контролю, надане С. Коеном, було далекоглядним. Так, у вітчизняних наукових поглядах соціальний контроль здебільшого стосувався девіантів у вузькому розумінні цього слова. Проте групи «проблемних», «тривожних», «загрозливих» або «небажаних» стали об'єктом соціального контролю відносно нещодавно завдяки другому життю концепції небезпечного стану особи в ХХІ столітті [143, с. 352-361].

Водночас С. Коен визначає соціальний контроль також і в широкому контексті як:

- 1) форму реакції на небезпечні класи;
- 2) як спроби відновити суспільство;
- 3) як прояв мікрофізики влади;
- 4) як складову раціоналізації держави [259, с. 210].

Формами реакції на зазначені вище проблемні соціальні групи С. Коен називає кару, залякування, реабілітацію девіантів, лікування, попередження, сегрегацію, покарання та соціальний захист [259, с. 1].

Система соціального контролю, на думку С. Коена, займає реальний простір (будівлі, технології, персонал, клієнти) та соціальний простір (ідеї, вплив, результати) [259, с. 34]. Поведінка, яка викликає контрольні реакції, пов'язується зі злочинністю, девіантністю, аморальністю, збоченнями,

агресією або хворобами [259, с. 1]. Люди, на яких спрямовані зазначені вище контрольні реакції, по-різному сприймаються як «монстри», «дурні», «злодії», «повстанці» або «потерпілі» [259, с. 1].

С. Кoen зазначає, що поняття соціального контролю тлумачиться різними авторами по-різному. Так, у соціології соціальний контроль – це майже вже життя, починаючи від народження немовля з подальшою його соціалізацією. У більш радикальних теоріях це поняття набуло негативного змісту та пов'язується з примусом держави. Політологи нерідко пов'язують це поняття з політичними репресіями [259, с. 2]. Проте головне, на чому фокусує увагу С.Кoen та навіть застерігає, це те, що не можна занурюватися у пастку дебатів про те, що «вчителі у школі, наглядачі у в'язниці, психіатри у шпиталі, соціальні працівники у соціальній установі, батьки в родині та керівники на роботі» «роблять одну й ту ж саму справу» [259, с. 2].

Крім того, С. Кoen, формулюючи завдання свого дослідження, наголосив на тому, що є актуальним для політичної науки. Так, він вказує на явні обмеження формальної системи («легально-виправного апарату») у здійсненні соціального контролю над злочинністю або іншими формами девіантної поведінки в силу занадто вузького погляду на проблему соціального контролю та явну формалізацію діяльності відповідних інституцій [259, с. 3].

Згідно з усталеною науковою позицією, яку ми для цілей нашого дослідження визначимо як формально-класичний підхід, соціальний контроль здійснюється суспільством за тими, кого ми умовно назовемо «девіанти», де ключове місце посідає класична модель впливу на девіантну (злочинну) поведінку з ключовими категоріями «акт девіантної поведінки» (або «злочин») і «справедливе покарання» з його традиційними «цілями» (кара, загальна превенція, спеціальна превенція, виправлення, реабілітація) тощо).

Для формально-класичного підходу перелік девіантів є традиційно обмеженим, де «кваліфіковані девіанти» (злочинці, ув'язнені, засудженні, колишні ув'язнені) є основною цільовою групою найбільш суворих соціально-контрольних реакцій. Водночас, наголосимо, у рамках формально-класичного

підходу існує чіткий кордон між «девіантами» та «чесними громадянами» (або, що є більш актуальним сьогодні – «чесними платниками податків»).

Тому новизна нашого дослідження полягає у тому, що ми постулюємо наступне: у новій системі координат суспільства Постмодерну значно розширюється (здебільшого у штучний спосіб) коло девіантів за рахунок збільшення потенційних (іноді навіть просто задекларованих) проявів девіантної поведінки, де ключовими категоріями захисту суспільства стають не «злочин» (або інші «прояви девіантної поведінки») та «справедливе покарання» (у тому числі «кримінальне»).

Натомість такими категоріями стали «ризик» та «убезпечення суспільства», де дедалі більш глибокий та проникливий соціальний контроль здійснюється над значно більшими групами населення за допомогою різних елементів системи юстиції (включаючи тотальні інституції) у кооперації з неінституційними додатками до системи кримінальної юстиції, засобами масової інформації та транснаціональними приватними акторами.

Так, у США чисельність повнолітніх клієнтів пробації скоротилася з 3,6 млн. осіб у 2017 році до 3,5 млн. осіб у 2018 році. Незважаючи на таке скорочення, на кінець 2018 року кожен 58-й дорослий у США перебував під пробаційним наглядом (у 2008 році кожен 45-й) [322, с. 1]. Додаючи до цих даних кількість ув'язнених, можна сформулювати чітке уявлення про тотальну інкарцерацію американського (і не тільки) суспільства.

Головною тезою є те, що соціальний контроль знаходиться у руках політичних еліт, і виступає інструментом політичного впливу. Водночас «девіантами» здебільшого стають незахищені, вразливі та максимально віддалені від влади категорії населення. Крім того, наголосимо, політичні еліти дедалі більше зацікавлені у розширенні соціального контролю над «девіантами», для чого відбувається згадане вище збільшення категорій «девіантів».

Зазначений вище процес додатково характеризується тим, що чіткі й традиційні кордони між тотальними інституціями та неінституційними

додатками поступово, але водночас послідовно розчиняються. Так само поступово розчиняються кордони між «чесними громадянами» та «девіантами». Так само поступово розчиняються кордони між «девіантами» та «злочинцями».

Предметним полем нашого дослідження є основні механізми соціального контролю, як-то поліцейська діяльність, таємне накопичення баз даних, розробка, впровадження пенітенціарної політики та практика ув'язнення, сучасні контрольні-наглядові практики щодо мігрантів та *не*-громадян, а також контролювання урбанізованих просторів, хоча основний фокус робиться на пенітенціарній політиці і тотальних інституціях.

Відтак зауважимо, що до тотальних інституцій у цьому дослідженні ми цілеспрямовано відносимо не лише закриті інституції, які розглядаються як «тотальні» у звично широкому розумінні за усталеною традицією, запровадженою американським соціологом І. Гоффманом. До тотальних інституцій ми відносимо всі інституції, які функціонують у системі виконання покарань, здійснення допенітенціарного та постпенітенціарного нагляду за злочинцями, іншими категоріями кваліфікованих девіантів та особами з «небезпечною або підозрілою поведінкою» у спеціально відведених ізольованих місцях, у «вільному суспільстві» або віртуальному просторі (особливо враховуючи згадане вище «розмивання кордонів»).

Причому вже не суспільство здійснює соціальний контроль, а соціальний контроль здійснюється над суспільством з боку держави та політично впливових приватних суб'єктів, які мають національну або транснаціональну владу. Так, проблематиці перетворення приватних акторів на суб'єктів соціального контролю присвячено окремий підрозділ цього дослідження, адже останні все частіше виступають у ролі контролерів (прикладом чого є діяльність міжнародних транснаціональних в'язничних корпорацій).

Проте головним тут є те, що, по-перше, на відміну від формально-класичного підходу, цілі соціального контролю суспільства ХХІ століття не базуються на концепції людини зі свободою волі. Між тим класичний підхід

заснований на утилітаризмі людини та пошуком людиною вигоди [53, с. 99].

По-друге, для альтернативного підходу, який для цілей нашого дослідження ми називаємо неопозитивістським, перелік девіантів та кваліфікованих девіантів є необмеженим й таким, що постійно оновлюється й розширюється за рахунок включення категорій осіб, які становлять реальну або демонструють потенційну небезпеку для політичних акторів, які мають владу у суспільстві XXI століття.

Актуальність цього дослідження полягає також в тому, що ми відступаємо від формально-класичного підходу до природи поняття «соціальний контроль», наприклад, від того, що зображує В. Налуцишин: «Загалом, філософія Нового часу закріпила основоположні ідеї, які стали підґрунтям концепції соціального контролю та правового порядку, а саме ... соціальний контроль повинен здійснюватися двосторонньо (з боку держави та з боку громадянського суспільства); примус як метод соціального контролю повинен бути правомірним» [58, с. 18-21]. Тому є слушною думка В. Кондова: «Крізь призму постмодерністської соціології поняття «соціальний контроль» відображує певні репресивні та примусово-насильницькі механізми впливу на різні форми індивідуальної поведінки окремих особистостей» [46, с. 9-19].

Свого часу Г. Спенсер, розмірковуючи про сутність соціального контролю, зазначав: ««Підкоряйся або будь терплячим» – ось вибір, що надається людині; за відступом від цього настає кара, тут не має місця помилювання» [94, с. 43]. Навіть у XX столітті С. Коен наголошував: «Пригнічення, репресії та придушення стали нормальними властивостями суспільства. Консенсус був або неіснуючим, але непередбачуваним. Індивід ледве міг дихати, не кажучи вже про інтерналізацію. Боротьба полягала в тому, щоб вижити в животі того монстра, який називається державою» [259, с. 5].

Іншими словами, ті самі «чесні громадяни» або «чесні платники податків» перестали бути суб'єктами соціального контролю та перетворилися на об'єкти більш проникливого й технологічного соціального контролю нового змісту та сутності, дедалі більше зазнаючи впливу процесів *net widening*, внаслідок чого

сучасне суспільство набуло та продовжує набувати ознак карцерного суспільства, де, відповідно, формальні системи соціального контролю (включаючи тотальні інституції) набувають якісно нових форм, сутності та значення.

Саме у такому широкому підході полягає новизна нашого дослідження, адже саме широкий підхід відрізняє політичну проблематику цього дослідження від проблематики суто юридичної, яка не може надати відповідь на актуальні питання здійснення соціального контролю у сучасному суспільстві за особами, які вважаються небезпечними в силу вчинення злочинів, проявів певної поведінки або інших дій, які формально вважаються неприйнятними та/або небезпечними для соціального та політичного розвитку.

У політичній науці тотальні інституції розглядаються як один з найбільш важливих складових соціального контролю та захисту суспільства від загрозливих для суспільства проявів девіантності. Проте актуальність і новизна цього дослідження обмовлена якісно новими тенденціями розвитку суспільства XXI століття, де кримінальна юстиція дедалі більше перестає бути власне класичною юстицією у традиційному розумінні, і дедалі більше проявляє себе як виключно політичний репресивно-фільтраційний інструмент, який ставить на порідку денному питання: 1) хто, кого, як та з якою метою контролює у системі координат соціального контролю; 2) який статус має суспільство у системі координат соціального контролю – суб'єкту чи об'єкту; 3) який статус має людина у системі координат соціального контролю – суб'єкту чи об'єкту.

Відтак, у цьому розділі нашого дослідження ми ставимо за мету проаналізувати проблематику сутності, форм, методів, обсягів та меж соціального контролю крізь призму наукових поглядів авторів, які заснували наукові концепції, пов'язані з виникненням та дисперсією соціального контролю у капіталістичному суспільстві (Г. Руше, О. Кіркхеймер, М. Фуко, С. Кoen, З. Бауман, У. Бек).

Крім того, до переліку цілей нашого дослідження входить надання

відповідних пропозицій щодо застосування поглядів зазначених авторів у сучасному суспільстві, враховуючи знакові події ХХІ століття.

Цей розділ нашого дослідження значною мірою, крім досліджень М. Фуко, базується на фундаментальній праці американського соціолога С. Коена «Візії соціального контролю. Злочин, покарання та класифікація» та окремих критичних працях сучасних західних вчених щодо застосування думок С. Коена у ХХІ столітті.

У свою чергу праці С. Коена багато у чому засновані на критичному аналізі праць видатних німецьких вчених першої половини ХХ століття Г. Руше та О. Кіркхеймера («Покарання та соціальна структура») стосовно того, що конкретні види покарань, система покарань та спрямованість системи соціального контролю в цілому обумовлена виключно конкретною моделлю економічного виробництва, за умови якої інші види покарань та інших заходів соціального контролю щодо девіантів стають економічно невігідними.

Так, наприклад, внаслідок переходу країн Європи від Середньовіччя до капіталізму саме економічна невігідність тілесних покарань обумовила їх зникнення [392]. По суті, Г. Руше і О. Кіркхеймер стверджували, що покарання є механізмом, обґрунтування якого є принципово економічним: в умовах капіталізму функція покарання полягала в тому, щоб забезпечити існування резервної армії робочої сили, необхідної як для економічної гнучкості, так і для забезпечення низької заробітної плати, одночасно забезпечуючи максимальну дисциплінованість цієї резервної армії.

Підхід Г. Руше та О. Кіркхеймера за своєю сутністю є марксистським та заснований на розумінні того, що фабрично-заводське виробництво потребувало покірної й дисциплінованої робочої сили, для чого, власне, й було створено політичний інститут сучасної в'язниці з численними неінституційними додатками, яка навчає «злочинців» та «девіантів» навичкам праці та служить резервом дешевої робочої сили. Як зазначив П. Люблінський, саме мануфактура народила сучасну в'язницю [55, с. 137].

У свою чергу, такий підхід знайшов своє подальше відображення у

поглядах італійських вчених Д. Мелоссі та М. Паваріні («В'язниця і фабрика»), які поклали в основу своєї праці категорію дисципліни, беручи за основу приклади створення робітних будинків, де бродяги та жебраки мали бути перетворені на дисциплінованих робітників [353].

Так само проблематика цього розділу базується на фундаментальній праці французького філософа М. Фуко «Наглядати й карати», яку С. Коен яскраво та визначив як «найбільш марксистську з усіх праць Фуко» [128, с. 325-330]. Так, фактично метою М. Фуко було висвітлити дистанцію між формально егалітарною правовою системою та політично асиметричними дисциплінарними механізмами. Саме ця дистанція, що перебуває в основі індустріального та ліберального суспільства, безпосередньо стосується аналізу буржуазного суспільства у марксистському руслі.

Віддаючи належне значенню цієї праці М. Фуко, необхідно процитувати С. Коена: «Говорити сьогодні про покарання та контроль без Фуко – це так само, як говорити про підсвідоме без Фрейда» [259, с. 7]. Адже саме Фуко – це «найбільш амбітний та загадковий представник дисциплінарної моделі» [259, с. 24].

Російський вчений Д. Куракін підкреслює, що «ареною для дискусій ... стала дисциплінарна область, в якій в даний час домінує лінія «Залізної клітки»: соціологія покарання (*Sociology of Punishment*). Ідейним джерелом цієї традиції є знакова робота Фуко «Наглядати й карати», яка вплинула на багато досліджень та сформувала дисциплінарний «мейнстрім» [52, с. 548-577].

За визначенням А. Брунон-Ернст, «у сучасних наукових дослідженнях паноптизм Фуко вважається синонімом таємного спостереження» [242, с. 17]. Цінність Фуко полягає також у тому, що він як ніхто прослідкував та проаналізував спадкоємність від утопії до програми, від планів філософа до їх глобальної політичної реалізації [251, с. 64].

Саме М. Фуко кристалізував паноптизм як загальний принцип нової політичної анатомії, об'єктом і результатом якої є не відносини суверенітету, а відносини дисципліни. Цінність праць М. Фуко полягає на додаток у тому, що

саме М. Фуко перетворив Дж. Бентама на символ того, що щось «пішло не так» у політиці управління капіталістичним суспільством.

На додаток, в основі нашого дослідження перебувають наукові праці Мішеля Фуко, присвячені становленню та поширенню психіатричної влади як однієї зі складових Великого дисциплінарного проекту.

До дисциплінарної моделі ми можемо віднести Ф. Ніцше, який також наголошував, що свого часу «під виглядом Законів Ману було піддано дисципліні усі прошарки ... суспільства» [63, с. 58].

Також не можна не згадати англійського соціолога З. Баумана з його думками щодо дисперсії соціального контролю та створення закритих просторів свободи – «гетто свободи» або «просторів безпеки» [6].

Крім того, наше дослідження базується на фундаментальних наукових поглядах німецького вченого У. Бека щодо особливостей соціального контролю у добу глобалізації [8].

До уваги також бралися думки норвезького філософа Л. Свендсена щодо зміни сутності свободи та масового стеження у сучасних суспільствах [88].

Беручи до уваги, що зазначені вище наукові праці не є поширеними у вітчизняній науці, перед нами постає завдання представити науковій спільноті думки зазначених вище авторів.

Загальна риса у поглядах зазначених вище авторів (О. Кіркхеймер, Г. Руше, М. Фуко, Д. Мелоссі, М. Паваріні, С. Коен, З. Бауман та інші) полягає у тому, що усі вони пов'язують зміну сутності, форм та меж соціального контролю зі змінами соціально-економічної формації, а головне – виходять далеко за рамки класично-формальних поглядів на інституції соціального контролю, функції кримінального покарання та інших форм соціального контролю. Фактично погляди зазначених вище авторів – це заперечення проти спрощення аналізу соціального контролю, який базується на категорії «гуманізації».

Класичним прикладом такого спрощення є відома праця видатного соціолога П. Сорокіна: «Ті злісні імпульси», які були характерні для античного

та середньовічного суспільства, після «кривавого дресирування» стали «розхитуватися», і, внаслідок цього виробилися «більш соціальні почуття» та «досконаліша поведінка».

П. Сорокіним саме у контексті «некультурності» аналізується феномен жорстокості середньовічних покарань (який, в свою чергу, пов'язується з «наочністю» та «негайністю») [91, с. 174]. Відповідно, перехід до покарань Нового Часу, як на думку П. Сорокіна, пов'язується з переходом до «вищого рівня культури»: «Починаючи з XVIII століття мотиви покарання поступово покращуються, метою його стає не залякування злочинця, а попередження злочинів, виправлення та лікування самого злочинця» [91, с. 282].

П. Сорокін продовжує: «Каральна влада починає грати не на почутті страху, а звертатися до почуття людської гідності, совісті та гуманності злочинця» [91, с. 282]. Відтак, аналізуючи слова цього видатного вченого, не можна втриматися від критики його ідеалізму (особливо у світлі концепції Фуко): процес переходу від середньовічної кримінально-правової корпоральності до сучасної модуляції кримінального покарання «занадто поспішно і категорично пояснили процесом «гуманізації», відмахнувшись тим самим від необхідності подальшого аналізу».

У світлі зазначеної тези М. Фуко наступна думка П. Сорокіна стає ще більшим об'єктом для критики: «Тепер вже не існує потреби грати на грубих інстинктах, достатнім є апелювання до більш високих переживань та якостей людини» [91, с. 282]. Адже, як на думку М. Фуко, «цей чудовий принцип м'якості покарань» зовсім не означає будь-яких змін в чутливості людей [108, с. 67].

Інша ідея П. Сорокіна також не може не викликати критичних зауважень, а саме його думка щодо «дресирування людей», чим, як вважав П. Сорокін, характеризувалася середньовічна модуляція соціального контролю. Те, що М. Фуко згодом визначив як «перша модуляція покарання», П. Сорокін у спрощених категоріях зображує через «мотиваційно-дресирувально-рикошетний вплив кар».

П. Сорокін суперечить сам собі, одночасно апелюючи і до ідеологічних поглядів, і до відверто прагматичних ідей, пов'язаних з тим, що саме характер виробничих відносин визначає характер та сутність каральних практик, тобто до того, що згодом обґрунтували Руше та Кіркхеймер (хоча ми не в якому разі не відкидаємо вплив ідеологічних факторів).

Крім того, обґрунтовуючи свої думки щодо подальшої «гуманізації» та «покращення людської поведінки», П. Сорокін проводить аналогію з війнами, аналізуючи кількість загиблих від час античних та середньовічних воєн (як в абсолютних, так і відносних показниках). Внаслідок цього П. Сорокін доходить висновку, що «XIX століття не являє чогось виняткового в аспекті кількості жертв війни», і прогнозує суттєве зниження жертв майбутніх збройних конфліктів [91, с. 307].

З цього приводу доцільно підкреслити, що видатний німецький соціальний психолог Е. Фромм у результаті свого дослідження природи людської агресії підсумував, що усі війни були обумовлені не енергією біологічної деструктивності, що накопичувалася, а інструментальною агресією елітарних груп, які визначали основні напрями політики соціального контролю [105, с. 294-295].

Відтак, як підкреслює Е. Фромм, чим вищим є рівень цивілізації, тим частіше трапляються війни, наводячи статистику битв в Європі в Новий час:

- 1480-1499 роки – 9 битв;
- 1500-1599 роки – 87 битв;
- 1600-1699 роки – 239 битв;
- 1700-1799 роки – 781 битв;
- 1800-1899 роки – 651 битва;
- 1900-1940 роки – 892 битви.

Е. Фромм робить важливий висновок: найнижча кількість війн – у примітивних племен без постійного лідера, найвища – у міцних держав з сильною формалізованою та розвинутою системою соціального контролю. На продовження цієї тези можна додати статистику, що подана Е. Гідденсом:

упродовж XX століття було вбито понад 100 млн. людей [19].

Говорячи про появу ув'язнення як виду покарання та «влади карати» як політичного інституту, можна зазначити, що подібні погляди були сформовані у рамках так званої ідеалістичної моделі в'язниці, у той час коли сьогодення дедалі більше свідчить про більші «права на існування» саме моделі прихованої функціональності, яка пов'язана з тезою, що тюремне ув'язнення – це лише інструмент виправдання прагматичних (економічних) цілей, що ставилися перед покаранням епохи початку капіталізму. Саме нова, «виправна» в'язниця створила політично привабливу картину «гуманності» та водночас допомогла сформувати у громадян моральну звичку підкорятися політичній владі, переслідуючи мету інтенсифікації засад карцерного суспільства [169; 171; 180; 181].

Невідповідність ідеалістичних висновків реаліям сьогодення пов'язується з ідеєю П. Сорокіна про подальше поступове «покращення людських відносин». Так, П. Сорокін пише, що «історична тенденція падіння кар та нагород відповідає зростанню соціальної взаємодії» [91, с. 266]. Проте як тоді пояснити у світлі його теорії сучасні тенденції зростання в'язничного населення, коли «соціальна взаємодія» досягла найвищих рівнів.

Як наслідок, теза П. Сорокіна щодо «падіння кар» внаслідок «соціальної взаємодії» та «гуманізації» в сучасних умовах є дискусійною.

Так, пенальні системи сучасних європейських країн становлять приклад політичної та соціальної невідповідності теорії П. Сорокіна та інших вчених-ідеалістів. Так само пенальні системи сучасних мусульманських країн – це інший приклад такої невідповідності (особливо у контексті кар за релігійні злочини). Пенальні системи сучасних країн Центральної та Південної Америки також не є винятком [156, с. 188-216].

Говорячи про ідеалізм формально-класичного підходу в поясненні сутності та причин змін модуляцій соціального контролю та вказуючи на економічну обумовленість модуляцій соціального контролю, можна навести як приклад феномен галерного рабства.

Так, у XIV – XVII ст. ст. в Європі було поширене покарання у виді заслання на галери. Час постійних війн на європейському континенті вимагав наявності відповідних збройних сил, де галерні флоти мали важливе політичне значення. Проте сьогодні існує стійкий міф, що в античному світі до весел на галерах були прикуті раби та/або злочинці, хоча фактично це сталося лише у період Середньовіччя.

Американський дослідник П. Бемфорд довів, що галерне рабство задля військових потреб – це винахід Середньовіччя [233]. Так, європейська галерна політика розпочалася з першої половини XVI століття. Найбільшого розмаху цей пенальний феномен отримав при королі Людовіку XIV, що пережило кінець його правління у 1715 році, коли діяльність *Corps des Galeres* було офіційно припинено.

Сьогодні є дискусійним питання, чи належить ув'язнення до політичних інститутів. Проте приклад *Corps des Galeres* короля Людовика XIV служить аргументом на користь віднесення ув'язнення до політичних інститутів, адже в реаліях французької монархії інститут галерного флоту був важливим інститутом, на якому базувалася Французька держава. Галерний флот – це не стільки флот, скільки механізм соціального контролю та широка система органів з виконання покарань, яка відігравала найважливішу роль у формуванні внутрішньої, безпекової та зовнішньої політики Французької держави того часу. Так, у структурі політичної влади галерний флот, будучи пенальною інституцією, одночасно формував інститут покарання та демонстрував верховенство королівської влади на всьому театрові Середземномор'я. У руках короля галерний флот був інструментом з безліччю політичних функцій – внутрішніх, закордонних, економічних, релігійних тощо [233, с. 8]. Галери виконували базову політичну функцію соціального контролю.

Як інший приклад виключно економічної обумовленості конкретної модуляції соціального контролю можна навести появу виправних домів (цухтхаузів) як праобразу «виправних» в'язниць. Після Хрестових походів у

Європі набуло поширення масове жебрацтво, що в подальшому стало поштовхом для появи перших виправних домів. Величезна кількість бродяг та жебраків негативно впливала на динаміку економічних засад соціальних відносин. Тому потреби соціального контролю за цією групою населення обумовили появу якісно нових інституцій. Причому, як зазначає норвезький кримінолог Т. Матієсен, інституційне вирішення проблем соціального контролю було пов'язане не зі злочинцями, а саме з жебраками та бродягами, які піддавалися масовому ув'язненню [347, с. 15].

Таким чином, були розпочаті спроби *інституційного* вирішення проблем соціального контролю. Появу так званих «*gospitalів*» у Франції, «*zuchthausern*» у Німеччині, «*tuichthuisen*» у Голландії, «*correctional houses*» в Англії або «*tukthus*» в Норвегії можна розглядати як передвісницю закритих інституцій, що мали за мету виправлення через працю. У Лондоні такий дім було побудовано 1550 року, в Амстердамі – 1588 року. Аналогічні установи появились 1613 року у Любеку, 1615 року – у Гамбурзі, 1682 року – у Мюнхені. Значно пізніше трудовий дім появився у Фінляндії – лише 1739 року в м. Турку [53, с. 119].

Незважаючи на задекларований успіх цухтхаузів, всі вони втратили свою значущість наприкінці XVII століття. Їхні функції скоротилися до функцій звичайних місцевих в'язниць. Соціально-економічні умови зробили свою справу: як тільки розпочалася Тридцятирічна війна (1618 – 1648), багато із зазначених вище міст не витримали економічного тиску, внаслідок чого діяльність цухтхаузів припинилася [97, с. 8].

Ще одним яскравим прикладом економічної обумовленості модуляцій соціального контролю над девіантами є вислання девіантів (транспортиція): як тільки зникали політичні та економічні можливості застосування транспорції, вона зникала як вид покарання. Так, у XVII – XVIII ст. ст. поширеним видом покарання (окрім смертної кари) було вислання до американських колоній з примусовою працею або без такої – за вчинення не лише тяжких та політичних, проте й навіть дрібних злочинів.

Так, у Британії транспорція тривалий час служила найбільш вживаним покаранням за велику кількість дрібних та серйозних злочинів. Інших покарань фактично не було, так само як і спеціалізованих установ для їх виконання.

Так, у британському «*Bloody Code*» кількість «капітальних» злочинів зросла з 50 у 1688 році до 174 у 1765 році [351, с. 18]. Навіть у 1770-х роках 222 злочини каралися смертною карою, яка могла замінюватися висланням до заморських територій. У 1777 році загальна кількість ув'язнених в Англії та Уельсі була оцінена у 653 особи, з яких 60% бути ті, хто перебував в ув'язненні за невиконання боргових цивільно-правових зобов'язань, а 16% були злочинцями, які чекали на смертну кару або заслання [164, с. 44-45]. У 1815 році кількість «капітальних» злочинів зросла до 225 [351, с. 18].

Північна Америка використовувалася як місце для транспорції з початку XVII століття до американської революції 1776 року. Початок епохи англійської колоніальної системи та водночас початок транспорції до Америки розпочалося за часів короля Іакова I. Вже наприкінці XVII століття вислання було запроваджене як заміна смертної кари. Перший закон «Про транспорцію» 1717 року надав повноваження суддям виносити вирoki до транспорції до Америки. Злочинці віддавалися у фактичне рабство приватним особам. Офіційним поясненням прийняття відповідного закону було те, що «багато колоній Її Величності та плантацій в Америці відчувають гостру потребу у робочих руках». У цьому контексті необхідно згадати думки англійського економіста А. Сміта щодо доцільності використання «невільників-негрів» на американських плантаціях [89, с. 361].

За період 1717 – 1776 років приблизно 60 тис. підданих англійської корони були вислані до Америки. Повернення з вислання каралося смертною карою за законом «Про повернення злочинців з транспорції» 1742 року.

З економічної точки зору система транспорції була привабливою: «Транспорція до Нового Світу вдало поєднала у собі рентабельність та ефективність. ... Транспорція була ефективним засобом виконання вироків,

адже без її застосування тисячі злочинців залишилися б непокараними» [288, с. 1-10].

Зазначена меркантильна новація негативно сприймалася британськими чиновниками лише до тих пір, поки вони не почали поступово розуміти численні вигоди транспортації. Транспортація багаторазово збільшила пенально-політичні можливості держави, а головне – була дешевою для британського уряду. Транспортація зробила застосування кримінальних покарань більш доступним і ефективним, не вимагаючи при цьому створення централізованої бюрократичної системи.

Проте Американська революція припинила зазначену практику за об'єктивними та цілком зрозумілими обставинами. Колонії, проголосивши незалежність, унеможливили звичне функціонування британської пенальної системи, а тому англійський уряд повинен був знайти вихід із ситуації, що склалася. Відтак, як наголошує Х. Джонсон, «завершення транспортації до Америки наприкінці XVIII століття обумовило першу ініціативу уряду, пов'язану з ув'язненням» [320, с. 104]. Ситуація була настільки складною, що замість «стаціонарних» в'язниць використовувалися усі можливі кораблі, побудовані ще півстоліття тому. Як зазначає українська дослідниця О. Сокальська, у 80-х роках XVIII століття у Великій Британії розпочався справжній тюремний будівельний бум. Якщо у другій половині 60-х років XVIII століття у графствах було зведено лише, то вже у 70-ті роки – 14 установ, а впродовж 80-х – на початку 90-х років – 30 нових закладів [90, с. 18-29].

Проте паралельно англійський уряд почав шукати інше місце вислання злочинців, оскільки система транспортації була створена, апробована і повинна була працювати [164, с. 48]. Як наслідок, у центрі пенологічної політики опинилася Австралія.

Експедиція Дж. Кука підтвердила гіпотези щодо можливості використання східного узбережжя Нової Голландії для пенальних потреб англійської корони. Згодом переважно як пенальна колонія також була

заснована Земля Ван Дімена (Тасманія) (1803) та поселення Моретон Бей (1824). Починаючи з 1830 року Західна Австралія також стала використовуватися як пенальна колонія [164, с. 48].

У самій Британії реалізацію пенітенціарної концепції було загальмовано через появу австралійських пенальних колоній, які знизили гостроту проблеми побудови нових пенітенціарних установ. Проте згодом виявилось, що навіть австралійські пенальні колонії не вирішили британські пенологічні проблеми, адже вимагалися нові належні місця ув'язнення для утримання засуджених перед їх транспортуванням. Відтак у 1812 році британський уряд розпочав будівництво пенітенціарної установи у Міллбанку. *Millbank Prison* відкрилася влітку 1816 року та проіснувала до 1890 року, більшість часу прослуживши як місце тимчасового тримання засуджених перед транспортацією до Австралії.

Проте інші австралійські колоністи були вільними поселенцями, а тому перенасичення злочинцями цих земель призвело до того, що австралійські піддані англійської корони почали чинити негласну протидію політиці Корони щодо вислання злочинців на цей континент. Чимало англійських політичних діячів виступали проти цієї практики, а на Землі Ван-Дімена була заснована Антитранспортаційна ліга (*Australasian Anti-Transportation League*), яка набула статусу впливового політичного актора, маючи квазізаконодавчі та квазівиконавчі органи, прапор та філіали у багатьох містах Австралії та Нової Зеландії.

Іноді австралійська опозиція широкому застосуванню вислання вдавалася до радикальних кроків.

Так, 1865 року у м. Мельбурн на спеціальне судно було посаджено найбільш небезпечних англійських злочинців, які були відправлені назад до Англії.

Ми постулюємо, що протидія державній політиці транспортації, яка зрештою привела до становлення у Британії системи «виправних» в'язниць, не мала нічого спільного зі стверджувано гуманізацією. Натомість можна констатувати вплив економічних факторів як на появу цієї пенальної практики,

так і на її зникнення.

Отже, транспорція була винятково меркантильним механізмом забезпечення виробництва робочою силою в умовах, коли набагато вигідніше було застосовувати примус, аніж стимули для працівників.

Для цілей висвітлення цього компоненту нашого дослідження необхідно наголосити на аспекті, який додатково доводить обґрунтованість ревізійоністського погляду на історію політики соціального контролю: 1840 року англійською владою було вжито заходів щодо припинення транспорції злочинців до Нового Південного Уельсу, а вже 1842 року у м. Лондон відкрито в'язницю *Pentonville*, яка тривалий час була для всього світу одним із символів нової, «виправної» пенітенціарної політики.

Сучасним прикладом аналогічного економічного спрямування пенітенціарної політики може служити скасування в Англії та Уельсі у 2012 році так званого *imprisonment for public protection* – покарання для особливо небезпечних злочинців, запровадженого відповідно до *Criminal Justice Act 2003* [270]. Так, зазначене покарання застосовувалося до злочинців, чиї злочини були недостатньо серйозними, щоб вони могли отримати довічне ув'язнення, проте які водночас вважалися небезпечними для цілей умовно-дострокового звільнення. Зазначене покарання складалося з пунітивного «тарифу» пропорційно тяжкості скоєного злочину та невизначеного періоду, який починався після закінчення строку дії «тарифу» й тривав до тих пір, поки *Parole Board* не переконається, що злочинець більше не становить ризиків для суспільства. Вже 2010 року в спільній доповіді Головних інспекторів в'язниць та пробації було зазначено, що *imprisonment for public protection* є неприйнятним для англійської пенітенціарної системи з економічних причин, які перемогли навіть над потребами захисту суспільства.

Вперше проти занадто ідеалістичного формально-класичного підходу виступили німецькі вчені Г. Руше і О. Кіркхеймером, сформулювавши тезу, яка не втратила актуальності в сучасному суспільстві та на якій базується наше дослідження: «Існує прямий зв'язок між різними формами покарань та

ринковими умовами організації праці» [392, с. 112].

М. Фуко наступним чином підкреслив значущість праці Г. Руше і О. Кіркхеймера для цілей дослідження природи соціального контролю: «Велика праця Руше і Кіркхеймера надає кілька найважливіших орієнтирів. Перш за все, треба позбутися ілюзії, ніби кримінально-правова система є головним (якщо не виключним) засобом боротьби з правопорушеннями, і ніби у цій ролі, залежно від соціальних форм, політичних систем або поглядів, вона буває суворою або м'якою, націленою на каяття або відшкодування. ... У рабовласницькому суспільстві каральні механізми служать створенню додаткової робочої сили – створенню «громадянського» поневолення поряд з поневоленням у результаті завоювань або торгівлі. При феодализмі, в епоху, коли гроші та виробництво тільки починають розвиватися, спостерігається різке зростання числа тілесних покарань – адже для більшості людей тіло є єдиною власністю, наявної в їх розпорядженні. Виправний будинок, примусова праця та в'язничні підприємства виникають разом з ринковою економікою. Система промислового виробництва вимагає вільного ринку робочої сили, і тому в XIX ст. частка примусової праці у механізмах виконання покарань скорочується, і вона поступається місцем ув'язненню у виправних цілях...» [110, с. 37-38].

Видатний американський вчений Стенлі Кoen, засновуючи свої наукові погляди на працях Г. Руше, О. Кіркхеймера і М. Фуко, надає своє бачення трансформації сутності соціального контролю, що зображується С. Коеном наступним чином: 1) посилення участі держави у сфері контролю за девіантністю: розвиток централізованого, раціоналізованого і бюрократичного апарату для контролю за злочинністю та покарання злочинців, нагляду чи «лікування» інших видів девіантів; 2) зростаюча диференціація та класифікація девіантних та інших цільових груп на окремі типи та категорії – кожна з власним набором наукових знань та відповідних акредитованих «експертів»; 3) збільшення обсягів сегрегації девіантів у «притулках», в'язницях, психіатричних лікарнях, реформаторіях та інших закритих спеціальних установах, де закриті інституції розглядаються як домінуючий

інструмент зміни небажаної поведінки та водночас як вигідна форма покарання; 4) зменшення обсягів публічних покарань, які завдають фізичного болю: душа замінює тіло як об'єкт покарання для виправдання самого покарання; виникнення позитивістських теорій про окремого правопорушника, а не про правопорушення [259, с. 13-14].

Основні фази зміни сутності соціального контролю за С. Коеном наведені у поданій нижче таблиці (табл. 1.1).

Можна запропонувати декілька моделей, які пояснюють появу «виправної» в'язниці.

1. Ідеалістична модель.

Відповідно до цієї моделі (П. Сорокін), рушійною силою, яка привела до появи сучасної в'язниці, був ідейний прогрес, розвиток ідеалів та науки. Символ цієї моделі – перемога гуманізму над варварським жорстоким правосуддям, перемога наукового знання над ірраціоналізмом й забобонами. До цього покарання було засноване на помсті та жорстокості. Після цього – на гуманізмі та науковому прогресі. Саме цю мету має вирішувати «виправна» в'язниця, де «виправлення» одразу ж стало невід'ємною частиною «ув'язнення» [347, с. 53]. Відповідно до цієї моделі, в'язниця, яка накопить достатньо знань, технік, методів, кваліфікованого персоналу, «експертів» та матеріальних ресурсів, зможе нарешті вирішити проблему виправлення злочинців, яка до цього часу залишається міфом [119, с. 28-30].

2. Організаційно-функціональна модель.

Ця модель пов'язується з «провалом в'язниці» – з тим, що згодом М. Фуко визначить «найбільшою поразкою кримінального правосуддя». Свого часу цю модель запропонував американський соціолог Д. Ротмен. Відповідно до цієї моделі, поява в'язниці аж ніяк не була обумовлена гуманізмом. Йшлося лише про функціональні спроби вирішити певні проблеми суспільства шляхом ізоляції окремих представників суспільства у пристосованих для цього закритих закладах. В'язниця стала розглядатися як мініатюрний раціональний та вигідний проєкт досконалого суспільного ладу.

Таблиця 1.1.

Основні фази зміни сутності соціального контролю за С. Коеном

	До XIX ст.	З початку XIX ст.	З середини XX ст.
Втручання держави	Слабке, незначне, децентралізоване, свавільне	Сильне, суттєве, централізоване, раціоналізоване	<i>Ideological attack:</i> на фоні декларацій щодо « <i>minimal state</i> » має місце інтенсифікація інтервенції та посилення соціального контролю
Об'єкт втручання	Зовнішня поведінка («тіло»)	Внутрішній стан («душа»)	<i>Ideological attack:</i> повернення до «поведінки» зі збереженням «душі» як об'єкту втручання
Місця соціального контролю	Відкриті: громада та базові інституції	Закриті: сегреговані інституції: «перемога ув'язнення» («Велика інкарцерація»)	<i>Ideological attack:</i> на фоні задекларованих «декарцерації» та «покарань у громаді» залишаються старі форми соціального контролю з одночасним посиленням нових форм соціального контролю у громаді
Видимість соціального контролю	Відкритий, публічний, театральний	Кордони є чіткими, місця контролю є невидимими	Розмивання кордонів між інституційними та неінституційними формами контролю
Гегемонія права та кримінальної юстиції	Кримінальна юстиція не сформована, кримінальне право залишається єдиною формою соціального контролю	Монополія кримінальної юстиції з подальшим заснуванням нових систем соціального контролю	<i>Ideological attack:</i> «декриміналізація» та руху за «відсторонення від в'язниці»

З цього приводу Д. Ротмен ставить запитання: «Традиційні погляди на появу «виправної» в'язниці залишають поза увагою питання: чому саме суспільство віддало перевагу одним формам поводження зі злочинцями, проте відкинуло інші, наприклад, монетарні санкції або тілесні покарання?» [389, с.

XIV-XV].

Виявилося що «виправна» в'язниця не виправляє. Більше того, виявилося, що в'язниця не може виправляти в принципі. Проте, незважаючи на критику «досконалих та суворих закладів», в'язниця ще більше укріпилася і як формальна агенція, і як важлива складова соціального контролю. «Виправлення» перестало бути невід'ємним атрибутом начебто «виправної» в'язниці, проте в'язниця аж ніяк не стала «відчувати» себе гірше від такої втрати. «Виправна» в'язниця зберегла свою політичну та юридичну легітимність, незважаючи на втрату віри в її реабілітаційний потенціал. В'язниця стала функціонувати сама для себе. Функція ув'язнення стала реалізовуватися не заради виправлення, а заради самого ув'язнення. Ув'язнення стало комфортним для політичних еліт проєктом, і громадяни вже перестали звертати увагу на те, що в'язниця та в'язничний персонал почав широко використовувати функцію ув'язнення для досягнення своїх прагматичних цілей.

3. Модель прихованої функціональності.

Відповідно до цієї моделі, в'язниця із самого початку взагалі не мала на меті виправлення засуджених та зниження злочинності. Функції закритих установ були пов'язані з виникненням фабрично-заводської промисловості та відображали потреби капіталізму. Цей підхід можна знайти у наукових працях Г. Руше, О. Кіркхеймера, Д. Мелоссі, М. Паваріні, М. Фуко, Т. Матієсена, З. Баумана та М. Лайне.

Пояснення причин виникнення «виправної» в'язниці полягало у наступному: капіталізм вимагав дешевої робочої сили, яка могла масово «вирощуватися» у в'язниці та інших дисциплінарних закладах (школах, коледжах, майстернях, лікарнях, психіатричних закладах, госпіталях, казармах, заводах), які у тій чи іншій формі системно привчають людей до праці в умовах індустріалізованого суспільства. Водночас капіталізм вимагав, щоб формально вільний новий робітничий клас і люмпени перебували під «парасолькою» проникливого соціального контролю [347, с. 20].

Саме функціональність пояснює виникнення начебто «виправної» в'язниці: застосовувати капітальні й корпоральні покарання до злочинців та карати їхні тіла припинили не тому, що це перестало вважатися гуманним, а лише тому, що це стало економічно не вигідно: «*Homo penalis*, тобто людина, яка карається законом і яка може бути покараною законом, цей *homo penalis* [насправді] ... є *homo economicus*» [108, с. 312]. «Злочинець – це складова інвестування у дію, від якого зазначена дія очікує зиску та водночас ризикує збитками. ... Кримінальна система має справу не зі злочинцями, але з людьми, що роблять такого роду дії» [108, с. 317]. Навіть англійській реформатор Д. Говард писав: «Якщо багато злочинців, засуджених до транспортації, були б замість цього засуджені до одиночного ув'язнення, поєднаного з працею та релігійним наставництвом, це могло б забезпечувати не тільки залякуючий ефект покарання, проте й також реформацію злочинця та створення в нього звички до праці на виробництві».

Англійські вчені Ю. Маклафлін та Д. Мунчі наголошують, що перехід від в'язниці як місця очікування вироку до місця «виправлення» і примусової праці було обумовлено виключно меркантильними причинами та економічними, проте аж ніяк на гуманістичними мотивами: «Капіталізм, що народжувався, вимагав раціонального використання трудових ресурсів представників пролетаріату» [350, с. 162].

Ще глибше проаналізував цю проблематику М. Фуко, відповідно до якого функція «виправної» в'язниці – не карати менше, а карати краще. Відтак саме нагляд, класифікація та управління злочинністю (проте аж ніяк не викорінення злочинності) характеризують сутність ув'язнення у XIX – XX ст. ст.

Для М. Фуко питання про «провал в'язниці» або відсутність такого провалу не має ніякого значення. Він пише, що навіть коли в'язниця «не має успіху», все одно вона досягає своєї мети шляхом створення особливої форми «незаконності» (злочинності), якою вона успішно управляє.

Наголошуючи на економічній домінанті при зміні різних форм соціального контролю у суспільствах Європи, М. Фуко і С. Коен, тим не менш,

надають комплексний аналіз цієї проблематики та вказують, що, дійсно, не можна прибирати з порядку денного ідеологічні аспекти зміни сутності та форм соціального контролю: «Мета зміни особи [у закритих інституціях] становила форму патріотичного ентузіазму внаслідок звільнення від жорстокої європейської монархічної спадщини та [водночас] була формою відторгнення видовищ публічного тілесного покарання. Песимістичні кальвіністські погляди про вроджену розбещеність були замінені більш оптимістичними поглядами пост-Просвітництва на людей як пластичних істот, які могли бути змінені у [сприятливому] оточенні» [259, с. 20].

Проте водночас треба зробити наголос, що така філантропічна ідея безпосередньо межувала з політичною утопічністю, адже «притулок» був задуманий як «мікрокосм досконалого суспільного порядку, утопічний експеримент, де злочинці й божевільні, відокремлені від дурного впливу, будуть змінені через їх підкорення режиму дисципліни, порядку та детальній регламентації часу» [259, с. 19].

М. Фуко додатково вказує на ще один аспект, які пояснює втрату політичної доцільності смертної кари, яка здійснювалася публічно й видовищно. На думку М. Фуко, причина, через яку дійсно смерть стає чимось прихованим, не звужується до зникнення страху смерті або зміни каральних механізмів. Причина полягає у зміні технологій влади. Те, що раніше (аж до кінця XVIII століття) надавало смерті таку велику значущість, диктувало високу ритуалізацію смерті, було переходом від однієї влади до іншої. Так, смерть була переходом від влади суверена нижнього, земного світу до влади суверена іншого світу, що знаходиться по той бік земного світу. Відбувався перехід від суду однієї інстанції до суду іншої інстанції, від цивільного або державного права, від життя і смерті до права вічного життя або вічного прокляття. Перехід від однієї влади до іншої. Смерть була також передачею влади з боку вмираючого тим, хто залишався жити: останні слова, останні настанови, остання воля, заповіт тощо. Саме тому подібні феномени влади були ритуалізованими [111, с. 261].

Природньою метою нової модальності соціального контролю, запровадженої у XIX столітті, яка перекочувала до XX століття, та набула особливого, проте водночас прихованого розмаху в XXI столітті, було формування нових політичних відносин влади та оточення людини невидимою павутиною нових знань та проєктів, де, власне, в центрі уваги опинилася не сама людина, а «небезпека», яку являла або могла являти людина як носій небезпеки: «Організовується цілий корпус індивідуалізуючого знання, область значення якого – не стільки скоєний злочин (принаймні не він один), скільки потенційна небезпека, прихована в індивіді, яка виявляється у його щоденній поведінці» [110, с. 186].

У XIX столітті виникла потреба у масовій, організованій, сталій та контрольованій дисципліні. Як зазначив Е. Фромм, «необхідність працювати, бути точним та бути прихильником порядку мала бути перетворена на внутрішнє стремління до такої поведінки» [106, с. 109].

Однією зі складових елементів такої дисципліни стали тотальні інституції у самому широкому розумінні цього слова: «Дисципліна іноді вимагає відгородження, специфікації місця, відмінного від всіх інших й замкнутого в самому собі. Відгородженого місця дисциплінарної монотонності. Було велике «ув'язнення» бродяг і жебраків, були й інші, менш помітні, але підступні й дієві» [110, с. 206].

Тому з погляду історії соціального контролю XIX століття – це століття Великої інкарцерації, коли злочинці були розміщені у в'язницях, психічнохворі – у шпиталях, рекрути – у казармах, робітники – на фабриках та заводах, діти – у коледжах та школах. Все це становило частину Великого плану інкарцерації (М. Фуко), де власність мала бути захищена, продукція – стандартизована, молодь – ізольована для навчання навичкам заощадливості та успіху, злочинці – піддані впливу дисципліни та нагляду за ширмою «виправлення».

У новому карцерному суспільстві влада повинна була розтікатися в найбільш економічно ефективний спосіб та проникати на максимальну

глибину політичного тіла крізь найменші соціальні щілини, чому мав сприяти розгалужений дисциплінарний апарат, де в'язниця та усі її численні інституційні та неінституційні додатки (як відкриті, так і приховані) посіли одне з перших місць.

Одразу ж зауважимо: йдеться про в'язницю як про масове явище, адже закриті локалізовані місця виникли разом із людством для короткочасного тримання рабів, полонених та девіантів.

У нашому дослідженні ми виходимо з того, що в'язниця – це закритий заклад, в якому на перманентній основі намагаються впливати на постійний, відносно великий та регулярно змінюваний контингент людей за допомогою спеціальних методів [53, с. 119]. Можна також додати – «через постійний контингент «персоналу», тобто людей, які обрали відповідну професію в'язничного службовця, та відповідних «експертів».

Зазначений вище перелік дисциплінарних інституцій не є вичерпним, і ми окремо вказуємо на принципово важливий для цілей цього дослідження аспект, який підтверджує та доводить концептуальні погляди Г. Руше, О. Кіркхеймера, Д. Мелоссі, М. Паваріні, М. Фуко, Т. Матієсена, З. Баумана і М. Лайне.

Йдеться про появу поліції в європейських країнах, причому наголосимо – про появу сучасної поліції з традиційними для сьогодення функціями оперативно-розшукової роботи, розслідування злочинів та підтримання громадського порядку.

На перший погляд, історія становлення сучасних служб поліції у країнах Європи виглядає дивно лише в силу того, що такі служби з'явилися запізно, як порівняти з іншими атрибутами держави.

Так, французька *Surete* з'явилася лише у 1811 році.

Англійський *Scotland Yard* з'явився пізніше – у 1829 році, і лише у вигляді одягнутих у цивільне вбрання поліцейських. Цивільний одяг мав продемонструвати, що не солдати взяли на себе захист суспільства, а саме цивільні особи – з огляду на занадто глибокі та водночас специфічні з погляду

сьогодення уявлення англійців про громадянські свободи, де зазначені уявлення вбачали у поліцейському нагляді загрозу громадянським свободам, не кажучи вже про французьку модель озброєних *gendarmes* [350, с. 17].

Так, не випадково Г. Спенсер наголошував, що «ми відрізняємося нашою ревною прихильністю до свободи й твердістю, з якою ми захищаємо наші права» [94, с. 88]. Тому лише 1842 року в Англії з'явилися перші детективи, які були вимушені зняти свої блакитні фраки та одягнути інше, більш непомітне цивільне вбрання [98].

«Блакитні мундири» – це не лише колір. Для англійського суспільства того часу це – символ боротьби проти тиранії: «У принципі немає жодної різниці між ударом поліцейського жезла та ударом солдатського багнета. Вони обидва є формою порушення рівної свободи. ... Полісмени – це солдати, які діють поодиноці; солдати – це полісмени, які діють спільно» [94, с. 268]. Ця думка відображає уявлення англійця того часу щодо ставлення до свободи французів, які «живуть під регламентацією цілого легіону префектів, субпрефектів, інспекторів, контролерів, інтендантів, комісарів та інших урядових чиновників» [94, с. 289].

Саме з цих причин М. Фуко вказував на небезпеку більшого поширення та насадження дисципліни у суспільстві через масштабну інсталяцію державної поліції до політичної сфери, для якої все суспільство стає полем дослідження та об'єктом дисципліни і покарання.

Приклади, що доводять дисциплінарну концепцію є непоодинокими.

Так, у США сучасна поліція з'явилася лише у період 1836 – 1855 років. Концепція пробації почала запроваджуватися у 1840-х роках. Інститут умовно-дострокового звільнення увійшов до практики західної пенітенціарної системи лише у період 1840 – 1870 років.

Тому в поданій нижче таблиці демонструється поява у різних містах, місцевостях та країнах *цивільної поліції* (за винятком жандармерій та поліцейських підрозділів для контролювання територій, охоплених бунтами, заворушеннями та повстаннями) [350, с. 48]:

Таблиця 1.2.

Поява цивільної поліції у різних містах, місцевостях та державах

ПОЯВА ЦИВІЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ	РІК
Лондон (Англія)	1829
Шотландія	1833
Греція	1833
Ірландія (сільська місцевість)	1835
Дублін (Ірландія)	1836
Англія та Уельс	1840
Іспанія	1844
Нью-Йорк (США)	1845
Берлін (Пруссія)	1848
Австрія	1849
Турін (Італія)	1852
Бостон, Чикаго, Філадельфія (США)	1855
Графства Англії та Уельсу	1856
Графства Шотландії	1857

Питання, чому в європейських державах сучасні поліцейські служби виникли на 30 – 50 років після того, як у цих же країнах з'явилися сучасні в'язниці, має раціональну відповідь.

Ідеалістичний формально-класичний підхід відповідь на таке питання не дає, аналізуючи цю проблематику у категоріях «злочинності та забезпечення порядку», обмежуючись поясненням на кшталт «збільшення рівня злочинності».

На протипагу зазначеному вище підходу ревізійністський підхід, який покладається нами в основу нашого дослідження, пояснює це по-іншому, де ключовою категорією є посилення соціального контролю над пролетаріатом та люмпенами. Тим більше, що створення в Європі сучасних цивільних служб поліції з традиційними для сьогодення функціями кореспондувало революціям

1848 – 1849 років у Франції, Італії, Німеччині та Австрійській імперії.

Для М. Фуко поліція – це не щось банальне на кшталт «державного органу боротьби зі злочинністю», чим здебільшого характеризуються класичні погляди. Для М. Фуко поліція – це «розрахунок і техніка, яка дозволяє встановити мобільне, проте, незважаючи не це, стабільне й контрольоване відношення між порядком у державі та зростанням сил держави» [109, с. 407]. Мета поліції – не пошук злочинців, що характерно для класичного підходу, а раціональне використання сил усієї держави [109, с. 407]. Мета поліції – це контроль за діями людей тією мірою, якою ця діяльність може становити особливий елемент у розвитку сил держави [109, с. 407].

Безперервна і постійна видимість, що забезпечується письмовою формою, має ще один важливий наслідок: ця дійсно стала в рамках дисциплінарної системи видимість дозволяє дисциплінарній владі швидко реагувати. На відміну від влади-панування, яка вступає в справу лише насильно, час від часу, шляхом війни, показової страти, церемонії, дисциплінарна влада може впливати на індивіда безперервно з самого початку, з першого його жесту, з перших його проявів. Їй внутрішньо властива схильність втручатися до справи в самий момент її звершення, коли віртуальне тільки стає реальним; дисциплінарна влада завжди прагне попередити, втрутитися за можливості ще до того, як щось станеться, шляхом гри наглядю, заохочень, покарань і санкцій досудового характеру [112, с. 69].

Внаслідок насадження поліцейської дисципліни у західному суспільстві XVIII – XIX ст. ст. поліція та професійні злочинці організують особливу форму політичних відносин влади, де новий «злочинний світ» нового паноптичного суспільства є дисципліною для тих, хто не піддається поліцейській дисципліні [112, с. 73].

Говорячи про дисциплінарну концепцію, наголосимо, що сучасні примусові закриті заклади для психічнохворих як системне явище почали створюватися в Європі у той же час, як і сучасні в'язниці. Як дисциплінарний проєкт, як частина «Великого плану інкарцерації», сучасні психіатричні

заклади стали ровесниками сучасних пенітенціарних установ.

Звичайно, що заклади для «безумців» існували в Європі у більш ранні часи. Проте, як в'язниці не були пристосовані для «виправлення», так і психіатричні заклади не були пристосовані для лікування. Функція ізоляції від суспільства девіантів спочатку покладалася не на в'язниці, а на праобрази психіатричних шпиталів. Як вказує М. Фуко, «в середині XVII століття відбулася різка зміна: світ божевільня перетворюється на світ виключення (*monde de L'exclusion*). Створюються (і це відбувається по всій Європі) великі ізолятори, які надають притулок не тільки божевільним, проте й цілому ряду несхожих ... між собою індивідів; до них поміщають бідних інвалідів, нещасних людей похилого віку, жебраків, дармоїдів, венеричних хворих, різних лібертинів, тих, кого сім'я або королівська влада прагнуть захистити від громадського покарання, марнотратних батьків сімейств, священників-втікачів – одним словом, всіх тих, хто по відношенню до законів розуму, моралі і суспільства проявляють ознаки пошкодження» [113, с. 251].

«Ці установи, – продовжує М. Фуко, – не мають жодного медичного призначення; до них люди поміщаються не з метою лікування, але тому, що більше не можуть або не повинні залишатися частиною суспільства. Інтернування, якому божевільного разом з багатьма іншими піддають в класичну епоху, ставить питання не про ставлення божевільня до хвороби, але про ставлення суспільства до самого себе – до того, що в поведінці індивідів воно приймає або не приймає» [113, с. 252].

М. Фуко у чіткий та недвозначний спосіб пояснює причину появи таких «домів інтернування» крізь призму вимог капіталізму, що народжувався: «Загальна риса, яка об'єднує всіх тих, хто знаходиться в установах інтернування, – нездатність брати участь у виробництві, циркуляції або акумуляції багатств (незалежно від того, винні вони в цьому чи ні). Виключення, якому їх піддають, є мірою цієї нездатності. ... Інтернування – як за своїми джерелами, так і за первісним змістом, – було пов'язане з цією реконструкцією соціального простору» [113, с. 253].

Психіатрична революція як частина Великого плану інкарцерації відбудеться лише на початку XIX століття, проте необхідно наголосити, що і в XIX столітті психіатричні заклади будуть перебувати на далекій дистанції від психіатрії.

Так, лише 1808 року англійський парламент прийняв *County Asylums Act 1808*, який служив законодавчою базою для організації притулків для психічнохворих у період 1808 – 1845 років: саме цей закон забезпечив переведення психічнохворих жебраків з в'язниць до психіатричних притулків. Перший *asylum* було відкрито у м. Нортгемптон (Англія) у 1811 році, проте за подальші 16 років було відкрито ще 9 аналогічних закладів.

У подальшому було прийнято *Lunatics Act 1845* та *County Asylums Act 1845*, які регулювали соціальні відносини у сфері надання психіатричної допомоги у період 1845 – 1890 років. Якщо на початку XIX століття у Британії було лише кілька тисяч «божевільних», розміщених у різноманітних різних установах, то на початку XX століття ця цифра зросла приблизно до 100 тис. У США перший психіатричний заклад було відкрито у 1843 році в м. Нью-Йорк (*Utica Psychiatric Center*). Континентальні країни Європи відкрили психіатричні заклади ще пізніше [290, с. 231].

Проте наголосимо на принципово важливому моменті, якій потрібно поставити на перший план в процесі аналізу поширення дисципліни у політичному тілі суспільства XIX століття. Як і у випадку з появою «виправної» в'язниці, яка насправді такою ніколи не була, «лікувальні» психіатричні заклади, перш за все, служили зовсім іншим цілям. Так, доцільно знову надати слово М. Фуко: «Але все було зовсім інакше. Пінель, Т'юк, їх сучасники і попередники аж ніяк не скасували практику інтернування. Навпаки, вони ще міцніше обплутали нею божевільного. Ідеальна лікарня, яку Т'юк влаштував поблизу Йорка, передбачала нове відтворення навколо божевільного *квазіродини*, де він повинен був відчувати себе як вдома; фактично тут за ним встановлюють постійний громадський і моральний контроль; «вилікувати» означає знову вселити йому почуття залежності,

покірності, винності, вдячності, що виступають моральною основою сімейного життя» [113, с. 257].

М. Фуко продовжує: «Щоб домогтися цього, використовують загрози, покарання, позбавлення їжі, приниження – одним словом, все те, що може зробити божевільного інфантильним і одночасно вселити йому почуття провини. Зрозуміло, [психіатрична лікарня] знімає (хоча не з усіх) матеріальні кайдани, що обмежували хворих фізично. Але [вона] обплутує їх ланцюгами моральними, і лікарня перетворюється в свого роду нескінченно триваюче судилище: за поведінкою божевільного постійно стежать, його домагання знецінюють, марення оскаржують, помилки висміюють – за будь-яке відхилення від нормальної поведінки негайно застосовується покарання. І все це відбувається під керівництвом лікаря, який ... здійснює не стільки терапевтичний, скільки етичний контроль. Він виконує в лікарні функцію агента моральних синтезів» [113, с. 257].

Відтак М. Фуко, зображуючи появу сучасної психіатричної влади, одразу ж наголошує: «Що ж повинно було відбуватися у подібних [закладах]? Зрозуміло, в них панує порядок, в них панує закон, в них панує влада» [112, с. 14].

М. Фуко робить наголос, який додатково пояснює його дисциплінарну концепцію в аспекті того, що психіатричні лікарні нічим не виділялися за своєю природою від інших дисциплінарних проєктів: «У період побудови та організації лікарняного світу лікування немає зовсім, і одужання хворих очікується як певний процес, якщо не мимовільний, то у всякому разі автоматично реактивний, безпосередньо обумовлений комбінацією чотирьох елементів: по-перше, лікарняної ізоляції; по-друге, медикаментів фізичного, фізіологічного характеру – опіатів та опійних настоянок на спирту тощо; по-третє, ряду специфічних лікарняних примусових заходів – дисципліни, підпорядкування внутрішнім правилам, певного раціону, режиму сну, неспання і праці; знарядь фізичного примусу; і, по-четверте, свого роду психофізичного лікування, карального і разом з тим терапевтичного, – душ,

крісло-качалка тощо. Саме поєднання цих елементів визначало рамки лікування, від якого очікували одужання хворих, не замислюючись ані про його пояснення, ні про теорію» [112, с. 170].

І, насамкінець, М. Фуко підкреслює важливий аспект: «Ці тактики поділу утворюють каркас сприйняття божевілля. Впізнання, що дозволяє сказати: «Ця особа – безумець», – не може бути ані простим, ані безпосереднім актом. Насправді воно засноване на певному числі попередніх операцій і, головним чином, на поділі соціального простору відповідно до векторах оцінки та виключення» [113, с. 266].

Саме цей месидж М. Фуко служить додатковим доказом обґрунтованості його модулярної дисциплінарно-безпекової концепції. Ми можемо провести аналогію між імперативом «Ця особа – безумець» і «Ця особа – девіант», говорячи про дедалі більшу кількість класів девіантів у сучасному суспільстві та наповнення цих класів новими та додатковими родами, сімействами та видами девіантів.

Проте першим дисциплінарним диспозитивом була саме армійська дисципліна та казарма як її просторове-об'єктне втілення. Щодо поширення військової дисципліни і розміщення військових у казармах як одному з різновидів тотальних інституцій, то до кінця XVII століття військової дисципліни у сучасному розуміння цього слова не існувало; мав місце постійний перехід зі стану бродяжництва до армії, яку завжди складала група людей, яких рекрутували за необхідності, на обмежений час, які годувалися у воєнний час грабежами на окупованій території. Тому до виникнення дисциплінарних армій не було дезертирів, бо дезертир був всього-на-всього майбутнім солдатом, який тимчасово залишив армію, маючи можливість потім до неї повернутися, і який до неї – за необхідності – примусово або добровільно повертався. З появою ж дисциплінарної армії все перевертається: люди, які вступають до армії, роблять військову кар'єру та йдуть по кар'єрних сходах, перебувають під безперервним дисциплінарним наглядом. Той, хто йшов від цієї системи, не пристосовувався до неї, ставав дезертиром [112, с.

72]. Причому останній стає об'єктом подвійного або навіть потрійного нагляду, набуваючи кваліфікованого статусу дезертира, девіанта і навіть злочинця.

Слідом за армією адресатом дисциплінарного диспозитива стає робітничий клас – те, що охоплюється поняттям фабрики. У XVIII столітті виникають великі майстерні, шахтарські міста і великі металургійні центри, куди доводиться переміщати сільське населення, щоб вперше привчити його до абсолютно нової для нього техніки [110, с. 206].

Сутність нового соціального контролю полягала у розподілі тіл нової політичної природи у просторі, чим займається не лише в'язниця, проте й інші дисциплінарні механізми. Суть полягає у внутрішній колонізації свого ж власного населення у рамках відповідних суверенних володінь.

За Великим планом інкарцерації кожна ділянка соціального простору мала стати максимально зручною для проникливого паноптичного контролю: «За виникнення поліції вбачається велика дисциплінарна мрія – перетворити місто на щось, схоже на монастир, а монастир – на щось, схоже на місто» [109, с. 440]. Кожна ділянка простору мала кодуватися з метою розриву небажаних та небезпечних зв'язків будь-якого потенційно небезпечного індивіда, який хоч у чомусь йде проти капіталістичного розвитку або навіть виявляє небезпеку такого руху «проти». Тому «показники злочинності» – це лише зовнішній фасад формально-класичної проблематики. Сутність криється у тому, що масове поширення «виправних» в'язниць з усіма їх інституційними та неінституційними придатками і допоміжними елементами призвело до суттєвого зростання кількості девіантів нової формації, за якими потрібно було постійно, регулярно та системно наглядати, що спонукало створити сучасні поліцейські служби з відповідним розгалуженим апаратом детективів, бертільонажем, дактилоскопією, картотеками, «письмовою формою», агентами під прикриттям, *agents provocateurs* та іншими придатками до поліцейських структур. У цьому контексті доцільно загадати думки Спенсера щодо соціального контролю у середині XIX століття: «Поліція і злочинність є одним цілим, де одна частина

служить лише доповненням до іншої» [94, с. 19].

М. Фуко пише про цей період як про «історичний момент дисципліни»: «Народжується «політична анатомія», що є одночасно «механікою влади». Вона визначає, як можна підпорядкувати собі тіла інших, з тим щоб змусити їх не тільки робити щось конкретне, але діяти певним чином, із застосуванням певних технік, з необхідною швидкістю і ефективністю» [110, с. 207].

Проте головним є те, що М. Фуко, аналізуючи сутність начебто «виправної» в'язниці в структурі нового соціального контролю, вказує на те, що підриває традиційні утопічні погляди формально-класичної спрямованості на історію соціального контролю.

Так, беручи до уваги матеріально-економічні передумови формування системи соціального контролю у ХІХ столітті, на перше місце впливає висновок, парадоксальний для прибічників традиційно-формального (прогресивно-філантропічного) погляду на історію соціального контролю та національних пенітенціарних систем: у «виправному покаранні», як це не дивно, власне відсутнє «виправне».

Тут ми наголосимо одну з найбільш важливих тез нашого дослідження: «виправне» («реабілітаційне», «виховне») у начебто «виправній» в'язниці – це одна з найбільших політичних містифікацій ХІХ століття, яка успішно пережила ХХ століття (хоч і зазнавши ударів з боку повторної хвилі позитивістських біологічних теорій у період 1940 – 1950 років та «кризу реабілітаційного ідеалу» у 1970-х роках) та увійшла до ХХІ століття.

Краще сказати, що за «виправним» насправді приховувалося та продовжує приховуватися саме «дисциплінарне», що становить важливий аспект дослідження сутності, форм та меж соціального контролю у ХХІ столітті: «За допомогою техніки виправлення прагнуть відновити не стільки правового суб'єкта, захопленого фундаментальними інтересами соціального договору, скільки покірного суб'єкта, індивіда, підкореного звичкам, правилам, наказам влади, яка постійно відправляє навколо нього і над ним та якій він повинен дозволити автоматично діяти в собі самому» [110, с. 189].

Тому, запитує М. Фуко, «що робить реформована в'язниця»? Відповідь є такою: вона «робить слухняними непокірних представників робітничого класу, залякує інших, прививає звички до дисципліни і порядку та в цілому [перманентно] відновлює втрачену ієрархію» [110, с. 189].

Якщо у «виправній» в'язниці й була частка «виправного», то ця частка виконувала функцію максимальної адаптації особи до умов капіталістичного суспільства. Мета нових дисциплінарно-каральних пристроїв частково полягала у відновленні людей із соціальними дефектами, проте не заради самих людей, а щоб вони могли більш-менш конкурувати у новому капіталістичному суспільстві для розвитку останнього: не лише в'язниця, проте й уся пенітенціарна система є частиною великого механізму більшої раціоналізації суспільних відносин у народженому капіталізмі.

Так само, незважаючи на філантропічні основи та численні (іноді навіть масові) та вагомі ззовні ідеологічні «реабілітаційні» «вкраплення», проєкти «декарцерації» та «контролю у громаді» були реалізовані у ХХ столітті зовсім не з філантропічних мотивів, проте переважно з причин більшої економічної вартості ув'язнення.

Більше того, як засвідчив час, навіть «декарцерації» як такої *не* відбулося з огляду на показники застосування у світі ув'язнення як покарання та запобіжного заходу. Матеріалістичну основу усіх реформ соціального контролю приховати неможливо, тому подальша історія соціального контролю – це ніщо інше, як підкреслив С. Коен, як політична легітимізація в'язниці попри її гучний провал [259, с. 20].

Сучасні поліція та в'язниця – це винятково політичні дисциплінарні проєкти, закамфльовані під формальну категорію «система державних органів». Більше того, історія соціального контролю надає приклади, коли камуфляж скидається, і «державні органи» демонструють свою політичну природу у відкритий спосіб. Як приклад можна згадати діяльність італійського поліцейського Ч. Морі на доручення Б. Муссоліні з фізичного викорінення мафії на о. Сицилія та подальше використанні послуг мафії англо-

американським військами у Другій світовій війні [13].

Говорячи про сутність модальності соціального контролю у другій половині XX століття, необхідно наголосити на дуалістичному комплексному процесі.

Так, на фоні хвилі ухвалення та подальшого запровадження міжнародних та європейських стандартів прав людини та відповідних інституційних механізмів, руху за обмеження ув'язнення та повернення від неопозитивізму до неокласицизму при обґрунтуванні цілей соціального контролю, мала місце інтенсифікація карцеральної інтервенції та посилення соціального контролю через ще більше розчинення дисципліни у тілі суспільства.

Третя модель соціального контролю (друга половина XX століття), що, знов-таки, є парадоксальним для прибічників ідеалістичних класично-філантропічних поглядів на історію соціального контролю та національних пенітенціарних систем, виявилася ще більш песимістичною та водночас ще більш радикальною. Як підкреслив С. Коен, «нова система соціального контролю ще більше служила вимогам капіталістичного порядку щодо здійснення контролю за робітничим класом, водночас вводячи в оману кожного (включаючи самих реформаторів), що зміни є чесними, гуманними та прогресивними» [259, с. 22]. До того ж не можна забувати, що та сама криза реабілітаційного ідеалу, яка відбулася у 1971 році завдяки праці американського соціолога Р. Мартінсона про «Ніщо не спрацьовує», завдала послабила формально-класичні погляди на сутність соціального контролю [119, с. 28-30].

Мало місце те, що С. Коен визначив як «ідеологічна атака», хоча ми вважаємо за доцільне використовувати категорію «політико-дисциплінарна містифікація». Усі явні недоліки ув'язнення як усталеної форми соціального контролю намагалися врятувати за допомогою «індивідуального поведіння» з девіантами, «*case management*» у діяльності пенітенціарних установ та служб пробації або через запровадження нових привабливих психологічних доктрин, які породили низку нововведень на кшталт більш гнучких та

індивідуалізованих форм умовно-дострокового звільнення, розгалуження та поглиблення різних форм пробації та ювенальної юстиції, що, власне, увійшло до ХХІ століття у такому вигляді.

Проте, що потрібно наголосити, начебто активні альтернативи до ув'язнення, як засвідчив час та практика, виявилися пасивними додатками ув'язнення, що потягло за собою ще більшу диверсифікацію соціального контролю та залучення під «парасольку» механізмів соціального контролю нових груп девіантів – як реальних, так і задекларованих. Відтак вже на початку нашого дослідження, беручи до уваги позиції зарубіжних дослідників та користуючись цим методом, потрібно ставити конкретне питання щодо трансформації сутності, форм та меж соціального контролю на початку ХХІ століття.

Відтак, продовжуючи думки М. Фуко і С. Коена щодо трансформації модуляцій соціального контролю, ми ставимо на порядку денному питання про четверту модуляцію соціального контролю.

«Політичне захоплення тіла» – ось та сутність соціального контролю у ХІХ столітті, межі якого важко визначити [110, с. 43]. Проте політичне захоплення тіла у ХХІ столітті активно продовжується відповідно до розвитку соціальних структур та появи нових горизонтальних й вертикальних соціальних відносин та соціальних зв'язків, які надають підстави говорити про подальшу, більш мобільну, гнучку та технологічну інкарцерацію суспільства.

Завдяки М. Фуко була розвинута концепція «карального (пунітивного) міста», яка сьогодні вважається основоположною для аналізу сутності та форм соціального контролю, меж соціального контролю, відмінностей між свободою та несвободою, а головне – для аналізу того, чи дійсно суспільство Постмодерну є справді вільним. І чи не нагадує суспільство Постмодерну одну велику технологічно-тотальну інституцію з прозорими мурами.

М. Фуко ставить базове запитання: «Якою є відмінність між пунітивним містом та примусовим закладом? ... Реалізація «влади карати», розподіленої по всьому простору суспільства, ... забезпечує придушення злочину завдяки

[численним] перешкодам, поставленим [вже] перед думкою про злочин, впливає невидимо і ненав'язливо. ... «Влада карати», яка поширюється по усій довжині соціальної мережі, діє в кожній її точці та, в кінцевому рахунку, сприймається вже не як влада одних індивідів над іншими, а як безпосередня реакція всіх на кожного» [110, с. 191].

Уявлення М. Фуко щодо карцерного суспільства стають сьогодні ще більш актуальними та переконливими не лише в силу відсутності чіткої межі між ув'язненням та альтернативними санкціями, проте в силу актуалізації розмивання кордонів між свободою та несвободою.

Концепцію «пунітивного міста» М. Фуко ще глибше розвинув американський соціолог С. Коен у свій праці «Візії соціального контролю. Злочин, покарання та класифікація», де «*punitive city*» уявлялося Коеном як суспільство, побудоване на проникливих механізмах соціального контролю з невизначеними кордонами між різними соціальними групами та категоріями громадян, де однією з основоположних категорій стала концепція «розкидування сітки» (*net widening*).

На думку Коена, *punitive city* має наступні характеристики:

- 1) розповсюдження та проникнення соціального контролю далеко за стіни тотальних інституцій;
- 2) розмивання просторових меж, які позначають відмінності між свободою та несвободою;
- 3) розмивання меж, які позначають відмінності між ув'язненими та вільними особами;
- 4) розмивання меж, які позначають відмінності між злочинцями та «чесними громадянами»;
- 5) поява тотальних та інших контрольних інституцій, в яких «корекційне» втручання та контроль тонко оцінюються відповідно до «індивідуальних потреб», про які «клієнти» таких інституцій можуть не знати й навіть не здогадуватися;
- 6) розширення «контрольованого простору», що є результатом нечітких

визначень «нормальності» та «девіантності».

У вузькому розумінні *net widening* розуміється як наслідки широкого запровадження альтернативних ув'язненню покарань, проєктів або спеціальних програм, спрямованих на максимально можливе відведення девіантів (здебільшого неповнолітніх) від кримінального покарання з метою недопущення стигматизації останніх та занурення їх до інституційної субкультури [211, с. 285-288].

У широкому розумінні *net widening* зображується як результат, коли більша кількість осіб починає перебувати під «парасолькою» системи кримінальної юстиції внаслідок послідовних процесів, які Коен зобразив як «розставляння тенет», «звуження чарунок», «змішування» та «проникнення» [211, с. 285-288].

1. «Розставляння тенет».

За допомогою альтернативних покарань, «санкцій у громаді» та «некаральних заходів» держава намагається контролювати тих осіб, які раніше не перебували у «групі ризику». Яскравим прикладом цього може служити масове запровадження у законодавстві та практичній діяльності категорії «ненормальна поведінка» або «підозріла поведінка» з відповідним системним відстеженням такої поведінки за допомогою засобів масового спостереження з подальшим накопиченням отриманої інформації у базах даних.

2. «Звуження чарунок».

Відбувається дисперсія соціального контролю не лише за кількісними, але й за якісними критеріями. Не лише дедалі більше людей підпадають під дію механізмів соціального контролю; водночас відбувається інтенсифікація застосування санкцій за порушення певних правил або умов. Тобто, у подальшому ми можемо очікувати не лише визначення поняття «ненормальна поведінка», проте й розширення цього концепту, виділення численних різних типів «ненормальних людей» та запровадження перманентно оновлюваної типології та класифікації проявів «ненормальної поведінки». У площині функціонування пенітенціарної системи це проявляється у діяльності служб

пробації, де прикладом може служити посилення умов пробаційних ордерів, збільшення кількості зобов'язань, умов та обмежень, що покладаються на піднаглядних «клієнтів» служб пробації.

3. «Змішування».

Як результат зазначених вище тенденцій, відбувається злиття кордонів між «інституційними» та «не-інституційними» заходами впливу на злочинну, девіантну, «підозрілу», «нестандартну», «нетрадиційну» або «незвичну» поведінку. Більше того, відбувається злиття кордонів між тим, що є покаранням й тим, що таким не є. Внаслідок цього стає вже зовсім незрозумілим, хто саме «заплутався» у тенетах соціального контролю. Майже усі, чия поведінка якось виявилася «ненормальною» або навіть «нестандартною», стають такими [211, с. 285-288].

4. «Проникнення».

Внаслідок зазначених вище соціальних трансформацій створюються сприятливі умови для якісного політичного збагачення пенітенціарної системи як дисциплінарного проєкту. Нові контрольні механізми аж ніяк не підміняють в'язницю як формальну інституцію, вони роблять непомітним розширення дії інституційного контролю. Водночас на порядку денному гостро постає питання про «реабілітаційне» спрямування пенітенціарної системи через відсутність потреби у будь-якому «реабілітаційному лицемірстві» [182, с. 145-153].

Таким чином створюються умови для появи паноптично-карцерної держави та карцерного суспільства.

З моменту виходу цієї праці С. Коена її актуальність не лише зросла, проте й примушує заявити про необхідність приділення більшої уваги до такого погляду, що ми пропонуємо у нашому дослідженні. В умовах сьогодення зазначене дослідження С. Коена є актуальним з огляду на впливи процесів глобалізації, які примушують переглянути сутність, форми, методи та цілі соціального контролю у суспільстві Постмодерну. Водночас актуальність загострюється через проблему дотримання основоположних прав людини,

закріплених у міжнародних та європейських стандартах, внаслідок поширення соціального контролю як політичного феномену, що, перш за все, стосується права на повагу до приватного та сімейного життя (стаття 8 Конвенції про захист прав людини).

Так, у 2014 році Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендації щодо використання електронного моніторингу за злочинцями та девіантами, де було зроблено особливий наголос на небезпеці *net widening* та використано категорію *net widening*: «... потрібні особливі гарантії недопущення поширення *net widening*» [384].

Розвиваючи погляди С. Коена, необхідно зазначити, що сучасні маркери соціального контролю є менш помітними та більш прозорими, ніж їх аналоги ХХ століття. Кордони між тотальними інституціями та їх сателітами, іншими контрольними механізмами та «вільним суспільством» дедалі більше розчинаються у численних начебто просоціальних, філантропічних та реабілітаційних ініціативах під гаслами «декарцерації», які, з одного боку, спрямовані на мінімізацію ролі держави (згадаємо «ідеологічні атаки» у поглядах С. Коена), проте, з іншого боку, свідчать про посилення масштабів та глибини «оброблення» політичного тіла людини з метою, щоб ця ж сама людина була максимально корисною у ринкових відносинах нового тисячоліття.

М. Фуко підкреслив тезу, яка була актуальною для ХХ століття, проте ще більшої актуальності набуває саме у суспільстві ХХІ століття. Йдеться про «одиницю дисципліни», якою є не територія (одиниця панування), не місце (одиниця розташування), а «ранг»: місце, займане в класифікації, місце перетину рядка і стовпця, інтервал в ряду інтервалів, які можна переглянути один за одним: «Дисципліна – це мистецтво рангу і техніка перетворення розташувань [110, с. 212-213]. Так, дисципліна індивідуалізує тіла за допомогою локалізації, яка означає не просте закріплення їх на певному місці, проте їх розподіл та циркуляції у соціальних відносинах: «*Locus* індивіда – так називалося і місце, займане ним у класі, і його місце в ієрархії оцінок і

досягнень. Такий чудовий приклад ізотопії дисциплінарної системи» [112, с. 70].

Розподіл по рангах, як наголошує М. Фуко, грає подвійну роль.

З одного боку, ранг визначає відхилення від правил, встановлює ієрархію якостей, знань та навичок [110, с. 265]. З іншого боку, ранг карає та винагороджує: «Дисципліна винагороджує присудженням рангу. Дисципліна карає, понижуючи у ранзі. Ранг сам по собі служить нагородою або покаранням» [110, с. 265].

Стандартизація виробництва та продукції внаслідок стандартизації індивідів була важливою складовою Великого дисциплінарного проєкту XIX століття.

Так, М. Фуко, підкреслюючи поширення дисципліни у суспільстві XIX століття, наголошував не лише на поширенні традиційних контрольних пристроїв, проте й на широкому запровадженні стандартизації будь-якої сфери діяльності та запровадженні нових формалізованих соціальних ієрархій: «Організуючи «місця» і «ранги», дисципліна створює комплексні простори: одночасно архітектурні, функціональні та ієрархічні. Простори, які забезпечують фіксовані стани та переміщення. Вони вимальовують індивідуальні сегменти та встановлюють операційні зв'язки. Вони відводять місця та визначають цінності. Вони гарантують покору індивідів, проте водночас гарантують кращу економію часу і жестів. ... Першою великою операцією дисципліни є, таким чином, утворення «живих таблиць», що перетворюють безладні, даремні й небезпечні маси на впорядковані множини» [110, с. 216].

Соціальний контроль XIX століття характеризувався зростаючою диференціацією та класифікацією девіантних та інших цільових груп на окремі класи, сімейства, роди та види, кожен з власним набором наукових знань та відповідними акредитованими «експертами». Так само XXI століття характеризується ще більшою диференціацією й класифікацією усіх інших соціальних груп на окремі класи та види, причому так само кожна соціальна

група має власний набір наукових знань та відповідних акредитованих «експертів», які на регулярній основі проводять «вільним громадянам» та «чесним платникам податків» регулярні постійні «іспити», які М. Фуко було подано як найбільш тонкий та невидимий інструмент соціального контролю та невід'ємну складову нового дисциплінарного простору: «Іспит поєднує техніки наглядової ієрархії та нормалізуючої санкції. Іспит робить індивідів видимими, завдяки чому їх можна диференціювати й карати. Тому у всіх дисциплінарних механізмах іспит – досконалий ритуал. У ньому поєднуються церемонія влади і форма досвіду, застосування сили й встановлення істини. У центрі дисциплінарних процедур іспит демонструє підпорядкування тих, хто сприймається як об'єкти, і об'єктивацію тих, хто підпорядковується» [110, с. 270].

Виникають нові експертні «галузі» та сфери, які, на перший погляд, претендуючи на нейтральність, ще більше насичують дисципліною політичну сферу суспільства: «У рамках шкільної дисципліни виникла психопедагогіка, в рамках дисципліни майстерні – психологія праці, в рамках тюремної дисципліни – кримінологія, в рамках психіатрично-лікарняної дисципліни – психопатологія» [112, с. 106].

Причому і саме «експертне» середовище стає об'єктом ще більшого соціального контролю, і самі «експерти» піддаються постійним іспитам: «Усі подальші розширення професійної влади впливають із цього збільшення інтенсивності формальної підготовки: все більше й більше кращих спеціалізацій (консультанти з питань шлюбу, суїцидологи); все глибше відбувається зміцнення професійних асоціацій (сертифікація, акредитація та більш точні градації рангу» [259, с. 166].

Соціальний контроль XIX століття – це розбудова нової ієрархії капіталістичного зразку на противагу архаїчній формалізованим, напіврелігійній ієрархії Середньовіччя, адже нова чітка й міцна ієрархія – це основа й водночас мета соціального контролю. У XIX столітті «ранг» – це вже не формальний статус, закріплений державою або церквою у певному

документі, який зобов'язує частину суспільства демонструвати певну повагу носієві такого рангу та водночас свідчить про високий формальний авторитет його носія.

Натомість у XXI столітті ранг – це всього-на-всього обов'язкова перепустка до соціального «потягу», який називається «певне коло соціальних відносин», після нетривалої подорожі на якому потрібно купувати новий квиток та сідати у наступний потяг по іншому, вищому колу соціально-політичного життя. Соціальний контроль XXI століття – це безперервне оновлення соціальної ієрархії відповідно до нових соціально-економічних умов Постмодерну, у тому числі за допомогою більш тонких інструментів, якими є ще більша стандартизація, ще глибший розподіл по рангах та численні, регулярні й масштабніші «іспити». Відповідно, пенітенціарна система у широкому розумінні цього поняття продовжує бути частиною великого механізму більшої раціоналізації суспільних відносин у ринкових відносинах Постмодерну.

У контексті нашого дослідження необхідно наголосити ще на одному аспекті: у XXI столітті швидкість, обсяги та концентрація соціального контролю збільшуються, і XXI століття надає приклади розширення кількості девіантів та їх класифікації.

Так, з одного боку, збільшення класифікаційних груп злочинів та, відповідно, злочинців, – явище, яке є умовно нормальним для розвитку будь-якого суспільства, на що також звертав увагу М. Фуко [110, с. 108-109]. Продовжуючи цю думку, можна наголосити, що поява нових горизонтальних та соціальних зв'язків, дроблення соціальних відносин та утворення нових громад та соціальних груп зумовлює появу нових класів девіантів у межах цих груп та громад (пригадаємо фундаментальну для політичної науки та соціології тезу Е. Дюркгейма щодо «монастиря святих»).

Крім того, проте саме XXI століття свідчить не лише про збільшення кількості типів злочинців, проте й про розширення типів девіантів, а також про зникнення чітких кордонів між злочинами та іншими проявами девіації.

Так, гасло розвитку постмодерністського західного світу – «єдність у різноманітності» – обумовило перехід від полярності «чорний – білий» до безлічі різнокольорових відтінків. Як зазначає К. Самнер, «різноманітність» насправді стала ознакою постмодерністської «крутості» приблизно після 1985 року [410, с. 22]. Постмодерністи вітали суспільство як величезне море різноманітностей, які потрібно поважати, крім звичайно тих, які самі умовні лідери «просоціальної» різноманітності самі не схвалювали. Відмінні якості жінок, темношкірих, представників одностатевих шлюбів та інших раніше пригнічених соціальних груп були оцінені позитивно, тоді як згадати будь-які нариси про «різноманіття», наприклад, неонацистських скінхедів, важко.

Нам важко позбутися стереотипів існування лише двох категорій – «не-злочинці» та «злочинці» [307, с. 51]. Проте сучасні політичні реалії дедалі більше примушують суспільство визнати розмивання кордонів між обома категоріями та наповнення цієї «прикордонної смуги» численними новими елементами.

Так, С. Коен вказує на розширення соціального контролю над різними групами населення, що надає в умовах сучасного суспільства неабияку цінність: «Старі «девіанти» можуть сміливо виходити зі своїх темних шаф у соціологічне світло, адже їм надано провідні ролі вірців у драматичній драмі соціальної дійсності у боротьбі проти соціального контролю [259, с. 5].

Між тим на ці вірці «дивляться» «нові девіанти», до яких, за визначенням видатного американського соціолога І. Гоффмана, відносяться «проститутки, наркомани, правопорушники, злочинці, джазові музиканти, богема, цигани, бродяги, люди шоу-бізнеса, азартні гравці, мешканці пляжів та бідні жителі міст». Ці люди, наголошує І. Гоффман, вважаються причетними до якогось колективного заперечення суспільного ладу. Вони сприймаються як такі, що не використовують традиційні можливості для соціального просування по різних затверджених злітно-посадкових смугах суспільства: «Вони виявляють відкриту неповагу до кращих [свого суспільства]. Їм не вистачає благочестя. Вони вказують на провали у мотиваційних схемах

суспільства».

Крім того, до «нових девіантів» за визначенням норвезького кримінолога М. Лайне відносяться «жінки, які обрали професійну кар'єру, демократи, безвідповідальні водії, атеїсти, віруючі, жителі передмість, гравці у карти, бородаті чоловіки, художники, пацифісти, лицеміри, хіпі, розмальовані косметикою дівчата, президент країни, консерватори, противники расової сегрегації, керівники, розлучене подружжя, мотоциклісти, всезнаючі професори, американці» [53, с. 11]. Причому цей жарт є умовним, адже він віддзеркалює тенденцію бурхливого зростання у заможних суспільствах на Заході девіантних або делінквентних субкультур (особливо у період 1955 – 1975 років), що актуалізувало соціокультурне уявлення про зв'язок між «поганою компанією», «поганою поведінкою» та «злочинною поведінкою».

Відповідно, будь-яке посягання на будь-яке «нестандартне» дозволяє записати до кола девіантів як саму особу, яка посягає, так і особу, яка є об'єктом посягання.

Так, наприклад, формальне визнання у країнах Європи більших прав та можливостей за представниками ЛГБТ-спільноти автоматично призводить до віднесення до кола девіантів будь-яких активістів, які у будь-яких формах висловлюють або демонструють негативне ставлення до ЛГБТ-спільноти. Проте й водночас самі представники ЛГБТ-спільноти для більшості населення країн Європи (і не лише Східної Європи) самі не позбавилися тавра девіантів та становлять, як на думку більшості населення, ідеологічну загрозу «традиційним сімейним цінностям».

Так само, представники екологічних рухів, які проводять радикальні екологічні акції, можуть вважатися девіантами (та навіть за певних умов стають «злочинцями»), проте, з іншого боку, особи, проти яких спрямовані такі екологічні акції, також нерідко потрапляють до кола девіантів лише в силу того, що вони виступають проти захисту навколишнього середовища і, як наслідок, отримують стигму «ворогів «зеленого» майбутнього планети». Так, після погрозового погляду екоактивістки Г. Тунберг на Президента США

Д. Трампа у приміщенні ООН останній для усіх прибічників екологічних рухів одразу ж став девіантом номер один у цілому світі.

Щодо цивільної сфери, як приклад можна навести суттєве посилення соціального контролю за платниками аліментів, або, краще сказати, за особами, які ухиляються від сплати аліментів. Так, в Україні за останні роки було ухвалено низку законів, а головне проведено масштабну всеосяжну інформаційну кампанію на телебаченні та в усіх соціальних мережах, спрямовану на максимальне таврування зазначених осіб. Обсяг та ступінь стигматизації «аліментників» створили враження, що саме «аліментники» є головною девіантною групою в українському суспільстві, де начебто випадково зникли усі інші види девіантної поведінки. Важливим аспектом є не стільки інформаційна кампанія, скільки суворі санкції до «аліментників», до яких за несплату аліментів застосовуються кримінальні за своєї природою санкції у вигляді заборони у праві на виїзд за кордон, заборони керування автомобілем, заборони користування вогнепальною мисливською, пневматичною й охолощеною зброєю та заборони полювати [35]. За даними Міністерства юстиції України з початку дії законодавчих нововведень на кінець 2019 року винесено: 122607 постанов про встановлення тимчасового обмеження боржника у праві виїзду за межі України, 123038 постанов – про встановлення тимчасового обмеження у праві керувати транспортними засобами, 123082 постанов – про обмеження у праві користування зброєю, 123081 постанов – у праві полювання [77]. Проте у контексті нашого дослідження постає питання про створення фактично на рівному місці нових груп девіантів, які суворо караються державою, та поміщення таких девіантів до додаткових суворих соціально-контрольних пристроїв, яка мають явно каральну природу.

Щодо системи правоохоронних органів як класичної сфери соціального контролю, то іншим прикладом, який доводить теорію дроблення класів девіантів, є сучасна кампанія щодо профілактики сімейного насильства.

У жодному разі не можна применшувати проблематику сімейного

насильства, адже поширеність та летальність сімейного насильства у багатьох країнах є значно більшою, ніж просто насильство [307, с. 285]. Проте вітчизняна кампанія щодо профілактики сімейного насильства претендує на те, щоб називатися саме пропагандистською. Як наслідок, замість однієї «особи, яка вчиняє сімейне насильство», на додаток виникли «кривдники» й навіть «діти-кривдники». Дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству наразі поширюється на будь-яких родичів або інших осіб, включаючи наречених. Причому «насильство» – це не лише фізичне насильство, проте й широкий, а головне абстрактний та детально не визначений спектр заборонених дій, що включає десятки форм – від заборони навчатися до примушування до праці. Психологічне насильство – це також невизначений спектр дій [37].

Внаслідок формального закріплення десятків нових форм девіації, відповідно, з'явилися десятки нових класів, типів та видів девіантів.

Так, 2017 року в Україні поліція зареєструвала майже 111 тисяч звернень із повідомленнями про вчинені злочини та інші події, пов'язані з домашнім насильством. За результатами цих звернень було складено 81 тис. протоколів про адміністративне правопорушення і відкрито близько 900 кримінальних проваджень.

За даними поліції за 2018 рік, кількість звернень із повідомленнями про домашнє насильство перевищила 115 тис. Складено 99,5 тис. протоколів про адміністративні правопорушення [38].

Відповідно до звіту Національної поліції України про результати роботи відомства у 2019 році, упродовж 2019 року у поліції було зареєстровано 142 тис. заяв про вчинення домашнього насильства. Упродовж 2019 року було складено 107 тис. адміністративних протоколів та розслідувано більше 2 тис. злочинів, скоєних у сімейному середовищі. Нині на обліку перебувають понад 70 тис. сімейних кривдників [38].

Станом на початок 2020 року українське суспільство на фоні існування 55 тис. ув'язнених та 57 тис. клієнтів пробації виявило у своєму політичному тілі

додатково ще 70 тис. небезпечних насильницьких девіантів (167 на 100 тис. населення). Іншими словами, раптово виявилось, що приблизно на кожні 250 – 300 українських сімей припадає один сімейний кривдник. Невже після цієї статистики не можна вголос говорити про загрозу для суспільства?

Можна навести приклад з британського досвіду дроблення класів девіантів та, як наслідок, збільшення кількості девіантів.

Так, упродовж більшої частини XX століття різні уряди Сполученого Королівства фактично кожні 5 років ініціювали новий великий закон у сфері кримінального судочинства. За період 1997 – 2007 років англійський уряд розробив 23 таких закони, якими створив 3 тис. нових складів злочинів, майже половина з яких передбачала покарання у вигляді позбавлення волі [264, с. 36]. Одним з таких прикладів є *Education Act 1996*, який встановлював новий склад злочину – нездатність батьків забезпечити явку учня до школи [284]. Покарання за такий злочин передбачено у вигляді штрафу, позбавлення волі до 3 місяців або поєднання штрафу з ув'язненням. У 2014 році 16,4 тис. батьків в Англії були притягнуті до кримінальної відповідальності за те, що вони не забезпечили явку своїх дітей до школи. У 2013 році за такий злочин було ув'язнено 7 батьків, у 2014 – 18 батьків [360]. За порушення цього закону 155 місцевих органів влади Англії та Уельсу упродовж 2015 – 2018 років застосували майже 400 тис. штрафних санкцій, забезпечивши надходження до бюджету 2,4 млн. фунтів стерлінгів [372].

Приклади розширення мережі соціального контролю та розширення переліку девіантів у XXI столітті може сягати форм, які, на перший погляд, можуть здаватися комічними. Проте при більш уважному аналізі такі приклади лише додатково доводять теорію *net widening* для особливостей російського суспільства XXI століття.

Так, у 2018 році Російська православна церква оголосила про розробку Всеросійського єдиного реєстру атеїстів, який буде містити відомості про осіб, які сповідують язичницькі культи або тих, хто дотримується радикального атеїзму [86]. На цьому прикладі можна відстежити додаткову співпрацю між

церквою та державою у сфері розповсюдження мереж соціального контролю та формування додаткових списків девіантів для ще більшого відстеження відповідних осіб в інших соціально-контрольних мережах.

Можна сформулювати висновок, що ХХІ столітті соціальний контроль має явні ознаки біфуркації.

Так, спостерігається дуалістичний процес, коли заклики щодо посилення прав людини, яким з минулого століття не приділялося уваги, заклики щодо дотримання кордонів особистого простору та інші вимоги «боронити свободу» існують паралельно з розвитком нових, більш технологічних, більш гнучких та більш непомітних форм захоплення цієї свободи.

Причому держава, дозволяючи собі проникнення до особистого життя людини, реагує на будь-які спроби людини проникнути до «особистого життя» держави, не цураючись застосовувати форму реакції, характерну для часів підкорення американського Дикого Заходу, а саме застосування економічних стимулів з яскравим гаслом «*wanted*». Прикладом такої майже середньовічної реакції є офіційне оголошення Державним департаментом США грошової винагороди за надання інформації, яка допоможе заарештувати та притягнути до відповідальності двох громадян України за стверджувану участь у транснаціональній організованій злочинності, зокрема, кіберзлочинності [26].

Тому проблематика нової моделі соціального контролю у ХХІ столітті ще тісніше, аніж раніше, пов'язана з категорією свободи. Як наголосив німецький дослідник П.-А. Альбрехт, «через проголошення свободи вже більше не виграються вибори. На шляху до перемоги на виборах допомагають лише обіцянки створити небезпечну державу» [2, с. 15]. Відтак П.-А. Альбрехт підсумовує: «Після подій 11 вересня 2001 року говорити про свободу стає ностальгічним заняттям» [2, с. 14].

Е. Фромм підкреслив, що спільною рисою нацизму, фашизму та сталінізму було те, що вони запропонували новому індивіду новий притулок та безпеку. Людині дають відчуття себе безпорадною та несуттєвою, її привчають переносити усі сили на вождя, державу, «вітчизну», яким вона має підкорятися та яких вона

має обожнювати. Вона біжить від свободи до нового ідолопоклонства [106, с. 316]. Невипадково П.-А. Альбрехт наголошує, що контрідія тотальної безпеки містить загрозу основам свободи [2, с. 14]. Е. Фромм висловлюється більш категорично: «Бажання абсолютної безпеки, як вчить нас європейський досвід, завершується державним тероризмом [2, с. 16].

Якщо М. Фуко і С. Коен піддали аналізу категорію «пунітивного міста», підкреслюючи, що суспільство ХХ століття перетворилося на карцерне суспільство, то ХХІ століття надає приклад природньої реакції *homo sapiens* щодо повернення втраченої свободи, яка у новому тисячолітті виявилася остаточно переплетеною з намаганням створити навколо себе максимально безпечний простір – як буквальний (територіальний), так і віртуальний (інформаційний). Водночас краще сказати, що йдеться навіть не про безпековий, а саме «зручний» простір, де потрібно враховувати культуру споживання.

Як наслідок, ми говоримо не лише про те, що суспільство перетворилося на певну форму закамурфльованої несвободи з нечіткими, розмитими кордонами. Більше того, як підкреслює П.-А. Альбрехт, свобода стала передбачати безпеку [2, с. 16].

Британській соціолог Е. Гідденс вказує на те, що «як одну з ілюстрацій [убезпечення суспільства] можна вважати фізичне виключення деяких категорій людей з громадських місць у намаганні знизити злочинність та [усунути] ризики злочинів. Як реакція на почуття незахищеності серед населення в цілому, такі публічні місця як бібліотеки, парки й навіть вуличні перехрестя перетворюються на «мільні бульбашки безпеки» [20, с. 195].

Таких маленьких «островів безпеки» для сучасного суспільства явно замало: з «низу» суспільства такої закамурфльованої несвободи у ХХІ столітті час від часу з'являються «бульбашки» «безпекової» «споживацької» свободи, які піднімаються на поверхню, керуючись природнім імпульсом, та, як наслідок, створюють набагато більші «безпечні території» – «гетто свободи», «міські села», «міські форти» або «захисні простори міста».

Так звана екологічна кримінологія (*environmental criminology*) заявила про себе ще у 1970-х роках. На відміну від юристів з їхнім фокусом на формальних дефініціях і на відміну від психологів з їхнім фокусом на внутрішньому світові злочинця та жертви, екологічна кримінологія та відповідні напрямки публічної політики були спрямовані на здійснення соціального контролю через дослідження місця та часу вчинення злочинів та девіантних дій (*place management*). Зазначені погляди були покладені в основу реорганізації системи охорони порядку. Її ядром стала стратегія управління ризиками та створення зон локального порядку з використанням технічного контролю, архітектурних засобів контролю та соціально-просторової ексклюзії [67, с. 68-75].

Одним з таких напрямків, який концентрувався на соціальному контролі через *environmental design* був О. Ньюмен, який один з перших запровадив категорію *defensible space*, яка посідає важливе місце для цілей нашого дослідження [365]. Так, «екологічне» запобігання злочинності: 1) спрямоване на запобігання злочинам конкретного типу; 2) здійснює вплив на середовище, в якому зазвичай вчиняються такі злочини; 3) забезпечує перманентність або регулярність такого впливу. Зазначені заходи мають зрештою *витіснити* злочинність до інших місць [258].

Кримінологічний аспект проблеми «екологічного» витіснення злочинності полягає у самій назві, оскільки злочинність не зменшується, а лише вимушено «виштовхується» до інших місць [350, с. 314-315]. Іншими словами, девіанти спрямовують свій потенціал, користуючись термінологією З. Баумана, з «туристів» на «бродяг», оскільки концентрація, наприклад, камер відеоспостереження у місцях проживання/перебування «туристів» є значно більшою, аніж в районах проживання «бродяг».

Політичний аспект проблематики полягає у тому, що, з одного боку, політичне постіндустріальне «перекроювання простору» відповідає цілям будь-якої політики соціального контролю, адже численні кримінологічні дослідження довели, що більшість професійних злочинців мають свою територію, ознайомленість з якою надає стимул вчиняти відповідні злочинні дії («*awareness*

space»). Відтак перекроювання простору відповідає просоціальному розумінню соціального контролю [307, с. 226]. Проте водночас внаслідок такого перекроювання політичні еліти знову «знімають вершки» внаслідок того, що одночасно з витисненням злочинності та девіантності до певних районів вони здійснюють ще більше розподіл суспільства на «туристів» і «бродяг».

Особливої актуальності екологічна кримінологія набуває сьогодні у світлі оновленої політики соціального контролю, адже політичні еліти постіндустріального суспільства отримали безліч нових способів тримати *homo urbanus* під своєю владою, причому головним «опудалом» для *homo urbanus* XXI століття стала «небезпека споживацького дискомфорту», внаслідок якої *homo urbanus* буде позбавлений нових гаджетів, цікавих видовищ, комфортних торгівельно-розважальних центрів, затишних кав'ярень, смачних бургерів, сучасного комп'ютерного забезпечення (хоча, звичайно, базові цінності значною мірою повернулися через пандемію коронавірусу). Невипадково вчені вказують, що «саме культура споживання зараз є найбільш характерною рисою передових західних суспільств» [310, с. 143]. Як наголошує американська дослідниця К. Хейворд, «переважна більшість людей на Заході зараз живуть у світі, де їх повсякденне існування більшою чи меншою мірою обумовлене тріадою реклами, маркетингу, стилізації соціального життя та масового споживання» [310, с. 144].

Ринок – це головний двигун сучасного політичного дискурсу. Тому саме культура масового споживання у суспільстві XXI століття – це один з найбільших криміногенних чинників та водночас один з найбільш вагомих факторів, що обумовлюють сутність та форми соціального контролю. Якщо у XIX столітті ув'язнений вважався позбавленим «всього», якщо він не мав Біблії, води, їжі та священника, то сьогодні ув'язнений позбавлений «всього», якщо він не має ігрової приставки, кольорових олівців та доступу до Інтернету.

Сьогодні, якщо *homo urbanus* хоче бути «вільним», він має бути «убезпеченим», але водночас він також хоче бути позбавленим, коли йому зручно, відчуття належності до цього ж суспільства. Водночас *homo urbanus*

платить будь-які гроші за споживацьку безпеку, ще більше стимулюючи систему соціального контролю розкидати свої інформаційно-технологічні тенети.

3. Бауман звертає увагу на одну важливу рису суспільства Постмодерну, повторювану з майже незмінною регулярністю: підозрілість по відношенню до інших, нетерпимість до відмінностей, неприязнь до чужинців, вимоги, щоб їх «відокремили» або взагалі не допускали до міста, а також істерична, параноїдальна заклопотаність «законністю та порядком» – все це сягає найвищої точки у найбільш стандартизованих, сегрегованих у расовому, етнічному та класовому відношенні, однорідних місцевих спільнотах [6, с. 70].

Шведський соціолог Й. Терборн також наголошує, що «легальний вид на проживання на даній території (*rezidentship*) став переважною формою [соціального] виключення, а не лише сегментації, яка відділяє чужинців від корінних жителів. Воно набуває все більшого значення, оскільки весь світ в цілому і внутрішні відносини в ньому стають все більш ієрархічними» [96, с. 191-240].

Девіантність та злочинність – це природні явища, нормальні показники яких є ознакою здорового суспільства [418, с. 78]. Якщо повністю усунути злочинність в суспільстві, останнє позбавляється соціального прогресу [116, с. 64].

Проте у суспільстві ХХІ століття соціокультурні та духовно-моральні завдання стоять далеко не на першому місці, у результаті чого в індивідів зникає почуття спільності, а за ним – дух соціальної солідарності, що, власне, повністю підпадає під ознаки аномії, про яку писав Е. Дюркгейм: «Суспільство може існувати лише тоді, коли між його членами існує достатня ступінь однорідності» [31].

Між тим, відповідно до Р. Мертон, аномія – це показник зовеликої концентрації девіантності у соціальних відносинах [84, с. 136]. Відтак штучне насичення суспільства новими класами, видами та видами мігрантів, про що зазначалося вище, є дійсно великою політичною та соціальною проблемою

XXI століття.

Для суспільства XXI століття головним є навіть не перебування на першому місці соціокультурних та духовно-моральних завдань. Йдеться про те, що сучасне глобалізоване «єднання через різноманіття» засновано саме на різноманітті. Між тим, відповідно до Е. Дюркгейма, запорука сталого соціального розвитку – це наявність єдиної культури та єдиних цінностей [307, с. 57]. На думку американського соціолога Т. Хірші, гарантом соціальної єдності виступають «соціальні обручі» (*social bonds*), що з'єднують індивідів між собою і дозволяють зберігати певні колективні інтереси. Чотири види «соціальних обручів», які водночас є формами соціального контролю, – це прихильність (*attachment*), зобов'язання (*commitment*), залучення (*involvement*) та переконання (*belief*) [307, с. 57].

Відповідно, різке та глибоке змішування різних культур – передумова збільшення проявів девіантної поведінки. Тому не випадково З. Бауман, аналізуючи сутність соціального контролю суспільства Постмодерну, наголошує: «Нічого дивного: у подібних спільнотах відсутнє почуття спільності» [6, с. 70].

Відгородивши своє *punitive city* від решти світу, проте відчувши брак свободи та водночас перебуваючи у стані безпекової істерії, *homo urbanus* починають створювати не менш «каральні райони» у межах міст, на чому фокусує увагу З. Бауман: «Еліти самі обрали ізоляцію. Еліти платять за ізоляцію охоче й щедро. Решта населення «відсікається» насильно і змушена платити високу культурну, психологічну і політичну ціну за свою [вимушену] ізоляцію. Ті, хто не здатні зробити відокремлене існування предметом вільного вибору та сплатити вартість своєї безпеки, стають жертвами сучасного еквівалента «обгородження» періоду пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. Їх просто залишають «за парканом», не питаючи згоди, та забороняють доступ до ще учора доступних «загальних» місць» [6, с. 36].

У цьому контексті важливою є думка Р. Парка, що, оскільки саме в місті виникла політична проблема (тобто проблема соціального контролю), то саме

в місті її потрібно вивчати [73, с. 30-45]. Відтак проблема сучасного міста як тотального середовища заслуговує на окрему увагу в контексті дослідження політики соціального контролю, так само, як і політичних процесів, що мають місце в сучасних містах.

Англійський соціолог З. Бауман зауважує: «Сьогодні страхи, типово «міські страхи», на відміну від тих, що привели колись до виникнення міст, зосереджені навколо «внутрішнього ворога». Подібний страх породжує занепокоєння не тільки цілісністю й неприступністю всього міста – як колективної власності і колективної гарантії безпеки кожного – скільки ізоляцією і зміцненням власного житла всередині міста. Мури, які колись оточували місто, тепер хрест-навхрест зорали територію міста в усіх напрямках. Квартали із системами спостереження, ретельно контрольовані громадські місця з обмеженим доступом, озброєні до зубів охоронці біля воріт і дверей з дистанційним керуванням – все це сьогодні направлено проти «небажаних» співгромадян, а не іноземних військ, розбійників, грабіжників та інших невідомих небезпек, що підстерігають вас за міськими брамами» [6, с. 72].

У цьому контексті на велику увагу заслуговує категорія «*gated community*», яка відносно нещодавно увійшла до наукового обігу західної політичної науки та соціології («*condominio fechado*» у Бразилії, «*barrios privados*» в Аргентині, «*security villages*» у Південній Африці).

Так, *gated community* означає будь-який тип будинку або району, який має контрольований доступ, куди мешканці або відвідувачі можуть потрапити виключно через контрольовані місця (охоронні будки з працівниками служби безпеки, автоматичні ворота, камери відеоспостереження тощо). Більшість *gated communities* мають яскраву назву та чітке географічне визначення, позначене бар'єрами та воротами, що контролюють доступ до них.

В Україні більшість сучасних багатоквартирних будинків або котеджних містечок – це віддалений приклад *gated community*. Проте *gated communities* західного (і не тільки) світу – це не просто огорожена та безпечна територія,

насичена камерами відеоспостереження, датчиками рухів та охоронцями. Це водночас і окремі школи, лікарні, магазини, торгівельні центри, кав'ярні, ресторани, спортзали та клуби, доступ «бродягам» до яких є обмеженим. Більше того, існують виключно «свої» *gated* пожежні та поліцейські дільниці – виключно для обслуговування конкретного *gated community* [402]. *Gated communities* – приклад раціонального та цілеспрямованого перекроювання простору, що характеризує тотальні інституції: «місто жителів» versus «міста стін». Відтак на прикладі *gated communities* начебто вільне суспільство набуває ще більших ознак в'язниці та ставить на порядку денному питання щодо концентрації свободи як для «туристів» від «бродяг», так і для «бродяг» окремо – самих по собі.

Звичайно, наголошує німецький кримінолог Г. Шнайдер, система забудови міст не є безпосередньою причиною злочинності. Проте водночас саме забудова сприяє тим настроям в суспільстві, які призведуть до розпаду територіальної громади і, як наслідок, до втрати неформального контролю [116, с. 202].

Сучасне місто є карцерним не лише тому, що воно пронизано вертикальними й горизонтальними зв'язками інформаційно-технологічного соціального контролю. Карцерність – це не лише зовнішня характеристика сучасного соціуму, проте й характеристика внутрішньо-психологічна. У сучасному мегаполісі, як зазначає З. Бауман, головною стратегією виживання стала не спільність (згадаємо Е. Дюркгейма та Р. Мертон), а ізоляція й відокремлення від інших [6, с. 72-73].

Крім того, сучасний соціальний контроль, набувавши ознак технологічної тотальності, забуває про свою соціальну спрямованість та стає сферою застосування суто карально-наглядових проєктів та дисциплін. Інакше й бути не може, адже в ХХІ столітті навіть за наявності політичної та особистої волі поліція не може виконувати уявно традиційні для неї функції (у тому числі ті, що пов'язані із вирішенням побутових конфліктів у громадах та медіацією). В індустріальному суспільстві люди менше знають один одного, як і менше

знають про власність своїх сусідів.

Невипадково американський соціолог К. Самнер підкреслює, що однією з головних характеристик соціального розвитку у XX столітті стало «подальше зростання великих міст та збільшення міської міграції, що спричиняє поширення нових хвиль дрібної та організованої злочинності» [410, с. 30].

Норвезький кримінолог Н. Крісті дотримується наступної думки: «Кількість речей, які можна вкрати, стає дедалі більше. Так багато всього, що можна забрати, так багато можна випити! Днем занадто мало людей у спальних районах, вночі занадто багато у місцях розваг, караоке та нічних клубах. Люди не знають один одного. Між тим у поліції немає чарівної палички» [50, с. 63].

Німецький кримінолог Г. Шнайдер наступним чином формулює зазначену проблематику: «Суспільство розпадається та розколюється на дрібні частини, індивідуум піддається ізоляції, стає байдужим до життя та досвіду інших, не відчуває будь-яких зобов'язань по відношенню до інших. Життя людини затухає у безцільному й безпредметному *Ніщо*. Міста перетворюються на цитаделі самотності» [116, с. 64]. Французький дослідник А. Лефевр підкреслює: «"Приватне" життя зникає в потоці шумів та поверхневої інформації» [54, с. 147-157].

Відповідно до даних ООН, станом на 2018 рік 55% світового населення проживало у містах, причому станом на 1950 рік лише 30% світового населення були міськими жителями. Водночас, за прогнозами ООН, 2050 року міське населення збільшиться до 68% [448]. В Україні станом на 01 січня 2020 року міське населення становило 69,5% від загальної кількості населення [59].

Як наслідок, ресурси поліції мобілізуються здебільшого у серйозних випадках насильства, залишаючи «чесних платників податків» наодинці зі справжніми дев'янтами та злочинцями.

Внаслідок такої політики соціального контролю у сучасному інформаційно-технологічному суспільстві поступово зникають тонкі, але важливі з'єднувальні ланки між членами суспільства (згадані вище *social*

bonds), і на заміну великої множинності конкретних *local communities* приходить одне *global technological society*. Між тим саме для *local communities* характерним є *reintegrative shaming*, що є головним засобом м'якого, дійсно виховного й превентивного соціального контролю та *природнього* запобігання девіантній та злочинній поведінці, де публічний осуд ненормативної поведінки з подальшим прощенням девіанта поєднується з подальшим поверненням девіанта до громади як повноправного її члена.

Проте у сучасному глобалізованому суспільстві можновладні політичні актори перманентно ретранслюють «чесним платникам податків», що замість застарілого та архаїчного *reintegrative shaming* їм пропонується щось набагато краще – начебто ефективний всеосяжний інформаційно-технологічний контроль за «бродягами», які несуть «великі загрози» «чесним платникам податків», що водночас не виключає старанного декларування публічної політики на підтримку ресторативної юстиції та відновного правосуддя.

Сучасна політична машина, передусім, виконує функцію диверсифікації соціальних підгруп [307, с. 307]. Тому єдине, що має зробити «чесний платник податків» – це занурити себе до стану убезпеченої комфортної індивідуалізованої ізоляції від «небезпечних чужинців», забуваючи про те, що ізоляція представників певних соціальних груп, затаврованих стигмою «хижаків» або «підозрілих», призводить до посилення пунітивної складової політики соціального контролю та збільшення кількості девіантів – разом зі збільшенням класів девіантів.

Сучасним політичним елітам (у тому числі приватним акторам, які змагаються з державами за владу – у тому числі на транснаціональному рівні) навіть не потрібно витрачати час, гроші, інформаційну пам'ять та інші ресурси на неквапливе занурення суспільства до більш тонких мереж інформаційно-технологічного соціального контролю. *Homo urbanus* сам, за власний кошт і за власною ініціативою зробить все, щоб відчувати себе «убезпеченим» проти «таємних чужинців», «небезпечних бродяг», «підступних збоченців», «агресивних хижаків», «девіантів» або «осіб, які посягають на традиційні

сімейні цінності». Достатньо лише запустити чергову хвилю *moral panic* щодо чергових *folk devils* – щодо «розгулу злочинності», «стрімкого поширення девіації» або «появи нових загроз нашим традиційним цінностям» взагалі або у певній сфері, адже «злочинність» і так посідає перше місце на шпальтах газет, і, у першу чергу, через те, що цей «товар» продається найкраще за все.

Тому американська дослідниця Дж. Беннет наголошує, що «в основі популярної культури перебуває її захоплення «злочинністю» та реакцією на «злочинність». Ця тенденція має серйозний вплив на суспільство: спрощуючи розуміння злочинності до рівня банальності та висвітлюючи новини у сенсаційному контексті у відриві від реальності, безпідставно посилюючи страх, засоби масової інформації служать інтересам потужних політичних або економічних груп та закріплюють консервативний або навіть регресивний порядок денний у політиці кримінального правосуддя» [237, с. 120]. У той же час не варто забувати, що вимоги суспільства «негайно приборкати злочинність за допомогою суворих заходів», яка «вийшла з-під контролю» базується на ірраціональних тезах та уявленнях.

Політичні еліти прекрасно розуміють, що безпека будинку, району або громади – це, у першу чергу, ініціатива самого будинку, району або громади. У подальшому політичним елітам потрібно, користуючись монопольним правом держави щодо «необхідності розслідування злочинів», «міркуваннями національної безпеки» або з метою «захисту суспільної моралі», лише «зібрати вершки» та вилучити у *homo urbanus* будь-яку необхідну політичним елітам інформацію, накопичену *homo urbanus* його ж зусиллями і за його ж кошт.

Можна навести приклад з американського досвіду розслідування особливо тяжких злочинів.

У квітні 2018 року в США було заарештовано колишнього офіцера поліції та ветерана ВМС США Джозефа Джеймса Деанжело.

James DeAngelo (відомий як «*Original Night Stalker*») – це американський серійний вбивця з Каліфорнії, насильник і грабіжник, який вбив щонайменше 10 осіб за період з 1979 – 1986 років, піддав насильству близько 50 чоловік у

Північній Каліфорнії з червня 1976 року до липня 1979 року, а також здійснив понад 100 крадіжок з проникненням до приміщень. Через сплив строків давності у більшості злочинів у серпні 2018 року йому було висунуто обвинувачення всього у 13 спробах викрадення людей.

Проте в контексті нашого дослідження важливим є те, що після багаторічних невдалих спроб поліції вийти на слід злочинця, останній був заарештований лише за допомогою відкритих публічних сайтів генетичної генеалогії, куди кожен міг подати інформацію про себе з метою відшукування своїх родичів та історичного дослідження своїх родинних зв'язків.

На перший погляд, подібний приклад може свідчить не про тотальний технологічний соціальний контроль, а просто про відмінну роботу поліції.

Безумовно, успіх поліції перебуває поза сумнівом.

Проте принцип, що досліджується нами, залишається тим же: 1) розкидування мереж державою та приватними акторами; 2) добровільне занурення до зазначених мереж; 3) добровільне надання людиною своїх персональних даних державі та приватним акторам; 4) накопичення державою добровільно наданих персональних даних або вилучення таких даних у приватного актора; 5) використання державою добровільно наданих персональних даних проти самого «постачальника» таких даних.

Камери відеоспостереження також є прикладом зазначеного вище та феноменом суспільства Постмодерну, який за своєю кримінологічною природою відноситься до екологічного витиснення злочинності.

Так, сьогодні за ініціативою та за кошт самих «чесних платників податків» начебто «*Вільного Міста N*» камерами відеоспостереження масово обладнуються вулиці, провулки, сквери, подвір'я, поверхи, ліфти, підвали, де «свобода» сором'язливо виглядає зі спини «убезпечення».

Наразі на кожні 100 осіб у США перебуває 15,3 камер відеоспостереження, у Китаї – 14,4 камер, у Сполученому Королівстві – 7,5 камер, у Німеччині – 6,3 камер, у Нідерландах – 5,8 камер, в Австралії – 4 камери, в Японії – 2,8 камери, у Франції – 2,5 камери, у Південній Кореї – 2

камери [426]. Причому ще в 2014 році у США цей показник становив лише 12,5 камер на 100 осіб, а в Китаї – 2,7 камер [366].

Враховуючи, що поширення камер відеоспостереження у приватному секторі відслідкувати майже неможливо, можна висловити припущення, що цей показник можна впевнено збільшити.

У світовому рейтингу з 29-ти міст з найбільшою кількістю камер відеоспостереження на душу населення 18 розташовані у Китаї, що, звичайно, може надавати підстави говорити про Китай як про країну, де населення живе в інформаційно-технологічній в'язниці. Проте не можна забувати, що на 3-му місці у списку найбільш контрольованих за допомогою камер відеоспостереження міст посідає Лондон, а 16-те місце – індійське місто Гайдарабад [412]. Так само не можна забувати, що перше місце за кількістю камер спостереження в цілому на країну посідають США, а третє – Сполучене Королівство. Станом на сьогодні на 7,4 млрд. жителів планети припадає 770 млн. камер відеоспостереження (10,4 камер на 100 осіб). Прогнозується, що у 2021 році кількість камер відеоспостереження перейде відмітку понад 1 млрд. (понад 14 камер на 100 осіб) [412]. Проте кримінологічні дослідження аж ніяк не виявляють кореляції між збільшенням камер відеоспостереження та зниженням рівня злочинності. Так, шведський вчений Л. Свендсен наголосив, що Лондон належить до переліку найбільш контрольованих за допомогою камер відеоспостереження міст, проте камери відеоспостереження допомогли розкрити всього 3% пограбувань на лондонських вулицях [88, с. 270]. Дослідження впливу камер відеоспостереження на розкриття злочинів у м. Даллас (штат Техас) продемонструвало збільшення розкриття злочинів на 2%, проте водночас порушило питання щодо економічної вартості такого відеонагляду [321].

Американські кримінологи Б. Уелш і Д. Фарінгтон проаналізували 44 дослідження щодо впливу камер відеоспостереження на показники злочинності та дійшли суперечливих висновків. Так, 15 проаналізованих досліджень засвідчили суттєве зменшення злочинності. Водночас 3 дослідження дійшли

висновків, що камери навіть сприяють зростанню злочинності. 23 дослідження показали відсутність суттєвого впливу камер на рівень злочинності [413]. Проте серед 15 досліджень, які продемонстрували зниження рівня злочинності через камери, 14 базувалися на британських даних, а Британія є лідером за кількістю камер на душу населення. Такий успіх камер пов'язаний виключно з перенасиченням британського суспільства відеонаглядом, коли камери відеоспостереження не мають задекларованого загальнопревентивного ефекту, а лише дозволяють поліції суто технічно відслідкувати переміщення певної особи з сектору А до сектору Б.

З іншого боку, не можна недооцінювати камери, які за даними різних досліджень справляють кращий соціально-контрольний вплив, аніж поліцейські патрулі [307, с. 223].

Проте камери спостереження – це лише невелика частина сучасного глобального інформаційно-технологічного паноптикону. Наприклад, посилення безготівкового обігу та масовий перехід населення на безготівкову форму оплати за будь-що – це ще один прояв «інформаційного прив'язування» будь-якого члена суспільства до свого соціально-інформаційного кластеру, чому особливо сприяла пандемія коронавірусу.

Інший приклад – масовий примусовий перехід чиновників та деяких інших категорій осіб на електронне декларування майнового стану та змін майнового стану. Так, безумовно, маючи просоціальну (антикорупційну) спрямованість, цей перехід все одно має ознаки посилення соціального контролю та повинен бути поміщений до переліку прикладів для цілей нашого дослідження.

Ще одне явище, яке може служити прикладом м'якого розривання усталених соціальних зв'язків та начебто «добровільного», проте водночас примусового занурення громадян до більш тонких мереж соціального контролю та поміщення цих громадян до нових електронних кластерів. Це – популярні сьогодні ідеї на кшталт «*держава у смартфоні*». З одного боку, що може бути краще для пересічного громадянина, аніж звільнення його від армії

«кровожерливих бюрократів» через запровадження електронних сервісів. Проте така свобода має політичний наслідок у вигляді абсолютного занурення громадян до електронних баз даних, необмежений доступ до яких має та ж сама держава, інші впливові актори або навіть «флібустьєри». Прикладом може служити нещодавній скандал, пов'язаний зі продажом персональних даних сотень тисяч українців через меседжер *Telegram*, де будь-хто міг купити будь-які персональні дані, включаючи паролі від адреси електронної пошти та відомості щодо банківських рахунків [14].

Як наголошує П.-А. Альбрехт, «безпека» є пасткою для персональних даних, до якої «безпека» має неодмінно потрапити [2, с. 32]. Тому державі достатньо посилити бюрократичну складову своїх публічних сервісів та одразу ж запропонувати «шлях до звільнення від бюрократії» у вигляді добровільної утилізації громадянами своєї власної свободи.

Як ще один приклад можна навести зростання обсягів поштових та кур'єрських сервісів, особливо під час пандемії коронавірусу та відповідного карантину, що може служити прикладом успішного союзу політичних еліт та великого бізнесу у війні проти свободи (щодо України додатково зауважимо, що за час карантину доходи постачальників готової їжі лише на початку 2020 року зросли на 70%) [42].

Так само послуги з пасажирських перевезень, що здійснюються національними та, що є більш важливим, міжнародними компаніями на кшталт *Uber*, також становить приклад накопичення приватними акторами величезних обсягів персональних даних.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує важливий для цілей цього дослідження аспект. Так, у 2016 році до п'ятірки найбільш заможних людей планети увірвався американський бізнесмен Дж. Безос з його компанією *Amazon*. У 2017 році Безос посідав вже третю сходинку. У 2018 році Безос посів перше місце, яке й тримає до цього часу, ставши першим в історії людства «сантильярдером», тобто власником статку в понад \$100 млрд. (станом на листопад 2018 року Дж. Безос володів понад \$141

млрд.).

Приклад успіху *Amazon* свідчить про зміну пріоритетів розвитку суспільства Постмодерну та цінностей людей такого суспільства. Проте лише у 2018 році служба доставки *Amazon Prime* охопила 100 млн. абонентів по всьому світу, що, звичайно, пов'язане з накопиченням відповідних баз даних. Відповідно, найбагатший транснаціональний актор, який володіє базою даних щодо сотень мільйонів людей, не може не становити загрозу свободі.

У ХХІ столітті йдеться про появу *супертехнопаноптикону* з новими формами дисципліни, новими кластерами, новими рангами та новими іспитами. Ця теза може здаватися радикальною, проте як інакше можна назвати сучасне «вільне» суспільство, де *Big Brother* постійно дивиться на людину за допомогою: 1) камер відеоспостереження; 2) прослуховування телефонних переговорів; 3) ознайомлення з регулярною та електронною поштою; 4) збирання інформації про зарубіжні та внутрішні поїздки; 5) збирання інформації про будь-які форми участі у будь-яких формах протесту проти влади; 6) використання супутників та інших новітніх інформаційних технологій; 7) збирання інформації про будь-які прояви «девіантної» або взагалі «ненормальної» поведінки; 8) фіксування за допомогою камер відеоспостереження будь-яких проявів поведінки на вулицях та будь-яких інших місцях (навіть у ліфтах та поверхах жилих будинків); 9) збирання інформації про купівлю будь-якої речі. Це – ідеал паноптичного устрою, про який не міг мріяти навіть Джеремі Бантам з його «Паноптиконом».

Свого часу Дж. Оруелл наголосив: «Звідки взятися гаслу «Свобода – це рабство», якщо скасоване саме поняття свободи?» [69, с. 75]. Тому сьогодні замало говорити про «відсутність свободи». Навіть зазначене вище занурення до більш технологічних та невидимих контрольних механізмів – це лише частина проблематики, адже «поряд з великою технологією телескопа, лінзи, пучка світла, яка складала одне ціле з підставами нової фізики і космології, існують малі техніки численних і перехресних наглядів, поглядів, які повинні бачити, залишаючись невидимими» [110, с. 249-250]. Головне є те, що убезпечення

суспільства XX століття – це результат угоди, в обмін на яке людина віддає свою свободу, яка із радістю вилучається сучасними механізмами соціального контролю: «Ми радісно сприймаємо з майже мазохістичним задоволенням, що «1984» вже настало» [259, с. 7]. Тому не можна не погодитися із Е. Фроммом, який зазначив, що сучасне суспільство – це нація «політиків», яка лише думає про те, щоб бути вільними [106, с. 288]. Проте при цьому члени цього суспільства перетворюються на рабів безпекової (споживацької) свободи.

Шведський дослідник Л. Свендсен вказує на те, що сьогодні багато людей факт відсутності спостереження за ними лякає більше за перебування під цілковитим наглядом [88, с. 261]. Продовжуючи та підтримуючи таку думку, хотілось б ще раз наголосити на історичному прикладі. Так, коли на XIX столітті у Британії створювалася професійна цивільна поліція, то все суспільство постало проти неї, адже для тодішнього англійського суспільства сам факт існування поліції свідчив про тотальний, всеохоплюючий (за канонами того часу) соціальний контроль, а тому поліція не може існувати у суспільстві вільних людей, для яких свобода є фундаментальною цінністю. Минули два століття, і Велика Британія посідає 3-тє місце в світі за кількістю камер відеоспостереження на душу населення, а Лондон посідає 3-тє місце в світі за цим же показником в переліку міст з найбільшою концентрацією камер відеоспостереження.

Можна стверджувати, що завойована «свобода від» також втрачається сьогодні у різних формах та проявах. Наслідком може бути те, що наочно представлено Л. Свендсеном в його дослідженні на тему свободи: «Мешканці лише на позір є вільними: навіть якщо вони вільні чинити те, що хочуть, вони не мають впливу визначати те, чого бажають [88, с. 21].

Не можна також не погодитися із Е. Фроммом щодо того, що людина отримала «свободу від», але не отримала «свободу для», тобто свободу бути собою, бути продуктивною. Тому людина і почала втікати від свободи» [106, с. 382-383]. Невипадково Фромм попереджав, що у XX столітті людина, ставши господарем природи, стала рабом машин» [107, с. 20].

Саме такий стан справ повинен привертати увагу з огляду на вплив сучасних інформаційно-технологічних засобів, пристроїв та технологій на масову свідомість та формування «волі», внаслідок дії яких ми живемо у приховано, але суворо контрольованому суспільстві з однаковим для усіх співмешканців набором цінностей. Тому на глибоку увагу заслуговує теза П.-А. Альбрехта про те, що ідея «свободи через безпеку», яке сьогодні частіше лунає у гаслах політиків, суперечить справжнім ідеям про свободу та рівність, сформованих ще за часів європейського Просвітництва [2, с. 112-13].

Свобода зникає разом з появою тотальної безпеки, до чого рухається суспільство Постмодерну, яке «заганяється» до такої безпеки політичними елітами. Право на свободу політичні еліти намагаються трансформувати у «право на безпеку» з подальшим наданням такому «праву» статусу найпершого права. Одночасно політичні еліти (навіть в особі приватних транснаціональних акторів) пропонують «повний пакет засобів безпеки», остаточно витісняючи свободу з суспільних відносин.

Цей процес П.-А. Альбрехт ідентифікував як «посилення виконавчої влади за спиною влади законодавчої» [2, с. 46]. Ми маємо сміливість продовжити таку думку та зазначити, що таке посилення має логічне завершення у вигляді узурпації влади.

Наприкінці цього підрозділу ми мусимо повернутися до питання трансформації форм соціального контролю та «Великої плану інкарцерації». Потрібно наголосити, що наприкінці XX століття «виправна» в'язниця як центральний елемент системи соціального контролю поступилася місцем комбінації в'язниці та численних інституційних та неінституційних додатків. При цьому принаймні декларативно соціальний контроль упродовж XIX – XX ст. ст. базувався на декларативній ідеї «включення» девіантів (здебільшого через «виправлення працею»).

Проте сьогодні потрібно зробити наголос: система соціального контролю Постмодерну не може бути ідентичною системі соціального контролю XX століття (на кажучи вже про XIX століття), оскільки сучасний капіталізм не

зацікавлений у таких обсягах праці та стимулює масове безробіття. Відтак у ХХІ столітті соціальний контроль має сміливість публічно задекларувати про відсутність у ньому навіть ідеологічних філантропічних «вкраплень».

Дослідивши сутність контрольних механізмів сучасного суспільства та природу тотальних інституцій, які у світлі формального підходу узагальнено називаються «виправні в'язниці», можна дійти висновку, що формально-класичного підходу для цілей дослідження сутності девіантної поведінки та відповідної реакції на девіантну поведінку явно замало. Формально-класичний підхід не може надати відповіді на найбільш актуальні питання сучасних політичних трансформацій.

М. Фуко у своїх фундаментальних працях проаналізував «дисциплінарні суспільства», які існували до ХХ століття включно, на заміну яким, за його концепцією та концепцією Ж. Дельоза, прийшли «суспільства контролю» [279; 390]. Проте в умовах сьогодення навіть поглядів Фуко та Дельоза з категорією «дисциплінарних суспільств», які є базовими для цілей цього дослідження, замало для пояснення сутності контрольованого суспільства Постмодерну, в якому відбулося перетворення «*indvididuals*» на «*dividuals*»

1.2. Паноптично-карцерна держава як результат трансформації модуляцій соціального контролю.

Проблема, яка аналізується в цьому підрозділі нашого дослідження, пов'язана з визначенням сутності та особливостей модуляції соціального контролю сучасного суспільства з урахуванням трансформації попередніх модуляцій соціального контролю, де під модуляцією соціального контролю ми пропонуємо розуміти сукупність історично обумовлених ознак, які визначають сутність, мету, функціональне призначення, інституційне забезпечення і репрезентацію контрольовано-наглядових і каральних практик та пов'язану з ними певну суспільно-економічну формацію.

У цьому підрозділі дослідження за мету ставиться проаналізувати

сутність різних модуляцій, які в історії соціального контролю західного суспільства поступово змінювали одна іншу, та окреслити контури нової модуляції, яка відповідає сутності соціального контролю епохи Постмодерну.

Цей підрозділ здебільшого базується на наукових працях Г. Руше, О. Кіркхеймера та М. Фуко, а також на попередніх напрацюваннях автора, присвячених впливам глобалізації на сутність соціального контролю та наглядово-каральні методи сучасності.

Викладення основного матеріалу цього підрозділу нашого дослідження необхідно розпочати з того, що у гуманітарних науках, які сфокусовані на питаннях соціального контролю та застосування соціально-контрольних заходів щодо злочинів та девіантів, багато говориться про *«кризу покарання»* та про проблеми досяжності цілей покарання, які свого часу набули статусу непохитних аксіом та залишаються такими й понині у пострадянській науці.

Саме ця традиційність розуміння сутності соціального контролю та непорушність його формальних цілей призвели до того, що сучасне кримінальне право, засноване на класичній школі стало заручником своєї дисфункціональності, намагаючись захиститися такими зовнішніми проявами *«кризи покарання»*, як тривале й стабільне переповнення пенітенціарних установ, недостатність фінансування органів пенітенціарної системи, високий рівень рецидиву та низька якість соціальної роботи зі злочинцями, а головне – тотальна криза *«реабілітаційного ідеалу»* (останній аспект є важливим для цілей нашого дослідження).

Досліджуючи особливості трансформації сутності соціального контролю у країнах Європи та беручи до уваги ідеї німецьких вчених Г. Руше та О. Кіркхеймера, присвячені економічній обумовленості форм та методів соціального контролю, М. Фуко сформулював конструкцію у вигляді трьох послідовних модуляцій європейських соціально-контрольних пенальних практик, визначивши, що для кожної модуляції є характерним певний закон кримінального права та кореспондуюча цьому закону реакція.

Першу модуляцію соціального контролю М. Фуко визначив як *«бінарний код законності»*. У межах цієї модуляції елементарний закон кримінального

права, сформульований як заборона «не вкради» або «не вбий», супроводжувався традиційними як на той час покараннями у вигляді смертної кари, вигнання, тілесних покарань або штрафу. Ця модуляція, «розбавлена» певною кількістю страт та видів покарань, спрямованих переважно на тіло злочинця, характеризувала європейську пенальність до кінця XVIII століття.

Саме театральність, на яку постійно вказував М. Фуко, червоною стрічкою проходить крізь першу модуляцію соціального контролю. Чого, наприклад, варта римська *roena cullei* – покарання, яке полягало в зашиванні злочинця до шкіряного мішку разом із живими змією, мавпою, півнем і собакою з подальшим втопленням мішка у водоймі. Покарання було символічним: злочинець, який піддавався *roena cullei*, уподібнювався відповідним тваринам. Під впливом рецепції римського *roena cullei* була засвоєна в середньовічних європейських країнах. Так, у французькому зводі звичаєвого права «*Livres de Justice et de Plet*» (1260), йдеться про «покарання в мішку з півнем, собакою та змією». Покарання застосовувалася у рідкісних випадках аж до XVIII століття (незадовго перед зародженням класичної школи Ч. Беккарія).

Аналогічний приклад можна навести і у випадку з покаранням у вигляді віддання на розтерзання хижим тваринам. Воно здебільшого асоціюється із Давнім Римом, проте це покарання широко використовувалася в Європі навіть у XIV столітті (Перуджа, Рим, Флоренція).

Навіть Т. Кампанелла у своїй утопії «*Місто Сонця*» (1602) пропонував застосування покарання у вигляді публічного кидання злочинців на поживу хижим тваринам [196, с. 218-277].

Час втілення першої модуляції соціального контролю – «бінарного коду законності» – визначити важко. Це може викликати тривалі дискусії. Так, М. Фуко прямо вказує, що система законності – це «архаїчний апарат кримінального права, який заявляє про себе, починаючи з Середньовіччя та закінчуючи XVII – XVIII ст. ст.» [109, с. 20].

Більш важливим є час завершення панування цієї модуляції. Початок

переходу від «покарань тіла» до «покарань душі» в Європі розпочався з 1750-х років та завершився на початку XIX століття, коли вже ідея пенітенції – морально-релігійного виправлення – тріумфально крокувала Європою та Америкою.

Класичний погляд на такий тріумф пов'язується з тим, що «після незалежності від Британії та «королівської» модальності покарання суворі кальвіністи, ліберальні квакери, звичайні робітники, ремісники, купці, фермери та правознавці щиро обговорювали значення справді християнської та республіканської пенальної практики. Ранні республіканські зусилля, спрямовані на встановлення такої практики, призвели до заснування «домів каяття» та системи покарань, заснованих на каятті [351, с.21].

Між тим зображений вище «перехід» навіть не очікував, що тріумф невдовзі перетвориться на фарс, а головне – не помічав наближення до цього фарсу. А поки що на той час на порядку денному перебували філантропічна діяльність Д. Говарда, прийняття в Англії Пенітенціарного акту 1779 року, створення перших насправді пенітенціарних установ в США, перші кроки на шляху практичного втілення сучасної концепції пробації (Англія, 1820), що в своїй сукупності створило яскраву та видовищну ширму гуманізації [196, с. 218-227].

Щодо завершення першої модуляції соціального контролю, то треба віддати слово М. Фуко, який в іншій своїй фундаментальній праці «Наглядати й карати» точно зобразив цей аспект проблематики: «Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ст., незважаючи на окремі яскраві спалахи, похмуре каральне свято починає згасати» [110, с. 14].

Каральні практики поступово перестають бути театралізованим видовищем. Публічні страти сприймаються як вогнище, де знову спалахує насильство.

Проте, незважаючи на це, вони все одно спалахують. Можна згадати відому публічну страту Дам'єна через четвертування (2 березня 1757 року), яку згадує Фуко одразу ж на початку свого фундаментального дослідження

«Наглядати й карати».

Наголосимо, що четвертування не застосовувалося на той момент у Франції вже понад ста років, а тому відповідна процедура була спеціально відновлена за старовинними манускриптами. І це – за декілька років до публікації у 1764 році Ч. Беккарія свого твору «*Dei delitti e delle pene*» [9]. Тому подібне насильство вже не сприймається західним суспільством, яке вже з нетерпінням очікує іншої вистави – вистави «гуманізації».

То був час, коли в Європі та Північній Америці вся економія покарання «була перетворена» [257, с. 30].

Зазначений період М. Фуко визначив як «час великих «скандалів» в традиційному правосудді, час незлічимих реформаторських проєктів. Час нової теорії закону та злочину, нового морального або політичного обґрунтування права карати. Час скасування старих приписів та зникнення старих кодексів. Час створення «сучасних» кодексів: Росія (1769), Пруссія (1780), Пенсильванія і Тоскана (1786), Австрія (1788), Франція (1791, 1808, 1810)».

Подібних прикладів можна навести безліч, проте в контексті нашого дослідження необхідно додати, що, наближаючись до кінця Середньовіччя, каральні практики, за думкою Фуко, стали «стриманими». Таврування скасовується в Англії (1834) та Франції (1832). Лише батіг та різки застосовуються в окремих системах (Росія, Англія, Пруссія). Як ще один приклад можна навести вирок декабристам у 1826 році, коли Верховний кримінальний суд замінив декабристам четвертування смертною карою у вигляді повішення, що було останнім ви роком до четвертування в історії Російської імперії.

Все це знаменує остаточне завершення епохи панування модуляції бінарної законності. Саме цей період відповідає початку другої модуляції – модуляції дисципліни.

М. Фуко пояснює причини переходу від законності до дисципліни через те, що влада, для якої суверенітет був модальністю, виявилася недостатньою

для управління економікою і політичними процесами в суспільстві, що переживає демографічний вибух та індустріалізацію.

Від старої механіки суверенної влади занадто багато приховувалося одночасно знизу і зверху, на рівні деталей і на рівні маси.

З метою вловити деталі здійснили перше перетворення: пристосування механізмів влади до індивідуального тіла, що супроводжувалося наглядом та дресируванням, – це була дисципліна. Звичайно, це було пристосування більш легке, найзручніше для реалізації.

Ось чому воно здійснюється рано – з XVII ст. до початку XVIII ст. – на локальному рівні, в інтуїтивних, емпіричних, часткових формах і в обмежених рамках інститутів, таких як школа, шпиталь, казарма, майстерня тощо [111, с. 263].

Лише згодом, наприкінці XVIII століття, здійснюється інше перетворення, що відноситься до глобальних феноменів, до населення, до біологічних або біосоціологічних процесів, що стосуються людських мас [111, с. 263]. Це перетворення, у свою чергу, вимагало створення складних органів координації та централізації.

Друга модуляція соціального контролю – це той самий «не вкради» та «не вбий», які формують відповідну систему контрольно-наглядових та пунітивних реакцій соціального контролю. Проте ці покарання представлені не лише як одиночні акти, вони пов'язані із певними прогностичними техніками, які дозволяють заздалегідь, до того, як злочинець вчинив крадіжку, визначити, чи готовий він її вчинити.

З іншого боку, реакція на злочин буде вже представлена не з демонстративними каральними актами, проте з ув'язненням (або, краще, практикою ув'язнення), яке позиціонує себе як «виправне» [196, с. 218-227].

Видатний французький вчений М. Фуко виділяє три інструменти другої (дисциплінарної) модуляції.

Перший інструмент – це ієрархічні спостереження, або здатність чиновників спостерігати все, що ними контролюється, одним пильним

поглядом.

Так, М. Фуко наголошує: «На що спрямована нова технологія влади, біополітика людського роду, біовлади, що перебуває на шляху до встановлення? ... Мається на увазі сукупність процесів, що включають в себе пропорцію народжень і смертей, рівень відтворення, зростання населення тощо.

Саме ці процеси народжуваності, смертності, тривалості життя в зв'язку з усім комплексом економічних і політичних проблем становили в другій половині XVIII століття перші об'єкти знання і перші об'єкти контролю з боку біополітики» [111, с. 257].

Другий інструмент – це здатність виносити «нормалізуючі вироки» та карати тих, хто порушує соціальні норми. Так, людину можуть негативно оцінити і покарати в категоріях часу (за запізнення), діяльності (за неухважність) і поведінки (за неввічливість).

Третій інструмент – це використання досліджень для спостереження за людьми і винесення щодо їх «нормалізуючих вироків» [84].

Дисциплінарний механізм відтворює у собі якісно нового девіанта, який відчуває на собі, крім закону та судового рішення, цілий ряд медичних та психологічних технік, які створюють каркас процедур діагностики, класифікації та обробки.

У системі координат дисциплінарної модуляції соціального контролю девіант підпадає під дію серії процедур, спрямованих на його трансформацію, які сьогодні ми називаємо «пенітенціарними техніками», які, в свою чергу, засновані на традиційних «засобів виправлення» (режим, обов'язкова праця, освіта, моральне виховання).

Соціальна відстань між бінарним кодом законності та дисциплінарним механізмом – безмежна, незважаючи на те, що їх розділяє менше століття: «Публічна страта та в'язничний розпорядок дня. Вони не карають за однакові злочини, не виконують покарання щодо злочинців одного типу. Кожне з них відображає певний стиль покарання».

Таблиця 1.3.

Кількість вироків до смертної кари та реальне виконання вироків

КРАЇНИ ЄВРОПИ	ПЕРІОД	ВИРОКИ ДО СМЕРТНОЇ КАРИ	СТРАТИ
Австрія	1870 – 1879	806	16
Франція	1870 – 1879	198	93
Іспанія	1868 – 1877	291	126
Швеція	1869 – 1878	32	3
Фінляндія	1824 – 1880	0	0
Данія	1868 – 1877	94	1
Баварія	1870 – 1879	249	7
Італія	1867 – 1876	392	34
Північна Німеччина	1869 – 1878	484	1
Англія	1860 – 1879	665	372
Ірландія	1860 – 1879	66	36
Шотландія	1860 – 1879	40	15
Австралія і Нова Зеландія	1870 – 1879	453	123

У другій половині XIX століття покарання, продовжуючи цю фундаментальну тезу видатного французького вченого М. Фуко, стало ще більш «стриманим», де вже не йшлося про видовищні, театральні суворі покарання. Більше того, не йшлося навіть про закриті та приховані суворі покарання на кшталт смертної кари, сама думка про презентацію якої суперечила природнім законам другої модуляції, доказом чого може служити

кількість вироків до смертної кари та реальне виконання відповідних вироків (табл. 1.3).

Третя модуляція – це «пристрій безпеки», початок якої можна віднести до початку XX століття.

Третя модуляція пов'язується з пошуком відповідей на питання, кількість та якість яких перевищило «спроможності» другої модуляції. «Які покарання ми повинні застосовувати» – це перше питання, яке ставиться в контексті формулювання засад третьої модуляції? Проте це питання визначається вже не бажанням виправити злочинця (нехай навіть формальним), а необхідністю знайти відповідь, скільки ж його виконання коштуватиме для суспільства. Втілення соціально-контрольних практик завжди було політичною сферою, проте той рівень політизації соціального контролю, яким почала характеризуватися пенальність з початку 1970-х років, не йде в будь-яке порівняння з минулими модуляціями.

Головним для безпекової модуляції соціального контролю є те, що питання «виправлення» або «реформації» злочинця не стоять на порядку денному, хоча не можна не визнати, що і за третьою модуляцією тягнеться шлейф реабілітаційного ідеалізму. Реабілітаційна парадигма вичерпала себе, а Р. Мартінсон та послідовники піддали на початку 1970-х років її настільки глибокій критиці, від якої реабілітаційна парадигма так і не відійшла [119, с. 28-30]. Питання стосовно того, чи не повернеться злочинець до злочинної діяльності після застосування кримінально-правових заходів, є актуальним не в силу можливості забезпечити реформацію злочинця, а в силу економічної вартості таких зусиль для «платників податків».

Саме у межах безпекової модуляції було остаточно сформовано сучасну економічну кримінологію, яка поставила до цього часу невідомі питання. Які середні показники злочинності? Коли змінюються ці показники? Скільки збитків спричиняє злочинність? Що є більш витратним: постійна боротьба зі злочинністю або разові показові акції?

А головне – це зовсім інша група питань виключно політичного

спрямування. Коли злочинця заарештовано, то чи доцільно його карати? А скільки буде коштувати «платникам податків» його покарання? А чи дійсно ми можемо виправити злочинця? А скільки це буде коштувати? Чи існує небезпека повернення злочинця до злочинної діяльності? [108, с. 67].

У рамках третьої модуляції ще більше актуалізується наступна теза: «Переглядаючи проблему правової реформи кінця XVIII століття, ми виявляємо, що питання, поставлене реформаторами, було насправді питанням політичної економії в тому розумінні, що мова йшла про економічний аналіз ... , про політику або про здійснення влади в економічному стилі» [108, с. 311].

«Тому, – наголошує М. Фуко, – ... з'явилися схематичні міркування, що тлумачать про вартість злочинності: скільки це буде коштувати країні або принаймні місту, якщо злочинці будуть вчиняти як забажають; крім того, проблема вартості самої судової практики і судової інституції, такої, як вона функціонує; критика малої ефективності системи покарання: той факт, наприклад, що страта або транспортація не мають скільки-небудь відчутного впливу на зниження ціни злочинності (наскільки її могли оцінити в ту епоху); і нарешті, була економічна сітка, що служила підставою для критики реформаторів XVIII століття» [108, с. 312].

Сьогодні відображення безпекової модуляції соціального контролю можна знайти скрізь. Скільки коштуватиме реалізація тієї чи іншої стратегії соціального контролю для платників податків? Наскільки ця політика соціального контролю буде «створювати найкращу цінність для грошей платників податків»? Усі ці питання вже тривалий час стоять на першому місці в статутних документах усіх сучасних в'язничних служб та служб пробації, органів поліції та інших структурних елементів національних систем правоохорони, які набули характеристик традиційності.

У контексті кризи реабілітаційного ідеалу сутність цього відображення третьої (безпекової) модуляції можна відобразити за допомогою висловлення американського соціолога Р. Мартінсона: «Якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем щодо знищення рецидивного потенціалу його поведінки, ми повинні принаймні робити це максимально дешево» [119, с. 28-30].

Проблематика ризиків, про яку далекоглядно говорив М. Фуко наприкінці 1970-х, вже за 30 років постала у вигляді «менеджменту ризиків вчинення рецидивних злочинів та спричинення суттєвої шкоди», що служить політично-концептуальним підґрунтям діяльності сучасних служб пробації та в'язниць.

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що, відповідно до модуляційної класифікації М. Фуко, перша модуляція соціального контролю відповідає поняттю «код законності» з бінарним розподілом на «законне» та «незаконне», де основною категорією є покарання.

У процесі переходу до другої модуляції соціального контролю каральні практики починають включати статистичні, медичні та психологічні техніки, які забезпечують існування процедур контролю та «опрацювання» індивідів, внаслідок чого в основі другої модуляції лежить «дисциплінарний механізм», де закон дії в системі процедур нагляду та виправлення девіантів.

І, нарешті, в основі третьої модуляції соціального контролю лежить «пристрій безпеки». «Убезпечення», помножене на «ціну» та «вартість», стало ідеологічною основою третьої модуляції, яка замінила модуляцію кримінального покарання реформаційно-реабілітаційного спрямування. У рамках третьої модуляції «дисциплінарний механізм» було замінено на «пристрій безпеки».

Відповідно, М. Фуко говорить про різні типи політичного оброблення простору – суверенітетом, дисциплінарністю та безпекою (табл. 1.4) [109, с. 28].

Таблиця 1.4.

Типи політичного оброблення простору

I модуляція	II модуляція	III модуляція
МЕТОД ОБРОБЛЕННЯ ПРОСТОРУ		
Суверенітет	Дисциплінарність	Безпека

На початку ХХІ століття необхідно ставити на порядку денному питання про зміну природи третьої, «новоїєвропейської» модуляції безпеки та її просторове розширення [157, с. 117-118].

Водночас більш глибокий аналіз сутності третьої (безпекової) модуляції соціального контролю та особливостей сучасного глобалізаційного суспільства надає підстави говорити про четверту модуляцію соціального контролю, яка відповідає духу суспільства ХХІ століття.

По-перше, третя модуляція соціального контролю, яку Фуко визначав як «сучасна модуляція», була «сучасною» саме станом на період з 1950-х років до середини 1970-х років (власне, коли розроблялася згадана модулярна концепція). На початку нового тисячоліття, беручи до уваги скорочення часових меж модуляцій соціального контролю, навіть з позиції логіки необхідно ставити питання про окреслення контурів нової модуляції – модуляції Постмодерну.

Упродовж двохсотрічного домінування класичної школи кара, загальна превенція та реабілітація оточували стверджуваний раціоналізм злочинця. Саме на ньому було побудовано європейське кримінальне право свободи. Проте сьогодні ми маємо ситуацію, коли «убезпечення суспільства» створило умови для переходу до кримінального права безпеки.

Тому ХХІ століття об'єктивно вимагає продовження та розширення модулярної концепції М. Фуко та окреслення нової, *четвертої модуляції* соціального контролю, у межах якої не лише дискусія про реабілітаційну парадигму, але й про цілі кримінального покарання та інших заходів соціального контролю виглядає архаїчно [157, с. 117-118].

Це обумовлює необхідність продовження модулярної концепції М. Фуко за допомогою того, що ми можемо визначити як постсучасна модуляція паноптичного менеджменту ризиків [157, с. 117-118].

По-друге, хоча загальні контури четвертої модуляції соціального контролю було сформовано у тісних рамках категорії забезпечення, більшість питань та проблем, які впливають з сутності модуляції соціального контролю

початку ХХІ століття, вже не поміщаються в ці рамки та вимагають модуляційної автономності.

По-третє, вторгнення техніки, електроніки, невидимих засобів спостереження та цифрових мереж до суспільної свідомості та соціальних відносин не могло не відобразитися на сутності, формах та проявах соціального контролю, який дедалі більше набуває паноптичного характеру та примушує змінюватися над категорію свободи.

Головною особливістю модальності соціального контролю ХХІ століття є те, що соціально-контрольні практики сформовані в умовах знищення їх публічних засад. Монополія на «право карати», яка донедавна належала державі, виявилася в руках приватних акторів з подальшою тенденцією до поглиблення цього феномену.

І проблема полягає в тому, що три перших модуляції – як би формально вони до цього не ставилися – мали за мету зменшення злочинності або встановлення стабільного контролю над злочинністю, причому неважливо за рахунок чого це відбувалося – за рахунок театральної жорстокості, спрямованої проти тіла злочинця, морально-релігійної реформації свідомості злочинця, його психолого-психіатричної реабілітації, його соціального включення або інших інструментів й механізмів. Навіть ідея, що «якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем щодо зменшення рецидивного потенціалу його поведінки, ми повинні принаймні робити це максимально дешево», незважаючи на свій крайній прагматизм, все одно переслідувала те, що традиційно аналізується у категоріях соціально-орієнтованих ідеалів.

Проте сьогодні можна стверджувати, що модуляція соціального контролю Постмодерну пов'язана з інкубаторським відтворенням злочинності. Те намагання «принаймні «щось» робити зі злочинцями», і, за можливості, «максимально дешево», якому «пристрій безпеки» з останніх сил намагався надати соціальне «обличчя», так і не змігло втримати рівновагу, похитнувшись у напрямку спрощеної тези про «максимально дешево». Тотальна в'язнична приватизація, що накрила національні пенальні системи,

свідчить про те, що держави вимушено дозволяють приватному елементу перебрати на себе донедавна монопольну державну функцію, де єдиною метою є максимізація прибутків та мінімізація витрат.

Раніше «злочинця» намагалися знищити (спочатку без лапок, потім – у лапках). Капітальні та корпоральні покарання спрямовувалися на тіло, дисциплінарні – на душу, безпекові – на свободу. Проте усі каральні практики намагалися витіснити «злочинне» у силу небажаності дій злочинця та/або його особи як такої.

Сьогодні, навпаки, ми спостерігаємо тенденцію, яка вже набула системності та масовості, яка публічно проголошує: «злочинець» вже не є маргіналом у соціальних відносинах. Він є відверто бажаною персоною для сучасних національних систем правоохорони (хоча їх національність вже давно почала «стиратися» в силу транснаціоналізації феномену в'язничної приватизації). Сучасні пенітенціарні системи – це вже не, користуючись термінологією М. Фуко, «досконалі та завершені заклади». За формою вони ще є такими, проте за змістом – це інкубатори злочинності, причому не в силу наявності вже відверто застарілого тавра «в'язничної субкультури» або «університетів кримінальності», а в силу економічної корисності для багатьох зацікавлених політичних акторів.

Огляд трансформації модуляцій соціального контролю свідчить про тенденцію поступового ускладнення кожної наступної модуляцій соціального контролю, а відтак – ускладнення статусів менеджерів відповідних модуляцій.

Так, від середньовічного ката вимагалось бути високоякісним експертом тіла та впливу на тіло, мати відповідні навички та інструменти, які, до речі, коштували значні гроші.

Друга модуляція соціального контролю вимагала експертів з дисципліни, що забезпечило масове відтворення релігійних місіонерів, психологів, психіатрів, лікарів, соціальних працівників. Можна згадати, чого варта трансформація моделі офіцера пробації, який «встиг» побути і релігійним місіонером, і вихователем моралі у злочинців, і соціальним працівником, і

клінічним психологом, знову соціальним працівником [200, с. 198-207; 199, с. 175-183].

Для третьої модуляції соціального контролю це вже були експерти з убезпечення, де офіцери пробації та в'язничні офіцери стали «менеджерами ресурсів» і, нарешті, «менеджерами ризиків вчинення рецидивних злочинів та ризиків спричинення суттєвої шкоди». Недарма Е. Фромм попереджав, що «психіатри, психологи та психоаналітики перетворюються на серйозну небезпеку для розвитку людини, а їх представники еволюціонують, становлячись жрецькими нової релігії задоволення, споживання та знеособлення, спеціалістами з маніпулювання, виразниками відстороненості» [106, с. 229]. У цьому контексті необхідно наголосити на тезі ірландського вченого К. МакЕвоя, що у другій половині XX століття соціальна політика щодо дітей стала суттєво залежати від «експертів», що призвело до усунення гегемонії сім'ї, що, у свою чергу, служило одним з передумов занепаду «реабілітаційного ідеалу» [349].

Крім того, важливою є не лише трансформація ролі експерта, характерного для тієї чи іншої модуляції соціального контролю, а їх необхідна кількість, яка так чи інакше пов'язується з кількістю самих злочинців, а також – з їх характеристиками та статусами.

Так, ми спостерігаємо масштабне збільшення кількості ув'язнених, зростання кількості транснаціональних в'язничних корпорацій та обсягів їх діяльності, а також відродження позитивістських концепцій «небезпечного злочинця». Політики та адміністратори систем правоохорони відкрито заговорили про «небезпечних хижаків» та «небезпечних осіб», і складається враження, що начебто девіантів такого типу раніше взагалі не існувало. Якщо раніше йшлося, умовно кажучи, лише про декілька категорій злочинців, то сьогодні їх класифікація розширена за рахунок великої кількості проміжних станів, причому кожна нова категорія наповнюється новими «знаннями» з боку нових «експертів».

Замість єдиної групи «злочинців» з'явилися «злочинці», «девіанти», «кривдники», «небезпечні особи», «хижаки», «особи з підозрілою

поведінкою», «особи з ненормальною поведінкою» та інші особи, визначення яких взагалі важко надати за допомогою класичного кримінального права, але яких почали згадувати в нормативно-правових актах сучасних країн, населення яких стало набагато більше перейматися питаннями «убезпечення суспільства» [124].

Так, можна пригадати небезпеку з боку «диких нижчих класів», про яких згадував Секретар юстиції Англії та Уельсу К. Кларк після масових заворушень в Англії у 2011 році [326].

Причому така небезпека виходила від «злочинних класів», «яких не змінили раніше застосовані покарання» [324]. Як наслідок – більше експертів – спеціальних експертів з питань убезпечення.

Все це характеризує саме ту четверту модуляцію соціального контролю, про яку, власне, ми і говоримо, яка вже не приховує факт: для четвертої модуляції ми можемо говорити про експертів з контрольованого та економічно вигідного відтворення девіантності та злочинності, які, у свою чергу, набули ознак товару з відповідними характеристиками та якостями.

Таблиця 1.5.

Модуляції соціального контролю та засоби оброблення простору

МОДУЛЯЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ	ЗАСІБ ОБРОБЛЕННЯ ПРОСТОРУ	ДЕРЖАВА
Бінарний код законності	Суверенітет	Держава юстиції
Дисциплінарний механізм	Дисциплінарність	Адміністративна держава
Пристрій безпеки	Безпека	Держава управління
Паноптичний модулятор ризиків	Безпека та ідеологічні «безпекові» атаки	Держава паноптичного просторово-віртуального менеджменту ризиків

1.3. Загальна превенція та «реабілітаційний ідеал» у політиці соціального контролю держави.

Західна традиція соціального контролю базується на утилітарних та прагматичних цілях: загальна превенція, залякування та реабілітація девіантів та злочинців, де зазначені вище утилітаризм та прагматичність, як нами було вже доведено вище, «ховаються» за високими соціальними ідеями та гаслами, що додатково вказує на те, що постановка та реалізації зазначених цілей є суто політичною сферою.

Аналіз цілей заходів соціального контролю доцільно розпочати із загальної превенції.

Філософія загальної превенції («залякування через страх покарання») віддзеркалює просту, на перший погляд, ідею, що люди послідовно намагаються уникати болю і шукати задоволення [411]. Вона ґрунтується на тому, що цей достатньо болючий вибір переконує людей не вчиняти злочинні та девіантні акти [275].

Вважається, що різні покарання завдяки формально-правовому залякуванню, поєднаному з моральним вихованням, здатні впливати на звички невизначеного широкого кола осіб. Зазначена думка є загальнопоширеною, адже вона присутня майже у всіх наукових працях, які так чи інакше стосуються обґрунтування застосування заходів соціального контролю для девіантів.

Загальна превенція зіграла важливу роль у розвитку політичного виправдання соціального контролю. Давньогрецькі та середньовічні філософи, а за ними Ч. Беккарія, Д. Бентам, Л. Фейєрбах та багато інших – усі вони звертали увагу на загальну превенцію. Проте потреба у підтвердженні гіпотез за допомогою практичних напрацювань та соціологічних досліджень забезпечили загальній превенції бурхливий розвиток саме в ХХ столітті. Фундаментальні праці норвежців І. Анденеса, Н. Крісті та Т. Матієсена, фінського дослідника М. Лайне, величезний пласт американських

соціологічних досліджень створили базу для продовження досліджень у цьому напрямку.

У наукових працях радянських та сучасних вітчизняних авторів проблема загальної превенції також знайшла широке відображення. Проте ця мета заходів соціального контролю здебільшого подавалася на рівні філософських припущень та абстракцій.

Тому загальна превенція як мета заходів соціального контролю потребує уточнення її наукового обґрунтування з урахуванням реалій політики соціального контролю національних держав доби Постмодерну.

Можливості загальної превенції як мети покарання та інших заходів соціального контролю здебільшого залишаються таємницею з явним присмаком *скептицизму*. Тому цей підрозділ нашого дослідження є спробою проаналізувати зазначену мету в контексті сучасних політичних тенденцій.

На перший погляд, загальна превенція є *найпростішою* для розуміння метою з всього переліку цілей заходів соціального контролю. Проте саме ця мета виявляється *найбільш складною* для практичного дослідження через складність методології пізнання цього питання.

Сутність загальної превенції можна відобразити наступним чином: люди здебільшого утримуються від вчинення девіантних та злочинних дій, оскільки вони усвідомлюють крайню негативність наслідків, які наставатимуть через вчинення таких дій: «Мета покарання полягає лише у запобіганні вчиненню нових злочинів з боку злочинця, а також в стриманні інших від вчинення подібних дій» [9, с. 27].

Ідея полягає в тому, що покарання різної природи як конкретний прояв суспільного несхвалення вчинку допомагають формувати та посилювати моральний кодекс суспільства, встановлюючи таким чином заборони вчинення порушень законів, які усвідомлюються або не усвідомлюються: «Під загальним попередженням ми розуміємо здатність закону та його застосування забезпечувати законослухняну поведінку громадян» [3, с. 26].

Здебільшого загальна превенція асоціюється зі страхом перед покаранням

за вчинені злочини або інші форми девіантної поведінки.

Так, П. Сорокін підкреслює значення страху для каральних практик європейського Середньовіччя, що втілювалося до кінця XVIII століття: «Основним мотивом покарання та його метою був страх. Він лежить в основі [кримінальних кодексів] майже усіх європейських держав. Метою покарання є залякування» [91, с. 218-282].

Водночас П. Сорокіну можна заперечити щодо його тези про абсолютний страх перед покаранням як двигун його превентивного потенціалу, оскільки в цьому контексті «випадають» інші складові кримінально-правової реакції. Тому було б неправильним зводити загальну превенцію лише до залякування за допомогою покарання, адже покарання включає до свого потенціалу ефект трьох видів.

По-перше, це – власне залякування, формальне визначення якого зводиться до наступного: «Залякування – це відмова від дії в результаті усвідомлення ризику покарання за поведінку, що суперечить нормам» [48, с. 449]. По-друге, покарання підсилює моральні заборони певного суспільства. По-третє, покарання може стимулювати законослухняну поведінку [3, с. 30].

Політичні функції нормативно-правового залякування можна звести до наступного: 1) залякування у вузькому розумінні цього слова, коли девіант виступає як раціональний актор, дбайливо вимірюючи баланс між задоволенням від девіантної дії та болем від покарання; 2) демонстрація морального осуду вчинення девіантних дій; 3) формування недевіантного стилю поведінки; 4) виховання поваги до закону; 5) виховання звички підкорятися владі; 6) насадження дисципліни.

Проте, аналізуючи проблематику загальної превенції, все одно, увага мимоволі фокусується здебільшого на ефекті залякування. Загальна превенція і так сама по собі характеризується абстрактністю та аморфністю, а відтак – «незручністю» для перевірки відповідних наукових висновків на практиці. І лише такий компонент як залякування має найбільші шанси бути більш-менш перевіреним за допомогою соціологічних досліджень. Однак, на чому потрібно

зробити особливий наголос, для політиків більш важливим є формування громадянами моральної звички бути законослухняними та дисциплінованими, коли б вони не вчиняли злочинів незалежно від того, чи були їм відомі ті або інші заборони з відповідними негативними наслідками.

Сучасні кримінальні кодекси базуються на зазначеній вище ідеї раціонально встановленого балансу між болем та задоволенням, підвалини якої були закладені Ч. Беккарія та Дж. Бентамом. І, на перший погляд, жодних суперечностей в ідеї загальної превенції не існує. Проте мета загальної превенції насправді пов'язується з декількома обставинами, які зрештою надають підстави говорити про крайню ідеологізацію та, у подальшому, міфологізацію цієї мети.

По-перше, загальнопревентивна функція покарання створює парадигму, що домінує в сучасному суспільстві, на чому особливо наголошував Т. Матієсен [347, с. 53]. Сьогодні мета залякування через формальні закони повністю інтегрована до загальноприйнятих цінностей суспільства. Іншими словами, у сучасному суспільстві ідея про загальне залякування за допомогою формальних законів була взята за перевірену теорію, хоч насправді ця теорія ніколи не перевірялася. Внаслідок цього була створена велика дистанція між політичним обґрунтуванням цієї мети та її підтвердженням.

Сучасне суспільство створює базову систему суспільної свідомості, де загальна превенція розглядається як наріжний камінь добре організованого суспільства. Лише тому, що уявлення про загальну превенцію у сучасному суспільстві є настільки парадигматичними, більшість соціальних подій набувають значущості саме у світлі цієї парадигми.

Так, коли рівень злочинності збільшується, ми говоримо, що соціально-контрольні заходи є недостатньо суворими і, як наслідок, для зниження злочинності потрібні ще більш суворі заходи. Коли рівень злочинності зменшується, зазвичай використовується презумпція, що посилення соціального контролю «зробило свою справу» або соціальні характеристики найбільш небезпечних девіантних груп суттєво змінилися внаслідок

усвідомлення та сприйняття серйозності загрози відповідних покарань.

По-друге, завдяки тому, що загальнопревентивний ефект заходів соціального контролю є настільки парадигматичним, тягар доказування перекладається на інші теорії. Внаслідок цього теорія загальної превенції вороже й водночас болісно сприймає будь-яку критику на свою адресу.

По-третє, парадигматичність теорії загальної превенції дозволяє обґрунтовувати її положення з позиції «здорового глузду», маючи при цьому лише мінімальні підтвердження або не маючи їх взагалі. Як зазначає І. Анденес, «емпіричного дослідження психології підкорення закону ніколи не здійснювалося. У цій області ми перебуваємо немов у доломброзіанській ері: замість серйозних дискусій часто можна почути загальні бездоказові твердження на кшталт «Я вірю (не вірю) у загальну превенцію» [3, с. 65]. Це означає, що у світлі теорії загальної превенції: 1) навіть явно суперечливі події, знаки, символи та факти інтерпретуються на її користь; 2) обов'язок доведення невдачі теорії перекладається на її критиків та опонентів; 3) «здоровий глузд» розглядається як найбільш важливе або навіть єдине підґрунтя теорії [140, с. 271-273].

Загальна превенція заходів соціального контролю є парадигмою, яка начебто має чудодійну силу лише тому, що у ній начебто криється «здоровий глузд». Між тим, як і будь-яка парадигма, загальна превенція є пасткою в силу своєї інструментальної ролі для політиків та адміністраторів системи кримінальної юстиції.

Класичні погляди на покарання, сформульовані Ч. Беккарія і Дж. Бентамом, базуються на раціональному акторі, який начебто вільно та розсудливо робить вибір між плюсами від вчинення злочину (або іншої незаконної дії) та мінусами від покарання, що загрожує за його вчинення. Класична школа розглядає це питання як таке, на яке начебто надана остаточна відповідь: «Людина має власну гідність. Ядром цієї гідності є свобода волі» [2, с. 18].

Проте класичний погляд на цю проблему має три слабких місця.

По-перше, переважна більшість людей не вчиняють злочини не через страх бути покараними, а завдяки своїм моральним установкам.

Для російського вченого А. Вульфєрта «загроза покарання» є абсолютно неактуальною проти «природних злочинців, позбавлених виховання»: «Висновок про слабкість впливу покарань на злочинність підтверджується тим, що психологічний мотив загрози покарань не в силах протидіяти природним та соціальним факторам злочинності» [18, с. 358].

На думку Е. Дюркгейма «покарання має на меті насамперед вплинути на чесних людей» [283, с. 64].

П. Сорокін підкреслює, що «одна й та сама кара тим сильніше впливає на поведінку людей, якщо поведінка, що нею вимагається, є водночас поведінкою, що диктується совістю самої людини» [91, с. 180].

Блискуче висловлення з цього приводу можна знайти у монографії І. Анденеса «Деякі люди, можливо, утримуються від вбивства через страх, що їх повісять, якщо вони його вчинять. Сотні тисяч утримуються від вбивства через те, що вбивство є огидним для них» [3, с. 243].

Український кримінолог В. Туляков також підкреслює: «Безліч заборон спрямовано на населення в цілому, але більшість злочинів вчиняють кримінально активні 10% населення. Прошарок, що залишився, не реагує на заборони, оскільки не бачить у такій поведінці сенсу та не розуміє характерних рис самих заборон» [100, с. 45-46].

По-друге, чи є злочинець раціональним актором – відповідь на це питання залишається відкритою. Не можна впевнено сказати, що злочинець, вчиняючи злочин внаслідок недостатнього самоконтролю, робить раціональний вибір [307, с. 41]. Необхідно погодитися з італійським вченим Е. Феррі, що кожен акт людської поведінки є результатом інтеракції між людиною та середовищем, а тому «свобода волі є виключно суб'єктивною ілюзією» [102, с. 53].

На думку Ф. Ніцше, «свобода волі – найхитріша вигадка, щоб зробити людство відповідальним за свої вчинки. В усіх випадках, коли шукають відповідальність, її [насправді] шукає інстинкт покарання та засудження. Вчення

про волю придумано для того, щоб знайти винних. Вся стара психологія, психологія волі, розпочалася з того, що її родоначальник у давній громаді захотів створити собі право карати» [63, с. 396]. «Ніякої «волі» не існує – це лише спрощена концепція нашого розуму на кшталт «матерії» [62, с. 115]. Відповідно, «вчення про свободу волі – це вигадка пануючого класу» [64, с. 15].

Американський соціальний психолог Ф. Зімбардо у свої книзі щодо результатів «Стенфордського експерименту» особливо наголошував на «ситуаційних впливах», які відмовляються брати до уваги прокурори та судді [39, с. 12]. За результатами свого експерименту Ф. Зімбардо зробив важливий висновок, у тому числі і для цілей нашого дослідження: «Повсюдна й невлонна влада ситуативних змінних може опановувати волю індивіда» [39, с. 14].

На думку Дж. Космана, «свобода вибору не існує у вакуумі, а людина не є єдиним хазяїном своєї долі та власником своєї душі» [451, с. 361].

По-третє, політико-правова дискусія про загальну превенцію повинна будуватися на аналізі превенції кожного виду (типу) злочину окремо. Потенційний превентивний ефект покарання за вбивство абсолютно відрізняється від потенційного превентивного ефекту покарання за дорожньо-транспортну пригоду. Можна впевнено стверджувати, що вивчення загальнопревентивного ефекту кримінального покарання як такого – у цілому – не має сенсу.

Відповідаючи на питання щодо раціональності вибору при вчиненні злочину, треба не забувати думку Анденеса: юрист має невеликий обсяг знань про психологію тих осіб, які вступають в конфлікт з законом. Тому він може не помітити ірраціональні фактори людської мотивації та, як наслідок, конструє поверхові психологічні пояснення, які ґрунтуються на позиції, що злочин породжується свідомими раціональними думками про найбільший виграш [3, с. 29].

Тому ми значною мірою дотримуємося думки, що не страх перед покаранням (класична модель), а внутрішні моральні заборони (психологічна

модель) грають роль двигуна загальної превенції. Не можна не погодитися з І. Анденесом, що в аспекті дослідження загальнопревентивного впливу покарання людей можна розділити на три групи: 1) законослухняні люди, які не вчиняють злочинів незалежно від загрози покарання; 2) потенційні злочинці, які б вчинили злочин, якби не загроза покарання; 3) злочинці, які з великою долею вірогідності порушили б закон. Ми можемо продовжити цей перелік 4-м пунктом, включивши до нього категорію звичних (кар'єрних) злочинців, які не мають ніякого страху перед покаранням [171, с. 132-138].

Парадигматичність загальної превенції та відповідної публічної політики полягає і в тому, що політичні актори вимагають від пересічного громадянина та/або потенційного девіанта бути раціональним актором та зважувати на терезах арифметичного калькулювання усі переваги та недоліки ймовірної девіантної/злочинної поведінки: «У злочинця, який піддається покаранню, передбачається саме умисне ігнорування голосу розуму» [64, с. 29].

Політичні діячі пафосно та декларативно забороняють громадянину вчиняти певні дії, які вони вважають неприпустимими, аморальними, девіантними та/або злочинними. Проте водночас ті ж самі політичні діячі абсолютно раціонально допускають вчинення або ж самі вчиняють дії, які за критеріями аморальності, злочинності й тяжкості стоять на набагато вищих сходах дій, які задекларовані як неприпустимі: *quod licet Iovi, non licet bovi*.

Так, за період 1500 року до н.е. – 1860 року н.е. країнами світу було підписано понад 8 тис. мирних міждержавних угод, які були покликані забезпечувати тривалий мир (тобто у раціональний спосіб утримувати сотні тисяч людей від умисних вбивств та грабежів інших сотень тисяч людей), проте у дійсності строк дії яких складав у середньому всього 2 роки [106, с. 107].

Е. Фромм наголошує, що лише у період 1814 – 1914 років людина вперше відчула себе звільненою від панування природних сил та відчула себе «на коні»: «Людина відчула себе індивідумом, який підкоряється лише законом розуму, яка керується лише власними рішеннями» [106, с. 138]. Проте саме

періоди 1914 – 1918 років та 1939 – 1945 років засвідчили, що навіть найбільш, як це здавалося б, раціональні актори ухвалювали абсолютно ірраціональні рішення, примушуючи ухвалювати аналогічні ірраціональні рішення мільйони залежних від них людей. Відтак можна сформулювати висновок: не можна вимагати від пересічного девіанта задекларованої раціональності, якщо найбільш раціональні актори допускають подібну ірраціональність.

Крім того, відповідно до загальнопревентивної парадигми, раціоналізм вибору базується на критерії соціального здоров'я того чи іншого суспільства. Проте, як зазначає Е. Фромм, багато психологів та психіатрів відмовляються визнавати соціальне психічне здоров'я сучасного європейського суспільства [106, с. 9]. Так, ту чи іншу форму розладів психіки має кожен шостий мешканець планети (970 млн. людей) [354; 355].

Говорячи про загальну превенцію, не можна забувати, що в певних випадках саме вчинення злочинів є умовою кар'єрного зростання професійних злочинців, де притягнення до кримінальної відповідальності є *sine qua non* вищого статусу у неформальній групі.

У 1939 році відомий американський соціолог Едвін Сазерленд використав термін «білокомірцева злочинність» у доповіді перед Американською соціологічною асоціацією, чим поклав початок осмисленню проблеми запобігання злочинам людей, які відносяться до «вищих прошарків» суспільства [415, с. 12]. Можна припустити, що психологія раціонального вибору може бути застосована лише до деяких категорій злочинів, передусім, до таких як «білокомірцеві» злочини та організована злочинність. Багато хто зі злочинців зазначеної категорії будуть тверезо та розсудливо оцінювати ризики бути спійманими за такі злочини. Проте водночас, як свідчить практика, дійсно раціональна оцінка з боку акторів, які начебто є найбільш раціональними серед усіх злочинців, нерідко відсутня. Знов-таки, йдеться не про страх перед покаранням, а страх перед бути спійманим «на гарячому».

Зазвичай корисливі злочини розглядаються як приклад якщо не виключно, то принаймні переважно раціонального вибору злочинця. На

перший погляд, це важко заперечити. Дійсно, сам факт підготовки та вчинення корисливого злочину начебто обумовлює аналіз причин та умов його вчинення в контексті категорії раціональності.

I. Анденес наводить приклад одного професійного крадія, який у віці 85 років вийшов із в'язниці за амністією, провівши сумарно за ґратами понад 50 років, і майже одразу був затриманий за спробу кишенькової крадіжки [3, с. 70].

Не можна також забувати, що навіть корисливі злочини нерідко вчиняються без будь-якого раціонального вибору через перебування відповідних девіантів у залежності від різних біологічних факторів. Так, за результатами дослідження, проведеного у 1991 році Міністерством юстиції Нідерландів, було встановлено, що 43% осіб, які вчинили майнові злочини загальнокримінальної спрямованості, мали наркотичну залежність, 23% – залежність від азартних ігор, а 18% – залежність від алкоголю [307, с. 316-317].

Подібні приклади наводять на думку, що раціоналізм навіть корисливих злочинів *не* є таким простим питанням, як це здається, а тому вимагає більш прискіпливого аналізу механізму їх вчинення. Безумовно, звернення до наукових досліджень щодо причин та умов вчинення корисливих злочинів надасть більше інформації для аналізу цього питання. Проте ми маємо усі підстави стверджувати, що далеко не кожна крадіжка є раціональною.

Говорити про раціональність у випадку вбивства, вчиненого у побуті, у стані алкогольного сп'яніння, або внаслідок бійки в ресторані, у випадку насильства, вчиненого нетверезим чоловіком, або злочину, вчиненого групою підлітків, як правило, є необґрунтованим.

Німецький кримінолог Г. Шнайдер підкреслює, що залякуючий вплив покарання на насильницькі делікти є *несуттєвим*, оскільки їх джерелом є збочення, послаблення стримуючих аспектів пристрастей, інтелектуальні або емоційні дефекти [116, с. 387]. Говорячи про раціоналізм насильницьких злочинів, Шнайдер наголошує: «Більшість схильних до насильства людей ніколи не вчилися долати міжособистісні конфлікти мирним шляхом, за

допомогою слів. У них відсутні вербальні та соціальні здатності для цього. Водночас насильство є зовнішнім виразником їх безсилля» [116, с. 30].

Статеві злочини належать до групи злочинів, щодо яких загальнопревентивний скептицизм є категорично обґрунтованим. «Прив'язати» статистику таких злочинів до якихось соціальних або економічних факторів неможливо.

Крім того, раціоналізм загальної превенції на прикладі умисних вбивств має слабе місце у тому, що вбивці і жертві нерідко добре знайомі та водночас нерідко мають кримінальні рекорди. Так, за даними дослідження Марвіна Вольфганга та Франко Ферракуті, 65% підозрюваних зазначеної категорії та 45% жертв мали у минулому власні кримінальні рекорди [439].

Крім того, інше питання може постати в цьому контексті.

Сьогодні ми можемо спостерігати фактичне повернення до антропологічної (італійської) школи з її концепцією небезпечного стану особи. Можна спостерігати відродження концепції соціального захисту, основи якої було сформульовано ще у XIX столітті представниками зазначеної школи (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало, Д. Дріль). Ця школа розглядала злочин як прояв хворобливого, тобто небезпечного стану особи [157, с. 117-118]. Злочинець, на відміну від класичного підходу, не розглядався як раціональний актор, а його злочин – як прояв його вільного вибору [18]. У багатьох західних країнах вже давно існують реєстри, куди вносяться особи, які вчинили насильницькі злочини [171, с. 132-138]. Сучасний інструментарій впливу на таких злочинців (електронний моніторинг, територіальні обмеження, обмеження в правах, необмежене поширення статусу «небезпечного злочинця» або «злочинця за звичкою», «закони Меган», «закони Джесіки» реєстри небезпечних злочинців, хімічна кастрація, максимальні строки ув'язнення, невизначені вирoki, заборона контактів з потенційними жертвами, заборона застосовувати умовно-дострокове звільнення, обов'язок регулярно проходити тестування на детекторі брехні) – яку природу мають усі ці заходи? Як можуть подібні заходи розцінюватися з позицій класичного кримінального

права, що ґрунтується на концепції свободи волі, раціонального вибору, з пошуком балансу між тяжкістю злочину та суворістю покарання? [171, с. 132-138]. Усі ці тенденції надають підстави говорити про проблему практичної реалізації ідеї загальної превенції з усіма її компонентами.

Щодо питання результативності загальної превенції, необхідно погодитися, що поки що не існує конкретних соціологічних досліджень цієї проблеми, тому важко сказати наскільки ефективно вирішується проблема загального попередження завдяки покаранню [60, с. 20].

Висновок зарубіжних дослідників щодо теорії загальної превенції можна відобразити за допомогою думки норвезького кримінолога І. Анденеса: «У наших ранніх дискусіях з питання загальної превенції ми повинні були спиратися на несистемний досвід, загальні психологічні раціональності, самоаналіз та історичні тенденції. Чи можна сказати, що за останні десять років дослідження суттєво змінили ситуацію? Дати ясну відповідь не уявляється легким завданням» [347, с. 58].

Наголосимо, що подібні думки є непоодинокими. Чимало західних кримінологів підсумовували свої дослідження загальної превенції за допомогою аналогічного висновку (Бейлевельд (1979), Тен (1987), Уокер (1991), Хадсон (1996), Кавадіно (2000), Дігнен (2000) та інші).

Як зазначають американські дослідники Р. Самрол, У. Самролл та Д. Досс, враховуючи нинішні показники рецидивізму та переповненість пенітенціарних установ, злочинці не будуть стримуватися від вчинення злочинців незалежно від суворості покарання. Для політики загальної превенції потрібні тривалі тюремні вироки, які коштують мільярди доларів щорічно [411, с. 2].

Інші американські дослідники (Ф. Куллен, Дж. Ек та К. Лоуенкемп) також наголошують, що політика залякування є малоефективним засобом для цілей зменшення злочинної діяльності [274, с. 28-37].

На думку Е. Сазерленда і Д. Крессі, «успіх ув'язнення у залякуванні широких мас населення є значно меншим, аніж успіх *incapacitation*» [416, с.

517].

Створюється складна ситуація.

Так, з одного боку, не можна заперечувати загальнопревентивний ефект формальних соціально-контрольних заборон. Дійсно, інколи за певних соціальних умов деякі формальні соціально-контрольні санкції мають попереджувальний ефект. Проте, з іншого боку, ідея, що просте посилення репресивного потенціалу заходів соціального контролю автоматично забезпечує досягнення загальнопревентивної мети, не має переконливих доказів. До цього часу численні дослідження не надали прямих та чітко сформульованих доказів того, що нормативно-правове залякування спрацьовує.

Крім того, ідея, що потенційний злочинець не вчиняє злочин лише через страх бути покараним, у більшості випадків є спрощенням. Водночас проблема дискусії щодо політики загальної превенції пов'язана із суто суб'єктивним фактором.

Йдеться про те, що «суворість покарання» є оціночним поняттям.

Крім того, занадто широкий підхід до проблеми загальної превенції не дає можливості аналізувати рівень впливу загрози покарання на окремого індивідуального злочинця.

Покарання, яке для однієї людини буде соціально-психологічною та економічною катастрофою, для іншої може бути нісенітницею, як порівняти з іншими соціальними наслідками, які лише опосередковано пов'язані із покаранням.

Набагато більше значення має не страх бути викритим та у подальшому покараним, а страх, що за покаранням буде слідувати відповідний соціальний вибух, публічний політичний скандал та вимушена зміна соціальної ролі. Державний службовець, який отримав неправомірну вигоду, позбавиться значущої посади та доступу до державної служби на багато років вперед. Касира або банківського працівника, який допустив розтрату, більше не візьмуть на аналогічну роботу. Вчитель, який учинив розпусні дії, не зможе

працювати в освітній сфері.

З цього приводу Г. Шнайдер наголошує, що люди, які мають успіх в суспільстві, бояться неформального таврування більше, аніж формального [116, с. 388]. Аналогічної думки дотримуються Е. Сазерленд і Д. Крессі: «Неформальне покарання як таке справляє залякуючий ефект, проте страх перед втратою статусу у певній соціальній групі» [416, с. 351]. Саме це Н. Крісті визначив як «теорія вартості покарань» [53, с. 105].

«Страх перед покаранням» може означати для різних людей у різних ситуаціях: 1) страх, що суддя призначить максимальний строк покарання у межах санкції; 2) страх, що суддя замість умовного засудження призначить вирок з будь-яким реальним покаранням, пов'язаним із позбавленням волі; 3) страх, що взагалі буде будь-який вирок.

Цей список можна розширити, беручи до уваги, що для когось навіть повістка про виклик на допит до слідчого або прокурора може викликати страх та створювати ефект фактичного покарання. З іншого боку, існують непоодинокі приклади, коли дезадаптовані люди без засобів до існування та місця проживання вчиняють злочини, щоб спеціально потрапити до в'язниці.

Крім того, виключно суб'єктивною є оцінка тривалості строку покарання.

Класичний погляд на цілі покарання шукає відповідь на питання: «Яка «концентрація кари» необхідна, що покарання мало загальнопревентивний ефект та дійсно залякувало? Враховуючи суто суб'єктивну природу «страху перед покаранням», можна впевнено сказати, що відповіді на нього ми надати не можемо. Тому замість відповіді на нього при розрахунку карального потенціалу покарання на практиці як правило беруться не наукові дослідження, а філософські міркування та фікції.

У контексті дискусії про політику загальної превенції неодмінно постає питання: що має більший превентивний ефект – страх *покарання* або страх *бути викритим за вчинений злочин*?

З цього питання М. Крон наголошує, що найбільш сумнівною особливістю досліджень щодо можливостей залякування є ідея, що люди

володіють інформацією про невідворотність покарання та його суворість та що усвідомлення зазначеного вище впливає на ймовірність вчинення ними злочинів. Проте навіть на теоретичному рівні можна запитати себе, чи знають, наприклад, неповнолітні про те, як саме вони можуть бути покарані у випадку вчинення ними злочину?

Усвідомлення невідворотності покарання стосується того, як теоретично має функціонувати система державних органів, а не як вона функціонує фактично [48]. І. Анденес зазначає, що загроза покарання міститься у кримінально-правових нормах, проте слова закону не можуть розглядатися ізольовано від механізму державного управління [3, с. 30]. Тому в будь-якому випадку аналіз загальної превенції є поверховим без аналізу ефективності допоміжного апарату превенції – системи органів правопорядку, відповідальних за розслідування злочинів та притягнення злочинців до відповідальності.

У цьому контексті одним з найбільш яскравих прикладів з реального життя є ситуація з поліцією Данії [416, с. 351].

Як відомо, 1944 року німецька окупаційна адміністрація прийняла рішення розформувати данську поліцію у зв'язку з її небажанням співпрацювати з німцями у справі подолання визвольного руху. Близько 10 тис. данських поліцейських були усунуті від здійснення повноважень, а майже 2 тис. з них – ув'язнені. Функції данської поліції були передані вермахту та *Hilfspolizei* (корпусу допоміжної поліції, утвореному гестапо після розпуску данської поліції) [295]. Як наслідок, криміногенна ситуація змінилася неймовірно швидко. Якщо 1939 року в Копенгагені реєструвалося 10 збройних пограбувань на рік, то внаслідок об'єктивної руйнації нормальних умов життя громадян та нормальних умов традиційної «цивільної» поліцейської роботи кількість озброєних пограбувань 1943 року зросла до 120 на місяць. Кількість насильницьких злочинів та злочинів проти власності в Данії за період 1938 – 1943 років зросла вдвічі, інших злочинів – на 40% [319]. Кількість злочинів, пов'язаних з домашнім насильством, суттєво не змінилася [256, с. 84].

Проте після ліквідації поліції криміногенна ситуація ще більше погіршилася. Так, за даними страхових компаній кількість крадіжок зросла більш ніж у 10 разів.

Аналогічний приклад можна знайти, коли після Другої світової війни американською окупаційною владою була розформована німецька поліція, наслідком чого було значне зростання показників злочинності [219, с. 114].

Іншим прикладом може служити страйк поліції англійського м. Ліверпуль у 1919 році [3, с. 70]. Так само, у 1919 році поліція американського м. Бостон вийшла на страйк. У цю ж ніч місто стало свідком спалаху грабежів та хуліганства. Незважаючи на використання підрозділів гвардії штату, виявилось, що їх досвіду недостатньо для забезпечення громадського порядку без втрати людських життів.

Тому важливо підкреслити: коефіцієнти поліцейських арештів дають набагато більше уявлення про дію загальної превенції, аніж коефіцієнти ув'язнення. Крім того, поліцейський арешт сприймається як справжнє покарання і тягне за собою неприємності та соціальну стигму. Так, ще наприкінці XIX століття Е. Феррі наголошував на загальнопревентивному потенціалі саме поліцейських арештів, як порівняти із покаранням відповідно до вироку суду: «І без того слабкий ефект залякування базується на організації поліції та належних поліцейських процедурах» [290, с. 11]. Е. Сазерленд та Д. Крессі також наголошують: «Є очевидним, що притягнення до кримінальної відповідальності, включаючи взяття під варту, має залякуючий ефект» [416, с. 351].

Крім того, кримінологічні дослідження свідчать, що професійні злочинці сприймають як залякування не кримінальний закон, а саме камери відеоспостереження на вулицях [307, с. 225].

Провідним фактором у створенні стримуючого ефекту є ризик викриття поліцією, проте не об'єктивний ризик викриття, а ризик, що береться до уваги потенційним злочинцем. Відтак наголосимо: багато людей не вчиняють злочини через саме це перебільшене уявлення про ризик [3, с. 72]. З іншого

боку, оцінювання ефекту залякування через страх бути пійманим також має певні труднощі. Дослідження Л. Зальцмана не підтвердили гіпотезу, що люди не вчиняють злочинів тому, що вони можуть бути пійманими з достатньо великою

Проблема загальнопревентивного впливу не може аналізуватися без врахування того, що у сучасному глобалізованому, індустріалізованому та урбанізованому суспільстві низка соціальних факторів роблять злочин *анонімним*. Відповідно, реакція на злочин набуває *абстрактно-анонімного характеру*.

Йдеться про те, що сучасна «масова злочинність» (крадіжки, угони автомобілів, злочини у сфері обігу наркотиків тощо) характеризується низьким рівнем розкриття.

Збільшення соціальної мобільності є пропорційним послабленню соціальних зв'язків. Сучасне урбанізоване та індустріалізоване суспільство характеризується тим, що люди знають один одного менше. Так само вони дедалі менше знають про власність один одного. Як наслідок, злочинцям набагато легше знаходити місця та території (за умови, якщо такі території та місця є технологічно доступними для злочинців), де вони невідомі, так само як і місця збуту набутого злочинним шляхом майна. Анонімність цих злочинів призводить до низького рівня їх розкриття, що є похідним від сутності сучасного суспільства та не завжди пов'язаний з недостатніми ресурсами в діяльності поліції. Прикладом може служити Сполучене Королівство, де відсоток розкриття крадіжок майна, транспорту або крадіжок з транспортних засобів становить 6 – 16%. Тому проблема залякування у сучасному суспільстві за допомогою покарання безпосередньо пов'язана із дослідженням рівня розкриття злочинів та ефективністю діяльності поліції в цілому.

Створення сучасної теорії загальнопревентивного впливу перебуває під загрозою завдяки неконкретності висновків щодо ролі залякування у сфері запобігання злочинності. Висновок І. Анденсена про те, що «навіть після десяти років інтенсивних досліджень усвідомленого залякування мало відомо

про взаємний зв'язок між усвідомленням та поведінкою» водночас залишається прогнозом щодо дослідження проблематики соціального контролю.

Сучасна наукова думка визнає, що залякуючий вплив покарання є перебільшеним і має силу щодо обмеженого кола людей. Так само слушним є висновок М. Анселя, що значення загальної превенції в аспекті покарання є перебільшеним [4, с. 185].

Дійсно, у ХХІ столітті, з огляду на численні кримінологічні та соціологічні дослідження, мають бути більш вагомими докази існування загальнопревентивної парадигми.

Наразі ми підтримуємо ідею, що повага до закону не має великої мотивуючої сили для більшості людей та відкидається ними, коли це входить в конфлікт з їхніми інтересами.

Злочинці мають уявлення про каральні заходи лише після того, як притягуються до відповідальності. Тому, якщо вони у подальшому цікавляться можливим покаранням за певний злочин, який вони можуть вчинити у майбутньому, вони роблять це *не* відповідно до ідей загальної превенції. Подібна зацікавленість розглядається лише як необхідність, що впливає з їхньої злочинної кар'єри. Як зазначав італійський вчений Е. Феррі, «злочинці скажуть вам, що покарання є звичайною незручністю для їх професії, таке як, наприклад, падіння покрівельника з даху або вибух газу для рудокопа» [102, с. 35]. Ф. Ніцше також вказує на слабкість загальної превенції: «Більшість злочинців ... випадково підпадають під дію покарання. Десять разів, сто разів вони діяли таким само чином, не відчувши дурних наслідків, як зненацька все розкривається та їх наздоганяє кара» [64, с. 33]. Аналогічної думки дотримуються Е. Сазерленд і Д. Крессі [416, с. 354].

Звичайно, загальна превенція не може бути виключена з переліку формально проголошених цілей покарання. Проте загальна превенція як фактична мета покарання потребує уточнення.

Так, загальна превенція у політиці соціального контролю в умовах

постіндустріального суспільства – це не більше, аніж месидж від держави, свого роду соціальна реклама могутності держави, яку можна поставити під сумнів.

Загальнопревентивна міфологія служить каркасом, формою, яка наповнюється іншими цілями політики соціального контролю. Незважаючи на великий ступінь міфологічності загальної превенції, все одно, треба визнати, що вона перебуває у більш вигідному становищі, як порівняти з метою виправлення девіантів.

Мета покарання – це ідеальний результат, до якого прагне держава, обмежуючи права і свободи людини, яка вчинила злочин [215, с. 129]. Тому в контексті «мінімальної реальності мети покарання» ми мусимо визнати, що покарання та інші заходи соціального контролю дійсно повинні мати свою міфологію у контексті обґрунтування їх цілей, проголошених у законі. Тому, критично ставлячись до виправлення засуджених як мети покарання, ми з більшою увагою розглядаємо загальну превенцію, незважаючи на те, що ефект її дії у багатьох сферах залишається на рівні непідтвердженої гіпотези.

М. Фуко наголосив: «Якщо звернутися до еволюції суспільства та проаналізувати розвиток системи покарань за останні десятки років, то стає очевидним, що все робиться у межах проблематики безпеки» [109, с. 21]. Тому питання «морального виховання» та/або «страху перед покаранням» стає ще менш доведеним. Проте наголосимо: навіть якщо загальна превенція досягає тих цілей, які ставляться перед нею (залякування з одночасним моральним вихованням), все одно вона поступається місцем неопозитивістським поглядам, де ключовою категорією є *incapacitation* (фізичне унеможливлення вчинення злочинцем нових злочинів), враховуючи, що фактично неможливо відділити ефект загальної превенції від ефекту *incapacitation*.

Щодо місця «реабілітаційного ідеалу» в політиці соціального контролю, необхідно відзначити наступне.

У цьому підрозділі ми також фокусуємо увагу саме на такій меті політики соціального контролю, якою є реабілітація девіантів (зокрема злочинців).

Причина такої уваги полягає у тому, що політичне обґрунтування саме цієї мети соціально-контрольного впливу зазнало найбільших змін у XX – XXI ст. ст., що призвело до максимального зниження соціальної та збільшення пунітивної складової кримінального покарання.

Зарубіжна пенологія за останні декілька десятиліть сформулювала низку висновків, згідно з якими реабілітація злочинців як мета покарання була визнана недосяжною для практичної реалізації. Незважаючи на різноманіття методів реабілітації, які базуються на досягненнях психології, психіатрії, медицини та соціальної роботи, їх практична значущість залишається здебільшого сумнівною.

Розкриваючи історичні передумови кризи «реабілітаційного ідеалу» у західній пенології, потрібно надати визначення цьому поняттю, для чого ми звертаємося до визначення Ф. Аллена, що «головною метою кримінального покарання є створення змін у характері, звичках та поведінці злочинців, а також більший захист суспільства через задоволення потреб злочинців» [223, с. 80].

Свого часу мета зміни особи набула форми патріотичного ентузіазму внаслідок звільнення від жорстокої монархічної спадщини та відторгнення від видовищ публічного фізичного покарання. Песимістичні кальвіністські погляди на вроджену розбещеність людини були замінені більш оптимістичними поглядами пост-Просвітництва на людей як пластичних істот, які могли бути сформовані їхнім оточенням.

Занепад реабілітаційного ідеалу розпочався у США у 1960-х роках у США на хвилі антивоєнного «в'єтнамського» радикалізму, коли школа радикальної кримінології почала прямо вказувати на реабілітацію злочинців виключно як на засіб соціального контролю, позбавивши її омріяного ідеалізму.

Західна наука та практика у процесі свого розвитку виробила декілька моделей виправного впливу на злочинця: 1) пенітенціарна модель; 2) терапевтична (медична) модель; 3) модель соціального навчання

(реінтеграційна модель); 4) модель прав людини; 5) модель програмних можливостей.

Базовими елементами пенітенціарної моделі були релігія, суворі дисципліна та праця, які у своїй сукупності мали допомогти злочинцю змінити своє «Я». Саме ця модель була відображенням того, що С. Дюгі назвав «пенологічною війною за душу» [282, с. 47].

У США, Канаді та багатьох інших західних країнах покарання-пенітенція було основою політики соціального контролю упродовж XIX століття [260; 304, с. 360-361]. Проте на сучасному етапі релігія перестала відігравати домінуючу роль як реабілітаційний інструмент, хоча праця та дисципліна зберегли свій вплив. Певною мірою «шокові табори», які були і залишаються поширеними у США, де молоді злочинці відбувають короткі строки ув'язнення в мілітаризованих таборах з жорстокою дисципліною, частково можна вважати практичним втіленням цієї моделі на сучасному етапі.

Терапевтична модель базувалася на ідеї, що злочинці за своєю природою є хворими, а відтак потребують відповідного медичного та психіатричного лікування.

Терапевтична ідея мала неабиякий вплив на діяльність пенітенціарних установ. Ця модель намагалася замінити сувору дисципліну елементами медичної опіки та піклування. Як зазначає Г. Шнайдер, з розвитком позитивізму з кінця XIX століття місце позбавлення свободи перетворювалося на клініку [116, с. 393].

Е. Сазерленд і Д. Крессі зображували формування медичної моделі наступним чином: «На початку XX століття система індивідуального поводження зі злочинцями майже повністю базувалася на принципі, що злочинність – це прояв *individual disorder*, який, відповідно, має лікуватися у клініці, так само, як, наприклад, сифіліс, має лікуватися у лікарні» [416, с. 357].

«В'язниці» перетворилися на «виправні заклади», «ув'язнені» – на «клієнтів», «наглядачі» – на «персонал».

У Канаді, наприклад, ця модель почала впроваджуватися з 1938 року,

коли Королівська комісія з питань кримінального права зазначила, що метою діяльності пенітенціарних установ є «реформація злочинця» [451, с. 361].

Найбільшого розвитку терапевтична модель отримала після Другої світової війни. Будучи радикальним методом, терапевтична модель масово запроваджувалася на фоні не менш радикальних методів лікування психіатричних захворювань у «цивільних» психіатричних закладах, хоча останні було важко відрізнити за своєю природою від в'язниць.

На фоні широкого поширення радикальних методів «лікування» злочинців після Другої світової війни набула широкого поширення практика лоботомії, спрямована на лікування агресивних проявів поведінки. Так, на початку 1950-х років у США проводилося близько 5 тис. операцій лоботомії на рік. У період 1936 – 1959 років через лоботомію пройшли 40 – 50 тис. американців.

У Канаді одним із найбільш суттєвих висновків стосовно цілей кримінально-правового впливу на злочинця було те, що його особистість «зазнала певного руйнуючого впливу в певному віці» [451, с. 361]. Медична модель передбачала, що «реабілітація може бути успішною, коли щось буде робитися для або зі злочинцем» [451, с. 361].

Ця модель була основою для впровадження величезної кількості медичних програм та обумовила масове включення психологів і психіатрів до їх вироблення, беручи до уваги стійку клінічну орієнтацію медичної моделі.

Використання медичних та психіатричних засобів у роботі зі злочинцями було привабливим. Медична (терапевтична) політика мала нескінченно благі наміри, але вона мала деякі непоправні погрішності. Виявляючись зовні демократичною, ця модель на практиці зустріла багато опонентів. По-перше, опіка та піклування були примусовими. По-друге, медичний елемент підсилював стигматизацію злочинців: ув'язнених примушували брати участь у реабілітаційних заходах. Тому зарубіжні дослідники (Дж. Калтунг, Ч. Логан та інші) вказували на те, що реабілітація (якщо вона мала медико-психологічний характер та була «не-покаранням») вороже сприймається ув'язненими [244, с.

48].

З цього приводу М. Сорочинський підкреслює: «Хоча прибічники клінічного та позитивістського підходу не завжди звертали увагу на функцію загального запобігання злочинам, концентруючись на спеціальному попередженні та виправленні (лікуванні) окремого злочинця, однак за каральним ефектом заходи «лікування» чи «перевиховання» часто не поступалися, а в деяких випадках і перевершували каральний ефект покарання» [93].

Проте якою ціною діставалася перемога медичної моделі реабілітації? На думку Е. Сазерленда і Д. Крессі, медична модель виявилася «екстремальністю» [416, с. 357]. Якщо уявити, що означало на практиці впровадження таких програм, як сенсорний вплив, стресова терапія, медикаментозна терапія, терапія штучно викликаної огиди, нейрохірургія, стає зрозумілим спрямування такого впливу. Тому не можна не погодитися, що ідея реабілітації, якщо вона має суто медичне «забарвлення», несе у собі загрозу політичним цінностям вільного суспільства [72, с. 149].

Дж. Калтунг наводить висловлення ув'язненого про наслідки застосування до в'язнів подібних терапевтично-реабілітаційних технологій: «Коли ви відбули покарання, люди можуть думати про вас як про колишнього ув'язненого, але якщо вони так думають, для них ви – нормальна істота, бо злочин – це те, що вони можуть зрозуміти. Проте коли те, що ви мали, не було покаранням, ви будете носити стигму «ненормальний» до кінця свого життя. Люди навіть не будуть звинувачувати вас – вони будуть відчувати жалість, але вони не будуть розцінювати вас як рівного собі. Ця інституція може зробити вас гіршим» [244, с. 125].

Інший приклад ставлення ув'язнених до цієї моделі можна знайти у Дж. Мітфорд: «Багато хто з ув'язнених, яких я знаю, вважали б за краще обрати характеристику «закоренілого», аніж «ненормального». Вони кажуть, що у суспільства може бути право карати їх, але ж у нього немає ліцензії на перекроювання ув'язнених відповідно до хворобливого уявлення

[суспільства]».

Можна також знову звернутися до М. Фуко: «Останнім часом по всьому світові прокотилися в'язничні бунти. В їхніх цілях, гаслах і в тому, як вони розвивалися, було щось парадоксальне. Бунти проти ... холоду, голоду та побиття. Але також мали місце й бунти проти зразкових в'язниць, проти транквілізаторів, медичного обслуговування, виховання» [110, с. 46-47].

Безумовно, людина в умовах тотальної інституції відчуває страх перед зміною добре відомої ідентичності, перед примусовою трансформацією свого «Я». Водночас «більшість спроб змінити злочинця відбуваються так повільно, що злочинець, якщо він хоче протидіяти цим спробам, успішно робить це» [244, с. 126].

Крім того, ми вважаємо за необхідне звернутися до Т. Шипунової, яка аналізує особливості «соціалізаційного насильства». Метою соціалізаційного насильства є адаптація людини до соціального світу, де засобами виступають заохочення та покарання. Соціалізаційне насильство, на думку Т. Шипунової, може бути агресивним (соціальне виключення, стигматизація) або неагресивним (різні форми та методи ресоціалізації) [114, с. 66].

Головною проблемою на шляху впровадження медичної моделі була її невдача чітко визначити цілі процесу реабілітації та надати практичні докази своєї результативності, які фахівці могли б використовувати у процесі вироблення та впровадження відповідних реабілітаційних програм. Крім того, недоліком медичної моделі було й те, що вона «виявилася неспроможною розрізнити поняття «лікування» та «реабілітація» [451, с. 416], коли «злочинці замість виправлення підпадають під вжиття суто медичних заходів» [395, с. 12].

Оптимізм щодо можливостей терапевтичного підходу в роботі зі злочинцями як у пенітенціарних установах, так і в умовах вільного суспільства зникає у 1970-х роках. Сумнівні успіхи медичної моделі у пенітенціарній практиці сприяли занепаду реабілітаційного ідеалу.

Модель соціального навчання (реінтеграційна модель) була спрямована

на виправлення погрішностей терапевтичної моделі. В її основу було покладено ідею, що злочинець потребує в першу чергу не медичної допомоги, а соціального досвіду, щоб діяти як повноцінний член суспільства. Ця модель – найближча «відстань» до поняття «ресоціалізація». Головне місце у цій моделі посідали соціальні програми, більшість яких передбачала, що їх реалізація саме в умовах вільного суспільства буде найбільш результативною та ефективною [451, с. 361].

Сутність моделі прав людини полягала в тому, що, по-перше, успіх ресоціалізації залежить від дотримання прав людини у в'язниці й, по-друге, ресоціалізація стає окремим правом засудженого, яким він може скористатися, але може і не користуватися. Тобто засуджені мають право на відмову від реабілітаційних заходів будь-якого спрямування [246, с. 205].

Участь у реабілітаційних заходах на формальному рівні може оцінюватися як прогрес. Навпаки, відмова від участі в них створює низку перепон на шляху повернення до суспільства. Тобто засуджені примушуються до задоволення формальних приписів, щоб звільнитися якнайшвидше.

Модель програмних можливостей була пов'язана з ідеєю, що реабілітаційні програми повинні впроваджуватися в діяльність пенітенціарних установ, але вони повинні бути добровільними, а не примусовими. На фоні дедалі більшої критики усіх концепцій реабілітації злочинців модель програмних можливостей наголошувала, що пенітенціарні установи повинні забезпечувати злочинців максимальною кількістю індивідуальних програм, але відповідальність за їх проходження та їх результативність перекладалася з держави на злочинців: «Якщо злочинець є відповідальним за свою поведінку і за можливість свого повернення до суспільства, пенітенціарна система повинна мати такі механізми та структури, які можуть надати позитивну підтримку намаганням злочинця виправитися за допомогою дисципліни, юстиції, праці, академічного та професійного навчання» [338, с. 160].

Це не означало, що реабілітаційні програми стали примусовими. Інституційний вплив став розглядатися не як такий, що має працювати

незалежно від волі ув'язненого, а як сукупність заходів, спрямованих більше допомогти, аніж примусити злочинця змінити свою поведінку: *facilitated change* замість *coercive cure* [249, с. 38].

З початку 1980-х років кримінальна поведінка ніколи вже не розглядалася як симптом певної хвороби, що потребувала діагностики та лікування [451, с. 361]. Водночас було зроблено наголос, що «злочинець є єдиним, хто відповідає за свою поведінку» [451, с. 361].

Модель програмних можливостей одразу ж стала об'єктом гострої критики: «Ця модель є занадто спрощеною. Існує багато факторів, які можуть впливати на людську поведінку. Свобода волі не існує у вакуумі, а людина не є єдиним хазяїном своєї долі і власником своєї душі. Ця так звана модель взагалі не є моделлю. Вона порожня. Вона позбавлена змісту. Вона нічого не роз'яснює. Вона нічого не говорить про людську поведінку. І, насамкінець, вона нічого не говорить про те, які реабілітаційні кроки потрібно зробити, в яких напрямках і чому» [451, с. 361]. Проте, незважаючи на гостру критику цієї моделі, її положення впроваджені у діяльність пенітенціарних установ багатьох західних країн.

Хоч ресоціалізація залишилася основним компонентом цієї моделі, потрібно наголосити, що наприкінці 1980-х років на Заході значною мірою була скорочена соціальна складова діяльності пенітенціарних установ. Це було пов'язано не лише з кризою реабілітаційного ідеалу, проте й також, передусім, із кризою соціальної держави як такої. Фінансові обмеження у сфері надання соціальних послуг, перш за все, впливали на діяльність пенітенціарних установ: виконувати покарання набагато дешевше, аніж ресоціалізовувати злочинців у процесі виконання покарань.

У сучасній соціальній державі всі моделі соціальної реабілітації засуджених не можна протиставляти одна одній. Концентрація уваги тільки на одній моделі об'єктивно не може приводити до дієвих результатів на практиці. Процес соціальної роботи з девіантами не може обмежуватися однією моделлю. Це питання необхідно розглядати з боку всіх моделей, з погляду

того, що І. Кроу визначив як «мультимодельний підхід» [272, с. 9].

Піднесення ідей соціальної реабілітації мало місце з початку ХХ століття до кінця 1950-х років, що супроводжувалось розвитком наукової пенітенціарної думки та розбудовою відповідних управлінських структур. У США цей період отримав назву «Прогресивна Ера» [274, с. XIV]. Післявоєнна західна кримінологія, соціологія та психологія проявили «оптимізм» щодо можливостей реабілітації злочинців, що, серед всього іншого, обумовило стрімке розповсюдження альтернативних санкцій [257, с. 5]. Це призвело до появи феномену, відомого як «експансія пробації», «розбудова імперії пробації» або «рух за обмеження використання ув'язнення» [223, с. 80]. У 1950 – 1952 роках це відобразилося в активній діяльності ООН щодо розповсюдження у світі досвіду діяльності служб пробації [430].

Майже містична віра в можливості реабілітаційних зусиль (переважно, з медичним «забарвленням») досягла свого апогею у кінці 1950-х років. У подальшому, як підкреслює Є. Полянський, віра в реабілітаційні властивості покарання повністю згасла [78, с. 147-153].

До 1970-х років реабілітація продовжувала сприйматися як традиційно легітимна мета виправного впливу на злочинців, проте вже у 1970-х роках мав місце початок колапсу реабілітаційної парадигми, що набуло особливо гострої форми у 1980-х роках. Як зазначає С. Коен, «стало очевидним, що «притулки» зазнали мутації та перетворилися лише на переповнені корумповані місця ув'язнення з явною відсутністю реабілітації» [259, с. 20]. Внаслідок чого відбувся «відступ від реабілітації», «занепад реабілітаційного ідеалу» та остаточний «занепад терапевтичної імперії» [259, с. 245].

Саме початок 1970-х років ознаменувався драматичним порушенням балансу між покаранням та соціальною роботою, на що суттєвим чином вплинуло зростання в'язничного населення та показників рецидивної злочинності у західних країнах.

Перша половина 1970-х років у західній пенології традиційно визначається як початок занепаду реабілітації. Реабілітаційний ідеал був

замінений на парадигму *не-ресоціалізації*, яка, в свою чергу, поступилася місцем більш оптимістичному підходу. Наукова думка перестала дивитися на реабілітацію злочинців як на щось таке, що має чудодійну силу і має успіх у кожному випадку. Реабілітаційний *мега-оптимізм* пройшов крізь надпесимізм до більш реалістичної оцінки результативності реабілітаційних заходів, яка базується на мета-аналізі та детально опрацьованих проєктах [197].

Вважаємо за необхідне зупинитися на деяких положеннях наукових висновків Р. Мартінсона щодо можливостей реабілітації злочинців, що призвела до справжньої революції у західній політичній науці.

Цей американський вчений перевінив результативність 231 реабілітаційної програми, які реалізовувались в американських пенітенціарних установах за період 1945 – 1967 років, за результатами чого дійшов критичних висновків щодо реабілітаційного потенціалу кримінальних покарань. Увага Р. Мартінсона та його колег (Д. Ліптон, Ю. Уілкс) фокусувалася на таких показниках реабілітаційних програм, як рівень рецидивізму, вплив праці та освіти, особисті оцінки самих злочинців тощо. Їх вивчення та аналіз надали йому підстави визначити наступне: «За деякими незначними винятками, реабілітаційні зусилля, які були зареєстровані до цього часу, не мали помітного впливу на рецидив». Дійсно, за період з 1963 по 1973 рр. у США показник умисних вбивств на 100 тис. населення збільшився з 4 до 9, збройних нападів – з 92 до 194, розбійних нападів – з 62 до 178, крадіжок – з 1129 до 2432 [358].

Звичайно, Р. Мартінсон був не першим, хто поставив під глибокий сумнів дієвість реабілітаційних технологій. Так, відомі американські соціологи Е. Сазерленд (який запровадив до обігу поняття «білокомірцева злочинність») та Д. Крессі (відомий за свої дослідження в'язничної субкультури) наголошували на тому, що не знайдено доказів того, що зміна методів реабілітаційного втручання може мати наслідком зниження або підвищення рівня рецидивізму після відбування покарання [416, с. 351].

Проте до історії увійшов саме Р. Мартінсон та його колеги з відповідним

дослідженням, стислий виклад якого ми пропонуємо.

1. Освіта.

Перший висновок стосувався загальнопоширеної ідеї щодо ролі освіти у попередженні рецидивізму. У дослідженні Р. Мартінсона це питання було поставлено наступним чином: «Чи правда, що виправний заклад, який готує ув'язнених до життя у вільному суспільстві шляхом надання їм освіти та професійної підготовки, виявиться більш успішним, ніж в'язниця, яка функціонує лише з метою ізоляції злочинців?»

Р. Мартінсон звертав особливу увагу на результативність освітніх програм для цілей зниження рецидивізму. Він не заперечував того, що у деяких випадках вони можуть позитивно впливати на злочинців. Дослідження, проведені у США, Канаді та Сполученому Королівстві, додали впевненості, що «від освітніх програм можна чекати більшого» [286, с. 107].

Проте Р. Мартінсон із самого початку свого дослідження підкреслював, що не треба піддаватися зайвому оптимізму щодо впливу освіти на рівень рецидивізму: «Якщо пенітенціарні програми, спрямовані на повернення злочинця до суспільства за допомогою освіти і професійного навчання, працюють, то емпіричних доказів цього успіху мало» [342, с. 6].

Безумовно, навчання та освіта злочинців у пенітенціарних установах є важливим реабілітаційним інструментом. Проте має бути зроблено застереження: освіта злочинців має свою власну цінність, проте зазначена цінність не може служити критерієм для оцінювання результативності інституційного впливу взагалі. Іншими словами: не існує серйозних доказів впливу освіти на рецидив, проте це у жодному разі не зменшує цінність освіти як чинника реабілітації злочинців. Освіта (у тому числі вища) і навчання (і не тільки професійно-технічне) мають бути одним з головних стовпів соціальної роботи із засудженими як у в'язницях, так і при виконанні альтернативних покарань.

Тому питання дієвості освіти було сформульовано Р. Мартінсоном у наступному висновку: «Ми дійсно знаємо, що освіта і розвиток певних якостей

злочинців не знижують рівень рецидивізму» [342, с. 9].

2. Психологія та психіатрія.

Другий висновок стосувався впливу на злочинців за допомогою реабілітаційних програм психолого-психіатричного спрямування. У цьому контексті було зазначено, що «індивідуальна терапія не допомагає знизити рецидивізм. Те ж саме стосується і групової терапії» [342, с. 12]. З іншого боку, Р. Мартінсон наголошував, що групові тренінги мають більший реабілітаційний потенціал, аніж індивідуальне психологічне консультування, яке, за визначенням Р. Мартінсона, «провалилося».

Дослідження, проведене в Канаді 1983 року на доручення уряду, дійшло висновку, що існує мало доказів того, що психіатри чи інші експерти у галузі психіатричної допомоги можуть передбачити майбутню небезпечну поведінку пацієнтів або ув'язнених з достатньою мірою визначеності: «Прогнозування насильства на рівні окремого ув'язненого практично неможливе через відсутність контролю над ключовими екологічними, лікувальними та біомедичними змінними. Найбільше, що може запропонувати будь-який клініцист або дослідник, це оцінка ймовірності майбутньої насильницької поведінки» [435, с. XI].

Інше дослідження, проведене на замовлення Генерального прокурора Канади, містило висновок, що «психіатри здатні передбачити насильство [з боку індивідуального злочинця] в майбутньому не краще, аніж інші професіонали [системи кримінальної юстиції]» [377, с. I].

3. Інституційне середовище.

Третій висновок був пов'язаний з проблемою впливу інституційного середовища та його субкультури на особистість. Р. Мартінсон поставив питання: «Може причина невдачі реабілітаційних програм психолого-психіатричного спрямування полягала не в них, але в тому, що інституційне середовище є настільки нездоровим за своєю природою, що нівелює будь-які реабілітаційні зусилля?».

З цього приводу Р. Мартінсон, проаналізувавши численні програми та

результати дослідження цих програм іншими вченими, зазначив: «Цілком можливо, що реабілітаційні програми є результативними, але інституційне середовище не дає змоги продемонструвати це» [342, с. 6].

На додаток до висновку Р. Мартінсона можна вказати на висновок не менш авторитетних американських вчених Е. Сазерленда і Д. Крессі: «Успіх ув'язнення як засобу реформації персональності є майже непомітний, особливо враховуючи, що навіть наявний успіх інституційних програм важко ідентифікувати» [416, с. 517].

Проте, доцільно наголосити, що ще наприкінці ХІХ століття не менш видатний Е. Феррі, окреслюючи причини неспроможності класичного кримінального права у справі забезпечення суспільства, наголошував на нульовому практичному ефекті ув'язнення як покарання внаслідок корупції та відповідних злочинних асоціацій у в'язницях, що має наслідком високі показники рецидивізму [290].

4. Медичні програми.

Наступний висновок Р. Мартінсона був відображенням медичної моделі реабілітації злочинців, яка домінувала у західній пенології упродовж 1930 – 1960 років та відзначався максимальною лаконічністю: «Медичні програми не є результативними» [342, с. 16].

5. Індивідуалізація покарання.

Намагання впливати на рівень рецидивізму за допомогою індивідуалізації покарання та індивідуалізації виконання покарання знайшло своє відображення у наступному висновку: «Використання менш або більш тривалих строків покарання або переведення засуджених в установи з більш або менш суворим режимом не створює умов для зниження рецидиву» [342, с. 17]. Те ж саме стосувалося питання умовно-дострокового звільнення.

З іншого боку, окремі дослідження, проаналізовані Р. Мартінсоном, вказували, що рівень рецидивізму в установах з більш суворими умовами тримання є вищим за рівень рецидивізму в установах з полегшеними умовами.

6. Альтернативні покарання та пробація.

Намагання міжнародних, правозахисних та громадських організацій ширше використовувати альтернативні покарання з огляду на загальновизнану невдачу в'язниці також стали центром уваги Р. Мартінсона. З цього приводу ним було зазначено: «Якщо умови пенітенціарного середовища так негативно впливають на успіх реабілітації, то краще було б виправляти злочинців в умовах вільного суспільства. Проте і в даному випадку ми не можемо знайти доказів успіху реабілітації [342, с. 19]. Це також стосується діяльності служб пробації та пароля» [342, с. 21].

Порівнюючи контрольні групи у різних дослідженнях, Р. Мартінсон зазначив, що, хоча пробація не отримує блискучої перемоги над в'язницею, вона принаймні не робить злочинців гіршими, як в'язниця, і саме у цьому і полягає її цінність.

Додаткова цінність пробації полягає в її вартості.

Так, ідея раціональності виправного впливу та вимога економити гроші платників податків знайшла своє відображення у дослідженні Р. Мартінсона: «Якщо ми не можемо зробити щось зі злочинцями (і для злочинців), ми повинні робити це дешевше» [342, с. 29]. Тому західна пеналогія все частіше виступає за використання дешевих альтернативних санкцій у порівнянні з дорогим ув'язненням.

Підсумовуючи викладені вище висновки за різними напрямками реабілітаційного впливу на злочинців, Р. Мартінсон поставив питання: «Невже усі дослідження надають нам право зробити категоричний висновок, що ніщо не працює, що ми не маємо ані найменшого поняття про реабілітацію правопорушників та скорочення рецидиву? І якщо так, то що нам робити?»

Відповідаючи на це питання, вчений зазначив: «Проаналізувавши більше 200 досліджень, які охоплювали вивчення поведінки сотень та тисяч осіб, я вимушений констатувати, що ми маємо мало підстав говорити про будь-які дієві шляхи зниження рецидивізму за допомогою реабілітації».

Водночас вченим було зазначено, що не можна не відзначити окремих прикладів реального успіху або часткового успіху реабілітаційних зусиль.

Проте ізолюваність цих зусиль та їх поодинокість не надає підстав говорити про успіх того чи іншого методу в цілому.

На додаток Р. Мартінсон вказав на фактори, що впливають на рецидивізм. Це, наприклад, досягнення злочинцями 30-річного віку, проте цей фактор перебуває поза межами реабілітації як такої.

З іншого боку, зазначив Р. Мартінсон, необхідно визнавати, що в умовах інституційного середовища освіта для злочинців стає неякісною. Так само і адміністрування програм різного спрямування перебуває на значній відстані від досконалості. Причиною цього, на думку Р. Мартінсона, було те, що злочинність продовжує розглядатися як щось ненормальне, що і обумовлює підхід до неї, який засновано на «лікуванні соціального зла», у той час коли стратегія боротьби із злочинністю має дедалі більше віддалятися від «реабілітації», заснованій на примусовому «виправному» впливі на злочинців.

Публікація результатів дослідження Р. Мартінсона призвела до того, що відомий норвезький кримінолог Т. Матієсен визначив як «нейтралізація реабілітації» [347, с. 46]. Звичайно, чимало подальших досліджень намагалися спростовувати або принаймні змінити категоричність висновків Р. Мартінсона. Так, канадські вчені Хендрю і Росс, проаналізувавши результати майже двохсот виправних програм, визначили ці висновки як «бібліотерапія для циніків», вказуючи, що результати їх дослідження значно «реабілітували» ідею реабілітації [383, с. 1176]. І навіть сам Мартінсон, більш критично перевіrivши власні висновки, змінив їх, відмовившись від категоричного заперечення результативності цих програм: «Деякі виправні програми мають суттєвий ефект на рецидивізм» [451, с. 414].

Проте, незважаючи на наявність діаметрально протилежних думок щодо реабілітаційного потенціалу покарання та проголошення «перемир'я» у формі ідеї, що «раціональний та індивідуалізований підхід до потреб злочинця є умовою успіху реабілітаційного впливу», можна сказати, що висновки Мартінсона й понині продовжують впливати на формування та реалізацію практики ухвалення вироків та пенітенціарну політику у західних країнах.

Так, Т. Матієсен наголошує, що навіть на початку 2000-х років позиція Р. Мартінсона, попри усю критику, залишається репрезентативною [347, с. 46].

Звичайно, є необґрунтованим проголошувати тотальну невдачу реабілітації злочинців. Проте доказова база для декларування протилежних висновків є незначною навіть для західної пенології, не кажучи про вітчизняні дослідження, які не можуть подати аналогічний обсяг соціологічних досліджень успіху або невдачі реабілітаційних зусиль як на національному, так і регіональному рівнях.

На сучасному етапі західна пенологія базується на ідеї Р. Мартінсона, яку він висловив за результатами свого дослідження: «Деякі речі спрацьовують. Щодо деяких людей. Інколи. За деяких обставин». Теорія та практика виправного менеджменту дійшли висновку, що в умовах, коли він розглядається у негативному світлі, «ми заохочуємо систему виправних установ втекти від відповідальності. Розглядаючи злочинця як такого, що не піддається реабілітаційним зусиллям, ми залишаємо його наодинці і звільняємося від відповідальності» [451, с. 414]. З іншого боку, реабілітаційна парадигма залишилася з явним відтінком політичного скептицизму, якого вона так і не позбавилася до цього часу: «Зважаючи на різноманітність правопорушників, не є розумним очікувати, що будь-який метод реабілітації, навіть добре розроблений та мультимодальний, буде оптимальним для кожного правопорушника» [331, с. 224].

Незважаючи на висновки Р. Мартінсона щодо відсутності принципових відмінностей між інституційними виправними програмами та виправними програмами в умовах вільного суспільства, необхідно визнати, що сама природа тотальних інституцій та особливості відносин між різними соціальними групами обумовлюють набагато більший успіх реабілітаційного впливу саме в умовах вільного суспільства.

Крім того, виправний менеджмент передбачає активну участь злочинців у реабілітаційних програмах, стимулює активність й незалежність щодо висловлювання думок. У той же час в'язничний режим вимагає тотальної

покори в'язничним правилам, що регулюють кожний аспект життя ув'язненого. Тому не випадково Р. Мартінсон зробив найважливіший висновок про те, що в'язниця як публічна агенція та соціальний інститут стала *анахронізмом*, тому і потребує заміни на більш дієві механізми соціального контролю.

Аналогічна категоричність була також представлена іншими відомими західними вченими, зокрема Ліптоном (1975), Броуді (1976), Алленом (1981), які також зробили наголос на неможливості досягнення мети реабілітації девіантів та злочинців [223, с. 80].

Щодо значущості дослідження Р. Мартінсона для сучасної пенітенціарної політики, необхідно відзначити, що воно залишається актуальним. Р. Мартінсон, дослідивши реабілітаційну складову кримінального покарання та визначивши її майже нульовий потенціал, підкреслив важливість інших складових покарання, а саме кримінально-правового залякування: «Для того, що існує безпосередньо перед нашими носами, набагато більший ефект буде те, що залякує, а не те, що лікує».

Сприйняття ідей Р. Мартінсона виправдовувало більш суворі покарання та концепцію «того, що заслужив» (*just desserts*). Тому з початку 1980-х років при розстановці пріоритетів бюджетного фінансування у західних країнах перевага почала віддаватися превентивній діяльності поліції та кримінально-правовому залякуванню.

Наголосимо, що у західній пенології говорити про кризу реабілітаційного ідеалу вже не актуально або навіть не модно. Револьюційне для кримінології дослідження Р. Мартінсона та інших вчених примусили подивитися на сутність та цілі покарання в якісно новому світлі [342]. Сутність сучасних наукових поглядів на проблему реабілітації злочинців можна відобразити за допомогою думки канадського вченого С. Дюгі: «Дедалі зростаюча кількість досліджень вказує, що реабілітація за допомогою ув'язнення є ілюзією. Винятки з цього правила є випадковими. Головною функцією в'язниці є поєднання кари, помсти, відновлення справедливості та порядку» [282, с. 6].

У 1949 році Верховний Суд США у справі *Williams v. People of State of New York* наголосив, що «віднині не відплата за вчинений злочин (*retribution*) є домінуючою метою кримінального закону. Реформація (*reformation*) та реабілітація (*rehabilitation*) злочинців стали важливими цілями кримінального правосуддя» [438].

Минуло 40 років, і вже на початку 1989 року Верховний Суд США у справі *Mistretta v. United States* виключив реабілітацію злочинців з переліку факторів, які мають бути взяті до серйозної уваги при винесенні вироків. У зазначеному рішенні вказувалося на неприпустимість погляду на ув'язнення як на засіб реабілітації. Рішення також прямо вказувало на те, що «покарання повинне мати цілі помсти, залякування, виховання та фізичного унеможливлення вчинення нових злочинів. Верховний Суд США наголосив: «Настав час більш ретельно поглянути на реабілітацію як на вагому пенологічну теорію через недосяжність зазначеної цілі в усіх випадках». Суд також визначив реабілітацію як «застарілу модель для винесення вироків» та визнав «невдачу зусиль щодо реабілітації злочинців» [359]. Причому Суд у рішенні послався на дослідження Ф. Аллена «*The Decline of the Rehabilitative Ideal*» [223, с. 5].

Як наслідок, на підставі низки кримінологічних досліджень Верховний Суд США зазначив, що спроби системи кримінальної юстиції досягнути застарілої мети реабілітації виявилися марними [359].

Ще раніше, у 1970-х роках, канадські урядові комісії наголошували, що реабілітація злочинців не може служити як *rationale for punishment* [282, с. 74].

Британський *Home Office* у доповіді «Злочин, покарання та захист суспільства: урядові пропозиції щодо законодавства» (1991) озвучив офіційну позицію: «Ув'язнення – це витратний спосіб зробити поганих людей ще гіршими» [312].

Насамкінець, саме дослідження Р. Мартінсона виявилось найбільш впливовим серед інших досліджень у контексті формування пенітенціарної політики у західних країнах у другій половині XX ст. Відлуння саме цих ідей

можна спостерігати у багатьох сучасних країнах, пенальні системи яких набули винятково позитивістського спрямування [171, с. 132-138; 143, с. 352-261]. Як один з недавніх прикладів можна навести позицію Секретаря юстиції Англії та Уельсу К. Кларка після масових заворушень в Англії 2011 року, де він зробив акцент на «зламаний пенітенціарній системі» та відсутності впливу на злочинців під час виконання покарань [326].

Фіаско в'язниці як найважливішої складової пенітенціарної системи та – у більш широкому вимірі – системи соціального контролю – з огляду на її реабілітаційний потенціал сьогодні є загальновизнаним. Реалії внутрішнього життя будь-якого закритого закладу, який називається «виправним», перебувають на абсолютній дистанції від того, що ми називаємо «виправленням». Великі бюрократичні, мілітаризовані та авторитарні машини чи навряд можуть створити середовище для реабілітації злочинців. У кінцевому рахунку більш-менш детальний аналіз в'язниці як тотальної інституції зводить нанівець будь-які аргументи, які виправдовують в'язницю як реабілітаційний механізм [166, с. 128-137].

Тому потрібно поставити питання: чи можна виправдати застосування кримінального покарання, де основоположне місце посідає ув'язнення, за допомогою реабілітації? Можна сказати, що ні.

Упродовж всієї історії новітньої в'язниці реабілітація була її неодмінною складовою. Реабілітація має такий же вік, як і новітня в'язниця. Власне, новітня в'язниця відрізняється від своєї попередниці завдяки проголошенню реабілітації метою покарання.

Методи впливу на злочинців, які використовувалися у голландських виправних домах XVII століття, та методи, які використовувалися у перших американських пенітенціаріях кінця XVIII ст. – початку XIX ст., мають певні розбіжності. Проте такі елементи механізму реабілітації як праця, навчання, моральне виховання та дисципліна, є спільними для усіх періодів розвитку новітньої в'язниці, яка взяла на себе сміливість проголосити себе в'язницею виправною. І, як засвідчив час, зазначені елементи реабілітації фактично

ніколи не виправдовували тих надій, які покладалися на них.

Пояснюючи, чому саме реабілітаційна мета покарання ніколи не спрацьовувала, Т. Матієсен доводить, що усі складові реабілітаційного механізму із самого початку використовувалися бюрократичною організацією пенітенціарної системи виключно у своїх корпоративних інтересах. Це означає, що кожного разу, коли виникає конфлікт між інтересами реабілітації та інтересами в'язниці, остання завжди отримує перемогу. Особливо гостро цей конфлікт проявляється на прикладі зацікавленості у результатах в'язничної праці [347].

Не можна не віддати належне М. Фуко, який зазначив, що в'язницю в її реаліях та очевидних наслідках одразу ж оголосили «великою поразкою кримінального правосуддя», бо: 1) в'язниці не знижують рівня злочинності; 2) в'язниця не може не створювати делінквентів; 3) в'язниця робить можливою і навіть заохочує організацію середовища делінквентів; 4) звільнені в'язні фактично вимушені вчиняти повторні злочини; 5) в'язниця опосередковано створює делінквентів шляхом позбавлення родини ув'язненого матеріальних можливостей для існування [110, с. 381-441].

Символічна невдача в'язниці залишається стійким виправданням покарання, проте покарання «нереабілітаційного». Як слушно зазначив видатний соціолог З. Бауман, «на відміну від епохи, коли під оплески освіченої публіки в Амстердамі відкрився виправний дім, сьогодні питання «реабілітації» є не скільки дискусійним, скільки неактуальним. Кримінологи ще певний час будуть «ламати списи» через старі, але невирішені питання ідеології покарання. У мисленні сучасних практиків пенітенціарної системи найважливіші зміни полягають як раз у відсутності щирих або лицемірних «декларацій про реабілітаційні наміри». «Те, що ув'язнені роблять у своїх одиночних камерах, нікого не хвилює. Головним є те, що вони там просто перебувають» [6, с. 156-159].

Проте більшість вітчизняних науковців у своїх наукових працях відстоюють ідею реабілітації злочинців як неодмінної та обов'язкової мети

кримінального покарання. Тому виникає необхідність проаналізувати реабілітацію злочинців як мету покарання крізь призму радянських (пострадянських) наукових поглядів.

Ідея реабілітації девіантів у радянській та сучасній вітчизняній науці має два проблемних аспекти, які ми можемо визначити відповідно як нормативно-правовий та філософський. Обидва аспекти у своїй сукупності обумовлюють існування того, що ми можемо визначити як політична міфологізація реабілітаційного ідеалу.

Нормативно-правовий аспект проблеми полягає у тому, що у вітчизняній юридичній науці реабілітація розглядається як така, що реально працює на практиці лише тому, що вона закріплена у законодавстві. Ситуація є парадоксальною: не законодавець використовує наукові досягнення для розбудови законодавчих положень, а наука будує свої висновки на формальних декларативних приписах законодавця. В українському випадку ситуація з нормативним визначенням реабілітації злочинців погіршена за рахунок наявності комбінації термінів «виправлення» та «ресоціалізація» у тому виді, в якому вони представлені у статті 6 КВК України. Особливо це стосується формулювання, що виправлення є «необхідною умовою ресоціалізації» [49].

Філософський аспект міфологізації реабілітаційного ідеалу пов'язується з концепцією свободи волі, де злочинець розглядається виключно як раціональний актор, який начебто вільно обирає свою лінію поведінки. Крізь призму проблематики нашого дослідження це означає, що «злочинець не може не виправитися, якщо докладе для цього принаймні мінімальних зусиль».

У цьому контексті потрібно нагадати, що включення реабілітації до переліку цілей покарання у кримінальних кодексах, які позиціонують себе як кодекси класичні, створює очевидну суперечливість [249, с. 37].

Так, «реабілітація» – це суто неопозитивістська категорія, яка у світлі класичної школи має замінюватися поняттям «відповідальність». «Реабілітація» передбачає, що психологія, медицина та взагалі «наука» у

поєднанні з добре організованим медико-психологічним виправним менеджментом перетворюють злочинця на законослухняного громадянина замість юриспруденції, режиму, праці, освіти та дисципліни (на чому робить акцент класична школа). Проте цю позитивістську ідею класична школа використовує задля своїх потреб, обґрунтовуючи категорію свободи волі та будуючи на ній концепцію кримінальної відповідальності.

Проблемним моментом класичного погляду на цілі покарання є те, що у вироку суд заздалегідь визначає упродовж саме якого терміну людина має «змінитися на краще», що об'єктивно перебуває поза межами компетенції суду. У багатьох західних країнах це привело до появи інституту невизначених вироків, де питання умовно-дострокового звільнення перебуває в компетенції не суду, а спеціальних комісій, які складаються з соціальних працівників, юристів, психологів, медиків та представників релігійних організацій та церков (*parole board*) [359].

До речі, саме ця теза знайшла своє відображення у згаданій вище справі *Mistretta v. United States*, де було зазначено, що «невизначені вирoki та система умовно-дострокового звільнення базувалися на концепції можливої, і може навіть ймовірної» реабілітації» [359]. Дійсно, «кількість реабілітації» та «тривалість реабілітації» не можна визначити суддею заздалегідь.

Радянські наукові уявлення щодо мети реабілітації злочинців та можливостей досягнення цієї мети базуються на застарілих радянських поглядах, в яких філософський аспект здебільшого підмінявся ідеологічним компонентом [10]. Проте й погляди сучасних авторів, за деяким винятком, мало чим відрізняються від радянських поглядів. Частково вони базуються на декларативно-юридичному підґрунті, частково — на оновленому філософському. Між тим ці уявлення позбавлені головного, а саме переконливих соціологічних досліджень [115, с. 201-206; 57, с. 48-49; 25, с. 2; 71, с. 27-29; 75, с. 13-16].

Подібні думки, можливо, є переконливими, проте їх переконливість залишається на рівні «емоційного». Подібна емоційність не може

претендувати на переконливість політичну та юридичну. Моральне виправдання покарання не може відбуватися без ґрунтовних соціологічних та психологічних досліджень, яких бракує вітчизняній кримінології та науці кримінального права.

Радянські ідеологічно-орієнтовані дослідження здебільшого були спрямовані на міфологізацію реабілітації. Навіть сьогодні реабілітаційна релігія базується на віруваннях і чекає, коли хто-небудь зможе довести, що вона дійсно спрацьовує настільки, щоб включати її до переліку цілей покарання. Проте, навіть беручи до уваги сучасні західні дослідження проблематики реабілітації девіантів (злочинців), потрібно наголосити, що більшість з них тут мають низький рівень переконливості.

Продовжуючи думку С. Коена, ми можемо сказати, що усі вони можуть бути розподілені по трьох групах: 1) «євангелічні», в яких робиться висновок, що той чи інший проєкт є успішним: є певний прорив у зменшенні рецидивізму за умови залучення суспільства або щось інше (і що для підтвердження цього результату потрібні подальші дослідження); 2) «вигадливі», які занадто перенасичені такими словами як-то «процес», «контрольна група», «зворотній зв'язок», «блок-схема», «цілі», «вихідні дані» та «система», які розташовані у випадковому порядку (і, як у попередньому прикладі, потребують додаткових досліджень); 3) «нігілістичні», в яких задекларовано, що зрештою «ніщо не спрацьовує», що нові ініціативи коштують стільки ж, як і попередні (проте, ймовірно, потрібно більше досліджень), прикладом чого є згадана вище абстрактна анти-формула «Деякі речі спрацьовують, щодо певних людей, інколи, за певних умов».

Підсумовуючи викладе вище у цьому підрозділі нашого дослідження, потрібно зробити висновок для цілей формування пенітенціарної політики у XXI столітті.

С. Коен, оцінюючи радикальну категоричність Р. Мартінсона, робить не менш категоричний висновок: «Перший метааналіз Мартінсона був очевидно помилковим. Висновок про «Ніщо не спрацьовує» є занадто категоричним,

занадто песимістичним і не базується на доказах. Дієві форми поводження з девіантами можливі за правильних умов. Рецидивізм не повинен бути єдиним критерієм успіху» [259, с. 181].

Проте, абстрактність «деяких речей», які начебто «працюють» «за певних умов» та «щодо певних людей», не може задовольняти пенітенціарну політику, і особливо пенітенціарну політику доби Постмодерну, яка заснована на «економії коштів платників податків» та домінуванні ідеї, що «краще не робити нічого, аніж робити дорожче».

Більше того, іноді найбільш розрекламовані приклади стверджуваного успіху реабілітації злочинців можуть насправді бути показником найбільших невдач реабілітаційних зусиль.

Так, можна згадати австрійського серійного вбивцю Йохана (Джека) Унтервегера, який тривалий час служив «вітриною» усіх пропагандистських кампаній реабілітації злочинців, відбуваючи покарання за умисне вбивство, вчинене у 1974 році, та був звільнений завдяки широкому громадському руху, заснованому з метою його звільнення як свого роду *Прометейя реабілітації*. Численні громадські діячі, письменники, художники, журналісти, політики та навіть нобелівський лауреат агітували за його помилування та зрештою примусили правосуддя звільнити Унтервегера. Після звільнення його автобіографію викладали в школах, а його історії для дітей трансливалися на австрійському радіо. Сам Й. Унтервегер вів телевізійні програми, в яких обговорювалася реабілітація злочинців, та став рупором руху за реабілітацію злочинців, примушуючи по-новому подивитися на проблему занадто жорсткого ставлення суспільства до злочинців, яким потрібно надати «другий шанс», доки не виявилось, що під час блискучої кар'єри реабілітованого злочинця він вчинив ще 8 умисних вбивств у перший же рік після звільнення (не кажучи про інші вбивства, вчинені в Європі та США).

Револьюційне та епохальне значення дослідження Р. Мартінсона полягає не лише в тому, що він піддав обґрунтованому сумніву віру в реабілітацію злочинців та належним чином оформив такий сумнів у вигляді ретельного

дослідження.

Так само епохальне значення дослідження Р. Мартінсона полягає не лише тому, що він провів більш ґрунтовне та широке дослідження, аніж інші дослідники, та заснував свої висновки на вагомих емпіричних даних.

У першу чергу, як саме дослідження Р. Мартінсона, так і його висновки, мали важливість не для соціології та кримінології, а, передусім, для політичної науки, адже вони докорінним чином змінили основоположні засади формування та реалізації пенітенціарної політики усіх західних держав у напрямку до більш пунітивної постреабілітаційної парадигми соціального контролю. Навіть С. Коен, достатньо жорстко критикуючи Р. Мартінсона, зазначив, що «система кримінальної юстиції, заснована на ретрибутивних принципах, буде не більш гуманною й результативною, аніж система, яка принаймні ідеологічно орієнтована на мету реабілітації злочинців» [259, с. 247]. Більше того, С. Коен, навіть критикуючи Р. Мартінсона, фактично доходить аналогічних висновків: 1) більшість речей не працюють достатньо добре; 2) деякі речі працюють посередньо; 3) ми не знаємо, що саме працює краще, аніж інше; 4) «тип злочинця» каже нам більше про те, що може працювати, аніж «тип методу»; 5) у межах цієї зони невизначеності «робити менше», можливо, краще за «робити більше» [259, с. 179].

Американська дослідниця М. Лінч також зазначає: «Навіть в'язницю, яка розуміється як інституція трансформації на кшталт школи або фабрики, в якій принаймні риторично цілі реабілітації були первинними, краще розуміти здебільшого як місце для утримання девіантів» [337, с. 89]. «Незважаючи на те, що в'язниця була заснована та міцно укорінена у реабілітаційній традиції, сама її природа, а також її соціальне та культурне місце у більшій соціальній сфері були остаточно реконструйовані в останні роки. Сьогодні в'язниці прямо виправдовуються (хоча і не виключно) як такі, що є корисними здебільшого для соціального виключення девіантів» [337, с. 89].

Треба віддати належне У. Беку, який влучно сформулював сутність проблематики, що було проаналізовано нами у цьому підрозділі: «Сьогодні

навіть теоретичні передумови «соціальної держави» та «соціального забезпечення» плавляться під пекучим сонцем глобалізації та відливаються у форми, які уможливають політичний вплив у відповідних сферах соціальних відносин. Те, що видає себе за універсалізм західного Просвітництва та прав людини, є нічим іншим, як голосом «мертвих, старих білих чоловіків», які ущемляють права етнічних та релігійних меншин, підносячи до абсолюту свою партійну «метарозповідь» [8, с. 8].

Насамкінець, ми б хотіли наголосити на аспекті реабілітації як мети політики соціального контролю, який неодмінно буде викликати дискусії.

Йдеться про моральність реабілітації, причому лише таке формулювання може поставити на порядку денному питання: як реабілітація злочинців як *rationale* політики соціального контролю взагалі може бути аморальною?

З позиції моралі зазначену вище проблематику влучно відобразив Ф. Ніцше: «Черв'як, на якого наступили ногою, перегортається догори. У такому стані він має менше шансів бути розчавленим. На мові моралі це – смиренність» [63, с. 57]. Між тим від злочинця, який перебуває під «парасолькою» соціально-контрольних заходів «реабілітаційної» спрямованості держава вимагає насамперед смиренності. Ф. Ніцше продовжує: «В усі часи хотіли «виправляти» людей: це головним чином і називалося моральністю. Проте саме під цим словом розумілася зовсім інша тенденція. ... Покарання, якому піддавали відому породу людей, стали називати покращенням. ... Назвати приборкання тварини його покращенням (виправленням) – це буде здаватися нам жартом» [63, с. 57]. Тому, наголошує Ф. Ніцше, чи навряд стане кращою людина, яку «виправив ксьондз-єзуїт» [63, с. 57].

Відповідно реабілітація девіантів – це також насильство, але насильство політично виправдане, що відбувається на основі формальних процедур та правил, за умови, що ресоціалізація стає обов'язком для засуджених [51, с. 69-77].

Тому доцільно пригадати думку Г. Спенсера, що громадянин має право

добровільно відмовитися від захисту з боку законів та оголосити себе поза законом [94, с. 203]. Враховуючи, що реабілітація ув'язнених – це складова політики соціального контролю, «не можна примусити людину брати участь у політичній комбінації, не порушивши закон рівної свободи» [94, с. 206].

Крім того, вважаємо за доцільне погодитися з думкою М. Фуко, який наголосив: «Якщо беруться за справу виправлення злочинця, його здебільшого намагаються виправити в силу загрози рецидивного злочину» [109, с. 21]. *Rehabilitation* як така має другорядну природу засобу досягнення більш високої мети забезпечення суспільства з центральною категорією *incapacitation*.

Насамкінець, потрібно наголосити, що реабілітація злочинців завжди була найбільш вживаним та вигідним знаряддям політичного популізму (у тому числі в Україні), що влучно відобразив Е. Бьорджес у своїй праці про небезпеку реабілітаційного насильства щодо злочинців в умовах закритих інституцій [11].

Підсумовуючи викладене вище, ми акцентуємо увагу на тому, що сьогодні ми є свідками становлення системи постреабілітаційних тотальних інституцій в оновленій системі соціального контролю, яка характеризується наступним:

1. Наявність мети реабілітації у переліку цілей заходів соціального контролю (зокрема покарання) обумовлена стійким реабілітаційним міфом. Занепад реабілітаційного ідеалу, що стався у 1970-х роках та продовжується сьогодні, відбувся не тому, що були знайдені докази, що реабілітація «не працює». Це відбулося, що не було знайдено доказів того, що реабілітація «працює», особливо враховуючи неймовірно високі надії, що покладалися на реабілітацію.

2. Ми не можемо зробити категоричний висновок, що реабілітація має зникнути з переліку цілей соціального контролю за девіантами. Проте ми можемо впевнено сказати, що у переліку цілей заходів соціального контролю реабілітація займає маргінальне становище.

3. На відміну від інших цілей заходів соціального контролю за девіантами

ми не можемо сьогодні надати чіткого визначення ані сутності виправлення, ані критеріїв виправлення за винятком достатньо вульгарного критерію рецидивізму, використання якого для аналізу реабілітаційного потенціалу покарання призводить для невтішних для реабілітації висновків.

4. Щодо реабілітації девіантів, то її політична міфологізація набуває ще більшого виміру з огляду на категорично негативний вплив тотальних інституцій на особистість людини.

5. Тим не менш, наявність саме такої мети виконує символічну функцію. Політичний символізм реабілітації є невідчутним, проте саме він відповідає за збереження у ХХІ столітті соціального спрямування систем соціального контролю національних держав.

6. Саме реабілітація девіантів надає політиці соціального контролю гуманістичної спрямованості, а тому її збереження є потрібним для запобігання перетворенню політики соціального контролю на інструмент тоталітаризму. Водночас це не означає, що реабілітація девіантів має широку індульгенцію існувати сама в собі – без доказів своєї ефективності. Більше того, само в умовах суспільства Постмодерну до реабілітації висуваються більші вимоги щодо доведення своєї корисності, аніж коли-небудь раніше.

7. Небезпека реабілітації злочинців у рамках пенітенціарної системи як мети політики соціального контролю, окрім недосяжності формально проголошених її абстрактних цілей, містить у собі інший проблемний аспект, який полягає у тому, що реабілітація надається і нав'язується злочинцеві як певні соціальні ліки від певних соціальних хвороб. Причому в процесі здійснення такого соціального лікування злочинець розглядається не як Людина, а як об'єкт, який піддається діагностиці, розподілу, класифікації та оцінці ризиків з боку такого об'єкту, що ставить на порядку денному питання щодо етичної складової реабілітації як мети політики соціального контролю.

8. Насамкінець, говорячи про кризу реабілітаційного ідеалу, було б доцільним поглянути на цю проблему під іншим кутом: можливо із самого початку ідеологи реабілітації перебрали на себе занадто складне завдання –

змінити щось у людині або навіть саму людину.

9. Криза реабілітаційного ідеалу не могла пройти непоміченою по пенологічному полю. Відповідний вакуум був одразу ж заповнений оновленою концепцією небезпечного стану особи, «ризиками» та «менеджментом ризиків», через що можна стверджувати про політичну відповідальність реабілітаційної парадигми.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи викладене вище, можна підсумувати, що категорія свободи у політичній науці набуває актуальності та значущості, враховуючи тенденції та ризики, розкриті та проаналізовані у цьому підрозділі.

Ми базуємо наші висновки до цього підрозділу на осмисленні свободи як різновиду влади. Влади не як негативної категорії, пов'язаної з примусом. Свобода як влада – це категорії позитивна, пов'язана з необмеженою реалізацією своєї волі у суспільстві таких же людей, без шкоди для себе та оточуючих.

Проте сучасне суспільство – це суспільство тонкої, прозорої, але водночас жорсткої влади, яка не толерує владу дійсно вільних людей. Тому, мабуть, з цієї позиції класичний формальний підхід до соціального контролю як до природнього консенсусу, який з'явився невідомо як та невідомо звідки, має сприйматися достатньо критично.

Проблема соціального контролю у XXI столітті полягає не лише в його технологічності, насиченні суспільства цифровими базами даних і камерами відеоспостереження та наділенні інституцій кримінальної юстиції додатковими повноваженнями. Це – лише зовнішній аспект проблематики. Внутрішній аспект пов'язаний з поширенням сфери проникнення соціального контролю завдяки збільшенню типології та класифікації девіантів у суспільстві Постмодерну.

Щодо кордонів між тотальними інституціями, неінституційними складовими системи соціального контролю та «вільним суспільством»,

потрібно наголосити на подальшому розмиванні таких кордонів, а відтак про посилення інкарцерації суспільства та про трансформацію «влади карати» на дисциплінарно-технологічну «владу наглядати».

Проте головним висновком цього дослідження буде саме загострення проблематики добровільної відмови від свободи на користь «безпеки», або, краще сказати, поєднання «безпеки» з «комфортом» відповідно до вимог споживацького глобалізованого суспільства.

Питання функціонування тотальних інституцій задля здійснення соціального контролю за девіантами, а також політичного та морального обґрунтування цілей застосування заходів соціального контролю завжди були предметом уваги політологів, політиків, адміністраторів пенітенціарної системи, філософів, юристів, кримінологів та соціологів. Дослідження тих або інших цілей впливу на девіантів та злочинців отримало свій розвиток у наукових працях дослідників, які належали до різних шкіл, серед яких основоположне місце посідають класична школа та школа соціального захисту. Звичайно, що в процесі розвитку політичної науки, соціології, кримінології, психології та кримінального права з'явилися й інші школи, які пояснювали природу девіантної (злочинної) поведінки та пропонували релевантне оформлення політичних реакцій на девіантну та злочинну поведінку. Проте здебільшого уся увага фокусувалася саме на традиційній дискусії щодо свободи волі, що зазвичай аналізується в контексті традиційного протистояння саме між класичними та позитивістськими теоріями і концепціями.

Актуальність дослідження цілей, завдань та принципів впливу на злочинців та інших девіантів з боку національних систем правоохорони і відповідних тотальних інституцій, полягає в тому, що система соціального контролю суспільства Постмодерну перестала бути «сором'язливою» та приховувати реальні цілі впливу на суспільство та окремі соціальні групи, представники яких отримують стигму девіантів за принципами конвеєрного виробництва.

Розділ 2

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПЕНІТЕНЦІАРНУ ПОЛІТИКУ

Перший підрозділ другого розділу дисертаційного дослідження сфокусований на з'ясуванні природи свободи в умовах посилення соціального контролю у ХХІ столітті. Другий підрозділ містить аналіз правових засад реалізації політики соціального контролю у сучасних західних країнах за допомогою пунітивних та непунітивних механізмів, які відображають перманентну тенденцію посилення інкарцерації сучасного суспільства. На підтвердження зазначеної гіпотези у третьому підрозділі наводиться статистика застосування ув'язнення та інших заходів, пов'язаних з обмеженням свободи громадян та демонструється динаміка показників впровадження пенітенціарної політики в сучасних державах. Четвертий підрозділ сфокусований на визначенні місця приватних акторів у сфері реалізації пенітенціарної політики сучасних держав. Як логічне продовження наукових розвідок, п'ятий розділ присвячено дослідженню тенденцій демонополізації держави в реалізації політики соціального контролю.

2.1. Категорія свободи в політиці соціального контролю.

Розкриваючи проблематику сутності категорії свободи для сучасного паноптичного суспільства, потрібно зосередити увагу на визначенні цього ключового поняття.

У самому широкому розумінні термін «свобода» означає відсутність обмежень та примусу, а у співвідношенні з ідеєю волі – можливість вчиняти так, як самому забажається: «Дискурс про свободу є дисциплінарним та науковим відображенням можливості вибору та дій різних індивідів та соціальних груп» [30, с. 130]. Уявлення про свободу «співвідноситься із законом та відповідальністю за його дотримання, а також із покаранням за його порушення» [65, с. 501].

У науковій літературі зазначається, що свобода – одна із основоположних для європейської культури ідей, яка відображає таке ставлення суб'єкта до своїх актів, за яких він є їхньою визначальною причиною, і вони, внаслідок цього, безпосередньо не обумовлені природними, соціальними, комунікативними, індивідуально-внутрішніми або індивідуально-рольовими факторами. Історично проблема свободи розумілася в філософії та теології у зв'язку з проблемами волі (свобода волі) та вибору (свобода вибору) [23, с. 912].

У новітній європейській філософії під впливом теорії природного права встановлюється поняття свободи як політико-правової автономії громадянина. В автономії як громадянській незалежності свобода виявляється негативно – як «свобода від» [65, с. 502].

Спроб визначити це поняття існує безліч: від «свободи щось робити» до «свободи від чогось (когось)». Своє визначення поняття «свобода» давали письменників, вчених, політиків та філософів. У багатьох визначеннях свобода, передусім, пов'язувалася з найвищими соціальними ідеалами, гуманізмом, прогресом та усталеними соціальними цінностями, а також з людиною як розумною соціальною та гуманною істотою.

Так, за Г. Спенсером, свобода кожного, обмежена рівною свободою всіх, є правилом, на основі якого має бути побудоване суспільство»: «Закон рівної свободи є основним законом» [94, с. 101].

Одне з найпростіших, проте водночас найкращих визначень поняття «свобода» дав Дж. Оруелл: «Свобода – це коли помножити два на два – чотири. Якщо дозволено це, то все інше випливає з цього» [69, с. 75].

Проте існують інші визначення поняття «свобода», які перебувають на значній відстані від традиційного уявлення про свободу як можливість вільно думати й діяти на користь собі та суспільству. Проблематика цього дослідження полягає в тому, що суспільство Постмодерну вже не потребує такої концентрації свободи, а тому поступово, але послідовно максимально відмовляючись від неї, і, як наслідок, від неї віддаляючись.

У цьому контексті потрібно згадати висловлення прем'єр-міністра Великої

Британії Б. Дізраелі (1804 – 1881), що колонії не перестають бути колоніями, навіть якщо вони і отримали незалежність.

М. Твен зазначав, що «в Америці ми отримали три безцінних дари: свободу слова, свободу думки та розсудливість, яка утримує нас від того, щоб ними користуватися».

Видатному німецькому політику О. фон Бісмарку приписують фразу, яка також є релевантною для нашого дослідження: «Кожен німець є вільним базикати все, що йому заманеться. Проте нехай лише він спробує це зробити».

Проте, мабуть, сутність проблематики свободи в контексті цього дослідження найяскравіше віддзеркалив О. Уайльд: «Коли мене випустять на свободу, я перейду із однієї в'язниці до іншої».

Необхідно наголосити на важливому аспекті, що стосується категорії свободи у тотальних інституціях та в карцерному суспільстві.

Справа полягає у тому, що ми звикли до розуміння свободи як широкої перспективи, якою володіє людина у суспільстві. Проте в умовах тотальності середовища її свобода як широка перспектива трансформована до стану *«нічого втрачати»*. Велика кількість девіантних та злочинних дій вчиняється тому, що людина у в'язниці або людина у тотальному суспільстві вчиняє певну дію не через широкий вибір альтернатив, а тому, що, як їй здається, або внаслідок відсутності альтернатив вона «не може тонути нижче дна» [307, с. 45]. Саме це потрібно брати до уваги про аналізі соціального контролю у суспільстві Постмодерну та особливо при аналізі сучасної пенітенціарної політики, яка традиційно продовжує оперувати свободою волі та раціональним вибором.

Відомий німецький вчений Е. Фромм у своїх працях аналізує зміну модальності влади у ХХ столітті. Він звертає, передусім, увагу на те, що в ХХ столітті змінилося ставлення людини до влади.

Так, до ХХ століття влада була явним авторитетом для людини. Як зазначає Е. Фромм, вам було відомого від кого виходили накази та заборони: від батька, вчителя, служителя церкви, Бога, закону, усвідомлених моральних норм тощо: «Розумні були ці вимоги або заборони чи ні, суворі або м'які, підкоряюся я їм

або ж піднімаю проти них повстання – я завжди знаю, хто він, чого він бажає та які будуть наслідки погодження або спротиву з мого боку» [106, с. 206].

Проте в середині ХХ століття характер влади змінився: це вже не явний, проте анонімний, невидимий та відчужений авторитет. Вимога виходить не від особи, не від ідеї, не від морального закону. Проте, зазначає Е. Фромм, незважаючи на це, ми підкоряємося такій вимозі навіть із більшою завзятістю. Не існує іншого авторитету, окрім чогось невизначеного, що нагадує Великого Брата, зображеного Дж. Оруелом.

Що це за авторитет? Це – хитросплетіння прибутку, «здорового глузду» та «суспільної думки». Закони анонімної влади є невидимими такою ж мірою, як і закони ринку. Ніхто не може напасти на них. Тому не можна бунтувати проти того, що не існує [106, с. 206]. Анонімність влади, зазначає Е. Фромм – подібно науковим позиціям М. Фуко, – є результатом способу виробництва, який вимагає швидкого пристосування до машини і дисциплінованої поведінки мас, узагальнених смаків, а також ненасильницького підпорядкування. Відтак саме, на перший погляд, ненасильницьке підпорядкування можна вважати наслідком «розповсюдження дисципліни», що аналізувалося нами вище.

Продовжуючи думку Е. Фромма, наголосимо, що, так, дійсно, відкритий масштабний бунт у суспільстві Постмодерну виключається: «Вони ніколи не піднімуть бунти, поки не стануть свідомими, а свідомими вони не стануть, поки не піднімуть бунт» [69, с. 75].

Проте капіталізм створює на робочих місцях соціальні відносини, які не заохочують лояльність та повагу до влади. Одночасно капіталізм вимагає від кожного вимогу створювати прибуток [3, с. 66]. Як наслідок, накопичується ворожість та відчуженість, яка привноситься кожним робітником до родини та ретранслюється дітям, що, в свою чергу, створюють умови для накопичення заряду девіантності та злочинності.

Норвезький вчений Н. Крісті з цього приводу наголошує: «Суспільство на Заході повсюдно стикається з двома головними проблемами: нерівномірний розподіл багатства та нерівний доступ до оплачуваної роботи. Обидві вони

несуть у собі потенціал виникнення заворушень» [50, с. 11].

Проте водночас, як наголошував Дж. Оруелл, «маси ніколи не повстають самі по собі і ніколи не повстають лише тому, що вони перебувають в ярмі. Більше того, вони навіть не усвідомлюють, що перебувають в ярмі, поки їм не дали можливість порівнювати» [69, с. 184].

Дж. Оруелл наголошує: «Всі вірування, звичаї, смаки, почуття, погляди, властиві нашому часу, насправді служать тому, щоб підтримати таємничий ореол навколо партії і приховати справжню природу нинішнього суспільства. Ні фізичний бунт, ні навіть перші кроки до бунту зараз неможливі. Пролетарів боятися нема чого. Маючи змогу діяти самостійно, вони з покоління в покоління, з віку у вік будуть все так же працювати, плодитися й вмирати, не тільки не зазіхаючи на бунт, але навіть не уявляючи собі, що життя може бути іншим. Небезпечними вони можуть стати тільки в тому випадку, якщо прогрес техніки зажадає, щоб їм давали кращу освіту; але, оскільки військове та комерційне суперництво вже не грає ролі, рівень народної освіти фактично знижується. Яких поглядів дотримуються маси та яких не дотримуються – байдуже. Їм можна надати інтелектуальну свободу, тому що інтелекту у них немає» [69, с. 187].

Це усвідомлюється політичними елітами, які паралельно створюють умови для ще більшого насичення політичного тіла суспільства мережами соціального контролю на фоні задекларованої свободи пересування та свободи поширення поглядів, куди члени суспільства потрапляють *добровільно* і, на перший погляд, усвідомлено. Водночас не можна забувати, що соціально-контрольні механізми суспільства Постмодерну – це, передусім, великий бізнес.

Е. Фромм і М. Фуко сформулювали свої аргументовані позиції щодо місця дисципліни у структурі соціального контролю ще у XX столітті. Проте у карцерно-паноптичному суспільстві XXI століття питання невидимості влади набули ще більшої значущості. Так, проблема свободи в сучасній інтерпретації, беручи до уваги паноптичні модельні образи, має одну особливість: у паноптиконі Бентама люди перебувають в ньому примусово, у паноптиконі Фуко з його «рангами» та «іспитами», який служить моделлю суспільства

Постмодерну, – добровільно.

Поява Інтернету поклала край – у тому, що стосується інформації – поняттям «переміщення» та «відстань», зробивши інформацію, як у теорії, так і на практиці, моментально доступною всьому світові. Тому «доступ до інформації» та «можливість переміщення» (у тому числі віртуального) становлять сутність сучасного розуміння категорії свободи. Старий «простір» відрізняється від простору нового тим, що останній звільнено від фізичних обмежень тіла самої людини. Водночас на фоні зазначених вище процесів значна частина сегрегованих та локалізованих людей утримується в рамках саме фізичних обмежень. Анулювання просторово-часових відстаней для «нормальних» під впливом цифрових технологій і техніки супроводжується збереженням цих же відстаней для «підозрілих», «ненормальних», «девіантів», «осіб, які демонструють ризики» або навіть для «осіб, які приховують ризики».

Проблематика свободи у паноптичному суспільстві пов'язується не тільки з «проникненням до особи» та використанням інформації, зібраної за допомогою численних технічних відкритих та прихованих засобів спостереження з метою соціального контролю за індивідами та окремими соціальними групами, адже такий підхід є звуженням зазначеної проблематики. Головним політичним наслідком втілення паноптичних ідеалів глобалізованого соціального устрою є дискримінація.

Якщо стара модель державного управління XX століття наголошувала на включенні усіх громадян до системи соціального та правового захисту, то нова модель зразка XXI століття базується на ідеї виключення усіх небажаних елементів за допомогою електронних мереж та інформаційних баз даних. Старі бюрократичні машини, переорієнтовані на використання нових масштабних баз даних, користуючись термінологією Зігмунта Баумана, дають «зелене світло» «туристам» (глобальній еліті) та «червоне» – «бродягам» (безробітним, мігрантам, шукачам притулку, особам з кримінальним минулим, з «підозрілими» національностями, іменами та прізвищами). Продовжуючи думку С. Баньковської, можна сказати, що в сучасному суспільстві до «бродяг», у

першу чергу відносяться усі, хто має нейтральні, формальні або навіть співчутливі статуси (мігранти, апатриди, біженці, вигнанці, співвітчизники тощо), не кажучи вже ворожі та підозрілі (*declassé*, люмпени, ізгої, бродяги, люди без коренів) [5, с. 389-396]. Зазначене вище актуалізує теорію конфлікту Т. Селліна, що розподіл суспільства на «нормальних» та «ненормальних» (тим більше «небезпечних ненормальних») далеко не завжди відображає положення кримінальних кодексів та здебільшого служить знаряддям реалізації інтересів домінантного прошарку суспільства (а не лише соціальної більшості).

Свого часу М. Вебер визначив державу як установу, яка встановлює монополію на засоби примусу та застосування їх на своїй суверенній території. Сьогодні прив'язувати «державу» до «території» не є актуальним. Те ж саме можна сказати і про «засоби примусу» (доцільніше – «засоби соціального контролю»), що аж ніяк не може не пов'язуватися з категорією свободи, розуміння якої впевнено змістилося з національного на глобальний рівень, так само як із територіального рівня на рівень віртуальний. У територіальному вимірі «свобода» багато у чому розширюється (хоча далеко не для всіх), проте водночас вона обмежується у вимірі соціальному внаслідок масового втілення у повсякденному житті дисциплінарно-паноптичних ідей. Тому можна говорити про збільшення кількості свободи з одночасним зниженням її якості.

Теза про те, що декілька десятків найбагатших людей володіють таким же обсягом ресурсів, якими володіють декілька мільярдів найбідніших людей, стала вже традиційною. Проте у контексті паноптичних ідей Постмодерну нові багатства народжуються і зростають у реальності віртуальній, ізольованій від старомодної, суворої та земної реальності бідних. І в цьому віртуальному світі найбільшу цінність набуває свобода, проте свобода невіртуальна, свобода пересування (як соціального, так і територіального). Саме така свобода перетворюється на найвище досягнення суспільства Постмодерну, адже мета нового дисциплінарно-паноптичного правопорядку полягає у тому, щоб «місцеві» бідні «бродяги», користуючись термінологією З. Баумана, залишалися на місці, а «глобальні» багаті «туристи» могли пересуватися куди їм заманеться.

Світ без «бродяг» – це утопія «туристів».

«Туристи» для своїх цілей використовують три взаємопов'язані стратегії.

Перша визначає «ворогів», а потім використовує силу державного примусу для нейтралізації такого «ворогів» шляхом розподілу «ворогів» у реальному та віртуальному просторі – «managing space, separating people». Друга розширює поліцейську владу для вигадкування нових «ворогів» та їх нейтралізації. Третя «авансом» поширює соціальний контроль на максимальну кількість осіб, навіть якщо вони ззовні ніколи не проявляли себе як загроза «туристам».

Політичний інститут в'язниці відіграє вирішальну роль в усіх стратегіях. Просторові обмеження для девіантів (реальних, напівреальних або стверджуваних) завжди були головним засобом впливу у випадку, якщо останні не піддавалися асиміляції. Як нагадує З. Бауман, рабів селили окремо, прокажених примушували одягати спеціальний одяг, представники «чужих» етнічних та релігійних громад також мали просторові обмеження. Щодо політики соціального контролю Постмодерну, то в'язниці, які сьогодні наївно інколи розглядаються як фабрики «соціального та морального відновлення», насправді завжди були (і залишають сьогодні) фабриками фактичної фізичної ізоляції. Тому потрібно особливо наголосити, що сучасне ув'язнення – це, перш за все, величезна індустрія, призначена для очищення соціальної системи та видалення з неї небажаних елементів. Так, Н. Крісті далекоглядно прогнозував, що «Гулаги західного зразка не будуть призначені для знищення. Однак вони дозволять усувати з повсякденного громадського побуту значну частину потенційних порушників порядку на період, що охоплює більшу частину їхнього життя» [50, с. 14].

Сьогодні піраміда просторово-часових обмежень, представлених у різних формах, завершується ув'язненням у поєднанні з «антив'язничними рухами» на фоні гасел «знизити в'язничне населення». Причому позбавлення свободи набуває зовсім інших форм та спрямування, аніж те, яке замислювалося у минулому столітті, адже до ізоляції фізичної додається запрограмована соціальна ізоляція, до якої додається проблема негативного соціокультурного обміну, який

ще більше більш розчинає кордони між в'язницею та «вільним суспільством».

Так, дослідники вказують на сучасну проблему «перетворення гетто на в'язницю і перетворення в'язниці на гетто» або «розчинення кордонів між в'язницею та гетто» у начебто «вільному суспільстві» [378, с. 43]. Американський соціальний психолог Ф. Зімбардо вказує на особливі правила соціалізації у гетто, які характеризують гетто як тотальну інституцію, проте аж ніяк не «вільне суспільство»: «Я виріс у гетто, яке сформувала багато з моїх пріоритетів поглядів на життя. Щоб вижити у гетто, необхідні особливі навички кмітливості» [39, с. 13]. Г. Шнайдер наголошує: «Гетто – це радше певна форма життя» [116, с. 278]. Дійсно, існує постійна циркуляція людей між сучасним гетто до в'язниці й навпаки з відповідним культурним обміном й взаємонаповненням відповідними культурними символами, внаслідок чого будь-яке гетто сучасного мегаполісу розглядається «туристами» (і не тільки) як просторове, «етнічне» та соціокультурне продовження в'язниці.

До цього ж можна додати *gated communities*, які ми аналізували вище.

Відтак сучасне «вільне» суспільство – це певний перелік тотальних інституцій, який представлений, з одного боку, численними *gated communities* різного ступеню відгородженості від «бродяг», а з іншого – численними проявами сучасних гетто. Широка прикордонна смуга між ними окупована різними «острівками безпеки», про які згадує Е. Гідденс, з їх камерами спостереження та приватними службами охорони, які витісняють «бродяг» до гетто.

Перебування людини без соціального руху є неможливим в принципі. Сьогодні людина рухається постійно, навіть якщо не виходить за поріг власного будинку. Електронний світ зробив реальними багато речей, які донедавна вважалися фантастичними, і в суспільстві Постмодерну перетворення фантастики на реальність технологічно прискорюється кожного дня.

Тому сьогодні аналіз ув'язнення та інших форм соціального контролю лише в контексті функції територіально-просторової ізоляції та її соціально-

психологічних негативних наслідків є спрощенням. Пенітенціарна система та інші дисциплінарно-паноптичні пристрої виконують *inter alia* важливу політичну функцію – функцію цілеспрямованого соціального розшарування. Причому зазначена функція непомітно посіла перше місце серед інших функцій в'язниці та інших тотальних інституцій.

Як наслідок, свобода в сучасному паноптичному суспільстві набула іншого значення. Сьогодні на першому місці серед цінностей перебуває не свобода як така, а свобода пересування, поєднана з мобільністю та віртуальними можливостями. Причому наголосимо: «пересування» – це не лише «територія», проте й «соціальні відносини».

У суспільстві Постмодерну «локальність», про яку пише Бауман, – це ознака соціальної знедоленості та деградації. Тому сьогодні традиційне для кримінології та соціології твердження на кшталт того, що «людина, яка проводить у в'язниці 5 – 10 років, при звільненні з установи зустрічається із зовсім іншим світом» вже є застарілим. Можна зробити припущення, що сьогодні навіть рік перебування у в'язниці за своїми соціальними наслідками призводить до набагато більшого відриву від реального соціального життя, аніж 5-річний термін ув'язнення в минулому столітті.

Проте сучасний електронно-цифровий розвиток відбувається набагато більш активно, і наявність у в'язнів нелегальних мобільних телефонів з доступом до Інтернету та телевізорів в їх камерах, які начебто з'єднують ув'язнених із зовнішнім світом, в умовах соціально-технологічного розвитку означають набагато менше, аніж регулярні побачення з рідними для ув'язненого минулих століть. У сучасному суспільстві специфічні засоби комунікації – радіо, телефон та інтернет – це лише пристосування для збереження локальності, що не надає сучасному *homo urbanus* справжньої мобільності та свободи.

Як зазначає З. Бауман, невід'ємною частиною процесів глобалізації є дедалі більше зростаюча просторова сегрегація та відчуження, чим характеризується сучасне суспільство. Причому передумови процесів просторової сегрегації було

закладено задовго до того, як «глобалізація» стала мейнстрімом. Так, британські дослідники І. Тейлор, П. Уолтон і Д. Янг зробили наголос, що питання «боротьби за міський простір» стали перебувати в основі соціального розвитку, починаючи з 1950-х років, будучи основою «боротьби» взагалі, адже «боротьба» у межах міста не може мати імунітетів від більш широких проявів соціальної напруги [418, с. 115]. І це є характерним для суспільства вільного. Тоді що можна говорити про в'язницю, природне завдання якої полягає у тому, щоб локалізувати та відчужувати?

Нерідко від пересічного громадянина можна почути, що в'язниці країн Європи «схожі на санаторії». Проте наявність Інтернету, комп'ютерів та телевізорів у в'язницях багатьох західних країн не пов'язується з реабілітаційними зусиллями, хоч було б категорично невірним заперечувати вплив реабілітаційної парадигми та міжнародних стандартів прав людини. Йдеться, передусім, про надання більш ліберального вигляду процесу сегрегації та локалізації громадян суспільства Постмодерну з одночасною реалізацією суто прагматичної мети: робити окремі соціальні групи більш контрольованими в силу майбутніх передбачуваних наслідків такої сегрегації та подальшого керованого їхнього відставання від «нормальних» «чесних платників податків». Проте при цьому «ненормальні», «небезпечні», «девіанти» або «злочинці» повинні мати певний мінімальний потенціал для існування в суспільстві. Мінімальний, щоб його обсяг не надав можливостей перейти до страти «нормальних», проте водночас такий, щоб повністю не виключити людину із суспільства.

Крім того, свобода як відсутність певних обмежень у контексті практик соціального контролю минулих століть неодмінно пов'язувалася із *часом*, упродовж якого особа зазнавала на собі вплив обмежень. Сьогодні ж позбавлення пенітенціарної політики соціальної спрямованості та розмиття кордонів між інституційним та *не*-інституційним впливом з одночасним посиленням наглядового елемента у формі «постпенітенціарної адаптації» привело до розуміння категорії свободи не в часових категоріях, а в категоріях

певних соціальних продуктів, до яких допускається девіант. Як зазначає Е. Фромм, «[раніше] ... відступництво від політичних або релігійних символів віри каралося в'язницею або спаленням на вогнищі. [Сьогодні] покаранням служить остракізм» [106, с. 217].

Підсумовуючи викладене вище, доцільно продовжити класифікацію З. Баумана, що суспільство Постмодерну можна розділити на: 1) дійсно вільні «глобальні еліти»; 2) локалізованих «нормальних»; 3) сегрегованих та локалізованих «ненормальних» та «небезпечних», класів та видів яких стає дедалі більше. Між першою та другою групою здебільшого існує великий соціальний бар'єр. У той же час між другою та третьою існує великий соціальний та просторово-фізичний бар'єр.

Як наслідок, в умовах, коли система кримінальної юстиції перетворилася на систему просторової та соціальної сегрегації, локалізації та відчуження, з'являється ситуація, коли свобода перестає бути бажаною. Позбавлення волі за своєю природою запрограмоване на викорінення звички користуватися свободою, що в умовах сучасного суспільства носить незворотній характер. «Бути вільним» для людини, яку привчили до невміння користуватися свободою, у глобалізованому суспільстві означає опинитися «за межами своїх знань», «не на своєму місці» та «не в своїй стихії».

Важливим є аспект, на який вказує З. Бауман: як це не парадоксально, проте поняття «ізоляція» стосується рівною мірою до усіх соціальних груп та прошарків сучасного паноптичного суспільства [6, с. 36]. Проте, якщо перші ізолювані від місцевості, то другі та треті – на місцевості.

Усі – і перші, і другі, і треті – платять за ізоляцію високу ціну: перші – у вигляді великих грошей за бажання бути ізолюваними, другі – внаслідок ізоляції – у вигляді можливостей, треті – внаслідок ізоляції – у вигляді можливостей, часу та здоров'я.

Тотальне соціальне виключення являє собою для «бродяг» соціальну та етичну проблему. Проте і для глобальних еліт соціальне виключення – це також проблема. Краще сказати, проблемою є відсутність великої групи соціального

виключення. Тому група «небезпечних» або «небажаних» постійно відтворюється та поповнюється новими представниками, а головне – новими класами, типами та видами кваліфікованих і простих девіантів, що тягне за собою розширення кількісних та якісних характеристик соціального контролю.

В умовах перекроювання просторових та часових характеристик свободи, обмеження пересування розглядається як найбільш жорстока та суворя у всіх проявах ситуація. Заборона пересування – це найбільш яскравий символ безсилля, неповноцінності та болю [6, с. 171]. Відтак можна стверджувати, що у суспільстві Постмодерну «позбавлення свободи» було замінено на «обмеження соціального та територіального пересування», що для середньостатистичного громадянина має набагато більш негативні наслідки для його соціального статусу та подальшого соціального розвитку, аніж «позбавлення волі» у минулому.

Сучасне ув'язнення з відповідним інституційним оформленням – це не просто місце для позбавлення свободи. У паноптичному суспільстві ХХІ століття це логічне продовження ряду: в'язниця – обмеження пересування – відеокамера спостереження – електронний засіб стеження, де всі перераховані елементи є лише пристроями для відбракування, ізоляції, виключення та водночас є елементами однієї й тієї ж самої системи.

Можна навести наступний приклад.

В Угорщині у 2011 році набрав чинності новий закон, за яким відсутність постійного місця проживання карається великим грошовим штрафом або тюремним ув'язненням [421]. Це може служити найяскравішим прикладом реалізації ідеї позбавлення волі без застосування ув'язнення завдяки наданню свободі ознак злочинного діяння.

Аналізуючи подібну законодавчу новелу, можна принаймні здивуватися. Свого часу здавалося, що англійські закони про бідних (*Poor Laws*), які існували у начебто «темному» Середньовіччі, відійшли у минуле (хоч потрібно нагадати, що формально вони мали чинність до 1948 року) [362]. Дійсно, уявити, що у сучасному «гуманному» суспільстві, переповненому «правами людини», за свободу будуть карати ув'язненням, як це було у Середні віки, важко. Проте

сьогодення свідчить, наскільки «гуманізм» в його сучасній інтерпретації перебуває на значній дистанції від прагматики суспільства епохи Постмодерну.

Більше того, лише у січні 2021 року ЄСПЛ висловився з приводу жебрацтва та людської гідності в справі «*Lacatus v. Switzerland*», де неписьменна та безробітна громадянка Румунії з ромської громади, без соціальної допомоги, жебрувала під час перебування у Швейцарії. Її визнали винною у кантоні, де жебрацтво заборонене, і засудили до штрафу або 5 днів позбавлення волі у разі несплати, що згодом було визнано порушенням статті 8 Конвенції про захист прав людини [327].

Позбавлення свободи завжди було пов'язано зі свободою пересування та здійсненням певної діяльності. Ув'язнення завжди виконувало «подвійну функцію» (ізоляцію і «реабілітацію»), водночас системно й тривало реалізуючи «подвійну помилку» та системно, раз за разом доводячи свою нелегітимність для дійсно здорового суспільства. Як зазначив М. Фуко, «вся монотонна критика в'язниці зводилася до того, що в'язниця не виправляє злочинців, а, намагаючись виправляти, вона втрачає свою каральну сутність» [291, с. 268].

Усе пізнається у порівнянні: у XVIII – XX ст. ст. ми говоримо про «умовно-тотальне позбавлення свободи»: тотальне – у контексті фізичних просторів, умовне – у контексті ідеологічного обґрунтування та проголошених ідеалів в'язниці. Проте у XXI столітті ув'язнення набуває саме *абсолютно-тотального* характеру. Поява у США ще у 1936 році відомої в'язниці Алькатрас передувала створенню в'язниць типу «*supermax*», головна риса яких полягає в тотальній ізоляції найбільш небезпечних злочинців (відсутність соціальних контактів, камери без вікон з відеокамерами спостереження, годинна прогулянка на день). В Австралії процес створення в'язниць типу «*supermax*» розпочався з 1975 року, отримавши додатковий імпульс у 2001 році. У Бразилії аналогічні процеси розпочалися з 1985 року, у Сполученому Королівстві – з 1984 року.

Це – ідеал перших виправних в'язниць, проте сьогодні цей ідеал начисто позбавлений реабілітаційних декларацій та посаджений на «колії» технологічного

розвитку та глобалізаційних ідей щодо сутності сучасного соціального контролю, отримавши характеристику *над-ідеалу*. Причому реабілітація є (а можливо й навіть «була») єдиною метою пенітенціарної політики, яка була пов'язана безпосередньо з тілом девіанта та «заглядала» у майбутнє (кара як мета покарання спрямована у минуле, *incapacitation* – лише на період ув'язнення, загальна превенція – занадто аморфна та невизначена, щоб розглядати її як реальні цілі політики соціального контролю).

З точки зору «туристів» існує одна проблема: у майбутньому немає місця для «бродяг». Місце є лише для «туристів». Тому сказати, що сучасні тотальні інституції не мають соціального наповнення та не переслідують мети реабілітації осіб, які перебувають в них, – це майже нічого не сказати. Навіть констатація факту, що тотальні інституції ставлять за мету лише нагляд та ізоляцію також було б звуженням проблематики. Саме абсолютно-фізична тотальність позбавлення свободи є характеристикою, яка віддзеркалює сутність пенітенціарної політики багатьох сучасних держав.

Для суспільства Постмодерну ідея дійсно виправної (без лапок) в'язниці є категорично неприйнятною. Проблема полягає у тому, що із самого початку ув'язнення як інструмент соціального контролю, незважаючи на свою утопічність у контексті реабілітаційного спрямування, мало бути механізмом відтворення дисципліновано-покірної робочої сили.

Можна впевнено сказати, що ув'язнення XIX – XX ст. ст. з цим більш-менш справлялося. Проте сьогодні, коли на порядку денному «стоїть питання про викорінення звички регулярно працювати» [6, с. 159], ув'язнення набуває зовсім іншої функціональної спрямованості. Ті, хто створював «позбавлення свободи» з «морально-оздоровчим» забарвленням, зазначає З. Бауман, намагалися «виробляти» там людей, невибагливих в їжі, звичних до праці, «здатних міцно стояти на ногах» і «боятися Бога».

Тобто йдеться саме про ті «дисципліновані й покірні тіла», на яких акцентував М. Фуко, які набули такого змісту внаслідок соціально-дисциплінарної муштри. Проте в умовах суспільства Постмодерну зазначені

якості не потрібні, беручи до уваги системні зусилля транснаціонального капіталу викоренити здатність до праці у великих соціальних груп.

Зусилля, спрямовані на те, щоб повернути злочинців до праці, можуть бути успішними, а можуть і не бути такими. Проте, як зазначає З. Бауман, у будь-якому випадку ці зусилля мають сенс лише тоді, коли «праця чекає на них з нетерпінням» [6, с. 157]. Тому «виправна» в'язниця могла існувати успішно (принаймні на декларативно-теоретичному рівні) у період, коли капітал був готовий залучати трудові ресурси у будь-яких масштабах. Сьогодні ж, вказує Бауман, капітал починає нервувати, коли чує про скорочення безробіття. У таких умовах ув'язнення – це альтернатива зайнятості, спосіб позбавитися або нейтралізувати велику частину «непотрібного населення» завдяки широкому запровадженню дедалі нових класів, типів і видів девіантів з відповідними додатковими заходами соціального контролю.

Якщо радянські та нацистські концентраційні табори служили лабораторіями тоталітарних суспільств, де вивчалось, до якої міри можна підкоряти людей, а «виправні» в'язниці паноптичного типу служили лабораторіями індустріального суспільства, де вивчалось, до якої межі можна довести рутинність дій людини, то сучасні *пост*-реабілітаційні в'язниці – це лабораторії сучасних суспільств, де досліджуються межі просторого обмеження та здійснюється програмування на подальшу соціально-просторову ізоляцію «відбракованих елементів» глобалізаційних процесів, створюючи підвалини для ще більш концентрованого карцерного суспільства.

Поширення ув'язнення як форми соціального контролю в сучасних євроцентристських державах та у світі в цілому вказує на те, що саме ізоляція широких груп населення розглядається як найбільш дієвий засіб убезпечення цих суспільств. Причому до категорій «гуманність» або «не-гуманність» це не має відношення, що повністю доводить дисциплінарну концепцію. Все набагато простіше: це лише відповідає «духу» суспільства Постмодерна, і цей «дух» має підґрунтя у згаданих вище особливостях сучасного проникливого технологічного соціального контролю.

3. Бауман висловлює думку, що не можна пояснювати сучасну інкарцерацію політикою тієї чи іншої держави або ідеологією і практикою тієї чи іншої партії (хоч було б невірним заперечувати вплив політики на прискорення або уповільнення зростання в цій сфері). Проте ми дозволимо собі не погодитися із цим видатним вченим, адже причини зростання кількості в'язничного населення, клієнтів пробації та пароллю на глобальному рівні криються в сукупності наслідків реалізації відповідних національних пенітенціарних політик, які, в свою чергу, відображають результати впливу на них наднаціональних публічних та транснаціональних приватних акторів.

2.2. Правові засади формування та реалізації політики соціального контролю.

Ідея повернення правопорушника до суспільства залишається фундаментом пенітенціарної політики сучасних національних держав [15, с. 23-26]. Проте, з іншого боку, існують заперечення з приводу практичного втілення такого оптимізму.

Глобалізація – процес об'єктивний і важко передбачуваний, і вона вже призвела до докорінного переосмислення багатьох політичних інститутів та їх функцій. Глобалізація впливає не тільки на національні пенітенціарні системи, проте й на сутність та цілі сучасної політики соціального контролю.

На сучасному етапі можна спостерігати відродження концепції соціального захисту, сформульованої у XIX столітті представниками антропологічної (італійської) школи, соціологічної школи та школи соціального захисту (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало, Д. Дріль, А. Вулферт).

Представники зазначених вище шкіл ставили за мету не зниження застосування покарання, чим характеризувалася класична школа, а зниження концентрації *злочинності* [418, с. 10]. Відповідно, представники зазначених вище шкіл розглядали злочинну поведінку здебільшого як прояв *pericolosità* –

тобто небезпечного стану особи, визначення якому вперше надав видатний італійський кримінолог Р. Гарофало.

Злочинець, на відміну від класичного підходу, не розглядався як раціональний актор, а його злочин – як прояв його вільного вибору [214]. Як зазначав один із фундаторів цієї школи Р. Гарофало, «вся плутанина в питанні осудності ґрунтується на тому, що автори наших кодексів, відповідно до старої традиції, засновують відповідальність на понятті свободи волі та, як наслідок, понятті можливості свободи вибору» [29, с. 609]. Як наслідок, класичні погляди щодо кримінальної відповідальності, що ґрунтувалися на карі та кримінально-правовому залякуванні, у такому разі не спрацювали: «Доктрина Ломброзо хоче розрушити кримінальний кодекс та підкопатися під свободу [волі]» [18].

Не менш видатний Е. Феррі наступним чином сформулював недоліки класичної школи: «Помилкова шкала моральної відповідальності; абсолютне ігнорування психотипів злочинців; відторгнення ідеї умовного прощення; нульовий практичний ефект ув'язнення як покарання внаслідок корупції та відповідних злочинних асоціацій у в'язницях; мільйони осіб, засуджених до коротких строків позбавлення волі; як наслідок – високі показники рецидивізму» [290, с. 201].

На відміну від класичної школи, позитивістів не цікавило питання пошуку найточнішого співвідношення між тяжкістю злочину та ступенем суворості кари, яке потрібно відшукати у кримінальному кодексі з метою досягнення цілей формально задекларованих кримінального покарання. Суспільство могло вплинути на таких злочинців шляхом не покарання з його традиційними цілями, а за допомогою заходів безпеки, нерідко спрямованих переважно на фізичне унеможливлення вчинення нових злочинів. Звичайно, що інституційним оформленням таких заходів здебільшого виступали на той час ув'язнення та смертна кара.

Так, А. Вулферт критикуючи класичну школу, зазначав, що [класичне] законодавство надає недоцільні засоби боротьби зі злочинністю на відміну від

засобів, що пропонуються італійською школою (зокрема ув'язнення для невинуватих злочинців) [18, с. 8].

Е. Феррі вказував на доцільність застосування «кримінальних замісників» (*sostitutivi penale*), які, на його думку, повинні стати «першими та головними засобами соціальної функції порядку», усунувши з перших позицій класичні покарання [18, с. 358].

Вважаємо за потрібне навести висловлення видатного російського вченого Д. Дріля щодо сутності антропологічної школи: «Кримінально-антропологічна школа ставить за мету... пошук дієвих засобів для як можна [надійного] захисту суспільства від [злочинності], причому з як можна більшою пощадою винуватця злочинного діяння, в якому, незважаючи на його більшу або меншу розпусність, вона вбачає члена людського суспільства, хоча він є грішником. Головними засобами захисту суспільства вона вважає заходи запобігання, ... а засобами другорядними – покарання, метою якого є виправлення. Тому нова школа відмовляється від пошуку довільних рівнянь зла злочину та зла покарання, несумірних за своєю сутністю. Відносно злочинця вона ставить лише раціональні цілі, які повною мірою збігаються з цілями етичними» [29, с. 3].

Звідси має своє походження концепція невизначених вироків, популярна у західних країнах у XIX – XX ст. ст.

Проте невизначені вирок не зникли з пенального ландшафту навіть у XXI ст. Так, невизначені вирок передбачені Кримінальним кодексом Канади [268]. У рішенні *Thomas Patrick Lyons v. Her Majesty the Queen* було зазначено, що «невизначений вирок ... не означає жорстокого й незвичного покарання... Законодавча класифікація цільової групи злочинців відповідає найвищим стандартам раціональності та пропорційності, які суспільство може розумно очікувати від парламенту» [341].

Сьогодні інституційний вплив на злочинців тісно пов'язується з поняттям «реабілітація». Проте поняття «реабілітація» пов'язане саме із медичною моделлю, яка розглядала злочинця як особу, чия поведінка зовсім не завжди

була обумовлена його волею. Те ж саме можна сказати і про злочин як про акт раціонального вибору.

У цьому контексті необхідно згадати про школу нового соціального захисту, яка була створена в середині ХХ століття Ф. Граматика та М. Анселем. Основні її позиції можна викласти таким чином:

1. Доктрина соціального захисту базується на ідеї, що засоби боротьби зі злочинністю повинні розглядатися як засоби убезпечення суспільства, а не покарання індивіда.

2. Метод соціального захисту передбачає нейтралізацію правопорушника шляхом його видалення та ізоляції від суспільства із застосуванням до нього виправних та виховних заходів.

3. Кримінальна політика на основі соціального захисту повинна більше орієнтуватися на індивідуальне, аніж на загальне запобігання злочинам, тобто повинна бути спрямованою на реабілітацію злочинця.

4. Така спрямованість робить необхідною більшу «гуманізацію» нового кримінального закону, який передбачає відновлення у правопорушника відчуття впевненості в собі та почуття відповідальності поряд з розвитком вірних ціннісних орієнтацій.

5. Процес гуманізації системи кримінальної юстиції передбачає також наукове осмислення явища злочинності та особи правопорушника [226].

Ми не будемо більш детально зупинятися на основних положеннях антропологічної школи та школи нового соціального захисту. Проте необхідно зазначити, що в умовах сьогодення саме поняття захисту суспільства безпосередньо пов'язане з трансформацією пенітенціарних систем сучасних держав. Більше того, воно стосується мети кримінального покарання як такого. Йдеться про появу на науковому горизонті поняття «безпека суспільства» в якісно новому значенні.

На Першому національному пенітенціарному конгресі у м. Цинцинаті (США) у жовтні 1870 року американський в'язничний адміністратор З. Брокуей подав доповідь на тему «Ідеал правильної пенітенціарної системи».

Основними положеннями доповіді З. Брокуея було таке:

- 1) головна мета в'язничної системи – це захист суспільства від злочинців шляхом їх ізоляції;
- 2) кара злочинців не може бути метою функціонування в'язничної системи;
- 3) причини злочину, передусім, пов'язані з особою злочинця і лише потім – із соціальними умовами;
- 4) зміна характеру злочинця (виправлення) – це явище практичного характеру; воно повинно досягатися в повсякденному житті, за звичайних соціальних умов;
- 5) вирoki повинні бути невизначеними: кожен злочинець за вчинення злочинного діяння повинен перебувати в ув'язненні до того часу, поки він не зможе бути повернений до суспільства з огляду на небезпеку останнього;
- 6) дійсна підстава для класифікації засуджених – характер, а не поведінка; добра поведінка може бути результатом симуляції, у той час як добрий характер – ніколи;
- 7) розумовий розвиток у в'язниці повинен мати набагато більше значення, аніж воно має на сучасному етапі [29, с. 609].

Принципи З. Брокуея багато в чому є більш релевантними для визначення ідеологічного обґрунтування соціально-контрольних реакцій на девіантів саме у ХХІ столітті. У значній кількості сучасних зарубіжних юрисдикцій (і не тільки західних) політики та в'язничні адміністратори з великим інтересом дивляться на позитивізм, проте без біологічних моментів, за якими у ХІХ столітті намагалися визначити особу природного злочинця.

Так, М. Ансель, обґрунтовуючи у середині ХХ століття сутність школи нового соціального захисту, особливо наголошував, що відмова від свободи волі не є сутністю соціального захисту, так само як і біологічний або соціальний детермінізм Ч. Ломброзо або Е. Феррі [4, с. 72].

Видатний французький вчений М. Ансель, формулюючи постулати концепції нового соціального захисту, наголошував, що єдиним завданням

кримінального судочинства вже не буде більше покарання за вину, не кажучи вже про абстрактне відновлення порушеного права через застосування покарання. Класична метафізична доктрина репресії має поступитися місцем реалістичній доктрині охорони суспільства від злочинів [4, с. 72].

Класичне кримінальне право, на думку М. Анселя, ставить перед правосуддям абстрактне та невизначене завдання відплати злочинцеві за вчинений злочин. Між тим позитивісти покладають на кримінальне право конкретне завдання охорони суспільства від злочинності [4, с. 73].

М. Ансель наголошує, що рух нового соціального захисту, перш за все, характеризується реакцією проти апріорних концепцій, на яких засноване традиційне кримінальне право: «Соціальний захист відчуває недовіру до поняття абсолютного кримінального судочинства й не намагається розглядати злочин і покарання як чисто юридичні сутності, які пізнаються лише методами правової наук і юридичної догматики» [4, с. 163]. Відтак, новий соціальний захист виступає проти традиційного кримінального права і доктрини неокласичного лібералізму через свої антиметафізичні позиції та відмову замкнутися виключно на юридичні рамки. Таким чином, новий соціальний захист тісно межує з позитивізмом в силу великої уваги до експериментальних методів пізнання, відсутністю яких грішить класичне кримінальне право.

Так само М. Даббер наголошує на *ре*-актуалізації у кінці ХХ століття поглядів 1930-х років: «В сучасному управлінні системою кримінальної юстиції поняття вини є недоречним. Оскільки почуття провини більше не мають значення, «засоби захисту», засновані на відсутності свободи волі, застаріли та більше не потребують вивчення. Завданням кримінального процесу вже є не відокремлення винного від невинного, а виявлення тих, хто має небезпечні та специфічні особливості» [281, с. 53].

Біологічні та анатомічні моменти мало цікавлять сучасну політику соціального контролю. Якщо реабілітація «не працює» (і до того ж коштує дорого), то навіщо переобтяжувати нею політику? Більше того, глобалізація примушує вчених, політиків та в'язничних адміністраторів ставити таке

питання: якщо ресоціалізація можлива, то кому вона потрібна?

У цьому контексті необхідно вказати на момент, який можна використовувати в дискусії щодо другого життя концепції природженого злочинця в умовах сучасного суспільства.

Так, якщо говорити про вчення Ч. Ломброзо, то майже у кожному підручнику з кримінології буде зазначатися, що ломброзіанство було яскравою теорією, що Ч. Ломброзо провів величезну кількість польових досліджень (якими мало хто із сучасних учених може похвалитися), що він та інші представники антропологічної школи справили неабиякий вплив на розвиток політики соціального контролю. Проте, як це вважається, вчення Ч. Ломброзо було ненауковим.

Проте на фоні цієї анатомії поза увагою залишаються неприховані позитивістські погляди на сутність соціального контролю, що пов'язані з забезпеченням суспільства. Доцільно нагадати, що у багатьох сучасних країнах погляди на пенітенціарну діяльність пов'язуються не з виправленням, а саме з забезпеченням суспільства, де виправлення злочинця відіграє роль інструменту, але ніяк не мети.

Крім того, доцільно пригадати два факти, які надають висловленому щодо значущості спадщини Ч. Ломброзо додаткової ваги. По-перше, те, що відомий усім детектор брехні (поліграф) було вперше сконструйовано та використано для потреб слідчої практики саме Ч. Ломброзо. По-друге, доцільно нагадати, що 2007 року (тобто майже учора) англійський парламент прийняв закон «Про управління злочинцями» [368]. Одним із положень цього закону є те, що особи, засуджені за окремі особливо тяжкі злочини та умовно звільнені з в'язниць, зобов'язані регулярно проходити перевірки на детекторі брехні. Як зазначено в одному з документів Міністерства юстиції Англії та Уельсу, ця умова вимагає від звільненого регулярно проходити поліграфічні тестування для того, щоб «робити внесок у здійснення більш безпечного управління цим злочинцем в умовах вільного суспільства» [391]. Між тим, наголосимо, законодавчий процес у Великій Британії аж ніяк не можна охарактеризувати

як такий, що не відображає реального стану соціальних відносин.

Соціальний захист ХХІ століття здебільшого базується на такому *rationale for punishment* як *incapacitation*, тобто на фізичному унеможливленні злочинців вчиняти рецидивні злочини. Ця концепція виходить з того, що «певна частка злочинців вчиняє велику кількість тяжких злочинів». Реабілітація щодо таких осіб не працює, тому запорука безпечного суспільства полягає у створенні умов для унеможливлення вчинення нових злочинів. І, звичайно, для найбільш небезпечних злочинців єдиним унеможливлувальним засобом буде ув'язнення.

Крім того, превентивний соціальний захист не завжди пов'язується зі злочинністю. Звичайно, перше, що приходить на думку, це примусове видалення з суспільства «соціально небезпечних елементів» у СРСР, що стало символом радянського тоталітаризму та сталінської карально-репресивної політики. Ще до Другої світової війни СРСР запровадив практику депортації різних народів. Депортація 172 тис. корейців з Далекого сходу СРСР восени 1937 року стала першою сталінською депортацією цілого народу.

Проте й демократичні країни надають аналогічні приклади, хоч, не можна не зазначити, у значно менших обсягах. Можна згадати інтернування японського населення під час Другої світової війни у США (120 тис.) та Канаді (22 тис.) [307, с. 33]. Вибачення та грошові компенсації для японців, які були піддані інтернуванню, з боку американського та канадського урядів були згодом, проте на момент війни така політика ув'язнення перебувала поза дією кримінального права та становила частину саме оборонної політики, незважаючи на те, що більшість інтернованих осіб народилися у США та Канаді у другому та навіть третьому поколіннях.

Щодо сучасних суто кримінальних реалій, то у 2008 році у Франції було прийнято закон, відповідно до якого особи, які було засуджено до позбавлення волі на строк понад 15 років і які розглядаються як загроза для суспільства, не будуть звільнятися на волю навіть після відбуття покарання, встановленого вироком суду. Замість цього вони будуть переводитися до так званих

«громадських медико-юридичних центрів» [16, с. 47]. Фактично можна говорити про друге життя «невизначених вироків». Звичайно, прийняття такого закону не могло не викликати дискусій, проте вже сама його наявність свідчить про перехід до нової, постіндустріальної концепції захисту суспільства.

На сьогоднішній день, наприклад, *the Queensland's Dangerous Prisoners Act 2003* дозволяє продовжувати ув'язнення окремих особливо небезпечних злочинців, які вже відбули свій термін ув'язнення [422]. Інші штати Австралії ухвалили аналогічне законодавство (*Criminal Code Act 1983 (Northern Territory)*, *Criminal Law (Sentencing) Act 1988 (South Australia)*, *Sentencing Act 2005 (Australian Capital Territory)*, *Sentencing Act 1991 (Victoria)*, *Crimes (Serious and Repeat Offenders) Act 1992 (Western Australia)*).

У Канаді особа, яка була визнана небезпечним злочинцем, може бути піддана ув'язненню на невизначений період [262]. Відповідно до канадського законодавства, якщо є підстави вважати, що певна особа буде вчиняти рецидивні злочини, то суддя може застосувати щодо неї додаткові заходи безпеки у виді постпенітенціарного нагляду на строк до 10 років («*long term offenders*») [457].

У Новій Зеландії існує «*preventive detention*», яке може застосовуватися до повнолітніх осіб, які вчинили окремі особливо тяжкі насильницькі та інші злочини [280]. Найдовший період превентивного ув'язнення у новозеландській практиці становив 28 років після засудження відповідного злочинця у 1984 році.

У США не так давно невизначені вирокі були поширеним явищем, допоки *the Sentencing Reform Act 1984* не припинив таку практику. Водночас *the U.S. federal probation and supervised release* нерідко розглядається як форма застосування невизначених вироків [371].

На початку століття британський парламент прийняв *Offender Management Act 2007* [368]. Одним з положень цього закону є те, що особи, засуджені за окремі тяжкі злочини та умовно звільнені із в'язниць, зобов'язані

регулярно проходити перевірку на детекторі брехні [391].

Можна продовжити цей перелік.

У багатьох країнах на законодавчому рівні прийнято рішення про застосування до окремих категорій осіб, що вчинили особливо тяжкі насильницькі злочини, медичного лікування через хімічну ін'єкцію, внаслідок чого від таких злочинців очікують зниження злочинної активності.

У цьому контексті доцільно згадати показовий для цілей нашого дослідження, проте сумний приклад одного з батьків сучасної інформатики А. Тюрінга. На вибір злочинцю було запропоновано або покарання у вигляді ув'язнення, або типовий за своєю природою захід безпеки у вигляді гормональної терапії.

У США медикаментозне втручання як соціально-контрольний механізм існує з 1907 року [104, с. 78]. У подальшому штат Каліфорнія став першим з американських штатів, запровадивши 1996 року медикаментозне втручання як обов'язкову умову умовно-дострокового звільнення окремих злочинців. Відповідний злочинець не може відмовитися від лікування, проте на свій вибір може замінити ін'єкції хірургічним втручанням. Подібний досвід було запроваджено у Джорджії, Айові, Луїзіані, Монтані, Техасі, Вісконсині, Флориді, Алабамі та деяких інших штатах [221].

У Німеччини практики з медикаментозного лікування особливо небезпечних злочинців почали впроваджуватися з 1960-х років.

Подібні процедури вже діють в Ізраїлі, Канаді, Швеції та Данії.

Так, в Ізраїлі двоє чоловіків вперше погодилися на медикаментозне лікування у 2009 році.

У Франції з 2005 року почали надавати спеціальні препарати для зниження злочинної активності окремих злочинців [293].

У Португалії відповідні експериментальні програми на добровільній основі впроваджуються з 2008 року, в Естонії – з 2012 року.

У Польщі закон про примусове медикаментозне втручання набрав сили з 2010 року, у Молдові – з 2010 року, у Південній Кореї – з 2011 року.

В Аргентині подібні практики поводження з окремими категоріями злочинців використовуються в окремих провінціях з 2010 року [228].

В Індонезії примусове медичне лікування небезпечних злочинців стало можливою відповідно до закону від 2016 року [314]. Зазначений закон одразу ж викликав гостру реакцію з боку *Amnesty International*, яка, як і раніше, розглядає подібні практики виключно як тортури [315].

Ідея медикаментозної війни проти особливо небезпечних злочинців частково вже знайшла свою підтримку у Росії, де 2009 року було прийнято федеральний закон, відповідно до якого було встановлено більш суворі покарання за розпусні дії щодо дітей [24]. Цей законодавчий акт мав за мету убезпечення суспільства від зазначених дій.

У Білорусі з міркувань безпеки суспільства та його морального оздоровлення пропонувалися радикальніші заходи. Так, 2005 року в парламенті цієї країни було висловлено пропозицію щодо необхідності прийняття закону про насильницьку стерилізацію громадян, які ведуть асоціальний образ життя [12].

В Україні було зареєстровано два законопроекти щодо запровадження медичного лікування для окремих категорій особливо небезпечних злочинців – № 6449 від 16.05.2017 та № 6607 від 21.06.2017.

Питання ефективності подібних заходів безпеки є предметом дискусій, адже злочинці навіть після хімічного втручання нерідко продовжують вчиняти особливо тяжкі злочини. Проте для цілей нашого дослідження є більш важливим поширення подібних практик у сучасних національних державах.

Крім того, суто ломброзіанські принципи пенітенціарної політики можна продемонструвати на підставі інших сучасних прикладів.

Як зазначає М. Вольф, насильницькі злочинці стали сьогоденніми «folk devils» [431]. Перші десятиліття «Холодної війни» на фоні безмежної свободи ознаменувалися посиленням регулювання соціальних відносин та жорсткістю гендерних норм, а також супутньою популярністю «dangerous deviant» – персонажа, побудованого на основі психіатричних та психологічних уявлень

про девіантну поведінку, якого широко сприймали як загрозу як особистій, так і політичній безпеці та стабільності. Кримінальне законодавство щодо небезпечних психопатів початку другої половини XX століття являло собою вершину столітнього руху за трендом від відплати злочинцю (*retribution*) та реформації злочинця (*reformation*), від класичної до позитивістської кримінології, від класичного покарання до лікування злочинців. Причому ця тенденція абсолютно кореспондує дисциплінарному концепту М. Фуко: ті самі дисциплінарні мережі, «експерти», «іспити» та ранги. Саме той розподіл індивідів у просторі.

Проте й сьогодні, якщо сформулювати перелік найбільш гострих соціальних проблем, якими опікується західне та західноорієнтоване суспільство XXI століття, то на перших місцях буде проблема насильства.

Проблема соціального контролю за небезпечними злочинцями вибухнула в американському суспільстві одразу ж після Другої світової війни. Як зазначає Е. Шен'єр, медико-правова конструкція небезпечного злочинця-психопата була популяризована у США саме у післявоєнний час [252, с. 1]. Можна стверджувати, що така «популяризація» насильницьких девіантів була відображенням політичного проекту розширення свободи з одночасним насадженням в суспільстві безмежних дисциплінарно-контрольних механізмів [69, с. 119].

З цього приводу канадський дослідник М. Петрунік наголошує на політизованості проблеми насильства та використанні цієї проблеми з метою створення штучної моральної паніки та переключення уваги суспільства від масштабних політичних та соціальних проблем [377, с. I]. У цьому контексті варто наголосити, що із самого початку запровадження у США законів проти «злочинців-психопатів» дослідження не продемонстрували будь-якого впливу на динаміку вчинення насильницьких злочинів [416, с. 553].

М. Петрунік наголошує на важливій думці: справжня проблема у більшості західних країн полягає в тому, що громадськість жорстоко обманюється, вважаючи, що закон захищає їх та їхніх дітей від нападу

небезпечних злочинців [302, с. 44-54]. Проте законодавство про *dangerous offenders* нічого подібного не робить. Водночас нерідко таке законодавство є знущенням над справедливістю: надання суспільству оманливої небезпеки шляхом ув'язнення супроводжується довічною жахливою деградацією жалюгідної маленької групи соціально та психічно неадекватних людей.

Проте чи насправді це є проблемою тією мірою, як це представлено внаслідок *moral panic* та відповідної реакції на неї, – це має бути предметом окремого дослідження на підставі відповідних статистичних та інших даних. Єдине, на чому необхідно наголосити – це аж ніяк не випадковий характер цієї *moral panic*, адже, як наголошує Д. Сколл, еліти завжди використовують *moral panic* та створюють нових *folk devils*, якщо щось загороджує створеній елітами системі соціального контролю [405].

Відповідно, такі слова як «небезпечний», «психопатичний», «схильний до девіації», «має ризики» або «патологічний» стають авторитетними науковими визначеннями. Вони закликають до втручання та розширення повноважень пенітенціарних установ та поліцейських служб, що повністю відображає тенденції насадження дисципліни в суспільстві.

При цьому особливе місце посідає культура соціального контролю, яка є домінуючою культурою у суспільстві ХХІ століття, що є підґрунтям для соціальних істерик про «загрози та небезпеки злочинності», які, в свою чергу, служать підставою для ухвалення жорстких популістських рішень та реалізації непоміркованих радикальних політик, заснованих на фрустрації, але не на справжніх причинах. Між тим, за визначенням П.-А. Альбрехта, подібні стратегії мають характер безпрограшних політичних сценаріїв [2, с. 120].

Тому ми робимо наголос на думці Д. Мелоссі, що для цілей сучасного соціального контролю репрезентація злочинності відіграє набагато більшу роль, аніж протидія злочинності, як це вважалося у 1960-х роках [352; 353]. На думку П. О'Маллі, особливості індивідуалістичного суспільства Посмодерну безпосередньо пов'язані зі страхом, з точки зору якого аналізується каральний поворот у політиці соціального контролю [367, с. 183].

Проте, як зазначав американський соціолог І. Гоффман, у сучасному суспільстві існує постійна потреба винайти новий злочин, який би відповідав заздалегідь встановленому для нього покаранню, а сам характер злочинця має бути сформований відповідно до такого злочину [298, с. 334]. Враховуючи, що традиційні «кримінологічні опудала» вже не можуть справлятися з таким завданням, то для цілей підтримання перманентної *moral panic* існує нагальна потреба постійно створювати нові об'єкти соціального контролю. Тому на порядку денному політики соціального контролю більшості сучасних країн є відшукування, таврування та ізоляція усіх без винятку *dangerous offenders*, що знаходять своє відображення у відповідному законодавстві. Водночас, аналізуючи зазначеному проблематику, необхідно послатися на думку М. Готшалк, що подібні «хвильові» кампанії проте чергових *folk devils* не є новим явищем для американського суспільства та системи кримінальної юстиції (проститутки, бутлегери, гангстери, викрадачі дітей, підлітки-злочинці, члени організованих злочинних угруповань) [299, с. 42].

Відтак, стає більш зрозумілим, чому середина ХХ століття стала піком уваги держави до абсолютного контролю над небезпечними девіантами, а вже на початку ХХІ століття черга дійшла до тотальної реєстрації будь-яких проявів насильницької девіації та сімейного насильства. У Канаді, наприклад, внаслідок розширення поняття *dangerous offence* та широкого дроблення класів *dangerous offenders*, кількість окремих категорій *dangerous offenders* лише за період 1990 – 1995 років збільшилася на 40% [282, с. 167].

Крім того, у більшості сучасних країн набуває поширення практика внесення небезпечних осіб, здебільшого тих, хто вчинив окремі тяжкі злочини, до спеціальних реєстрів.

У штаті Аляска (США) відповідно до законодавства про реєстрацію небезпечних злочинців, що вчинили насильницькі злочини, кожен такий злочинець або особа, яка раніше засуджувалася за викрадення дітей, повинна зареєструватися у відповідних державних структурах при перетині кордону штату. Особливістю цього закону є те, що він має зворотну силу та

поширюється на осіб цієї категорії, навіть якщо вони вчиняли злочини до набрання ним чинності. У справі *Smith v. Doe* Верховним Судом США (6 проти 3) було зазначено, що положення цього законодавства не порушують права та свободи, передбачені законодавством, через те, що його положення є «не-пунітивними» та становлять «цивільну програму, спрямовану на убезпечення суспільства» [406].

Щодо зворотної сили подібних законів, якими широко характеризується сучасна американська, канадська та європейська пенальність, то це становить не лише юридичну проблему з огляду на стандарти прав людини. Це становить проблему, у першу чергу, політичну. Кожного разу, коли йдеться про зворотну силу подібних кримінальних законів, ми можемо шукати ознаки чергового конфлікту між елітами («туристами») та рештою суспільства («бродягами»).

Майже аналогічно подібне питання було вирішено Верховним Судом США у справі *Connecticut Department of Public Safety v. Doe*: у зазначеному рішенні Суд постановив, що оприлюднення інформації про небезпечного злочинця у відповідному реєстрі *не* порушує належну правову процедуру (*due process*) [261].

Подібними положеннями характеризується законодавство в інших країнах.

Так, у Канаді подібний реєстр було запроваджено в 2004 році. На рівні провінції відповідні заходи вперше було запроваджено в Онтаріо ще 2001 року [296]. У Великій Британії налічується понад 100 тис. осіб, внесених до аналогічного реєстру. Відповідні закони почали прийматися, починаючи з 1997 року [296].

Британські заморські території та Коронні володіння також запровадили законодавчі положення щодо реєстрації окремих *dangerous offenders*: Бермудські острови – 2001 рік [269], острів Мен – 2001 рік [401], Джерсі – 2010 рік [399], острови Піткерн – 2010 рік [328], Гібралтар – 2011 рік [266], Гернсі – 2014 рік [420].

Республіка Ірландія запровадила відповідне законодавство у 2001

році [400].

Інші європейські країни можуть надати аналогічні приклади.

Франція прийняла закон про реєстрацію окремих категорій *dangerous offenders* у 2004 році (набрав чинності з 2005 року). Громадяни Франції, які засуджені в іноземних судах за правопорушення, подібні до зареєстрованих у Франції, також повинні реєструватися після повернення до Франції.

Питання створення та ведення французького реєстру окремих *dangerous offenders* були предметом справи Європейського суду з прав людини «*Gardel v. France*» [294]. ЄСПЛ не лише зробив легітимним створення та використання подібних реєстрів як засобу соціального контролю, проте й наголосив, що при внесенні заявника до реєстру небезпечних злочинців було дотримано справедливий баланс між конкуруючими приватними та публічними інтересами [294].

Крім того, необхідно згадати рішення ЄСПЛ щодо прийнятності у справах:

- «*David Adamson v. the United Kingdom*» [277];
- «*Massey v. the United Kingdom*» [346];
- «*Robert William Andrew Ibbotson v. the United Kingdom*» [388].

Україна також не залишилася в стороні від цього позитивістського тренду внаслідок прийняття закону про реєстрацію окремих категорій *dangerous offenders* [36].

У Південній Кореї система реєстрації окремих категорій небезпечних злочинців була вперше запроваджена у 2000 році [218].

Тайвань прийняв своє національне законодавство про *dangerous offenders* у 2005 році, а положення, що регулює запровадження бази даних небезпечних злочинців, набули чинності з 2012 року [398].

Індія також почала реалізацію національної програми реєстрації *dangerous offenders*. Департамент поліції Нью-Делі розпочав розміщувати детальну інформацію про *dangerous offenders* на веб-сайті відповідного державного реєстру в 2013 році, куди включені вирoki, винесені з 1983

року [296].

У регіоні Карибського басейну першої країною, яка запровадила реєстрацію *dangerous offenders*, була Тринідад і Тобаго, що відбулося у 2000 році [329].

Ямайка прийняла відповідний закон у 2009 році [317].

У Чилі правоохоронні органи почали оперувати відповідними положеннями щодо реєстрації окремих категорій небезпечних злочинців, починаючи з 2012 року [296, с.3].

Аргентина прийняла національний закон про реєстрацію *dangerous offenders* у 2013 році [296, с.3].

Першим австралійським штатом, який прийняв закон про реєстрацію окремих категорій *dangerous offenders*, був Новий Південний Уельс, що відбулося у 2000 році. Наразі відповідне законодавство мають усі австралійські штати.

Нова Зеландія запровадила відповідні законодавчі положення у 2016 році [254]. Кенія запровадила законодавчі положення щодо реєстрації окремих категорій *dangerous offenders* у 2006 році [423]. Південна Африка здійснила аналогічні заходи у 2007 році [271].

Підсумовуючи огляд міжнародного досвіду зі створення реєстрів *dangerous offenders*, варто наголосити, що 2010 року Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила відповідну резолюцію про посилення заходів проти окремих категорій небезпечних злочинців [385]. Аналізуючи цей документ, варто наголосити на його виключно політичній природі, яка багато в чому має популістський характер.

Так, ПАРЕ наголошує, що, мовляв, *dangerous offenders* вважаються такими, які частіше за інших злочинців вчиняють рецидивні злочини [385].

Тому, як декларує ПАРЕ, необхідність нагляду за *dangerous offenders* має бути серйозно сприйнята усіма державами-членами Ради Європи. ПАРЕ закликало держави-члени вжити дієвих національних заходів для запобігання насильницьким правопорушенням, зокрема, *inter alia*: запровадити комплексні

правові заходи, спрямовані на контроль та моніторинг рухів *dangerous offenders*, зокрема подорожей за кордон, а також запровадити систему перевірки та заборони працевлаштування, щоб гарантувати, щоб ті, хто становлять ризик, не змогли б працювати з дітьми або вразливими особами [385].

Як свідчить світова практика, початок нового тисячоліття ознаменувався широким поширенням практики обов'язкової реєстрації *dangerous offenders* у відповідних реєстрах, які в деяких країнах можуть бути відкритими для громадськості.

Проте, як вже зазначалося вище, актуалізація забезпечення суспільства від небезпечних злочинців не є чимось новим.

Так, Г. Шнайдер підкреслює, що сто років тому у США була майже аналогічна *moral panic* щодо *dangerous offenders*, яка зумовила появу зазначених вище позитивістських законів [116, с. 383-384].

Проте наразі можна спостерігати, як у законодавстві багатьох сучасних країн та навіть на рівні Ради Європи офіційно визнано наявність *небезпечного типу злочинця*, що примушує пригадати Ч. Ломброзо та антропологічну школу. Якщо ще більше замислитися, то на думку спадає інститут особливо небезпечного рецидивіста, який в Україні було ліквідовано як такий, що начебто суперечив правам людини.

Говорячи про кримінологічні та політичні аспекти запровадження системи обов'язкової реєстрації *dangerous offenders*, необхідно брати до уваги американський досвід оцінки та аналізу результативності подібних заходів соціального контролю: американські статистичні дані свідчать про відсутність соціально-контрольного впливу заходів з обов'язкової реєстрації *dangerous offenders* на показники злочинності.

Аналогічні висновки було зроблено групою дослідників Чиказького університету, де порівнювалися дані щодо 9 тис. *dangerous offenders*, звільнених з місць позбавлення волі у 1994 році [220, с. 207-239]. Інше дослідження щодо запобіжного впливу заборон на проживання *dangerous*

offenders у визначених органами влади місцях виявило низку негативних наслідків, включаючи втрату житла, втрату соціальної підтримки та фінансові труднощі, які можуть насправді збільшити кількість рецидивних злочинів [333].

Ще одне дослідження було сфокусовано на аналізі традиційних превентивних заходів щодо *dangerous offenders* у 10 американських штатах. За результатами дослідження було виявлено, що традиційні превентивні заходи, вироблені у рамках *moral panic* перед *dangerous offenders*, мають майже нульовий вплив на рівень зареєстрованих злочинів [434].

Отже, йдеться про те, що система кримінальної юстиції стає дедалі більш схожою на додатковий соціальний фільтр, наслідком застосування якого є ще більша сегрегація, соціальне розшарування та дискримінація.

З огляду на висловлене вище доцільно знову згадати приклади з США.

Американська пенологічна практика надає приклади, які примушують замислитися над природою та метою кримінального покарання у XXI столітті. Йдеться, насамперед, про правило «*three strikes and you are out*» та відповідні *three strikes laws*.

За визначенням Джеймса Белла, мантра «*tough on crime*» та пов'язаний із нею законодавчий порядок денний призвели до безпрецедентного рівня ув'язнення в США [236, с. 50]. Зазначені закони почали масово прийматися у США, починаючи з 1994 року, після проголошення національної стратегії із запобігання насильницької злочинності, хоча відповідні законодавчі схеми діяли у багатьох штатах задовго до 1990-х років.

У більшості випадків ці закони вимагали безальтернативного засудження особи до довічного позбавлення волі у випадку вчинення насильницької фелонії за умови наявності двох інших вироків щодо цієї ж особи.

Так, штат Нью-Йорк запровадив такий закон ще 1797 року, Техас – 1952 року, Делавер – 1973 року, Меріленд – 1975 року, Алабама – 1977 року, Вашингтон – 1993 року.

1994 року аналогічні законодавчі механізми запровадили Каліфорнія,

Колорадо, Коннектикут, Індіана, Канзас, Нью-Мексико, Північна Кароліна, Вірджинія, Луїзіана, Вісконсін та Теннессі.

1995 року зазначену формулу імплементували до свого законодавства Арканзас, Флорида, Монтана, Невада, Нью-Джерсі, Північна Дакота, Пенсильванія, Юта, Джорджія та Вермонт.

2006 року відповідні *three strikes laws* ухвалив штат Аризона, 2012 року – штат Масачусетс.

Більш того, окремі штати, наприклад, Джорджія та Південна Кароліна, запровадили більш жорстку формулу «*two strikes and you are out*».

Наразі законодавство 31 американського штату надає можливість автоматично застосувати довічне позбавлення волі без перспектив умовно-дострокового звільнення у випадку третього засудження особи за вчинення фелонії.

Щодо кримінологічного ефекту подібних законодавчих новел, то окремі штати продемонстрували суттєве зниження рівня злочинності після запровадження *three strikes laws*. Так, у м. Лос-Анджелес (Каліфорнія), за період з 1994 – 2011 років кількість насильницьких злочинів впала на 50%.

Існують також інші приклади, хоча вони супроводжуються критикою щодо кореляції між такими законами та дійсними причинами зниження насильницької злочинності.

У березні 2003 року Верховний Суд США висловив думку, що подібні вироки не порушують Восьму поправку до Конституції США, яка забороняє жорстокі та негуманні покарання. Це мало місце у двох його рішеннях – у справі *Ewing v. California* та у справі *Lockyer v. Andrade*.

У справі *Ewing v. California* Верховний Суд надав широку підтримку політиці «*three strikes and you are out*», зазначивши, що засудження відповідної особи відображає «раціональне судове рішення», яке є «виправданим з огляду на інтереси штату щодо убезпечення суспільства від рецидивістів шляхом ізоляції таких осіб з суспільства та залякування їм подібних» [287].

У справі *Lockyer v. Andrade* Верховний Суд вирішив, що *three strikes laws*

не відносяться до жорстоких та негуманних покарань, а тому довічний вирок не порушує конституційні приписи [334].

Нова Зеландія також запровадила свою національну модель *three strikes laws* на підставі *Sentencing and Parole Reform Act 2010* з метою кримінально-правового таврування злочинців, які вчинили повторні насильницькі злочини [396].

Так, якщо злочинець вперше вчиняє один з визначених у законі 40 кваліфікованих злочинів, він отримує «перше попередження». «Друге попередження» може бути підставою для заборони умовно-дострокового звільнення. «Третє попередження» у більшості випадків є автоматичною підставою для заборони умовно-дострокового звільнення після вироку до позбавлення волі на строк від 20 років, що застосовується після «другого попередження». Проте необхідно наголосити: якщо злочинець вчиняє умисне вбивство, маючи вже навіть перше «попередження» (не кажучи вже про друге), то він скоріш за все отримує довічне ув'язнення без права на умовно-дострокове звільнення [396].

Починаючи з 2010 року (коли було запроваджено зазначені новели), злочинці у Новій Зеландії отримали 10433 «перші» попередження, 338 – «других», 6 – «третіх» [396].

Крім того, пенітенціарна політика багатьох країн широко використовує поняття «закоренілого злочинця», «звичного злочинця» або «кар'єрного злочинця». Як наголошує канадський вчений М. Петрунік, законодавство щодо «кримінальних психопатів» або «небезпечних девіантів» виникло в Європі та Північній Америці у першій половині ХХ століття, щоб вирішити проблему захисту суспільства від впертих та/або психічно хворих злочинців, яких не стримують звичайні кримінальні покарання [377, с. 1].

Першим більш-менш сучасним європейським нормативним актом, який згадував про убезпечення суспільства від небезпечних злочинів, був французький закон 1885 року про relegацію рецидивістів, ухвалений за ініціативою міністра внутрішніх справ *Pierre Waldeck-Rousseau*, що

передбачав вислання небезпечних злочинців – *relegues* – до французьких колоній (здебільшого до Французької Гвіани) [377, с. 1]. За період 1887 – 1953 років до Французької Гвіани було вислано 17893 *relegues* [393, с. 222-248].

Португалія запровадила відповідне законодавство 1892 року, Аргентина – 1893 року.

1905 року австралійський штат Новий Південний Уельс запровадив превентивне ув'язнення для рецидивістів.

1908 року Англія та Уельс, дотримуючись рекомендацій комісії лорда Гледстона, запровадили заходи соціального контролю для рецидивістів [386]. Для зазначених цілей було прийнято *Prevention of Crime Act 1908*, відповідно до якого особа могла бути визнана *habitual criminal* [292, с. 168].

Данія запровадила інститут превентивного ув'язнення у 1925 році та в подальшому розширила його застосування в 1930 році на підставі категорій «психічного розладу», «небезпеки» та «сприйнятливості до впливу покарання».

Норвегія запровадила відповідне законодавство ще раніше – у 1902 році.

У 1925 році Швеція запровадила законодавство про превентивне ув'язнення для рецидивістів: *forvaring* – для «ненормальних злочинців», *internering* – для «звичайних рецидивістів».

У 1932 році запровадила аналогічне законодавство Фінляндія (зі змінами у 1952 та 1971 роках).

У 1925 – 1928 роках Нідерланди запровадили спеціальні заходи щодо небезпечних правопорушників, передбачаючи різні комбінації покарань для осіб зазначеної категорії.

Бельгія законом від 1930 року запровадила невизначені вироки для злочинців з розладами психіки та рецидивістів (з подальшими змінами від 1964 року) [343].

Заходи соціального захисту 1930 року в Італії передбачали невизначені вироки для «соціально небезпечних»: злочинців з психічними розладами, звичних злочинців та професійних злочинців.

Подібні категорії, наголошує П.-А. Альбрехт, зазвичай були ознакою тоталітарних суспільств, прикладом чого є категорія «загальнонебезпечний соціал-демократ» часів Німецької імперії, категорія «лихвар і спекулянт» часів Веймарської Республіки або категорія «ворог народу», яка була основою політики соціального захисту під час сталінських репресій 1920 – 1930 років. У Третьому Рейху категорія «небезпечного професійного злочинця» була, за визначенням Альбрехта, «точкою дотику» поліцейської боротьби зі злочинністю [2, с. 14].

У 1933 році Іспанія запровадила заходи *vagos y maleantes*: геї, лесбіянки, бродяги, жебраки, сутенери, хронічні алкоголіки та інші особи, які виявляли соціальну небезпеку, могли бути відправлені у примусовому порядку до спеціальних таборів.

Е. Феррі у своїй «Кримінальній соціології» пише: «Вони без жодних доказів засудили мене, – каже *habitual offender*, – лише тому, що я *міг* це зробити, – і вони були абсолютно *праві*» [290, с.148]

Навіть М. Фуко згадує про «невиправного злочинця» [109, с. 18].

На перший погляд, зазначені категорії є несумісними з демократичними цінностями, проте вони знайшли підґрунтя у законодавстві багатьох сучасних країн.

Так, в період з 1937 – 1949 років 12 американських штатів та округ Колумбія прийняли закони проти «насильницьких психопатів» [116, с. 383]. Закони про злочинців-психопатів ґрунтуються на переконанні, що особи, які вчинили окремі тяжкі насильницькі злочини, не контролюють свої злочинні імпульси та будуть повторювати свої злочини знову й знову, незалежно від покарання чи іншого негативного досвіду.

Першим запровадив відповідні новели штат Мічиган [253, с. 76]. У 1938 – 1939 роках відповідні закони ухвалили законодавчі органи штатів Каліфорнія, Іллінойс та Мінесота [416, с. 553]. Станом на 1953 рік вже 24 американських штати ухвалили відповідні закони [253, с. 77].

Наразі, наприклад, законодавство американських штатів Коннектикут та

Канзас оперує поняттям «*persistent offender*», законодавство штату Міссурі – поняттям «*prior and persistent offender*».

У штаті Каліфорнія закон навіть розрізняє поняття «*dangerous offender*» та «*violent predator*».

У цьому контексті можна згадати скандальний законопроект *Proposition 83 of 2006* сенатора Дж. Раннера, відомий також як *the Jessica's Law*.

Так, положення *the Jessica's Law* посилили покарання за окремі категорії *dangerous offences*, розширили визначення поняття *dangerous offences*, усунули окремі можливості умовно-дострокового звільнення окремих *dangerous offenders*, заборонили застосування пробації за вчинення окремих *dangerous offences*, передбачили постійний GPS-моніторинг за окремими небезпечними *dangerous offenders*. Закон також заборонив звільненню *dangerous offenders* мешкати у межах 2000 футів від шкіл або будь-яких інших місць, де збираються діти, фактично заборонивши їм проживати у переважній більшості великих міст Каліфорнії, поки Верховний суд штату Каліфорнія у 2015 році не визнав це положення неконституційним.

В австралійському штаті Квінзленд, відповідно до *the Queensland's Dangerous Prisoners Act 2003*, ув'язненій є особливо небезпечним для громади, якщо існує явний ризик вчинення ним особливо серйозного злочину» [422].

В Англії та Уельсі ця ідея знайшла своє відображення у *Crime (Sentences) Act 1997* [428].

У багатьох штатах Австралії в законодавстві існує поняття «звичного злочинця» або «серйозного злочинця» [143, с. 352-361; 171, с. 132-138]. Відповідно до *Habitual Criminals Act 1957 (New South Wales)*, якщо суддя дійде висновку, що певна особа, за умови, якщо вона раніше двічі засуджувалася до позбавлення волі, становить небезпеку для суспільства, то суддя може оголосити цю особу звичним злочинцем та додати до основного вироку певний превентивний строк з метою захисту суспільства [306].

Аналогічні положення існують у законодавстві Західної Австралії (1913), Північної території (1983), Вікторії (1991), Квінзленду (2003) та

Австралійської столичної території (2005).

Тасманія також запровадила відповідне законодавство.

Аналогічна категорія набула більшого значення в пенологічному полі Великої Британії з 1990-х років. Так, відповідно до доповіді *Home Office* «Поводження з небезпечними людьми: служба пробації та захист суспільства» (*Dealing with Dangerous People: The Probation Service and Public Protection, 1995*), захист суспільства завжди повинен мати пріоритет перед особистими інтересами осіб, які залучаються до системи кримінальної юстиції.

Канадське законодавство також містить відповідну категорію, зазнавши суттєвого американського впливу [253, с. 75-101]. Причому Канада стала одним зі світових лідерів з формування політики щодо поведінки з найбільш небезпечними злочинцями, де акцент робився саме на *incapacitation*.

Archambault report 1938 – ґрунтовна оцінка канадської пенітенціарної політики, яка вважається такою, що була максимально спрямована на реабілітацію злочинців, все одно містила особливий наголос щодо небезпечних злочинців: «Незважаючи на найкращі методи покарання та реформації, які можуть бути застосовані, завжди залишатиметься певний прошарок злочинного класу, який демонструє невиліковні злочинні схильності і на який не зможуть вплинути зусилля реформаторів. Такі особи стають загартованими злочинцями, для яких залізні решітки та тюремні стіни не справлятимуть страху. У зазначених особах не залишається жодної надії чи бажання реформування, якщо навіть така надія колись існувала» [424].

З 1947 року законодавство Канади передбачило можливість стигматизації окремих злочинців за допомогою статусу *habitual criminal*: відповідно до *Habitual Offender Act 1947* до особи можна було застосувати превентивне ув'язнення, якщо: (а) така особа була визнана «звичним злочинцем», і (б) суд вважав, що для захисту суспільства щодо такої особи доцільно застосувати превентивне ув'язнення.

У період 1947 – 1977 років кримінальне законодавство Канади до *habitual criminals* відносило злочинців, які, будучи засудженими тричі за вчинення

умисних злочинів до покарання у вигляді позбавлення волі від 5 років, «наполегливо продовжували вести злочинний спосіб життя» [403, с 413].

У період 1948 – 1977 рр. окремі злочинці отримували статус *dangerous psychopath*; до таких осіб могли застосовуватися невизначені вироки [253, с. 75-101]. Згодом в Канаді було запроваджено ширше поняття «небезпечного злочинця» (*dangerous offender*) [451, с. 297-301]. Наразі канадське кримінальне законодавство містить відповідне визначення [268]. Причому для канадської пенітенціарної політики небезпечні злочинці, більшість з яких були засуджені за насильницькі злочини, «становлять інституційну проблему для цілей будь-якої реабілітаційної програми» [435, с. 1].

Подібні заходи, як і в США, канадський суд визнав конституційними з огляду на інтереси безпеки суспільства. Так, у рішенні *Thomas Patrick Lyons v. Her Majesty the Queen* було зазначено, що «винна особа засуджується за вчинення тяжкого злочину, хоч у нестандартний спосіб. Ця особа не карається за те, що вона може зробити. Покарання виходить із вже фактично вчиненого специфічного злочину» [424].

У жовтні 2006 року канадський уряд запропонував зміни до законодавства, відповідно до яких прокурорам було б легше вносити клопотання щодо надання особі статусу небезпечного злочинця [364]. Відповідно до чинного законодавства, прокурор має доводити, що певна особа є небезпечним злочинцем, у той час коли запропоновані зміни передбачали, що підсудний мав би доводити, що він, навпаки, не є небезпечним злочинцем. Тобто, пропозиції полягали в частковому перенесенні тягаря доказування з прокуратури на злочинця [364].

В Англії та Уельсі відповідно до *Criminal Justice Act 2003* було запроваджене так зване *imprisonment for public protection* [270].

В Угорщині подібне законодавство набуло чинності 2010 року.

На окрему згадку заслуговує законодавство США, що отримало узагальнену назву «*the Megan's Laws*», яке вимагає від правоохоронних органів публічного оприлюднення інформації про зареєстрованих *dangerous*

offenders. Відповідно до «*the Megan's Laws*» інформація, що підлягає оприлюдненню у ЗМІ та соціальних мережах, включає ім'я, фото, адресу злочинця, дату та окремі деталі вироку а також особливі прикмети на кшталт шрамів або татуювання. Інформація часто відображається на безкоштовних загальнодоступних веб-сайтах, але може бути опублікована у ЗМІ, розповсюджена в брошурах або за допомогою інших засобів.

На федеральному рівні «*the Megan's Laws*» вимагають від осіб, засуджених за окремі насильницькі злочини проти дітей, повідомляти місцеві правоохоронні органи про будь-яку зміну адреси або місця роботи після звільнення з-під варти (в'язниці або психіатричного закладу). Вимога щодо сповіщення може бути встановлена на тривалий час (як правило, щонайменше 10 років) або постійно. У більшості американських штатів пропуск злочинцем реєстрації або зволікання з оновленням інформації про себе становить окремий злочин.

Після цих, на перший погляд, віддалених від вітчизняного сьогодення прикладів, необхідно вказати на суто європейський приклад, а саме стандарт Ради Європи – Рекомендацію CM/Rec(2014)3 Комітету Міністрів від 19.02.2014 державам-членам стосовно небезпечних злочинців (ухвалена Комітетом Міністрів на 1192-ій зустрічі Заступників Міністрів).

Перш за все, необхідно звернути увагу на визначення категорії «*небезпечного злочинця*», під яким розуміється особа, яка була визнана винною у вчиненні особливо тяжкого (*very serious*) насильницького злочину, яка демонструє серйозну ймовірність повторного вчинення особливо тяжкого насильницького злочину.

Для цілей нашого дослідження це визначення являє принципову значущість через те, що на рівні Ради Європи такі цілі покарання як превенція та реабілітація фактично було піддано сумнівам і, як наслідок, було запроваджено неопозитивістську філософію небезпечного стану особи, що не могло не знайти свого відображення у політиці соціального контролю країн Європи.

Так само, *inter alia*, на увагу заслуговують такі дефініції як «ризик», «оцінка ризику» та «управління ризиками».

На неопозитивістську спрямованість цього стандарту Ради Європи вказує наявність таких категорій як «*превентивне затримання з метою убезпечення*» (*secure preventive detention*) та «*превентивний нагляд*» (*preventive supervision*).

У цілому зазначений документ Ради Європи фактично знаменує завершення епохи неокласичного домінування при виробленні та впровадженні пенітенціарної політики в країнах Ради Європи та легітимізує філософію неопозитивізму. У цьому стандарті прямо вказується на те, що безпечна реінтеграція небезпечних злочинців не завжди має бути метою пенітенціарної системи, де на першому місці має стояти безпека суспільства.

Ще у середині ХХ століття піднесення законодавства проти звичних та/або насильницьких злочинів йшло пліч-о-пліч з науково обґрунтованим скептицизмом щодо результативності таких законів (не кажучи вже про економічну ефективність). Ще 1943 року американська дослідниця Д. Спайрер наголошувала, що концепція злочинця-психопата є занадто розмитою для судового чи адміністративного використання – як для цілей утримання відповідних осіб у закритих установах, так і для звільнення як «повністю й назавжди вилікуваних». Психіатри не мають діагностичних інструментів або критеріїв, за допомогою яких можна було б дійти до висновків щодо цього питання. Критерій «непереборного імпульсу», який зазвичай встановлено в законі, на практиці є неможливим для застосування [407, с. 457-462].

Е. Сазерленд також наголошував, що закони про злочинців-психопатів не мають великого значення на практиці [416, с. 550].

Говорячи про більш сучасні наукові роботи, можна навести думку Б. Хадсон, яка в своєму дослідженні 1993 року, наголошувала, що «законодавство щодо впертих злочинців сьогодні існує у багатьох країнах та створює невелику проблему для тих країн, в яких домінує концепція соціального захисту» [313, с. 35].

А втім, з огляду на розширення переліку країн, які запровадили таке законодавство, а головне – через затвердження такого підходу на рівні Ради Європи, ми можемо стверджувати про непомітне захоплення концепцією соціального захисту всього західного політико-пенологічного поля.

Тому зазначена проблема аж ніяк не може вважатися «невеликою». Електронний моніторинг, територіальні обмеження, обмеження в певних правах, статус небезпечного (впертого, звичного, кар'єрного) злочинця, реєстри небезпечних злочинців, хімічна кастрація, максимальні строки ув'язнення, заборона контактів з потенційними жертвами, заборона умовно-дострокового звільнення, обов'язок регулярно проходити тестування на детекторі брехні – що це для цілей сучасного соціального контролю? Як подібні заходи можуть розцінюватися з позицій класичного підходу, що ґрунтується на концепції свободи волі, раціональному виборі, пошуку балансу між тяжкістю злочину та суворістю покарання? Яке місце мають посісти подібні заходи у класичних системах з традиційними покараннями?

Аналізувати всі ці приклади у категоріях покарання буде необґрунтовано. Беручи до уваги їх природу та функціональну спрямованість, їх доцільно віднести до категорії заходів безпеки.

Як на перший погляд, говорити у ХХІ столітті про друге життя вчення Ч. Ломброзо та інших біологічних позитивістів є спрощенням проблематики. Проте, проаналізувавши наслідки кризи покарання та зміну сутності в'язниці, обумовлені глобалізаційними впливами, можна впевнено сказати: неопозитивістська філософія дедалі більше відображає реальний стан політики соціального контролю сучасних національних держав.

Повертаючись до питання трансформації системи покарань та цілей покарань, необхідно поглянути на цю проблему з іншого боку: перехід від «покарань» до «заходів безпеки» означає перехід від класичного «виконання покарань» до позитивістського «менеджменту в сфері убезпечення суспільства».

Ба більше, доцільно говорити про більшу складну та комплексну паноптичну трансформацію – про перехід від класичного «виконання покарань» до «менеджменту в сфері соціального контролю».

Саме ця проблема частково відображена у поглядах П.-А. Альбрехта, де вчений постулює: розширення вимог кримінального права вступає в конфлікт з основним принципом вини. В цілому невдала індивідуалізація кримінальної відповідальності не здатна впоратися зі процесами глобалізації. Як наслідок, класичне кримінальне право не підходить на роль засобу управління [2, с. 77-78].

Відтак П.-А. Альбрехт звертає увагу на проблему «від'єднання індивідуальної відповідальності», що характеризує кримінальне право Європи, та вказує на домінування категорії «ризиків» у сучасних індустріалізованих суспільствах [2, с. 54].

Отже, йдеться про європейське право ризиків на відміну від європейського права свободи.

У свою чергу, ми використовуємо термін «система реагування» на вже вчинені та майбутні злочини через те, що вживання поняття «система покарань» буде звужувати проблематику. Замість «системи покарань» ми пропонуємо «систему покарань, умов, обмежень, обов'язків, зобов'язань та превентивних заходів».

Подальша трансформація політики соціального контролю в XXI столітті пов'язана з наступними моментами:

- 1) переглядом цільового призначення ув'язнення як покарання;
- 2) одночасним намаганням додати до пунітивного соціально-контрольного репертуару як можна більше альтернативних покарань (покарань у громаді);
- 3) зміною характеру альтернативних покарань (покарань у громаді) та різних форм умовно-дострокового звільнення, і, як наслідок,
- 4) зміною цілей кримінального покарання, які впродовж тривалого часу мали статус «традиційних».

Крім того, розкриваючи подану вище тезу, ми повинні надати їй подальшого розвитку в силу того, що кримінальне право ризиків, власне, вже не є кримінальним правом, адже класичного інструментарію не вистачає, щоб виявляти ризики, контролювати ризики, регулювати ризики та карати за надмірне демонстрування ризиків. Так, як зазначив британський соціолог Е. Гідденс, «перед лицем величезної кількості змін і невизначеностей у навколишньому світі ми всі зайняті безперервним процесом менеджменту ризиками. Злочин – це один з найбільш очевидних ризиків, з якими стикаються люди наприкінці ХХ століття. Однак менеджментом ризиків займаються не тільки окремі люди, уряди також тепер мають справу з суспільствами, мабуть, більш небезпечними і більш невизначеними, ніж будь-коли у минулому. Одним з центральних завдань політики [соціального контролю] у сучасних державах є контроль за злочинами та правопорушеннями. Якщо раніше держави намагалися забезпечити своїм громадянам безпеку, то тепер політика все більше націлюється на «менеджменті ризиків» [20, с. 197].

Саме тому «кримінальне право ризиків» широко почало використовувати великий арсенал навіть некримінальних заходів, які подаються як «непунітивні цивільні заходи».

Тут знову можна пригадати безпеку з боку «диких нижчих класів», про яких згадував Секретар юстиції Англії та Уельсу К. Кларк після масових заворушень 2011 року в Англії [326]. У своїй статті для «*The Guardian*» Секретар юстиції наголосив, що «не можна покладатися лише на покарання у протидії загрозам з боку небезпечних девіантів» [324].

Для національних систем кримінальної юстиції «оцінка ризиків» набула якостей абсолюту. Сьогодні перед нею поставлене завдання не скільки і не стільки боротися зі злочинцем, скільки виявляти «звичних злочинців» або тих, хто «демонструє ризики». Прикладом цього є масове запровадження законів, спрямованих на закріплення зазначених вище понять та інсталяція відповідних соціально-контрольних механізмів (наприклад, згадані вище «закони Меган» або

«закони Джесіки») [143, с. 352-361; 171, с. 132-138]. Ба більше, особи, які належать до «групи ризику», не перестають бути такими навіть після того, як система державних органів їх «проковтнула» та «перетравила»: навіть після звільнення девіанти опиняються під «парасолькою» ще більшого соціального контролю.

Теоретично соціальна реабілітація спрямована на те, щоб зробити з людини вільного раціонального індивіда, який має освіту, професію та трудові навички, тобто, щоб людина була максимально незалежною від зовнішнього впливу, раціонально обираючи власну лінію поведінки завдяки власним ресурсам, сформованим у неї завдяки діяльності спеціальних інституцій та професіоналів, які працюють у них.

Проте, як запитував Е. Фромм (і це було вже у XX столітті), який тип людей потрібен сучасному суспільству? [106, с. 139].

Відповідаючи на це запитання з урахуванням реалій суспільства Постмодерну та проблематики нашого дослідження, можна наголосити, що сучасному начебто «вільному» суспільству насправді потрібні напіввільні люди зі стандартизованими смаками та поглядами, яким зручно відмовитися від свободи на користь споживацької «безпеки», які, як наслідок, не становлять загрози елітам та транснаціональним акторам, що стоять за елітами. Якщо говорити просто, то це – приклад колективу ув'язнених сучасної «виправної» в'язниці. Тому в контексті питання про пенальний ландшафт глобалізованого суспільства та пенітенціарну політику сучасних країн можна поставити питання: чи дійсно нашому суспільству потрібні саме виправні в'язниці (без лапок), які б були спроможні випускали до суспільства людей, здатних мислити самостійно, критично та автономно?

У світовій практиці для порівняльного аналізу стану справ у національних пенітенціарних системах зазвичай використовується такий показник як кількість ув'язнених на 100 тис. населення (*incarceration rate*). До цього показника належать як особи, взяті під варту, так і засуджені до позбавлення (обмеження) волі. За основу нашого аналізу в цій площині ми, у першу чергу,

традиційно беремо інформацію, яка міститься у британських періодичних виданнях *Home Office* та *International Centre for Prison Studies – World Prison Population Lists (WPPL)*, а також статистичні матеріали Ради Європи.

Розглядаючи питання в'язничної статистики, необхідно окреслити одну проблему. Світова в'язнична популяція, незважаючи на активну пропаганду, рекомендації міжнародних організацій та навіть безперервне *рекламування* альтернативних покарань, постійно збільшується:

- 1998 рік – 8 млн.;
- 1999 рік – 8,6 млн.;
- 2000 рік – 8,664 млн.;
- 2001 рік – 8,75 млн.;
- 2003 рік – 9 млн.;
- 2006 рік – 9,25 млн.;
- 2008 рік – 9,8 млн.;
- 2011 рік – 10,75 млн. (включаючи майже 650 тис. осіб, які утримуються в

КНР в так званих «*detention centres*»);

- 2015 рік – від 10,35 до 11 млн. (дані щодо Еритреї, Сомалі та Північної Кореї є недоступними, а дані для КНР та Гвінея-Бісау є неповними) [443];

- 2019 рік – від 10,74 до понад 11 млн. (дані щодо Еритреї, Сомалі та Північної Кореї є недоступними, а дані для КНР та Гвінея-Бісау є неповними) [445].

Показник *incarceration rate* за період 2015 – 2018 років зріс на 1 одиницю: з 144 до 145, з приводу чого необхідно наголосити, що таке зростання мало місце на фоні, здавалося б, загального визнання переваг альтернативних покарань перед ув'язненням.

Отже, можна зробити висновок, що наявність широкого спектра альтернативних покарань (покарань у громаді) та відповідного інституційного забезпечення автоматично не гарантує зменшення в'язничного населення.

Е. Фромм наголошував, що капіталізм передбачає наявність політично та юридично вільних людей [106, с. 116]. Враховуючи, що капіталізм XIX – XX

ст. ст. поступився своїй новій формі, трансформованій під тиском глобалізаційних процесів, виникає закономірне питання щодо концентрації ілюзії в свободі людей суспільства XXI століття. Адже в сучасному паноптичному суспільстві, пронизаному відеокамерами спостереження та іншими електронними пристроями, насиченому електронними базами даних, навіть політична свобода дедалі більше стає ілюзією. Водночас юридична свобода «бродяг», беручи до уваги, наприклад, зростаючу кількість в'язничного населення, клієнтів пробації та пароля, що є вигідним для глобальних акторів, також стає небажаною для «туристів», а тому і проблематичною для багатьох представників групи «бродяг» (можна ще раз згадати угорський закон проти жебраків). Тому в'язниця як політичний інститут перетворюється лише на придаток до системи соціального контролю сучасного паноптичного суспільства.

Свобода індивіда, який «функціонує» сьогодні, є ілюзорною в принципі. Він вважає себе вільним лише тому, що, начебто, немає зовнішньої сили, яка б примушувала його вчиняти ті або інші дії [106, с. 120]. Проте невидимі закони ринку діють за його спиною, і ці закони усвідомлюються меншою мірою або не усвідомлюються взагалі. Тому, якщо «вільна» людина XX ст. була такою лише умовно, то що можна говорити про начебто «вільну» людину XXI ст.?

Національні пенітенціарні системи вже перестали ховатися за «гуманізмом» та почали відкрито спрямовувати свої ресурси на позбавлення величезної кількості локалізованих «бродяг» їхньої навіть юридичної свободи. Відображенням цього є думка Р. Парка, що бродяги «знайшли свободу, але втратили напрямок» [74, с. 55-59].

Щодо реабілітаційної парадигми як цінності сучасного паноптичного суспільства, необхідно поставити просте питання: навіщо взагалі реабілітувати девіантів? Відповідь у контексті тематики цього дослідження буде приблизно такою: щоб вони мали свободу. Проте для сучасного паноптичного суспільства ідея свободи є крамольною. Тому, на нашу думку, і відпадає гостра потреба у зайвих дискусіях щодо майбутнього реабілітації як мети покарання [182, с. 145-]

155].

2.3. Динаміка показників впровадження пенітенціарної політики в сучасних державах.

Норвезький вчений Н. Крісті зауважує на трансформації інституту законності, який традиційно розглядається як основа соціального контролю в демократичних країнах. Він наголошує, що всередині інституту законності сталася тиха революція, яка зумовила зростання індустрії боротьби зі злочинністю. Завдяки цим змінам склалася ситуація, від якої слід очікувати значного зростання кількості ув'язнених [50].

Саме тому дослідження політики соціального контролю у XXI столітті обумовлює звернення до статистичних даних для емпіричної перевірки гіпотез, які було сформульовано нами у попередніх підрозділах нашого дослідження.

Основоположною для цілей нашого дослідження є теза про подальшу інкарцерацію суспільства на глобальному рівні та невдачу класичних цілей кримінального покарання, які вважаються традиційними у рамках формального підходу.

Зазначене вище проявляється у подальшому зростанні кількості ув'язнених у світі, незважаючи на зовнішню критику зручного ув'язнення як форми соціального контролю. Будучи заснованою на поглядах М. Фуко та С. Коена, наша теза пов'язана з подальшою легітимізацією невдачі в'язниці у пенітенціарній політиці сучасних держав і перетворенням служб пробації, пароллю та інших не-інституційних додатків на філіали в'язниці. Крім того, до уваги повинні братися кількості та якісні статистичні показники перебування осіб під наглядом служб пробації або аналогічних структур.

Для аналізу пенітенціарної політики сучасних держав, перш за все, використовується такий показник, як кількість ув'язнених на 100 тис. населення (*incarceration rate*), до якого входять як особи, яким було обрано запобіжний захід у вигляді взяття під варту, так і засуджені до позбавлення

волі.

Порівняльний аналіз з цього питання подано нижче.

П'ятий World Prison Population List (1999 – 2003)

Відповідно до *п'ятого WPPL* (1999 – 2003), *incarceration rate* у країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 59.

Аналогічний показник для країн Центральної Азії становив 390 (не враховуючи пострадянські країни).

У Центральній та Східній Європі *incarceration rate* становив 200, а у Південній Європі – 76,5.

В Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) *incarceration rate* становив 111,5.

Країни Західної та Центральної Африки мали показник 48, у той час коли країни Південної Африки демонстрували показник *incarceration rate* на рівні 327.

Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 126, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 297.

У 2002 – 2003 роках до списку країн-лідерів за кількістю ув'язнених на 100 тис. населення входили: США (701), Росія (606), Білорусь (554), Казахстан (552), Американські Віргінські острови (552), Туркменістан (489), Беліз (459), Бермуди (447), Суринам (437), Україна (415) [447].

Шостий World Prison Population List (2002 – 2005)

Відповідно до *шостого WPPL* (2002 – 2005), *incarceration rate* у країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 55.

Аналогічний показник для країн Східної Азії становив 386.

У Центральній та Східній Європі *incarceration rate* становив 184, а в Південній Європі – 80.

Incarceration rate країн Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) становив 111. Країни Західної та Центральної Африки мали показник 52, у той

час коли країни Південної Африки – показник на рівні 324.

Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 152, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 324.

Відповідно до *шостого WPPL*, картина значною мірою не змінилася: США (714), Росія (532), Білорусь (532), Бермуди (532), Палау (523), Американські Віргінські острови (490), Туркменістан (489), Куба (487), Суринам (437), Кайманові острови (429), Беліз (420), Україна (417), Мальдівські острови (416), Сент-Кітс і Невіс (415), Південна Африка (413), Багами (410) [441].

Сьомий World Prison Population List (2004 – 2006)

Відповідно до *сьомого WPPL* (2004 – 2006), *incarceration rate* у країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 57. Аналогічний показник для країн Східної Азії становив 392.

У Центральній та Східній Європі *incarceration rate* становив 185, а у Південній Європі – 90.

В Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) *incarceration rate* становив 124.

Країни Західної та Центральної Африки мали показник 37, у той час коли країни Південної Африки мали показник 267.

Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 165, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 324.

Відповідно до *сьомого WPPL*, ситуація була наступною: США (738), Росія (611), Сент-Кітс і Невіс (547), Американські Віргінські острови (521), Туркменістан (489), Беліз (487), Куба (487), Палау (478), Британські Віргінські острови (464), Бермуди (463), Багами (462), Кайманові острови (453), Американські острови Самоа (446), Білорусь (426), Домініка (419).

Восьмий World Prison Population List (2006 – 2008)

Відповідно до *восьмого WPPL* (2006 – 2008), *incarceration rate* у країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 53.

Аналогічний показник для країн Східної Азії становив 184.

У Центральній Європі *incarceration rate* становив 95, у той час коли аналогічний показник для країн, що межують з Азією (включаючи Росію та Туреччину) становив 229.

В Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) *incarceration rate* становив 102.

Країни Західної та Центральної Африки мали показник 35, у той час коли країни Південної Африки мали показник 231. Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 154, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 324.

Відповідно до *восьмого WPPL*, найвищі показники в'язничного населення мали наступні країни: США (756), Росія (629), Руанда (604), Сент-Кітс і Невіс (588), Куба (531), Американські Віргінські острови (512), Британські Віргінські острови (488), Палау (478), Білорусь (468), Беліз (455), Багами (422), Грузія (415), Американські острови Самоа (410), Гренада (408), Ангілья (401).

Дев'ятий World Prison Population List (2008 – 2011)

Відповідно до *дев'ятого WPPL* (2008 – 2011), *incarceration rate* у країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 42.

Аналогічний показник для країн Східної Азії становив 155.

У Центральній Європі *incarceration rate* становив 96, у той час коли аналогічний показник для країн, що межують з Азією (включаючи Росію та Туреччину) становив 228.

В Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) *incarceration rate* становив 135.

Країни Західної та Центральної Африки мали показник 47, у той час коли країни Південної Африки мали показник 219.

Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 175, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 357.

Відповідно до *дев'ятого WPPL*, найвищі показники в'язничного

населення мали наступні країни: США (743), Руанда (595), Росія (568), Грузія (547), Американські Віргінські острови (539), Сейшельські острови (507), Сент-Кітс та Невіс (495), Британські Віргінські острови (468), Беліз (439), Домініка (431), Бермуди (428), Гренада (423), Курасао (422).

Десятий World Prison Population List (2011-2013)

Відповідно до *десятого World WPPL (2011 – 2013)*, *incarceration rate* в країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 62.

Аналогічний показник для країн Східної Азії становив 160.

У Центральній Європі *incarceration rate* становив 98, у той час коли аналогічний показник для країн, що межують з Азією (включаючи Росію та Туреччину) становив 225.

В Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) *incarceration rate* становив 151.

Країни Західної та Центральної Африки мали показник 46, у той час коли країни Південної Африки мали показник на рівні 205.

Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 202, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 376.

Відповідно до *десятого WPPL*, найвищі показники в'язничного населення мали наступні країни:

США (716), Сент-Кітс та Невіс (714), Сейшельські острови (709), Американські Віргінські острови (539), Барбадос (521), Куба (510), Руанда (492), Ангілья (487), Беліз (476), Росія (475), Британські Віргінські острови (460), Сен-Мартен (458).

Одинадцятий World Prison Population List (2015)

У 2015 році країнами з найвищими показниками *incarceration rate* були Сейшельські острови (799), США (698), Сент-Кітс і Невіс (607), Туркменістан (583), Американські Віргінські острови (542), Куба (510), Сальвадор (492), Гуам (469), Тайланд (461), Беліз (449), Росія (445), Руанда (434), Британські Віргінські острови (425).

Середній показник *incarceration rate* у країнах Західної Африки станом на 2015 рік складав 52, у країнах Південної Африки – 188.

Обидві Америки мали середній показник 242, у той час коли країни Карибського району мали 347.

Країни Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індії) мали показник 74.

У той же час країни Центральної Азії мали аналогічний показник на рівні 166.

Західна Європа в цілому характеризувалися показником у 84.

У той час європейські країни, що межують з Азією (включаючи Росію та Туреччину), мали середній показник на рівні 236. Країни Океанії мали середній показник на рівні 155.

У цілому показники в'язничного населення станом на 2015 рік мали наступні характеристики (табл. 2.1.) [442]:

Таблиця 2.1.

Показники в'язничного населення станом на 2015 р.

<i>2015 рік</i>	Населення (млн.)	В'язничне населення (млн.)	Incarceration rate
Африка	1102	1,038	94
Америка	977	3,78	387
Азія	4227	3,897	92
Європа	827	1,585	192
Океанія	39	0,055	140
ВСЬОГО	7172	10,357	144,4

Говорячи про динаміку в'язничного населення за період 2000 – 2015 років, можна продемонструвати наступні тенденції (табл. 2.2) [443]:

Таблиця 2.2.

Показники в'язничного населення за період 2000 – 2015 рр.

2015	В'язничне населення (млн., 2000)	В'язничне населення (млн., 2015)	Зміна в'язничного населення	Зміна населення регіону
Африка	0,902	1,038	+ 15,1 %	+ 43,8 %
Амери́ки	2,690	3,78	+ 40 %	+ 17,3 %
Азія	3,023	3,897	+ 28,9 %	+ 17,5 %
Європа	2,013	1,585	- 21,3 %	+ 3,3 %
Океанія	0,034	0,055	+ 59,1 %	+ 25, 2 %
ВСЬОГО	8,664	10,357	+ 19,5 %	+ 18,2 %

Дванадцятий World Prison Population List (2018)

Станом на 2018 рік із загальної кількості ув'язнених понад 2,1 млн. осіб утримувалися в пенітенціарних установах різних типів у США та понад 1,65 млн. – у Китаї (не враховуючи невідому кількість у місцях попереднього ув'язнення) [446].

Іншими світовими лідерами щодо кількості ув'язнених (кількісні показники) були наступні країни: Бразилія – 690 тис.; Росія – 583 тис.; Індія – 420 тис.; Тайланд – 364 тис осіб; Індонезія – 249 тис; Туреччина – 233 тис.; Іран – 230 тис.; Мексика – 204 тис.; Філіппіни – 188 тис.

У 2018 році країнами з найвищими показниками *incarceration rate* були США (655), Сальвадор (604), Туркменістан (552), Американські Віргінські острови (США) (542), Тайланд (526), Куба (510), Мальдівські острови (499), Північні Маріанські острови (482), Британські Віргінські острови (470), Руанда (464), Багамські острови (438), Сейшельські острови (437), Гренада (435), Сент-Кітс і Невіс (426), Сен-Вінсент і Гренадіни (426), Гуам (404), Росія (402).

Середній показник *incarceration rate* у країнах Західної Африки станом на 2015 рік складав 53, у той час коли аналогічний показник у країнах

Південної Африки складав 244. Обидві Америки мали середній показник 233, а країни Карибського району – 316.

Країни Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індії) мали показник 88, а країни Центральної Азії мали аналогічний показник на рівні 161.

Західна Європа в цілому характеризувалися показником у 81, у той час коли європейські країни, що межують з Азією (включаючи Росію та Туреччину), мали середній показник на рівні 268. Країни Океанії мали середній показник на рівні 183.

За період з 2000 року світове в'язничне населення зросло на 24 %.

Так, в'язничне населення країн Океанії зросло на 86%, країн обох Америк – на 41%, країн Азії – на 38%, країн Африки – на 29%.

Водночас в'язничне населення країн Європи впало на 22%.

У цілому показники в'язничного населення станом на 2018 рік мали наступні характеристики (табл. 2.3):

Таблиця 2.3.

Показники в'язничного населення станом на 2018 р.

2018 рік	Населення (млн.)	В'язничне населення (млн.)	Incarceration rate
Африка	1201	1,162	97
Америци	1000	3,787	376
Азія	4302	4,164	97
Європа	835	1,566	187
Океанія	40,95	0,064	157
ВСЬОГО	7386	10,744	145,5

Говорячи про динаміку в'язничного населення за період з 2000 року, можна продемонструвати наступні тенденції (табл. 2.4):

Таблиця 2.4.

Показники в'язничного населення за період 2000 – 2018 рр.

2018	В'язничне населення (млн., 2000)	В'язничне населення (млн., 2018)	Зміна в'язничного населення	Зміна населення регіону
Африка	0,902	1,162	+ 28,8 %	+ 57,5 %
Америки	2,690	3,787	+ 40,8 %	+ 21,1 %
Азія	3,023	4,164	+ 37,7 %	+ 21,8 %
Європа	2,013	1,566	- 22 %	+ 4,4 %
Океанія	0,034	0,064	+ 86,5 %	+ 32,1 %
ВСЬОГО	8,5664	10,744	+ 24 %	+ 24,2 %

Говорячи про динаміку в'язничного населення за період 2015 – 2018 років, можна продемонструвати наступні тенденції зміни абсолютних показників (табл. 2.5):

Таблиця 2.5.

Показники в'язничного населення за період 2015 – 2018 рр.

Динаміка в'язничного населення (2015 – 2018)	В'язничне населення (млн., 2015)	В'язничне населення (млн., 2018)	Зміна в'язничного населення в цілому (2015 – 2018)
Африка	1,038	1,162	+ 12 %
Америки	3,78	3,787	+ 0,02 %
Азія	3,897	4,164	+ 7 %
Європа	1,585	1,566	- 1%
Океанія	0,055	0,064	+ 17 %
ВСЬОГО	10,357	10,744	+ 3,7 %

Говорячи про динаміку в'язничного населення за період 2015 – 2018 років за відносними показниками, можна продемонструвати наступні тенденції (таблиця 2.6):

Таблиця 2.6.

Показники в'язничного населення за період 2015 – 2018 рр.

	INCARCERATION RATE (2015)	INCARCERATION RATE (2018)	ЗМІНА (2015 – 2018)
Африка	94	97	+ 3 %
Америки	387	376	- 3 %
Азія	92	97	+ 5 %
Європа	192	187	- 2 %
Океанія	140	157	+ 12 %
ВСЬОГО	144,4	145,5	+ 0,7 %

Досвід Англії та Уельсу

В Англії та Уельсі – однієї з батьківщин пробації – за період 1950 – 2020 років кількість ув'язнених зросла більш ніж вдвічі, що викликало серйозне занепокоєння політиків та адміністраторів пенітенціарної системи (табл. 2.7) [340, с. 1205].

За період 1995 – 2009 років кількість ув'язнених в Англії та Уельсі зросла майже на 35 тис. осіб.

Англійськими вченими вказується, що причинами цього зростання були більш сувора суддівська практика та велика частка тяжких злочинів у загальній структурі злочинності [409].

Таблиця 2.7.

Показники в'язничного населення Англії та Уельсу

АНГЛІЯ ТА УЕЛЬС	ЗАГАЛЬНА КІЛЬКІСТЬ (тис.)	INCARCERATION RATE
1950	20	47
1955	21	47
1960	27	59
1965	30	64
1970	39	80
1975	40	81
1980	43	87
1985	46	93
1990	45	90
1992	45	88
1995	51	99
1998	65	126
2000	65	124
2001	66	127
2002	71	135
2004	75	141
2007	80	148
2008	83	153
2012	87	153
2014	85	149
2016	85	146
2018	83	140
2020	83	140

Досвід США

Про іншу батьківщину концепції пробації – Сполучені Штати Америки – взагалі говорити важко через те, що США традиційно посідають перше місце у світі за кількістю ув'язнених як в абсолютних, так і у відносних показниках.

У поданій нижче таблиці відображено динаміку стрімкого зростання в'язничного населення Сполучених Штатів Америки, починаючи з 1980-х років (табл. 2.8):

Таблиця 2.8.

Показники в'язничного населення у США

США	КІЛЬКІСТЬ УВ'ЯЗНЕНИХ	INCARCERATION RATE
1980	503568	220
1985	744208	311
1990	1148702	457
1995	1585586	683
2000	1937482	683
2002	2033022	703
2004	2135335	725
2006	2258792	752
2008	2307504	755
2010	2270142	731
2012	2228424	707
2014	2217947	693
2020	2121600	655

У Сполучених Штатах Америки чисельність повнолітніх клієнтів пробації скоротилася з 3,6 млн. осіб у 2017 році до 3,5 млн. осіб у 2018 році.

Незважаючи на таке скорочення, все одно потрібно брати до уваги, що на кінець 2018 року кожна 58-а повнолітня особа у Сполучених Штатах Америки

перебувала під пробаційним наглядом (у 2008 році кожна 45-й повнолітня особа) [322].

Сполучені Штати Америки можуть служити прикладом того, наскільки альтернативні санкції здатні (або не здатні) впливати на в'язничне населення [243].

З огляду на американську статистику підтверджується висновок щодо більшої інкарцерації американського суспільства за останні півстоліття (табл. 2.9):

Таблиця 2.9.

Показники в'язничного населення, пробації та пароля у США

USA	Probation	Pre-sentence imprisonment	Imprisonment (as punishment)	Parole	TOTAL
1980	1118	183	319	220	1842
1985	1968	256	487	300	3013
1990	2670	405	743	531	4350
1997	3296	567	1176	694	5734
2000	3826	621	1316	723	6445
2001	3931	631	1330	732	6581
2003	4120	691	1390	769	6924
2005	4162	747	1446	784	7056

Аналіз статистичних даних щодо кількості в'язничного населення у деяких країнах Європи та світу дає можливість сформулювати деякі висновки

щодо поширення альтернативних покарань на національному та глобальному рівнях та, що є більш важливим, їх ефективності стосовно зниження в'язничного населення (табл. 2.10):

Таблиця 2.10.

Показники в'язничного населення у країнах Європи

ЄВРОПА	Загальна кількість ув'язнених (тис.)		
	1992	2004	2008
Англія та Уельс	45	75	83
Франція	48	55	60
Німеччина	57	81	73
Бельгія	7	9	10
Нідерланди	7	20	16
Італія	46	56	55
Іспанія	35	59	74
Швеція	5	7	7
Фінляндія	3	3	3
Норвегія	2	3	3
Австрія	7	9	8
Польща	57	80	84
Росія	723	847	892
Білорусь	34	43	45
Україна	129	193	150

У поданій нижче таблиці наведено дані щодо окремих європейських країн у відносних показниках (*incarceration rate*) (табл. 2.11):

Таблиця 2.11.

Показники в'язничного населення у країнах Європи

ЄВРОПА	<i>Incarceration rate</i>		
	1992	2004	2008
Англія та Уельс	88	141	153
Франція	84	91	96
Німеччина	71	98	89
Бельгія	71	88	93
Нідерланди	49	123	100
Італія	81	96	92
Іспанія	90	138	160
Швеція	63	81	74
Фінляндія	65	66	64
Норвегія	58	65	69
Австрія	87	106	95
Польща	153	210	221
Росія	487	587	629
Білорусь	327	427	468
Україна	248	410	323

Приклади європейських країн свідчать про те, що за останні роки кількість ув'язнених в абсолютних та відносних показниках суттєво знизилася (за винятком окремих країн).

Проте, беручи до уваги статистичні показники, говорити про триумф альтернативних покарань на європейському континенті вочевидь не доводиться.

Відповідну тенденцію можна також прослідкувати на прикладі країн Америки та Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Усі зазначені вище тенденції існують на фоні, здавалося б, загального визнання переваг широкого спектру альтернативних покарань перед ув'язненням. Можна зробити висновок, що наявність широкого спектра альтернативних покарань та відповідного

інституційного забезпечення автоматично не гарантує зменшення в'язничного населення (табл. 2.12).

Таблиця 2.12.

Показники в'язничного населення у країнах Америки та Азіатсько-Тихоокеанського регіону

Країни Америки та Азіатсько-Тихоокеанського регіону	Загальна кількість ув'язнених (тис.)		
	1992	2004	2008
США	1295	2129	2293
Канада	35	35	38
Мексика	86	194	223
Бразилія	114	331	440
Аргентина	21	56	61
Австралія	15	24	28
Нова Зеландія	4	7	8
Китай	1236	1548	1566
Японія	46	74	81
Південна Корея	57	58	47
Індонезія	21	84	136

У поданій нижче таблиці наведено дані щодо країн Америки та Азіатсько-Тихоокеанського регіону у відносних показниках (*incarceration rate*) (табл. 2.13).

Таблиця 2.13.

Показники в'язничного населення у країнах Америки та Азіатсько-Тихоокеанського регіону

Країни Америки та Азіатсько-Тихоокеанського регіону	<i>Incarceration rate</i>		
	1992	2004	2008
США	505	725	756
Канада	123	116	116
Мексика	98	183	207
Бразилія	74	183	227
Аргентина	63	148	154
Австралія	89	120	129
Нова Зеландія	129	168	185
Китай	101	118	119
Японія	37	58	63
Південна Корея	130	121	97
Індонезія	21	38	58

Повертаючись до загальносвітових показників *incarceration rate*, необхідно ще раз наголосити, що період останніх 20 років продемонстрував явне зростання загальної кількості ув'язнених на фоні – зробимо особливий акцент – хвилі рекламування альтернативних запобіжних заходів та покарань, пробації, медіації та відновного правосуддя.

За період з 1998 – 2018 років кількість ув'язнених у світі зростає з 8 млн. осіб до понад 11 млн. осіб. Причому до показників 2018 року на входить значна кількість ув'язнених з Еритреї, Сомалі, Північної Кореї, КНР та Гвінея-Бісау. Враховуючи китайський «внесок» до загальної кількості ув'язнених у світі та численні латентні форми ув'язнення у світі, можна впевнено резюмувати, що кількість ув'язнених наразі становить майже 12 млн. осіб.

Загальносвітовий *incarceration rate* у 2015 р. становив 144 ув'язнених на 100 тис. населення, а у 2018 році – 145 ув'язнених на 100 тис. населення (табл. 2.14).

Таблиця 2.14.

Глобальні показники в'язничного населення

Рік	Світове населення	Кількість ув'язнених	Incarceration rate
1998	5,9 млрд.	8 млн.	135,5
1999	6 млрд.	8,6 млн.	143,3
2000	6,143 млрд.	8,64 млн.	140,6
2001	6,222 млрд.	8,75 млн.	140,6
2003	6,381 млрд.	9 млн.	140,6
2006	6,623 млрд.	9,25 млн.	141
2008	6,89 млрд.	9,8 млн.	142,2
2011	7,041 млрд.	10,75 млн.	152,6
2015	7,379 млрд.	до 11 млн.	144
2018	7,631 млрд.	понад 11 млн.	145
2020	7,795 млрд.	понад 11 млн.	147

Окремо доцільно висвітлити тенденції пенітенціарної політики мусульманських країн.

Актуальність проведення саме такого дослідження пов'язана, перш за все, з тим, що сьогодні бракує наукових досліджень із зазначеного вище питання в

обсязі, який надав би цілісну картину щодо сутності пенітенціарної політики мусульманських країн.

Вчені, які вивчають кримінальне право мусульманських країн, здебільшого фокусують увагу на визначенні поняття «злочин» та особливостях відповідальності за певні види злочинів, у той час коли обґрунтування пенітенціарної політики мусульманських країн залишаються поза увагою.

Питання мусульманської пенальності залишаються майже недослідженими. Тим часом мусульманська пенальність, характеризуючись крайнім консерватизмом щодо поглядів на сутність покарання, його цілі та спрямованість політики соціального контролю, зазнає впливів глобалізації. Беручи до уваги «кризу покарання», яка характеризує пенальність сучасних європейських країн, та суттєве зростання кількості ув'язнених в світі, виникає закономірне питання щодо показників в'язничного населення мусульманських країн, які служать індикатором трансформації мусульманської пенальності в умовах глобалізації.

Для політичної науки «арабська весна» поставила багато питань щодо майбутнього нових політичних режимів у мусульманських країнах. Як зазначає А. Ждамарова, «арабська весна» продемонструвала складність передбачення та наголосила на хаотичності розвитку світових міжнародних процесів. Хвилею революції було охоплено величезні маси людей, що змінило усталеність та консерватизм східного життя. Кожний протест явив собою потужний прояв соціальної енергії, що мав за мету подолання загального занепаду арабських країн [33, с. 63-70].

Так само «арабська весна» надала підстави говорити про ще більшу актуальність питань, які розглядаються саме у цьому підрозділі нашого дослідження, через трансформацію невизначеності мусульманської пенальності в епоху глобалізації (особливо в умовах відповідних збройних конфліктів, масових заворушень та повстань).

Дослідження в'язничної статистики, показників в'язничного населення та відповідних публічних структур є лише першим кроком на шляху дослідження пенальності цих країн. Проте, з іншого боку, не можна применшувати цінність

статистичних показників та публічних структур, оскільки саме така інформація надає підстави для подальшого аналізу політичних засад мусульманської пенальності як узагальненого поняття та пенальності окремих мусульманських країн.

Вивчення пенальності країни або групи країн, які належать до певної моделі, є складним завданням. Пенальність як комплексне політичне та соціально-економічне поняття вимагає глибокого аналізу й чіткого розуміння сутності національних пенітенціарних систем у поєднанні з узагальненням показників злочинності та задекларованих цілей покарання, судової практики, формальних показників та неформальних проявів функціонування пенітенціарної організації, а головне – з дослідженням соціально-економічних та культурно-релігійних чинників.

На останньому фокусується особлива увага, оскільки традиційний підхід, що застосовується для аналізу європейської пенальності, до мусульманських країн застосовуватися не може. Виділення для окремого аналізу саме мусульманських країн, розташованих у Західній та Північній Африці, на Близькому Сході та в Азії, обумовлено пошуком відповіді на питання: наскільки культурно-релігійний фактор впливає на політику соціального контролю країн, які належать до однієї групи за зазначеною вище ознакою.

Пенальність європейських країн базується на категоріях «права людини» та «реабілітація злочинців». Причому *incarceration rate* використовується як свого роду показник нормальності пенальної системи сучасної національної європейської держави. Проте застосування такої підходу до мусульманських країн ставить дослідника у незручне становище: «права людини» не «працюють» (як це має місце в Європі), «реабілітація злочинців» в європейському розумінні також не «спрацьовує», а здебільшого низькі мусульманські показники *incarceration rate*, до яких так прагнуть країни Європи, можуть бути лише мрією для багатьох європейських країн.

Перший висновок, який можна зробити після аналізу статистичних показників пенальних систем мусульманських держав, пов'язаний з тенденцією, яка не може не привертати увагу вчених.

Так, загальна кількість мусульман за різними підрахунками складає понад 1,85 млрд. осіб (станом на 2011 рік кількість становила від 1,2 млрд. до 1,6 млрд. людей). У першій десятці країн за кількістю населення відповідно 5-е та 7-е місце посідають такі мусульманські країни як Пакистан (96% мусульман) та Нігерія (52% мусульман).

У 35 країнах світу мусульмани становлять більшу частину населення.

У 29 країнах мусульманське населення є впливовою соціальною групою.

У 28 країнах іслам визнано державною або офіційною релігією.

З 1950 по 2000 рік доля мусульман у населенні Західної Європи потроїлася, а США – виросла у 14 разів.

Зазначена вище статистика набуває ще більшої значущості крізь призму пенітенціарної політики та пенальних практик.

На сучасному етапі понад 11 млн. осіб утримується у в'язницях всього світу. У США нараховується 2,121 млн. в'язнів, у Росії – 0,523 млн., у Китаї – 1,7 млн. І якщо поглянути на перелік держав, які займають перші 10 місць за показником *incarceration rate*, то можна констатувати, що до нього не входить жодної мусульманської країни.

Так, станом на 2011 рік до цього переліку входили США (743), Руанда (595), Росія (568), Грузія (547), Американські Віргінські острови (539), Сейшельські острови (507), Сент-Кітс і Невіс (495), Британські Віргінські острови (468), Беліз (439), Домініка (431), Гренада (423) та Кюрасао (422).

Станом на 2020 рік до перелік лідерів країн за *incarceration rate* входять США (655), Сальвадор (590), Туркменістан (552), Американські Віргінські острови (542), Тайланд (531), Руанда (511), Куба (510), Мальдівські острови (499), Північні Маріанські острови (США) (482), Британські Віргінські острови (470).

Мальдівські острови з кількістю в'язничного населення важко сприймати як належний приклад, а зростання кількості в'язничного населення Туркменістану необхідно пов'язувати з особливостями пострадянського політичного режиму. Проте «традиційні» мусульманські країни у першій десятці відсутні, так само, як і в другій.

Станом на 2011 рік першою мусульманською державою у цьому переліку був Іран (333), який посідав 29 місце (28 місце посідала Україна).

Подальші місця у цьому переліку займали наступні мусульманські країни (табл. 2.15):

Таблиця 2.15.

Показники в'язничного населення мусульманських країн

29 місце – Іран (333)	179 місце – Афганістан (68)
36 місце – Мальдівські острови (311)	183 місце – Оман (61)
53 місце – ОАЕ (238)	185 місце – Катар (60)
65 місце – Марокко (199)	186 місце – Індонезія (59)
66 місце – Туніс (198)	188 місце – Сирія (58)
87 місце – Саудівська Аравія (160)	189 місце – Сенегал (57)
89 місце – Алжир (156)	190 місце – Судан (56)
107 місце – Кувейт (137)	197 місце – Ємен (48)
108 місце – Бахрейн (136)	198 місце – Мавританія (47)
111 місце – Малайзія (134)	202 місце – Нігер (43)
145 місце – Ірак (101)	206 місце – Пакистан (40)
153 місце – Йорданія (95)	210 місце – Малі (36)
164 місце – Єгипет (80)	215 місце – Нігерія (31)

Станом на 2020 рік мусульманські країни здебільшого не змінили свої позиції, демонструючи низькі показники *incarceration rate*, як порівняти із європейськими країнами та США.

Так, мусульманські країни посідали наступні позиції за показником

incarceration rate (табл. 2.16):

Таблиця 2.16.

Показники в'язничного населення мусульманських країн

8 місце – Мальдівські острови (499)	151 місце – Індонезія (99)
37 місце – Іран (294)	159 місце – Афганістан (87)
52 місце – Марокко (237)	178 місце – Сенегал (68)
55 місце – Бахрейн (234)	192 місце – Сирія (60)
61 місце – Малайзія (230)	196 місце – Мавританія (53)
76 місце – Йорданія (198)	197 місце – Катар (53)
78 місце – Саудівська Аравія (197)	198 місце – Ємен (53)
81 місце – Туніс (195)	201 місце – Судан (52)
103 місце – Алжир (151)	205 місце – Нігер (44)
122 місце – Ірак (126)	208 місце – Пакистан (38)
133 місце – Кувейт (117)	210 місце – Нігерія (36)
134 місце – Єгипет (116)	211 місце – Оман (36)
148 місце – ОАЕ (104)	213 місце – Малі (33)

У сучасних умовах переповненість установ є одним з важливих індикаторів державної пенітенціарної політики з огляду на зростання кількості ув'язнених у більшості країн світу та обмежені фінансові ресурси пенітенціарних систем, що знайшло своє відображення у численних міжнародних та регіональних стандартах прав людини (особливо у стандартах Ради Європи, рекомендаціях Європейського комітету з питань запобігання катуванням, практиці Європейського суду з прав людини).

Тому вважаємо за потрібне окремо сказати декілька слів про проблему переповнення пенітенціарних установ та надати порівняльну характеристику ситуації з цього питання в європейських та мусульманських країнах.

Так, станом на 2011 рік рівень наповнення пенітенціарних установ у мусульманських країнах та країнах Європи мав наступні показники (табл. 2.17):

Таблиця 2.17.

**Наповнення в'язниць країн Європи
та мусульманських країн у 2011 р.**

Мусульманські країни	Рівень наповнення в'язниць (%)	Країни Європи	Рівень наповнення в'язниць (%)
Іран	294	Сербія	172
Судан	255	Болгарія	156
Малі	223	Італія	150
Нігер	217	Греція	137
Пакистан	177	Угорщина	137
Індонезія	167	Франція	117
ОАЕ	160	Чехія	115
Марокко	158	Англія та Уельс	113
Мальдиви	147	Португалія	110
Алжир	152	<i>Литва</i>	<i>100</i>
Лівія	141	<i>Фінляндія</i>	<i>99</i>
Кувейт	131	<i>Іспанія</i>	<i>99</i>
Малайзія	110	<i>Польща</i>	<i>99</i>
Нігерія	104	<i>Україна</i>	<i>97</i>
Мавританія	102	<i>Естонія</i>	<i>95</i>
<i>Сенегал</i>	<i>98</i>	<i>Ірландія</i>	<i>95</i>
<i>Бахрейн</i>	<i>91</i>	<i>Швеція</i>	<i>94</i>
<i>Йорданія</i>	<i>70</i>	<i>Німеччина</i>	<i>87</i>
<i>Ірак</i>	<i>60</i>	<i>Нідерланди</i>	<i>85</i>

Станом на 2018 рік рівень наповнення пенітенціарних установ різного типу та функціонального призначення в мусульманських країнах та країнах

Європи дещо змінився та мав наступні показники, де мусульманські країни продемонстрували тенденції до збільшення рівня переповнення установ (табл. 2.18):

Таблиця 2.18.

**Наповнення в'язниць країн Європи
та мусульманських країн у 2018 р.**

Мусульманські країни	Рівень наповнення в'язниць (%)	Країни Європи	Рівень наповнення в'язниць (%)
Ліван	286	Кіпр	141
Судан	255	Бельгія	121
Афганістан	180	Греція	114
ОАЕ	159	Румунія	110
Іран	153	Угорщина	110
Йорданія	150	Словенія	109
Нігерія	147	Франція	107
Малайзія	142	Італія	106
Лівія	142	Англія та Уельс	105
Ірак	140	Сербія	105
Марокко	137	Мальта	103
Пакистан	134	Чехія	101
Кувейт	134	Фінляндія	101
Сенегал	130	<i>Швеція</i>	96
Мальдіви	128	<i>Шотландія</i>	93
Туніс	127	<i>Нідерланди</i>	74
Бахрейн	110	<i>Росія</i>	73
Мавританія	102	<i>Норвегія</i>	88
Нігер	102	<i>Ірландія</i>	87
<i>Алжир</i>	89	<i>Україна</i>	68

Можна переконатися, що переповнення в'язниць – це проблема, яка характерна як для мусульманських країн, так і для країн Європи. Проте країни Європи представлені у більш вигідному світлі. Станом на 2011 рік пенітенціарні установи лише 4-х мусульманських країн були не переповнені

(Сенегал, Бахрейн, Йорданія, Ірак). Проте станом на 2020 рік до таких країн можна віднести лише Алжир. Водночас кількість країн Європи, пенітенціарні установи яких не страждають від переповнення, набагато більша.

Розкриваючи питання низьких показників *incarceration rate* у більшості мусульманських країн, необхідно зазначити, що пояснення цьому феномену необхідно надавати з декількох позицій:

1. Показники злочинності.

Першим фактором, що впливає на аналіз пенальності мусульманських країн, є структура та показники злочинності. Відповідно до даних *Second United Nations Survey of Crime Trends (UN 1992)*, станом на 1980 рік сукупний показник кількості злочинів на 100 тис. населення у західних країнах становив 5968, у той час коли аналогічний показник для окремих мусульманських країн (Бангладеш, Кувейт, Пакистан, ОАЕ) становив всього 694, що не може братися до уваги у процесі порівняльного аналізу національних пенітенціарних систем [397, с. 111-131].

2. Ув'язнення в структурі покарань.

Якщо для Європи головними покараннями була та залишаються позбавлення волі, пробація та монетарні санкції, то для мусульманських країн характерним є інший перелік покарань.

Смертна кара, тілесні покарання, принцип таліону, побиття камінням – ось далеко не повний перелік заходів, які застосовуються в сучасних мусульманських країнах, що пов'язується саме з релігійно-культурними моментами.

Так, більшість дослідників мусульманського права підтримують поділ покарань на такі групи: 1) абсолютно визначені у Корані та Сунні (смертна кара, відсікання частин тіла, тілесні покарання, заслання, виплата викупу, пост, звільнення віруючого раба, годування бідняків); 2) всі інші покарання, точно не встановлені у зазначених першоджерелах, що призначаються на розсуд суду (ув'язнення, громадський осуд, заслання, тілесні покарання у вигляді завдання ударів батоном, смертна кара та ін.) [1, с. 172]. В окремих

наукових працях, присвячених шаріату, про позбавленні волі в структурі покарань взагалі не згадується [43, с. 189-201].

Зазначений пенальний ландшафт має аналізуватися як соціально-політична реальність. Ідея, яка нерідко забувається сьогодні в дискусіях з питань «гуманізації» кримінально-правового впливу, пов'язана з тим, що не гуманність і не філантропізм зумовлюють появу, існування та зникнення тих чи інших кримінально-правових заходів. Наявність або відсутність того чи іншого покарання залежать від соціально-економічної «зручності» такого покарання для того чи іншого суспільства, обрамленого у «каркас» відповідних політичних відносин.

Тому наявність таких покарань у мусульманських країнах доцільно сприймати саме через призму цієї політичної «зручності»: якщо ці покарання існують, то вони корисні та вигідні для політичних еліт для тієї чи іншої країни саме в такому вигляді (особливо, якщо вони зберігаються у каральному репертуарі упродовж багатьох століть у майже незмінному вигляді). У випадку мусульманських країн, ця політична «зручність» підсилюється за допомогою релігійно-культурного моменту.

Щодо позбавлення волі, то цей вид покарання не можна вважати поширеним у мусульманських країнах (принаймні на тривалі строки) [32]. Навіть сьогодні, незважаючи на поширеність ув'язнення у структурі заходів соціального контролю, система таких заходів все одно базується на релігійних та моральних категоріях, що впливають з релігійних текстів, де позбавлення волі посідає маргінальне становище [82]. Автори, які досліджують інститут покарання у мусульманському праві, особливо підкреслюють невелике розповсюдження цього виду покарання [101, с. 76].

Аналізуючи мусульманську пенальність, не можна забувати, що у мусульманських країнах саме традиційна родова система, що має своє коріння у глибині віків, здебільшого обумовлює політичну владу та забезпечує вплив в суспільстві. Саме релігійний контроль регламентує політичне та економічне життя [116, с. 40].

3. «Виправна праця» як елемент пенальності.

У контексті аналізу мусульманської пенальності не можна забувати про концептуально-ідеологічне обґрунтування поширення ув'язнення як соціальної функції з відповідним правовим «оформленням», яке пов'язується із «виправною» в'язничною працею.

Праця ув'язнених була одним з головних чинників, чому «виправне» ув'язнення набуло статусу основоположного покарання в Європі, починаючи з початку XIX століття [164, с. 64]. Проте для більшості мусульманських неіндустріалізованих країн для поширення в'язничної праці не було економічних передумов, наслідком та свідченням чого є низькі показники в'язничного населення. Доцільно навести думку Г. Спенсера, що моральні засади законодавства не мають будь-якої сталості та не надають єдиних відповідей: «Воно каже в Європі одне, а в Азії – інше» [94, с. 32]. Видатний кримінолог Г. Тард у своїй «Порівняльній злочинності» висловився ще гостріше: «В очах арабів трьома головними чеснотами є мужність, гостинність і кровна помста, а не чесність, любов до праці й добродетельність» [95, с. 222]. Традиційні для європейців «засоби виправлення», серед яких чільне місце посідає в'язнична праця, потребують критичного аналізу на прикладі саме мусульманської пенальності.

4. Реабілітаційний ідеал як елемент пенальності.

Європоцентристське політично-концептуальне обґрунтування «реабілітації злочинців» (так, як це мало місце у західних країнах) у мусульманських країнах не було можливим в силу абсурдності такої ідеї для світогляду мусульман, передусім, через різні уявлення щодо сутності понять «свобода» та «каяття».

5. Свобода як елемент пенальності.

Необхідно замислитися над сутністю категорії свободи у світогляді мусульманина та особливостями релігійної культури мусульманських країн, що є окремою підставою для критики універсалізму європейських пенологічних концепцій.

Крім того, говорячи про особливості пенітенціарної політики зарубіжних країн, хотілося б навести приклад країн Центральної Америки, Карибського басейну та Південної Америки, який може служити щонайменше двом цілям.

По-перше, з метою доведення того, що західна модель пенальності, яка претендує на глобальний універсалізм, на прикладі зазначених країн починає «не спрацьовувати» за відсутності економічних передумов, що вкотре підтверджує концепцію Г. Руше, О. Кіркхеймера, М. Фуко, Д. Мелоссі та М. Паваріні.

По-друге, на прикладі зазначених країн можна спростовувати парадигматичність тих цілей кримінального покарання, які в системі координат європейської пенальності подаються як аксіоми.

Йдеться про сучасні в'язничні бунти як невід'ємний елемент пенальності сучасних країн Центральної Америки, Карибського басейну та Південної Америки.

Ми не претендуємо на точність у визначенні цього терміну. Ми тлумачимо його в контексті протистояння між владою та ув'язненими або між різними групами ув'язнених, або ще ширше – у категоріях політичного конфлікту між «туристами» та «бродягами». Головним у контексті нашого аналізу є масштабність й політизованість цього явища та залучення різних акторів до участі в ньому [156].

Загальний огляд в'язничних бунтів та заворушень, а також нападів на в'язниці з боку представників численних кримінальних структур, може викликати принаймні здивування, хоча цю реакцію краще називати в інший спосіб – з огляду на кількість жертв та регулярність бунтів і нападів.

Так, проблемою функціонування пенітенціарної системи Мексики (яку ми для цілей нашого дослідження відносимо до групи країн, що аналізуються) є постійні війни між різними злочинними угрупованнями, які є причиною бунтів, нападів на в'язниці та втеч ув'язнених.

Можна навести численні приклади.

Декілька десятків озброєних осіб у січні 2004 року здійснили напад на в'язницю у місті *Apatzingán* (штат *Michoacán*) та звільнили 25 ув'язнених.

У в'язниці міста *Tijuana* (штат *Baja California*) у вересні 2008 року внаслідок кримінальних війн було вбито 19 ув'язнених.

У в'язниці міста *Reynosa* (штат *Tamaulipas*) у жовтні 2008 року було вбито 21 ув'язненого. З цієї ж в'язниці у вересні 2010 року втекли 85 ув'язнених.

У в'язниці *Cereso* (штат *Chihuahua*) у травні 2009 року мав місце в'язничний бунт, внаслідок якого принаймні 20 осіб було вбито, а 15 отримали поранення. Бунт був наслідком протистояння між двома конкуруючими в'язничними бандами «*Los Mexicles*» та «*Artistas and Asesinos*». Ув'язнені, які брали участь у бунті, користувалися автоматичною зброєю, що була незаконно пронесена до в'язниці. Окремі події цього бунту стали відомими всьому світові завдяки камерам спостереження, встановленим у в'язниці. Камери продемонстрували, як декілька в'язнів розстріляли з автоматичної зброї інших в'язнів безпосередньо у камерах. Як наслідок, питання безпеки та корупції постали у зовсім загостреному виді.

У в'язниці міста *Gómez Palacio* (штат *Durango*) у серпні 2009 року внаслідок кримінальних війн було вбито 19 ув'язнених. У січні 2010 року у цій же в'язниці внаслідок кримінальних війн було вбито ще 23 ув'язнених [156].

40 в'язнів здійснили втечу з в'язниці міста *Matamoros* (штат *Tamaulipas*) у березні 2010 року. У цій же в'язниці 14 ув'язнених у серпні 2010 року були вбиті внаслідок в'язничного бунту. У жовтні 2011 року в цій же в'язниці 20 ув'язнених були вбиті і 12 поранені внаслідок сутичок з іншими в'язнями.

У в'язниці міста *Mazatlán* (штат *Sinaloa*) у червні 2010 року група озброєних людей здійснила напад на в'язницю та розстріляла 29 осіб.

У в'язниці міста *Ciudad Juárez* (штат *Chihuahua*) у липні 2011 року внаслідок війни між різними злочинними організаціями загинуло 17 в'язнів та 4 зазнали поранень. Причому це вбивство, знов-таки, мало місце завдяки використанню вогнепальної зброї, яка була пронесена до в'язниці.

У в'язниці міста *Cadereyta Jiménez* (штат Nuevo León) у жовтні 2011 року 7 в'язнів були вбиті, а 12 отримали поранення.

Понад 400 втеч в'язнів з різних в'язниць мали місце лише в одному штаті Tamaulipas і лише за період з січня 2010 року по березень 2011 року через корупцію серед персоналу пенітенціарних установ.

На початку січня 2012 року у в'язниці міста *Altamira* (штат Tamaulipas) було вбито 31 ув'язненого та поранено 13 ув'язнених завдяки конфлікту між злочинними організаціями «*Gulf Cartel*» та «*Los Zetas*».

У в'язниці *Apodaca* (штат Nuevo Leon) у лютому 2012 року стався черговий в'язничний бунт. За офіційними даними загинули 44 особи, а 12 осіб отримали поранення. За неофіційними даними наслідком подій була загибель понад 70 осіб. В основі бунту була війна між двома злочинними організаціями, які поширюють свою діяльність далеко за межі Мексики – «*Los Zetas*» та «*Gulf Cartel*». Усі вбиті ув'язнені були членами «*Gulf Cartel*» [216]. Крім того, внаслідок бунту 30 ув'язнених втекли.

У в'язниці *Topo Chico* у лютому 2016 року поблизу міста Monterrey (штат Nuevo Leon) внаслідок внутрішніх суперечок у злочинній організації «*Los Zetas*» стався бунт, який призвів до загибелі 49 ув'язнених [458].

Внаслідок в'язничного бунту 01 січня 2020 року у Центральній в'язниці Мехіко стався бунт, внаслідок якого загинуло 16 ув'язнених [229].

Наприкінці 2019 – на початку 2020 року у в'язниці *Cieneguillas* (штат Zacatecas) мали місце два бунти, під час яких 31 грудня було вбито 16 ув'язнених, а 02 січня – ще одного. Бунт та, як наслідок, вбивства, мали місце в результаті традиційних для Мексики війн між злочинними організаціями «*Gulf Cartel*» та «*Los Zetas*», до яких долучилася злочинна організація «*Sinaloa Cartel*» [357].

Пенітенціарні системи Гватемали, Гондурасу, Сальвадору, Венесуели та інших країн надають майже аналогічні приклади.

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що пенальність країн Центральної та Південної Америки характеризуються великою концентрацією

насилюства та значною кількістю бунтів, повстань, заворушень та масових втеч ув'язнених. Причому бунти: а) мали місце у перших декадах нового тисячоліття; б) супроводжувалися великими жертвами з числа ув'язнених та персоналу; в) були тісно пов'язані з корупцією серед в'язничних менеджерів, наглядачів та охоронців [164].

Крім того, пенальність країн Центральної та Південної Америки характеризуються високим рівнем насильства, який пов'язаний з діяльністю конкуруючих в'язничних банд, які розповсюджують свій вплив далеко за межі в'язничних стін. У багатьох країнах феномен бандитизму (в тому числі в'язничного) є значною мірою продуктом імпорту з США, де банди становлять філіали організацій, які функціонують у США [164].

Кількість, поширеність та масовість бунтів, повстань, масових заворушень у в'язницях, різних проявів кримінальних війн між кримінальними кланами обумовлює закономірне питання: як взагалі може так функціонувати пенітенціарна система сучасних демократичних країн? Про практичне досягнення якихось цілей покарання (реабілітації або загальної превенції) взагалі не йдеться.

Пенальність країн Центральної та Південної Америки надає підстави замислитися про таку мету кримінального покарання як загальна превенція, а також про засоби й можливості досягнення цієї мети. Та суміш страху перед покаранням та морального виховання для широкого загалу населення, який вимагається від загальної превенції, видається непотрібною на прикладі країн Центральної та Південної Америки, адже кордон – як фізичний, так і соціальний – між в'язницею та вільним суспільством є максимально розмитим. З цієї ж причини цінність загальнопревентивного впливу кримінального покарання виходить далеко за межі найнижчого рівня його можливостей (навіть декларативних й схоластичних) [164].

Те ж саме можна сказати і про реабілітаційну складову мети покарання.

Приклади Мексики, країн Центральної та Південної Америки доводять, що реабілітація як місія пенітенціарних установ, якщо втечі ув'язнених за

короткі проміжки часу рахуються сотнями, є практично нездійсненою за відсутності відповідних економічних передумов. Реабілітація є нездійсненою, якщо численні групи місцевого населення втягнуто до популяризованого та водночас популярного протистояння наркомафії на боці одного з численних злочинних кланів.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що сучасна центрально- та південноамериканська пенальність, серед всього іншого, надає підстави поставити питання щодо реальних цілей кримінально-правового впливу у XXI столітті та взагалі щодо сутності такої пенальності, оскільки «вимірювати» пенальність зазначених країн за допомогою європейських пенологічних категорій є неможливим.

Йдеться не просто про неможливість та недоцільність використання стандартного переліку цілей класичного покарання. Через розмитість кордонів між в'язницею та суспільством необхідно поставити питання щодо реальних функцій сучасних пенітенціарних систем цих країн.

2.4. Приватні і публічні актори сучасної пенітенціарної політики

У цьому розділі нашого дисертаційного дослідження ми хотіли б висвітлити деякі аспекти сучасної пенітенціарної політики, які майже невідомі в Україні або представлені у значно викривленому вигляді. Йдеться про приватизацію пенітенціарних систем сучасних національних держав.

Висвітлення актуальності думок, викладених у цьому підрозділі, є принципово важливим для розуміння сутності соціального контролю у XXI столітті, адже і сам соціальний контроль, і національні системи кримінальної юстиції характеризуються переходом на індустріальний спосіб мислення, організації та поведінки [50, с. 12]. Тотальний менеджеріалізм знову актуалізує питання отриманням прибутків приватними акторами, яким національні держави делегують все більшу частку своїх повноважень.

Як підкреслює Н. Крісті, «зазвичай ми вважаємо боротьбу зі злочинністю чимось незалежним від грошей і ринку. Суворі суддя в мантиях, вся система

покарань – все це здається далеким від умов ринку. Покарання – це зобов'язання, взяте державою, ноша, яку ми на себе звалили для того, щоб залишатися впорядкованим суспільством. [Теоретично] ця діяльність поза торгівлі, грошей, прибутку» [50, с. 101]. Проте сучасна система соціального контролю за «девіантами», «злочинцями», «хижаками», «бродягами», «небезпечними» та «підозрілими» – це величезна структура, безпосередньо підпорядкована умовам ринку та інтересам «туристів».

Як і декілька століть тому, пенітенціарна політика вкотре стала сферою виключної економічної важливості для тих, хто цим займається.

Приватні засади пенітенціарної політики не є новим явищем: його коріння можна знайти ще у Стародавньому Світі. У подальшому в'язниці у країнах Європи тривалий час перебували у приватних руках, де з ув'язнених стягувалася платня як примусове поміщення до в'язниці, так і за звільнення зі стану ув'язнення, не кажучи вже про оплачувану в'язнями їжу, постільну білизну та інші необхідні речі.

Така практика, наприклад, мала місце у Британії аж до 1780-х років, коли ув'язнених не почали масово депортувати до Австралії (за період з 1788 по 1868 рік у різні британські колонії на території Австралії британським урядом було примусово відправлено майже 165 тис. каторжників).

Навіть бентамівський паноптикон був проєктом саме приватної в'язниці. Це, зокрема, було підкреслено ще у 1930-х роках радянським вченим П. Люблінським [55, с. 133]. Тому однією з підстав для відмови Дж. Бентаму в фінансуванні його будівництва англійською короною були побоювання щодо можливої занадто активної експлуатації в'язничної праці приватними підприємцями [164, с. 407].

У США використання праці ув'язнених відбувалося постійно в різних формах. Проте кінець минулого століття надав можливість говорити про якісно нові форми організації в'язничної праці – про в'язничну індустрію.

До 1930-х років у США адміністрація пенітенціарних установ на системній основі продавала працю ув'язнених приватним особам. Складно

переоцінити значення праці американських ув'язнених на приватний сектор.

Так, Р. МакЛеннан підкреслює, як контрактна модель стала фіскальною та дисциплінарною основою нової системи: «Американська пенітенціарна система періоду 1830 – 1890 років не може аналізуватися поза межами контрактної системи» [351, с. 58].

М. Грюнхат також наголошує, що саме індустріальна політика була головним чинником впливу на розвиток американської пенітенціарної системи у ХІХ столітті [305, с. 196].

Як засвідчив американський досвід, практика залучення ув'язнених до праці на приватних акторів набула різних форм.

Так, це могло відбуватися у формі Lease system, коли ув'язнених надавали приватним підприємцям або фермерам в оренду, що було найбільш примітивною формою використанні праці ув'язнених [305, с. 202-203].

Більш складною формою використання праці ув'язнених була Contract system, коли вже сам приватний підприємець організовував виробництво у в'язничних майстернях, куди він інстальовав обладнання, інструменти, електрику та все інше необхідне. Відповідно, приватний підприємець наймав своїх менеджерів та наглядачів для організації праці у в'язниці та нагляду за якістю виробництва.

Ще однією формою використання праці ув'язнених приватним сектором була так звана Piece-price (Accord) system, яка передбачала організацію державою праці ув'язнених в самій установі залежно від кількості та якості замовлень з боку приватного сектора (тобто йдеться про більшу роль держави в організації в'язничної праці).

Необхідно нагадати, що відома Обернська в'язниця за період 1828 – 1833 років завдяки праці ув'язнених отримала прибуток у розмірі 25 тис. доларів, що становило значну суму. За результатами 1885 – 1886 фіскального року американські ув'язнені, залучені до праці на в'язничних підприємствах, створили продукцію майже на 29 млн. доларів США, що становило 30 млрд. доларів США у перерахунку на 2005 рік [351, с. 90].

Приклад Оберна виявився більш ніж привабливим, що було вирішальним для більшості північних (і деяких південних) штатів замінити свої старі пенітенціарні системи не на пенсільванську ізоляційну систему, а саме на «план Оберна». Взагалі, як зазначає Р. МакЛеннан у своєму фундаментальному дослідженні в'язничної праці у США, історики пенітенціарної системи значно недооцінили прибутковість контрактних систем, у рамках яких була організована в'язнична праця у період 1830 – 1890 років [351, с. 8].

У подальшому відбулося розширення обсягів контрактної системи, коли вже не державна в'язниця надавала в оренду ув'язнених приватному акторові, а сам приватний актор орендував державну в'язницю, прикладом чого може служити 8-річна оренда приватним підприємцем в'язниці у м. Алтон (штат Іллінойс) [351, с. 65].

Аналогічні приклади демонстрували не лише північні штати, проте й американський Південь.

Так, у Кентуккі, Міссурі, Луїзіані, Алабамі, Джорджії та інших штатах на рівні законодавчих органів штатів приватному бізнесу передавалися в'язниці з правом примушування ув'язнених до праці з подальшим розподілом прибутків від такої праці між контрактором та урядом штату за принципом «50/50». Взагалі, у більшості штатів фактично кожен злочинець, засуджений за фелонію, заздалегідь очікував, що виконання його вироку буде супроводжуватися важкою працею, як правило, на приватному промисловому підприємстві.

Наприкінці XIX століття контрактна система піддавалася нападам з боку різних акторів, серед яких можна виділити таких: 1) окремі в'язничні адміністратори; 2) гуманісти, які вважали, що праця ув'язнених не може бути орієнтована на одержання прибутку; 3) конкуренти тих фірм, які використовували працю ув'язнених. Критика контрактної системи була закріплена в Декларації принципів Американської асоціації в'язничних службовців (1870), де було зазначено: «Незважаючи на те, що виробнича

праця у в'язницях у будь-якому вигляді є важливою та корисною, ми розглядаємо контрактну систему праці ув'язнених шкідливою для дисципліни, фінансів та завдань виправлення. ... Вона має бути ліквідована, і чим скоріше, тим краще».

Після обрання Г. Клівленда Президентом США у 1884 році, федеральний уряд почав реалізовувати курс на заборону використання приватним сектором федеральних ув'язнених. Республіканський *Tariff Act 1890* заборонив ввезення на територію США будь-яких товарів, створених ув'язненими будь-якої зарубіжної країни. Станом на 1895 рік дедалі більший обсяг протестів примусив законодавчі та виконавчі органи майже половини американських штатів встановити суттєві обмеження на використання ув'язнених на приватних підприємствах.

Окремі приклади надання в'язничній праці статусу індустрії існували у США ще в 1930-х роках. Так, *Lease system* припинила своє існування у 1923 році, хоча станом на 1931 рік ця система ще продовжувала використовуватися у Північній Кароліні, Луїзіані та Арканзасі [305, с. 204].

Проте саме Велика депресія створила передумови для припинення практики залучення американських ув'язнених до праці на приватний сектор. Так само Велика депресія примусила американські штати реалізовувати створені у в'язниці речі виключно у рамках державного сектора без виходу на вільний ринок. Саме цей аспект, серед всього іншого, є ще одним, додатковим доказом обґрунтованості концепції Руше, Кіркхеймера та Фуко щодо економічних передумов політики соціального контролю. Якщо в 1929 році лише 4 штати зобов'язали в'язничні підприємства продавати свою продукцію виключно державі, то в 1933 році нараховувалося вже 33 таких штати. У 1933 році вже 3/5 усієї продукції, створеної ув'язненими, продавалася за межами штатів, де така продукція була створена [305, с. 227-228].

Вже 1935 року вся американська пенітенціарна система повернулася до своєї базової політичної функції покарання та ув'язнення.

Необхідно наголосити, що використання праці ув'язнених приватними

акторами не було виключно американським феноменом. Різні форми організації в'язничної праці широко використовувалися в Європі, Так, у 1920-х роках приблизно половина ув'язнених у Пруссії та Саксонії залучалися до праці саме у рамках *Contract system*, а приблизно половина ув'язнених у Вюртемберзі – у рамках *Piece-price (Accord) system*.

Змішані форми використовувалися у Франції та Шотландії.

У 1970-х роках у США розпочався новий бум в'язничної приватизації, який, у свою чергу, докорінно вплинув на пенітенціарну політику національних пенітенціарних систем та сутність ув'язнення як невід'ємної форми сучасного соціального контролю. Як наслідок, за висловленням норвезького кримінолога Т. Матієсена, поява приватних в'язниць нової генерації «поставила американську пенітенціарну політику під молот законів ринку» [347, с. 15]. Станом на середину 1970-х років майже в'язничний бізнес поширився у всіх в'язницях та остаточно витіснив стару форму праці ув'язнених за контрактами.

Широкі перспективи приватизації соціального контролю далекоглядно передбачив С. Коен у своїх роботах про дисперсію соціального контролю [259, с. 63]. У ХІХ столітті, – підкреслює С. Коен, – відбувся перехід до виключно публічної природи соціального контролю, що С. Коен визначив як «поглинання централізованим державним апаратом контролю за девіантами». Проте, – наголошує С. Коен, – у подальшому відбулася трансформація соціального контролю, де замало говорити про залучення приватних акторів до зазначеної сфери: більш доцільно аналізувати це питання в контексті розмивання кордонів між приватними та публічними засадами соціального контролю.

Для цілей нашого дослідження наголосимо, що стрімка реінкарнація в'язничної приватизації мала місце одночасно не лише з національними політико-економічними трендами у США, проте й з тенденціями розвитку соціального контролю у всьому західному світі, які прямо стосуються теми нашого дослідження. Тому англійські вчені Ю. Маклафлін та Д. Мунчі

роблять наголос на тому, що саме кінець 1960-х – початок 1970-х років ознаменувався переходом від соціал-демократичного оптимізму щодо «вільного від злочинності суспільства» до «багнюки нової політики» соціального контролю з нелегкими компромісами, професійними конфліктами, організаційними суперечками, неочікуваними наслідками, гострою критикою та великими розчаруваннями [350, с. 1]. Ідеалістичний *soft and human oriented social control* перейшов до прагматичного та більш пунітивного *business oriented social control*.

Проблематика поширення феномену в'язничної приватизації нерозривно пов'язана з процесами глобалізації та зміною сутності національної держави у добу глобалізації. Тому не можна не підкреслити слушність висловлення відомого німецького дослідника з питань глобалізації У. Бека щодо трансформації сутності національної держави: «Відбувається творча руйнація «легітимного» світоустрою, в якому домінують національні держави» [7, с. 1].

Все це нерозривно пов'язано з функціонуванням пенітенціарних систем з традиційними для них цілями, де основною проблемою є «криза реабілітаційного ідеалу» [182, с. 145-153]. Так, У. Бек наголошує: «Сьогодні навіть теоретичні передумови «соціальної держави» та «соціального забезпечення» плавляться під пекучим сонцем глобалізації та відливаються у форми, які уможливають політичний вплив у відповідних сферах соціальних відносин. Те, що видає себе за універсалізм західного Просвітництва та прав людини, є нічим іншим, як голос «мертвих, старих білих чоловіків», які ущемляють права ... меншин, підносячи до абсолюту свою партійну «метарозповідь» [8].

Головна теза, що висувається нами для аналізу сучасної пенітенціарної політики, полягає в тому, що приватний сектор не лише посів суттєве місце у національних пенітенціарних системах, проте й значною мірою витіснив державу з традиційної (більше того – монопольної) для неї сфери виконання кримінальних покарань, утримання мігрантів та інших категорій осіб у різних за своєю природою та функціональною спрямованістю тотальних інституціях.

В'язнична приватизація виявилася привабливою ідеєю та залишається такою й понині у сучасному глобалізованому світі, ставлячи на порядку денному багато питань щодо природи кримінального покарання, функцій сучасної держави, сутності державної пенітенціарної політики та політики соціального включення девіантів, злочинців та інших осіб, які вважаються такими, що становлять «загрозу суспільному порядку та стабільності».

Сьогодні є поширеними ідеї, що державні чиновники є занадто негнучкими, державні структури є занадто бюрократичними, а державні в'язниці не забезпечують належним чином ані захисту суспільства від небезпечних осіб, ані реабілітації злочинців у цих в'язницях. До того ж платники податків не хочуть сплачувати податків на утримання дедалі більшої кількості «небезпечних злочинців», які уявляються «зайвим тягарем» для «чесних платників податків».

Водночас поширеною є теза, що приватні в'язниці є більш дешевими, прозорими, підзвітними та інноваційними, як порівняти з державними установами [297]. Також нерідко можна почути, що приватні компанії можуть бути більш ефективними з точки зору фінансової дисципліни та привносити більші інновації до своєї діяльності, як порівняти з державними закладами. З огляду на зазначене вище існує аргументована й достатньо ґрунтовна позиція, що «приватні в'язниці є більш безпечними та здоровими щодо реалізації реабілітаційних технологій для в'язничного населення» [297].

Тому, здається, вихід з лабіринту кризи пенітенціарної політики начебто існує, і цей вихід начебто лежить на поверхні, де такою чарівною паличкою, здається, є приватні в'язниці та взагалі в'язнична приватизація, яка сьогодні набула форми глобального феномену.

Феномен глобальної в'язничної приватизації поклав початок нескінченним дискусіям, де на порядку денному перебувають здебільшого два питання: 1) чи можна продавати «право карати» з огляду на моральні аспекти, атрибути та символістику каральної функції держави та природи кримінального покарання; 2) чи дійсно приватні в'язниці мають настільки явні

переваги, як порівняти з аналогічними державними тотальними інституціями, щоб цю функцію держави масово передавати приватним акторам.

У цілому в'язнична приватизація може набувати різних форм, які дозволяють різні обсяги проникнення приватних акторів до сфери виконання кримінальних покарань та функціонування пенітенціарних установ:

1. Приватна компанія розробляє проєктну документацію, будує в'язницю та управляє такою в'язницею відповідно до укладеного з урядом контракту [404, с. 39-47].

2. Уряд будує нову в'язницю, яка передається в управління приватній компанії, відповідно до укладеного з урядом контракту.

3. Вже існуюча державна в'язниця передається під управління приватній компанії відповідно до укладеного з урядом контракту.

4. Певний перелік сервісів у державній в'язниці надається з боку приватної компанії (охорона, безпека, спостереження, транспортування, охорона здоров'я, кейтерінг, пральні послуги, клінінг, реабілітаційні послуги, психологічна допомога, психіатричне лікування, звільнення від наркозалежності тощо).

5. Інші (комбіновані) варіанти.

Сполучені Штати Америки

США мають найбільш в'язничне населення у світі – як за абсолютними, так і за відносними показниками. Жодна демократична країна не примушувала перебувати за ґратами стільки своїх та чужих громадян для цілей соціального контролю, як це роблять Сполучені Штати Америки.

В'язничне населення у США в період 1925 – 1970 років коливалося від 100 до 200 тис. ув'язнених. У пенітенціарних установах США станом на 1925 рік утримувалося 92 тис. ув'язнених, у 1975 році – 241 тис. ув'язнених [378, с. 1]. Проте вже за період 1972 – 2000 років загальна кількість ув'язнених зросла у 6,5 разів – з 200 тис. ув'язнених до 1,3 млн. ув'язнених, що призвело до стрибка *incarceration rate* з 93 до 478 [440, с. 16-29]. За період з 1970 – 2005 років кількість ув'язнених у США зросла на 700%.

США є світовим лідером за обсягами феномену в'язничної приватизації, поширивши цей феномен не лише на самі США, проте й на інші країни (Австралія, Нова Зеландія, Британія, Південна Африка та інші країни).

Як ми зазначали вище, історія в'язничної приватизації у США має довгу історію, де вона набувала різних форм (надання медичних послуг, кейтерінг, професійна та технічна освіта, транспортування ув'язнених тощо). Проте саме 1980-ті роки продемонстрували нове обличчя, сутність та обсяги в'язничної приватизації. Були реалізовані неоліберальні економічні ідеї вільного ринку, поміщені до оточення неоконсервативних ідей щодо посилення соціального контролю, благодатним підґрунтям для яких служили гасла та декларації щодо більш жорстокої боротьби з наркозлочинністю та, як наслідок, зростання кількості ув'язнених, що було реалізовано у рамках президентської політики Річарда Ніксона.

Майже усі американські штати запровадили політику *«tough on crime»*, ухваливши численні закони, які забезпечили США найвищі в світі рейтинги щодо кількості ув'язнених [300, с. 56-66]. Це включало обов'язкові мінімальні строки ув'язнення, які унеможливлювали постановлення суддями більш м'яких вироків, а також скорочення обсягів застосування пробації та умовно-дострокового звільнення. Проте головним були згадані вище *three strikes laws*, які зобов'язували американських суддів ув'язнювати особу на тривалий строк (нерідко довічно) внаслідок вчинення умисного злочину втретє.

Як наслідок, станом на 2011 рік, маючи 5% світового населення, Сполучені Штати Америки мали водночас 25% світового в'язничного населення [234]. За період 1980 – 2012 років загальна кількість ув'язнених у США зросла на 344%, у той час коли загальна кількість населення зросла на 38% [308]. Водночас за період 1990 – 2009 років кількість ув'язнених у приватних в'язницях зросла приблизно на 1600%. Станом на 1997 рік лише 64 тис. американських ув'язнених утримувалися у приватних пенітенціарних закладах, що становило 3% від загального дорослого в'язничного населення [299, с. 30].

Вже станом на кінець 2000 року майже 88 тис. ув'язнених утримувалися у

приватних закладах у 31 американському штаті, що становило приблизно 6% від усієї кількості ув'язнених штатів та 11% федеральних ув'язнених [440, с. 27].

У приватних установах станом на 2011 рік утримувалося 131 тис. ув'язнених [325, с. 27]. Станом на 2011 рік приватні в'язничні компанії відповідали приблизно за утримання 6% в'язнів на рівні штатів, 16% федеральних в'язнів, і майже 50% усіх нелегальних мігрантів, затриманих федеральним урядом.

У приватних установах станом на 2012 рік утримувалося 137 тис. ув'язнених [380]. Станом на 2017 рік у приватних в'язницях у США трималося 122 тис. осіб, що становило на той момент 8,2% від загальної кількості в'язниць штатів та федеральних пенітенціарних установ. Причому різні штати демонстрували значні відмінності у використанні приватних виправних установ. Так, у штаті Нью-Мексико 53% в'язничного населення утримувалося станом на 2017 рік саме у приватних закладах, тоді як 22 штати взагалі не мали приватних в'язниць.

Кількість осіб, що перебували у приватних в'язницях, за період 2000 – 2017 років зросла на 39%, як порівняти із загальним зростанням в'язничного населення на 7,8%. У шести штатах за цей період кількість приватних в'язниць зросла більш ніж удвічі: Аризона (479%), Індіана (310%), Огайо (277%), Флорида (199%), Теннессі (117%) та Джорджія (110 %). Станом на 2018 рік майже 9% усіх американських ув'язнених утримувалися у приватних пенітенціарних установах. Додатково потрібно підкреслити, що у 2010 році лише дві найбільші приватні в'язничні компанії отримали майже 3 млрд. доларів прибутків [234].

Австралія

Австралія стала другою у сучасному світі країною, яка після США розпочала аутсорсінг пенітенціарних послуг, проте з певними відмінностями, як порівняти з США.

Так, якщо у США хвиля в'язничної приватизації була наслідком масового переповнення американських в'язниць внаслідок проголошеної «war on

crime», то в Австралії аналогічна хвиля на додаток до переповнення в'язниць була наслідком архітектурних потреб, адже більшість австралійських установ були побудовані більше століття тому, а тому не витримували критики правозахисників щодо умов тримання ув'язнених [297, с. 1].

Так, станом на 2017 рік рівень наповнення австралійських пенітенціарних установ становив 112,2%, що природньо пояснювало звернення урядів австралійських штатів до можливостей в'язничної приватизації та відповідних провайдерів. На відміну від інших країн, Австралія продемонструвала світові найбільшу концентрацію в'язничної приватизації за короткий проміжок часу.

Так, у 1990-х роках Австралія посіла перше місце у світі за якісними показниками в'язничного населення у приватних закладах, значно відірвавшись за цим показником навіть від США. Як наслідок наприкінці 1990-х років у приватних в'язницях Австралії утримувалося 15% усіх ув'язнених цієї країни [276]. В'язничне населення приватних установ у 2011 році налічувало 5,5 тис. осіб [325, с. 27].

В середньому упродовж 2011 – 2018 років 19% австралійських ув'язнених утримувалися у приватних в'язницях [344, с. 1].

Австралія відкрила свою першу приватну в'язницю ще у 1990 році (*Borallon Correctional Centre*) [241]. З 2007 року управління цією в'язницею здійснює *Serco Group* – потужний приватний провайдер послуг у сфері охорони здоров'я, транспорту, правосуддя, імміграції, оборони та публічних послуг.

У 2001 році було відкрито *Acacia Prison* – нову установу середнього рівня безпеки [217]. З моменту відкриття до 2006 року управління цією в'язницею здійснювала *Australian Integration Management Services Corporation*, після чого також в'язниця перейшла до управління *Serco Group*.

Крім того, деякі імміграційні центри в Австралії також є приватними.

Найбільш відомим є *Nauru Regional Processing Centre*, який було відкрито у 2001 році за домовленістю між Президентом Науру та Урядом Австралії. Операторами *Nauru Regional Processing Centre* були різні суб'єкти підприємницької діяльності (*Broadspectrum, Wilson Security, Canstruct*

International, Nauruan Government Commercial Entity). У 2008 році діяльність центру призупинили, проте центр відновив свою роботу вже у 2012 році через зростання кількості шукачів притулку та прибулих до Австралії. У липні 2013 року у *Nauru Regional Processing Centre* стався бунт ув'язнених, в якому взяли участь 129 з 545 ув'язнених, який спричинив збитки на загальну суму понад 60 млн доларів [387]. Станом на серпень 2014 року *Nauru Regional Processsing Centre* утримував 1233 ув'язнених.

Станом на 2015 рік п'ять австралійських штатів запровадили в'язничну приватизацію у тій або іншій формі, причому окремі штати продемонстрували приклад впливу приватних засад управління пенітенціарною системою.

У штаті Квінзленд нараховувалося 16 в'язниць, з яких 2 в'язниці були приватними: *Arthur Gorrie Correctional Centre* поблизу місті Brisbane та *Southern Queensland Correctional Centre* поблизу міста Gatton. Обидві установи управляються корпорацією *Serco*.

У штаті Новий Південний Уельс нараховувалося 27 в'язниць, з яких 2 в'язниці управляються приватними акторами: *June Correctional Centre* поблизу міста Wagga Wagga та *Parklea Correctional Centre* у місті in North-Western Sydney. Станом на 2014 рік ці дві в'язниці утримували 15,8% усіх ув'язнених цього штату.

У штаті Південна Австралія з 10 в'язниць лише 1 установа була приватною станом на 2015 рік (*Mount Gambier Prison* поблизу міста Mount Gambier).

У штаті Вікторія з 13 в'язниць 2 були приватними: *Fulham Correctional Centre* (компанія GEO Group) та *Port Phillip* (компанія G4S) [227, с. 38]. У штаті Вікторія понад 33% ув'язнених утримувалися саме у приватних закладах [297, с. 1].

У штаті Західна Австралія з 16 в'язниць 2 були приватними: *Acacia Prison* та *Wandoo Reintegration Facility* [227, с. 49].

Станом на 2016 рік з 94 австралійських візниць вже 10 були приватними.

Нова Зеландія

У Новій Зеландії проблема переповнення пенітенціарних установ також є

гострою, про що свідчить зростання кількості ув'язнених з 148 на 100 тис. населення у 2000 році до 214 ув'язнених у 2018 році. Новозеландські в'язниці станом на середину 2019 року були заповнені на 93,8%, що робить актуальними питання в'язничної приватизації у цій країні.

Щорічно у Новій Зеландії упродовж 2011 – 2016 років приблизно 11% ув'язнених утримувалися у приватних в'язницях.

У цілому Нова Зеландія пройшла шлях від бурхливого старту в'язничної приватизації до її заборони з подальшим відновленням приватних в'язниць, де першою приватною новозеландською в'язницею була *Auckland Central Remand Prison* (нині – *Mt. Eden Corrections Facility*), відкрита відповідно до контракту з *Australasian Correctional Management* у 2000 році.

Уряд заборонив у 2004 році використання приватних в'язниць, і вже за рік п'ятирічний контракт з *Australasian Correctional Management* не було пролонговано. У 2010 році Уряд знову дозволив приватним компаніям управління в'язницями, внаслідок чого управління *Auckland Central Remand Prison* перейшло до корпорації *Serco Group* [230].

Не так давно *Serco Group* виборола новий контракт на будівництво та управління новою в'язницею *Auckland South Corrections Facility* у Wiri, який передбачає суворі грошові санкції за недосягнення зниження показників рецидивної злочинності, визначених. В'язниця *Auckland South Corrections Facility* була відкрита у травні 2015 року з контрактом, що діє до 2040 року [230].

Канада

Канада в цілому становить приклад поміркованого схвалення феномену в'язничної приватизації навіть на фоні переповнення пенітенціарних установ (станом на 2015 рік рівень наповнення федеральних установ становив 98,8%, установ провінцій – 104,4%).

Канада продемонструвала радикальний відступ від приватних засад пенітенціарної політики на відміну від свого південного сусіда, який зберігає статус лідера в'язничної приватизації [263, с. 211-218].

Так, у Канаді існувало всього три приватних пенітенціарних заклади, які

повернулися під контроль Уряду.

Упродовж періоду 2001 – 2006 років *Central North Correctional Centre* у Penetanguishene (Онтаріо) був єдиною приватною установою для дорослих в Канаді (максимальний рівень безпеки). Причому контрактором виступала американська компанія *Management and Training Corporation*, розташована у штаті Юта.

Два закритих центри для підлітків управлялися приватними компаніями (обидва на рівні провінцій).

The *Encourage Youth Corporation* управляв *Project Turnaround* у місті Hillsdale (Онтаріо) відповідно до контракту з Урядом Онтаріо (1997 – 2004), після чого установа була закрита. Установа була призначена для тримання до 32 неповнолітніх злочинців, які вчинили особливо тяжкі злочини на кшталт озброєних нападів, незаконного позбавлення волі та незаконного поводження зі зброєю. *Project Turnaround* використовувався як популярний у ті часи *boot camp* (тобто військовий табір, де перевиховання здійснювалося через застосування суворої військової дисципліни та правил, наближених до справжнього армійського життя).

У New Brunswick приватна компанія *GEO Group* побудувала та управляла *Miramichi Youth Detention Centre* відповідно до контракту з Департаментом громадської безпеки цієї провінції до 1990-х років (центр припинив свою дію внаслідок громадських протестів) [369].

Франція

Англійський пенітенціарист Е. Койл наголошує, що приватизація пенітенціарних установ залишається *англо-саксонським феноменом* [263, с. 211-218]. Дійсно, в цілому Франція не сприйняла американо-британський підхід, коли в'язниця могла б реалізовувати увесь спектр або більшість своїх функцій на приватних засадах. Французька пенітенціарна система адмініструється з великим залученням приватного сектора. Послуги з постачання продуктів харчування, білизни, прання, підтримання в'язниць в цілому делеговано приватним компаніям. Так само організація праці ув'язнених у в'язничних майстернях також делегована приватним акторам.

Проте усі функції з охорони та безпеки залишені за державними установами, що потягнуло за собою цілком природні конфліктні відносини між побутовим та безпековими секторами ув'язнення.

Німеччина

Німеччина до цього часу є прикладом резистентності до в'язничної приватизації. Як зазначає німецький дослідник П.-А. Альбрехт, «приватизація перебуває на межі Конституції. Суверенні повноваження не можуть передавати приватній особі, а виконання покарань відноситься саме до суверенних повноважень» [2, с. 117].

Сполучене Королівство

У жодній іншій країні Європи немає такої концентрації приватних агентів безпеки, як у Сполученому Королівстві. У сфері приватного бізнесу працює більше людей, аніж у поліції [2, с. 106-107].

У XX столітті Сполучене Королівство стала першою європейською країною, яка започаткувала бізнес-орієнтовані в'язниці та дозволила отримання прибутку від управління приватними в'язницями.

У Британії першою приватною візницею стала *Wolds Prison*, відкрита у 1992 році відповідно до *Criminal Justice Act 1991*, який дозволив Секретареві внутрішніх справ укласти контракти з приватними в'язницями. *Wolds Prison* управлялася корпорацією *Group 4 Securicor* (нині – *G4S*), проте у 2013 році ця установа знову стала державною.

Найновіша та водночас найбільша англійська в'язниця *Berwyn* поблизу міста *Wrexham* управляється державою.

У шотландських пенітенціарних установах станом на 2011 рік утримувалося 1,4 тис. ув'язнених [325, с. 27]. Якщо у 2000 році у приватних пенітенціарних установах в Англії утримувалося 8% від загальної кількості ув'язнених, то у 2011 році – вже 14%. У приватних пенітенціарних установах станом на 2012 рік в Англії утримувалося 18% від загальної кількості ув'язнених [344, с. 2]. Станом на сьогодні понад 18% ув'язнених в Англії та Уельсі утримуються у приватних пенітенціарних закладах. Для Шотландії цей показник складає 16%.

Ряд імміграційних центрів також управляються приватними акторами.

Так, *Harmondsworth Immigration Removal Centre* та *Colnbrook Immigration Removal Centre* управляються приватною охоронною компанією *Mitie Group PLC* (великою британською компанією, яка здійснює свою діяльність переважно у сфері консалтингових послуг у сфері інфраструктури, енергозбереження та охорони здоров'я).

Yarl's Wood Immigration Removal Centre було відкрито у листопаді 2001 року з можливістю одночасного розміщення понад 400 осіб, що робило його на той час найбільшим центром в Європі. Управління здійснювалося корпорацією *Group 4 Falck*.

У Шотландії у 2007 році низка політичних сил оголосила про встановлення заборони на управління в'язницями приватними акторами. Як наслідок, нові в'язниці будуються та управляються на публічних засадах.

У цілому питання щодо того чи вдалося Сполученому Королівстві вирішити проблеми своєї пенітенціарної системи, залишається відкритим, на що вказують британські дослідники та аналітики [361, с. 162-176].

Південна Африка

Чинна південноафриканська пенітенціарна політика передбачає, що Міністр юстиції може за умови будь-якого закону, що регулює укладення договорів державою, за згодою Міністра фінансів та Міністра громадських робіт, укласти договір з будь-якою стороною на проектування, будівництво, фінансування та керування будь-яким виправним центром або частиною виправного центру. Період щодо експлуатації діючих в'язниць не може перевищувати 25 років [437].

Наразі у Південній Африці функціонує дві приватні в'язниці – *Mangaung Prison* (британська корпорація *G4S Correction Services*) та *Kutama Sinthumule Correctional Centre* (американська корпорація *GEO Group*) [332].

Дослідники вказують на відсутність гострих проблем та скандалів при управлінні зазначеними двома пенітенціарними установами, хоча рішенням про передання в'язниць приватним провайдерів бракувала підготовки та прозорості [238, с. 179-188].

Японія

Перша приватна в'язниця Японії, що відкрилася в 2007 році, працює за обмеженою формулою приватизації: за більшість її управлінських функцій, включаючи охорону, несуть відповідальність приватні суб'єкти. Однак ця та три інших установи, відкритих згодом, наразі використовуються для утримання правопорушників, які вчинили злочин вперше.

Чилі

Чилі стала першою південноамериканською країною, яка уклала у 2003 році контракти з приватними тюремними компаніями [255].

Перу

Уряд Перу почав збирати заявки від приватних акторів на управління своєю першою приватною в'язницею, починаючи з 2010 року. 2015 року було прийнято відповідні закони, що дозволили в'язничну приватизацію [375].

Оцінка переваг та недоліків приватних та державних в'язниць

Як це не дивно звучить, правоохоронна діяльність та правосуддя мають до такої оцінки віддалене відношення.

З формальної позиції критеріями для такого порівняння є, перш за все, кількість ув'язнених, кількість персоналу (як *security officers*, так і соціальних працівників). Дослідження 2016 року, проведене *U.S. Department of Justice*, встановило, що, дійсно, приватні в'язниці перевершують державні за окремими показниками у сфері безпеки. Водночас приватні в'язниці мали гірші відносні показники щодо нападів ув'язнених на персонал та інших ув'язнених. Так само приватні в'язниці були у 8 разів гіршими за кількістю вилучених в ув'язнених телефонів та у 2 рази гіршими за показниками вилучених інших заборонених предметів.

Проте головним тут буде не скільки кількість ув'язнених, скільки «якість», а краще сказати – рівень суспільної небезпеки, яку являють або можуть являти ув'язнені певної приватної або державної установи. Адже йдеться не тільки і не скільки про вартість витрат на кожного ув'язненого в день, скільки про відсутність втеч, нападів на персонал, внутрішніх конфліктів між ув'язненими тощо, самогубств, вбивств та інших злочинів різної тяжкості.

Питання безпеки

Наразі вважається, що приватні в'язниці зазвичай нехтують якістю послуг, щоб максимізувати економію коштів та доходи, ставлячи під загрозу суспільний інтерес у призначенні справедливого й гуманного покарання. Приватним установам також не вдається надати належний реабілітаційний супровід для убезпечення суспільства в майбутньому. Відтак скорочення витрат за реабілітаційними пріоритетами негативно впливає на деякі аспекти служби.

Численні дослідження, проведені американськими вченими, вказують на те, що «приватний сектор є менш безпечним для ув'язнених», де кількість нападів ув'язнених на ув'язнених вдвічі перевищує аналогічний показник у державних установах» [240, с. 30]. Аналогічно, дослідження, проведене *U.S. Department of Justice*, вказало на те, що «приватні заклади мають значно більший показник нападів ув'язнених на ув'язнених та нападів ув'язнених на персонал, як порівняти з державними установами» [231].

Інше дослідження вказує на більшу кількість втеч та спроб втеч з ув'язнення саме в приватних установах [245].

Відтак, коли ми ставимо на порядку денному питання поширення феномену в'язничної приватизації у контексті дискусії про приватні форми соціального контролю, необхідно нагадати, що тут, перш за все, йдеться про джерела наповнення конкретних пенітенціарних установ найбільш небезпечним контингентом, що вже є здебільшого предметом політики, адміністрування, економіки, з якими межує корупція.

Щодо оцінки британських приватних в'язниць, то навіть на національному рівні дослідники вказують на брак вихідних даних для порівняння показників функціонування державних та приватних установ. Так, за даними *HM Chief Inspector of Prisons*, не уявляється можливим віддати пальму першості приватним або державним установам.

Інші дослідники вказують, що розрив за головним показником, за яким приватні установи з'явилися як масовий феномен – менша вартість – сьогодні вже не є актуальним. Більше того, рівень фізичного насильства у приватних

зкладах нерідко оцінюється як набагато вищий, як порівняти з державними установами. Те ж саме стосується випадків насильства з боку персоналу щодо ув'язнених.

Так, у серпні 2011 року один з офіцерів з питань безпеки з приватного *Willacy Detention Center*, був визнаний винним у насильстві під час виконання службових обов'язків щодо ув'язненої жінки [379].

Питання щодо насильства щодо жінок з боку 5-ти представників персоналу приватного *Otter Creek Correctional Center* (штат Кентуккі) постало у 2009 році, що мало наслідком засудження 4-х офіцерів цієї установи [309].

Федеральне бюро розслідувань США у 2010 році провело розслідування діяльності *Corrections Corporation of America* після інциденту, що мав місце в *Idaho Correctional Center*, де ув'язнений втратив свідомість внаслідок нападу на нього з боку іншого ув'язненого. Згодом журналістами було оприлюднене відеозапис, який зафіксував, що персонал *Idaho Correctional Center* не лише не протидіяв нападу, проте й навпаки просто спостерігав на нападом, не вживаючи будь-яких заходів для протидії конкретному випадку небезпечного для життя насильства [459]. Внаслідок цього інциденту федеральний суддя стягнув 350 тис. доларів з *Corrections Corporation of America* в якості компенсації на правничі послуги за позовом щодо бездіяльності персоналу *Idaho Correctional Center*.

Крім того, у 2012 році вісім ув'язнених з *Idaho Correctional Center* подали до федерального суду позов, в якому звинуватили офіцерів *Idaho Correctional Center*, що останні фактично передали управління цієї пенітенціарною установою лідерам злочинних угруповань. У позові йшлося, що адміністрація *Idaho Correctional Center* на постійній основі використовувала членів відомого організованого злочинного угруповання *Aryan Knights* та інших небезпечних злочинців для залякування й терору загальної маси ув'язнених, перетворивши цю в'язницю на «гладіаторську арену» [433].

У *Adams County Correctional Center* (Міссісіпі), який було призначено здебільшого для утримання нелегальних іммігрантів, звинувачених у повторному в'їзді до США після депортації (переважно з Мексики), у 2012

році стався бунт ув'язнених, який призвів до загибелі 1 офіцера та завдання тілесних ушкоджень 16 іншим офіцерам. Під час бунту 25 офіцерів було взято у заручники. За висновками розслідування стверджувалося, що бунт був пов'язаний з поганими умовами тримання та харчування. У свою чергу, *Adams County Correctional Center* також перебував під управлінням *Corrections Corporation of America*. Як наслідок, у серпні 2016 року представники Міністерства юстиції оголосили, що Федеральне бюро в'язниць має припинити використання контрактних об'єктів, виходячи з того, що приватні в'язниці надають менш безпечні та менш ефективні послуги без істотних заощаджень [455].

Ескалація насильства мала місце у 2015 році у *Cimarron Correctional Facility*, розташованого у місті Cushing (Оклахома). Так, відбулося масове заворушення за участі понад 200 ув'язнених: у вересні 2015 року мала місце бійка між членами білошкірих в'язничних банд *Irish Mob* та *Aryan Brotherhood*, внаслідок якої загинуло 4 ув'язнених, а ще 4 отримали тілесні ушкодження [432]. Незважаючи на таку резонансну подію, влада заявила, що все одно продовжить мати бізнес з приватними компаніями, мотивуючи продовження співпраці масовим переповненням місцевих в'язниць. Проте вже у травні 2017 року у цій же в'язниці мав місце напад ув'язнених на 5-х офіцерів. Напад стався близько вранці, коли в'язничний офіцер застосував перцевий спрей проти ув'язненого, який відмовився виконувати накази. Це призвело до того, що декілька ув'язнених напали на цього офіцера та інших офіцерів, які намагалися втрутитися у справу. Жоден ув'язнений не постраждав в інциденті, але 5-х в'язничних офіцерів було госпіталізовано у сусідній лікарні [408].

Економічні питання

У цілому питання результатів порівняння економічних та фінансових показників залишається відкритим. Численні дослідження взагалі вказують на відсутність будь-якої чіткої відмінності між державними та приватними установами [308].

Ряд досліджень вказують на переваги австралійських приватних в'язниць, підкреслюючи зниження вартості ув'язнення та підвищення позитивних

відносин між ув'язненими та персоналом. Джерела вказують, що аутсорсинг в'язничних сервісів приватним компаніям в Австралії суттєво знизив вартість витрат на кожного ув'язненого.

Так, за окремими даними, кожен ув'язнений у державній в'язниці *West Australian Jail* коштує платникам податків 270 доларів, у той час коли аналогічна ціна у приватній установі *Acacia Prison* складає всього 182 долари.

У Новому Південному Уельсі вартість утримання ув'язненого щодня у приватній в'язниці *June Prison* коштує 112 доларів, як порівняти з 170 доларами у будь-якій державній в'язниці у тому ж штаті.

Проте критики подібного підходу вказують, що в Австралії, як і в багатьох інших країнах, бракує незалежних досліджень, адже дослідження, які вказують на переваги державних в'язниць, нерідко містять ознаки упередженості.

Навпаки, у січні 2012 року Комісія з питань продуктивності – незалежний дослідний та консультативний орган австралійського уряду – оприлюднила Звіт про державні послуги за 2012 рік («Звіт про продуктивність»). Розділ 8 зазначеного Звіту був присвячений саме пенітенціарним установам.

Виявилося, що найвищі витрати на в'язниці припадають на Австралійську столичну територію і Тасманію, які не мають приватних пенітенціарних установ. Проте наступну сходинку посів штат Вікторія, в якому розташована найбільша кількість австралійських приватних пенітенціарних установ. Крім того, як не дивно, найдешевші виправні послуги, як виявилося, надавали в'язниці Північної території, де взагалі немає приватних установ [222]. Водночас витрати штату Вікторія на пенітенціарну систему на 19% перевищували середній показник по країні для її поточних витрат на одного ув'язненого в день.

Із зазначеного вище прикладу можна зробити висновок, що між приватизацією пенітенціарних установ та економією грошей платників податків відсутня кореляція, щоб стверджувати про перемогу або поразку в'язничної приватизації.

Щодо США, то у 2007 році американський *Government Accountability Office* зробив висновок, що Федеральне бюро в'язниць США є неспроможним зробити об'єктивний висновок з приводу того, чи дійсно приватні в'язниці є більш дешевими в управлінні, як порівняти з державними установами.

Інші дослідження вказують, що в цілому приватні в'язниці максимального рівня безпеки у США є більш ефективними з точки зору економії коштів, у той час коли серед в'язниць мінімального та середнього рівня безпеки виграють державні установи [308].

Центр кримінального правосуддя Університету штату Юта провів мета-аналіз приватних в'язниць, за результатами якого виявив, що приватизація не гарантує економію коштів, а якість послуг не покращується [325, с. 32].

Політичні аспекти в'язничної приватизації

Враховуючи, що приватні в'язниці – це, перш за все, *великий бізнес та велика політика*, до питання наповнення в'язниць дедалі більшою кількістю ув'язнених додається питання допуску до цього ринку конкурентів або, навпаки, витіснення з ринку вже існуючих акторів.

Проте головним індикатором того, що питання в'язничної приватизації – це насамперед політика, а не юриспруденція, є принцип: «Чим більше доходів ви можете отримати з приватних в'язниць, тим більше приватних в'язниць ви будете намагатися створити разом із максимальним наповненням таких приватних в'язниць».

Як наголошує Н. Крісті, «кількість ув'язнених визначається не рівнем злочинності, не потребами соціального контролю або ефективністю поліцейських функцій, а бажанням зробити злочинність джерелом доходу для уряду та приватних фірм» [50, с. 110].

Тому виникає супутнє питання: «Чим більше ви створите приватних в'язниць з максимально великою кількістю ув'язнених, тим більше вам буде потребуватися персоналу для управління такими установами».

Відтак питання поширення в'язничної приватизації безпосередньо межує із лобіюванням у двох напрямках.

По-перше, це пряме та опосередковане стимулювання парламентів та суддів до посилення суворості кримінальних покарань за різні злочини через нагнітання моральної паніки на кшталт «хвиля злочинності накриває наше місто (графство, штат, область, регіон тощо)», і «ми маємо щось діяти з такою навалою злочинності». Наприклад, у 2010 році стало відомим, що корпорація *Corrections Corporation of America* за 20 років до цього підготувала та спрямувала на розгляд різним політичним колам та політикам понад 85 проєктів законів та резолюцій, спрямованих на посилення покарань, поширення імміграційних заборон та лобіювання приватних пенітенціарних закладів.

По-друге, це призводить до поширення застосування ув'язнення як уявного засобу убезпечення суспільства через «відокремлення поганих хлопців від чесних платників податків» та подальшої інкарцерації суспільства, у зв'язку з чим виникає біль масштабна проблема подолання негативних соціальних, психологічних, політичних та економічних наслідків ув'язнення.

Зазначене вище наочно демонструється тим, що навіть на фоні масового будівництва приватних в'язниць для США гострою залишається проблема переповнення пенітенціарних установ.

Так, станом на 2017 рік пенітенціарні установи США були наповнені на 99,8%, що вказує, що тотальна в'язнична приватизація аж ніяк не вирішила проблему, а, навпаки, загострила соціальні протиріччя внаслідок застосування занадто суворих каральних практик. Більше того, свого часу усі розрекламовані проєкти *декарцерації* (те, що Стенлі Коен визначав як «*ideological attacks*») дійсно сприяли частковому виходу держави з пенологічного поля. Проте залишена територія одразу ж була поглинута новою хвилею інкарцерації, спричиненою дедалі більшими обсягами в'язничної приватизації.

Відтак формула успіху в'язничної приватизації може бути визначена як «*більше злочинів, більше прибутків*», що обумовлює додаткове питання щодо стримування подібних бізнес-орієнтованих форм соціального контролю.

Політизація питання в'язничної приватизації у формі примушування суддів до заповнення приватних пенітенціарних установ може сягати крайніх проявів навіть у країнах розвинутої демократії.

Так, свого часу *Corrections Corporation of America* в одному зі звітів зазначила таке: «Поблажливість у стандартах засудження або умовно-дострокового звільнення може негативно вплинути на попит на наші послуги» [234].

Корпорація *GEO Group* ідентифікувала свої ризики приблизно подібним чином: «Наше зростання залежить від нашої спроможності зберігати старі та укладати нові контракти на управління виправними та психіатричними закладами, що не перебуває у межах нашого безпосереднього контролю. Будь-які прояви декриміналізації злочинів, пов'язаних з обігом наркотичних та подібних речовин, можуть вплинути на кількість заарештованих, обвинувачених та засуджених осіб, що призведе до скорочення кількості закритих закладів. Так само, зниження показників злочинності може призвести до скорочення ув'язнення. Імміграційні реформи також можуть безпосередньо впливати на наш матеріальний стан» [234].

У розрізі подібних позицій недивним є відомий скандал, пов'язаний із тривалим підкупом двох американських суддів за ухвалення більш суворих вироків для підлітків («*kids for cash scandal*»). Так, двоє суддів з *Luzerne County Court of Common Pleas* зі штату Пенсильванія (*Michael Conahan* та *Mark Ciavarella*) були визнані винними в отриманні неправомірної вигоди від приватної в'язничної компанії за штучне й незаконне наповнення двох приватних центрів для неповнолітніх злочинців.

Обидва судді були звинувачені в отриманні декількох мільйонів доларів за виконання злочинної угоди між суддями та приватними установами. Судді також були звинувачені у «спрямовуванні неповнолітніх осіб до приватних закритих центрів внаслідок існування фінансового інтересу за умов, коли навіть офіцери ювенальної пробації не рекомендували поміщення таких неповнолітніх осіб до установ закритого типу». На додаток судові рішення

ухвалювалися за відсутності належної правничої допомоги. Внаслідок викриття подібної схеми Верховної суд штату Пенсильванія був вимушений переглянути сотні вироків до позбавлення волі.

Щодо просто лобіювання, то *Corrections Corporation of America* упродовж період з 1999 – 2020 років витрачала щонайменше 1,4 млн. доларів щороку на лобіювання своїх інтересів на федеральному рівні.

За період 2003 – 2011 років *Corrections Corporation of America* (нині – *CoreCivic*) найняла 199 професійних лобістів у 32 штатах. За той же час *GEO Group* (колишня *Wackenhut Corrections Corporation*) найняла 72 професійних лобісти у 17 американських штатах [363].

Важко пов'язувати діяльність лобістів з практикою пенітенціарної системи, проте, як зазначає Т. Кліар, у 1972 році в США 3/4 засуджених за вчинення злочинів, що відносяться до класу фелоній, отримували пробацію, коли як зараз – лише 1/4 таких злочинців [425, с. 57].

Етична складова в'язничної приватизації: в'язнично-індустріальний комплекс як політична проблема

Приватні в'язниці – це великий бізнес. Тому є природнім, що для бізнесу головною метою є мінімізація видатків та максимізація прибутків. Проте реабілітація злочинців, яку зазвичай проголошено якщо не першою, то обов'язково однією з головних цілей кримінального покарання та місією функціонування сучасних пенітенціарних установ, завжди є дорогим та витратним завданням. Відтак природнє переслідування приватною в'язничною компанією мети збільшення прибутків неодмінно буде стикатися з дилемою «прибутки проти реабілітація злочинців», де перевага, звичайно, буде віддаватися прибуткам.

У цілому, можна сказати, що сутність, а головне – наслідки в'язничної приватизації як політичного феномену, мало змінилася з XVIII століття.

Так, у XVIII столітті приватні актори, які управляли в'язницями, не мали стимулів, щоб витратити гроші на ув'язнених, надаючи ув'язненим мізерні майки та поміщуючи останніх у жахливі умови.

Так само у XIX столітті підрядники, які «орендували» ув'язнених на день за *Lease system*, не мали матеріальної зацікавленості, щоб утримувати їх в умовах, які б були безпечними для ув'язнених.

Вже у XIX столітті приватні тюремні оператори в умовах домінування філософії прав людини та наявності міжнародних стандартів прав людини, були змушені покращувати умови тримання ув'язнених до певного мінімального рівня, який б перевищував мінімальний рівень страждань та не сягав би рівня нелюдського поводження. Проте навіть така «турбота», продиктована намаганням максимально скоротити видатки (*cut corners*), є можливою за рахунок як громадської безпеки, так і умов ув'язнення.

В'язнична приватизація як політико-економічний феномен не може існувати у політичному вакуумі. Разом з в'язничною приватизацією виникли та продовжують існувати могутні групи акторів, які посіли вагоме місце у структурі національних пенітенціарних систем. Взаємозв'язки між приватними в'язничними корпораціями, постачальниками послуг для в'язничних корпорацій, постачальникам технічних засобів спостереження та контролю, профспілками офіцерів приватних в'язничних корпорацій, лобістами та юристами приватних в'язничних корпорацій, з одного боку, та державними акторами, з іншого, зумовили появу нового феномену, який отримав назву в'язнично-індустріального комплексу (*prison-industrial complex*), або «пенального кейнсiанства».

Цей феномен американський дослідник Е. Шлоссер визначив як «сукупність бюрократичних, політичних та економічних інтересів, що заохочує зростання обсягів та витрат на ув'язнення, незалежно від дійсної потреби в таких обсягах». Далі Е. Шлоссер продовжує: «В'язнично-індустріальний комплекс – це не лише сукупність інтересів та інституцій. На додаток це – стиль мислення. Приманка великих грошей розбещує національну систему кримінальної юстиції, замінюючи соціальну орієнтацію державної служби прагненням до отримання більших прибутків» [394].

Американська авторка Х. Авірам висловлює думку, що проблемою є не

скільки в'язнична приватизація як така, скільки причини, які зумовили появу феномену в'язничної приватизації. Ці причини, на переконання авторки, криються у переорієнтації системи кримінальної юстиції на отримання матеріальних вигід, у той час коли соціальні та етичні аспекти ув'язнення та кримінальної юстиції в цілому залишено на другому місці [308].

Більше того, окремі автори аргументовано вказують на феномен в'язничної приватизації як неприховану сучасну форму рабства, обмеженого стандартами прав людини, які надають їй гуманного обличчя, проте, все одно, не змінюють рабовласницької сутності в'язничної приватизації [323].

По мірі зростання кількості в'язничного населення зростає роль дрібного та середнього бізнесу, який постачає для приватних пенітенціарних установ ліки, продукти харчування та надає різні послуги. Як наслідок, наприклад, американська в'язнична система опосередковано є третім за обсягами працедавцем у світі.

Приватні в'язничні корпорації стали й продовжують бути каналізаторами переповнення в'язниць та створення глобального *carceral society*. Приватні в'язничні корпорації отримують від держави певну суму за кожен день перебування ув'язненого у приватній пенітенціарній установі. Оскільки лише велика кількість ув'язнених є запорукою отримання великих прибутків, нерідко договори між державами та приватними компаніями визначають конкретний рівень наповнення конкретної в'язниці, яку держава зобов'язана забезпечити шляхом винесення вироків до позбавлення волі. Відтак Х. Авірам зазначає, що «у такому вигляді в'язничне населення та ув'язнення стають функцією не регулювання рівня злочинності та громадської безпеки, а попиту та пропозиції та договірних зобов'язань» [308].

Причому така сфера виробничих відносин є зручною для тих, хто нею управляє: «Для приватного бізнесу в'язнична праця – це як горщик із золотом. Жодних страйків. Ніяких профспілкових організацій. Ніяких пільг за шкоду здоров'ю, страхування від безробіття або компенсацій працівникам. Відсутні мовні бар'єри. Левіафан будує нові в'язниці-фабрики на тисячах страшних

гектарів за високими мурами. Ув'язнені здійснюють телефонні бронювання, вирощують свиней та іншу худобу, лопають гній, виготовляють плати для електронно-обчислювальних машин, роблять лімузини та інші автомобілі, водяні ліжка та навіть нижню білизну для *Victoria's Secret* – все це за частку вартості «вільної праці» [278].

За різними даними велика кількість світових гігантів тією або іншою мірою використовує працю ув'язнених [456]. Дослідники до таких компаній відносять *Walmart, Microsoft Corporation, Starbucks, BP, Nintendo, Unicom, Dell, Eddie Bauer, Kmart, Boeing, Verizon, Verizon, McDonald's, Sprint Corporation, Honda Motor Company, Intel, Nordstrom, Motorola, Exxon Mobil, Bank of America Corporation, Procter & Gamble, Shell Oil Company, United Parcel Service, Hewlett-Packard, Caterpillar, IBM, Johnson & Johnson, Cargill, Mary Kay, United Airlines, State Farm Insurance, American Express* [247].

Одним з головних наслідків поширення обсягів в'язнично-індустріального комплексу – це розмивання кордонів між «приватним» та «публічним» [394]. У той же час «право карати» в умовах сучасної держави та верховенства прав людини має бути виключно публічним.

Імміграція та приватні в'язничні корпорації

Останнім часом дедалі більшої актуальності набувають питання переміщення великих мас населення та, відповідно, імміграційних законів, які стають дедалі більш жорсткими. Власне, одним з найбільш улюблених гасел, що нерідко вживаються політиками на національному та місцевому рівнях у багатьох країнах – це «захист країни та суспільства від небезпечних мігрантів». Відповідно, на фоні традиційних форм в'язничної приватизації більшого поширення набуває феномен приватизації закритих центрів для іммігрантів, що є привабливим сектором для в'язничних корпорацій.

Так, ще 1987 року *Wackenhut Corrections Corporation* (нині – *GEO Group*) отримала перший контракт на управління закритим центром для нелегальних мігрантів [339]. За період з 1994 – 2011 рр. кількість мігрантів, які утримувалися у закритих міграційних центрах у США, зросла на 457%.

Відповідно 49% мігрантів у середньому утримувалися саме у приватних імміграційних центрах.

Приватні імміграційні центри також стають центром уваги дослідників та критиків, які вказують на ті ж самі проблеми, що характерні для приватних в'язниць: обіцяні послуги не є дешевими, а рівень безпеки не є таким, яким його зображували при підписанні відповідних контрактів з урядами, на що вказують британські та австралійські дослідники [301, с. 127-139].

Так, британський *HM Chief Inspector of Prisons* визнав у 2018 році умови тримання людей у *Harmondsworth Immigration Removal Centre*, що управляються приватною охоронною компанією *Mitie Group*, такими, що не відповідають вимогам безпеки та поваги до гідності. Центр перевірявся ще в 2015 році, проте, незважаючи на певні покращення, все одно якість послуг, що надавалися центром, була визнана неналежною. У відповідному звіті *HM Chief Inspector of Prisons* було відзначено, що замало уваги приділяється до зниження посттравматичного стресу внаслідок розміщення людей у центрі. Хоч рівень насильства був невисокий, загальна атмосфера в центрі надавала підстави говорити про наближення до мінімального рівня жорстокості. Поширеною була практика вживання наркотиків. Проте головне, що було зазначено, це те, що центр не є власне в'язницею, у той час коли деякі аспекти безпеки більше нагадували такі, що є характерними саме для пенітенціарних установ.

В Австралії всі такі центри належать приватним акторам.

У міграційних центрах у США станом на 2017 рік утримувалося 26,3 тис. осіб (73% від загальної кількості іммігрантів у закритих установах). Причому необхідно наголосити, що кількість іммігрантів, які трималися у закритих закладах, зросла на 442%, як порівняти з 2002 роком.

Обмеження проявів та обсягів в'язничної приватизації

Звичайно, що подібне зростання обсягів в'язничної приватизації на національному та глобальному рівнях не може перебувати поза увагою політиків, адміністраторів, соціологів та економістів, що створює різні форми

лобіювання, спрямованого на звуження використання приватизації пенітенціарних установ у тих чи інших формах.

Так, деякі американські штати запровадили різні форми обмежень на поширення феномену в'язничної приватизації.

Штати Іллінойс та Нью-Йорк у 1990 році запровадили закони, які забороняють приватизацію в'язниць та будь-яких супутніх послуг, що стосуються функціонування пенітенціарних установ. У 2001 році штат Луїзіана запровадив мораторій на приватні в'язниці. У 2001 році штати Дакота та Орегон ухвалили закони, які забороняють транспортування ув'язнених поза межі штату, в тому числі для наповнення приватних пенітенціарних установ. У 2001 році штат Небраска ухвалив закон, який зобов'язує приватні в'язниці функціонувати за однаковими стандартами, що і державні установи.

Чи можна продавати «право карати»?

Питання приватизації в'язниці може бути філософським, політичним або юридичним [164, с. 410-412. Противники цього процесу вказують на неконституційність, незаконність і аморальність приватної в'язниці: «Держава не повинна втрачати своєї монополії на використання ув'язнення і контролю за девіантною поведінкою» [356, с. 133].

Але, як зазначає Ч. Логан, не існує обмежень щодо того, які функції держави можуть бути делеговані приватним особам. Питання полягає в тому, в якому обсязі певна функція може бути делегована [336, с. 59].

Ув'язнення – це діяльність для суспільства, проте не для індивідуальних осіб. Тому ув'язнення має характеристики публічної продукції. Як і продукція інших видів, ув'язнення може оцінюватися в категоріях вимог, постачання, якості та ціни. Якщо продукцію пропонує монополіст, то нерідко якість є невисокою, ціни – високими, а умови постачання не відповідають вимогам [336, с. 7].

Крім того, створення нової в'язниці та її функціонування коштує набагато більше, ніж можуть уявити спеціалісти у сфері в'язничної діяльності [336, с. 9]. [336, с. 9]. Тому головною причиною приватизації в'язниці є зменшення

ціни пенітенціарних послуг з одночасним підвищенням їх якості [336, с. 89].

Чи можливе взагалі управління в'язницею не державою, а приватною особою? Як делегування влади *карати* приватним особам у повному обсязі чи частково буде розцінюватися ув'язненими та суспільством? Чи може мотив отримання прибутку бути сумісним з офіційно проголошеними цілями покарання? Чи можливе вжиття приватними особами заходів класифікації та дисципліни? Чи приведе приватизація в'язниці до зменшення ціни ув'язнення? Чи може бути забезпечена належна безпека у приватних в'язницях?

Ці та багато інших аспектів потребують детального вивчення при відповіді на запитання: чи може бути приватизована в'язниця?

В'язниця як символ держави

Першою причиною негативного ставлення до приватної в'язниці є символізм. В'язниця – це символ державної влади в очах багатьох громадян, це – інструмент державного примусу. Багато вчених підкреслюють роль не стільки в'язниці, скільки символу в'язниці, де держава є монополістом у реалізації влади карати. Чи буде система справедливою, якщо в'язень буде читати на уніформі персоналу в'язниці «Виправна компанія» замість «Федеральне бюро виправних установ» [336, с. 55-56].

Проте, як зазначає один з найвідоміших дослідників феномену в'язничної приватизації Ч. Логан, «відповідно до класичної ліберальної традиції, на якій заснована американська система правління, усі права завжди індивідуальні, а не колективні. Держава є штучним утворенням, яке не володіє ніякими повноваженнями, легітимною владою або правами, крім делегованих йому людьми» [336, с. 52].

Тому й згаданий вище аргумент може бути відверто слабким для певного конкретного випадка, особливо беручи до уваги, що більшість ув'язнених більше хвилюють практичні питання, аніж філософські. Вони більше звертають увагу на те, наскільки чесно і справедливо персонал в'язниці поводить з ними, а не на особливості знаків на їхній уніформі.

«Прибутки» проти «ресоціалізації»

Приватна в'язниця може бути звинувачена в тому, що мотив отримання прибутку суперечить офіційно проголошеним цілям покарання, а головне – професійному та гуманному поводженню з ув'язненими [248, с. 17].

Безумовно, це – небезпечний бізнес [345, с. 1263]. З іншого боку, потрібно наголосити, що наявність мотиву отримання прибутку не завжди означає, що лише приватна структура може використовувати працю засуджених для задоволення своїх корпоративних інтересів. Можна навести багато інших прикладів, коли держава перетворювалася на власника рабів-засуджених, прикриваючись офіційними цілями їх виправлення.

Цілком можливо, що держава може знайти «дешевший» спосіб витрачання грошей, які виділені на в'язничну систему, звертаючись до певної приватної структури, де приватизація в'язниці може мати різні форми. Так, приватні актори можуть надавати різні послуги пенітенціарним установам, забезпечувати роботою засуджених за згодою останніх. Приватні менеджери можуть бути запрошені для управління в'язницею.

Проте існує позиція, що приватні в'язниці приділяють меншу увагу дотриманню прав ув'язнених та стандартам їхнього життя [336, с. 11]. Так, П.-А. Альбрехт вказує на те, що в англійських приватних пенітенціарних установах персонал не має належного досвіду соціальної роботи із засудженими, внаслідок чого така робота фактично не здійснюється [2, с. 106-107].

Крім того, якщо державна в'язниця є об'єктом контролю лише відповідних державних інспекційних органів, то в'язниця приватна – об'єктом контролю як приватної компанії, так і об'єктом інспектування держави, за наслідками чого держава покладає на себе подвійний тягар.

Крім того, існує базова філософська та етична проблема: чи може «індустрія болю» бути проданою? Оцінивши усі «за» і «проти», гадаємо, що ні. Пенітенціарна діяльність повинна базуватися не на отриманні прибутку, що є суперечністю «реабілітаційного ідеалу» (незважаючи на занепад останнього). Соціальна реабілітація (ресоціалізація) є правом засуджених і, як результат,

обов'язком держави. Відтак, якщо приватні в'язниці не приділяють достатньо уваги реабілітації, це означає, що держава не виконує своїх обов'язків.

Якщо ми говоримо про політику соціального контролю, то ця проблематика має розглядатися зовсім під іншим кутом, на чому наголошує П.-А. Альбрехт: «Проблема, яку набуває собі Європа разом із приватизацією безпеки, стає очевидною: де публічне кримінальне право приватизується, його вимога правди гине. Можна приватизувати дорогу, сміття та пошту – і це необхідно. Проте на кримінальне право це не розповсюджується. Обов'язковість прав людини та громадянських прав – не продається» [2, с. 118].

Соціальна реабілітація злочинців залежить, перш за все, від ставлення до неї самих злочинців. Ув'язнений у приватній в'язниці може думати: «Чому хтось заробляє гроші тільки на тому, що я маю бути "слухняним хлопцем"». Відтак реабілітаційні зусилля можуть зустріти опір саме на цьому підґрунті. Ув'язнений у державній в'язниці може піти назустріч цим зусиллям або не сприйняти їх, але він ніколи не буде відчувати себе предметом – пристроєм для створення грошей. Більш того, соціальна реабілітація швидше зустріне опір, якщо він буде відчувати себе саме так.

Приватна в'язниця не є, власне кажучи, в'язницею. Це – бізнес, а інтереси бізнесу та реабілітаційної в'язниці є діаметрально протилежними. І реабілітація є не змаганням: «Класична модель вільного ринку не працює у сфері приватизації в'язниць» [249, с. 45].

Приватні в'язничні корпорації значно більше зацікавлені у максимізації прибутків, ніж у соціальному забезпеченні як ув'язнених, так і персоналу. Відтак не можна дивуватися, що філософія в'язничних корпорацій не базується на реабілітації.

Так, головним обов'язком персоналу найбільшої у світі в'язничної корпорації *ССА* є «створення прибутку для наших акціонерів» [250]. Ця філософія базується на чесності, але ця чесність знов-таки тільки для «наших акціонерів», але не для ув'язнених, їх родичів, потерпілих та суспільства.

Етика приватних в'язниць базується на бізнес-репутації, але в жодному разі не на реабілітації девіантів.

Потрібно поставити запитання: чому приватні в'язниці отримали таке поширення у світовій пенітенціарній практиці? Бо, як це вважається, вони вважаються дешевшим варіантом, як порівняти з державними в'язницями. Багато прихильників приватизації наводять приклади їх меншої вартості. Проте ніхто поки ще не дав об'єктивну і точну відповідь на запитання, чи є вони справді дешевші [348].

Підсумовуючи викладене вище, необхідно зазначити, що перспектива впровадження досвіду в'язничної приватизації до вітчизняної практики є неясною, якщо не сказати більшого.

Проте вже сьогодні потрібно окреслити обставину, яка посідає перше місце у переліку причин, чому сьогодні українські в'язниці не можуть бути приватними.

Так, можна порівняти лише матеріальні ресурси, які виділяються західними та пострадянськими країнами на підтримання функціонування в'язничної системи на належному рівні. Вітчизняний приватний сектор навіть не допускає думки про те, що в'язницю можна використовувати як джерело прибутку, коли кожен репортаж про в'язницю включає інформацію про втечі, бунти або самогубства ув'язнених, про те, що керівництво в'язничного відомства інколи не знає, як нагодувати засуджених, незважаючи на дедалі більші обсяги фінансування пенітенціарної системи.

Проте, з іншого боку, певна вітчизняна приватна компанія має відповідати багатьом вимогам, серед яких головними є відповідний юридичний статус та «ім'я», яке було «зароблено» у конкурентній боротьбі. Ані для першого, ані для другого сьогодні не існує жодних політичних, економічних та соціальних умов.

На перший погляд, поняття «приватизація пенітенціарних установ» в Україні звучить досить фантастично. Але фантастика швидко зникає: зарубіжні виправні та охоронні компанії вже з початку 1990-х років

розглядають пенітенціарну систему України як поле для своєї діяльності. У рекомендаціях Комісії ЄС та Ради Європи в галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування та правоохоронної системи України зазначено, що «приватні фірми, які займаються питаннями охорони, виявляють зацікавленість до пенітенціарних установ східноєвропейських країн і пропонують широкий вибір охоронних пристроїв та обладнання для контролю. Для запобігання непоправним помилкам ... слід поцікавитися в Раді Європи до укладання комерційних контрактів, чи інші держави-члени вже користувалися тим чи іншим типом обладнання або послуг, які пропонуються» [70].

Ніхто ніколи не зазначав, що вся в'язнична система може бути приватизована. Йдеться не про всю систему, а про певні її фрагменти. Сама в'язнична система може виступати головним опонентом ідеї приватизації в'язниці. Приватизація кожного елемента або сектора в'язничної діяльності потребує детального зовнішнього аудиту, який буде висвітлювати всі проблеми консервативної системи. Це особливо актуальне в Україні, коли інформація щодо фінансової та іншої діяльності вітчизняної в'язниці є недоступною для зовнішніх зацікавлених груп та дослідників.

Беручи до уваги зарубіжний (переважно американський, британський, австралійський, новозеландський та південноафриканський) досвід в'язничної приватизації, багато дослідників розглядають приватні в'язниці та їх операторів як таких, що є корумпованими, занадто секретними та морально збанкрутілими з огляду на цілі покарання, що вважаються традиційними для сучасних національних пенітенціарних систем, які відчували глибинний вплив філософії прав людини та відповідних міжнародних стандартів прав людини.

У цілому аспекті прибічникам в'язничної приватизації можна протиставити просту ідею: якщо ув'язнення як таке має мінімальний ефект щодо запобігання злочинності (якщо не сказати більше), то чи існують моральні підстави розглядати феномен поширення в'язничної приватизації як певне *благо* в системі політичних відносин?

Немає сумнівів, що уряди укладають договори з приватними в'язничними

провайдерами внаслідок вимушеної необхідності, враховуючи складні реалії національних пенітенціарних систем. Однак існує небезпека, що навички, можливості та досвід приватних в'язничних корпорацій – навіть там, де вони можуть бути начебто «ефективними», насправді є суто технічними, позбавленими етичних стандартів, культури соціальної відповідальності та культури прав людини.

Питання в'язничної приватизації – це не лише питання моралі та етики. Це, перш за все, питання фінансового тягаря платників податків, адже приватні в'язничні компанії фінансуються саме з *державного бюджету* внаслідок отримання відповідних контрактів від національних або регіональних урядів. Як наслідок, поширення ув'язнення як політичного феномену створює додаткове навантаження на державний бюджет, окрім того, що сприяє позбавленню свободи людей у рекордній кількості по всьому світі.

2.5. Демоніфікація держави в реалізації політики соціального контролю.

Глобалізація здійснює глибокий вплив на національні держави, примушуючи останніх здійснювати ревізію багатьох функцій, які донедавна вважалися такими, що мають виключно публічно-державну природу.

Взагалі функція з забезпечення суспільства у самому широкому розумінні цього слова стала здебільшого приватною, отримавши відповідні навіть зовнішні символи: «В європейських великих містах безпека набула яскравого зовнішнього вигляду» [2, с. 105]. Приватні служби скрізь представляють «безпеку» та, за визначенням П.-А. Альбрехта, «грають у публічність» [2, с. 105]. Вони діють як повноцінна поліція, затримуючи навіть тих правопорушників, які їм лише *здаються* такими. Проте головним є те, що нерідко такі «агенти безпеки» управляються акторами, які діють на наднаціональному та транснаціональному рівні.

Тому можна сформулювати проблему, яка потребує обговорення, і такою

проблемою є дроблення безпеки на дрібні ділянки та, як наслідок, нерівний розподіл безпеки.

До таких ділянок публічно-державного регулювання, які на початку XXI століття продовжують піддаватися глибокій ревізії, відноситься сфера виконання пенітенціарної політики та функціонування пенітенціарних установ (так само як й схожих за своєю природою тотальних інституцій).

На додаток до того, що зазначена сфера значною мірою вже стала ареною взаємодії, зіткнень та конфліктів могутніх приватних акторів, відносно недавно вона стала сферою наднаціональною, вирвавшись з-під контролю національних держав, що обумовлює актуальність цього питання.

Актуальність зазначеного напрямку досліджень для політичної науки та зв'язок з практичними завданнями полягає у тому, що перехід пенітенціарної функції від держави до приватних акторів вже понад 40 років є поширеним явищем у західних країнах та в цілому у світі, у той час коли феномен в'язничної приватизації для вітчизняної політичної науки та державного управління є майже невідомим та недослідженим. Відповідні висновки можна зробити навіть з невдалих спроб залучити приватних акторів для сфери державного управління пенітенціарною системою України, що мало місце, починаючи з 2016 року, що вказує на фундаментальні методологічні помилки національних політичних гравців, їхню необізнаність з дослідженнями західних авторів та відповідним досвідом західних держав у сфері в'язничної приватизації.

У цьому підрозділі ми маємо за мету здійснити дослідження впливів глобалізації на пенітенціарну політику сучасних національних держав на прикладі феномену в'язничної приватизації.

У контексті такої мети ставляться наступні завдання: 1) проаналізувати сутність категорії наднаціональності сучасної пенітенціарної політики; 2) дослідити форми, напрями та обсяги впливу транснаціональних в'язничних корпорацій на пенітенціарну політику сучасних національних держав; 3) проаналізувати форми, методи та шляхи легітимізації перебирання

міжнародним бізнесом пенітенціарної функції держави.

Глобалізація як політико-економічна проблема вже тривалий час перебуває у центрі уваги зарубіжних та вітчизняних дослідників. Враховуючи різноманітні форми проявів глобалізаційних процесів, розвиток науки та цифрових технологій, сформулювати вичерпний перелік таких проявів та форм глобалізації складним завданням. Проте головним у контексті нашого дослідження є те, що, хоча транснаціональні корпорації навряд чи є новим явищем, за останні роки спостерігається їх підняття до статусу домінуючого суб'єкта в міжнародних економічних та політичних відносинах [374, с. 359]. Американський соціальний психолог Ф. Зімбардо акцентує, що «комплекс збройний сил, корпорацій та релігії – це мегасистема, якій сьогодні підконтрольні основні ресурси країни та якість життя більшості американців» [39, с. 29].

Серед всього іншого глобалізація ставить на порядку денному комплексне питання зміни сутності держави внаслідок послаблення пенітенціарної функції держави за рахунок делегування такої функції приватним акторам (хоч у контексті цього дослідження слово «делегування» іноді можна замінити на «захоплення»). У будь-якому випадку йдеться про суттєві та глибинні зміни природи держави та державної влади.

Зміну сутності національної держави зображує З. Бауман: «У кабаре глобалізації держава виконує стриптиз, і до кінця вистави на ній залишається лише мінімально необхідне – її репресивні повноваження. Коли матеріальна база держави знищена, суверенітет і незалежність анульовані, політичний клас стертий з лиця землі, національна держава перетворюється просто на службу безпеки мегакорпорацій ... Новим владикам світу нема сенсу управляти безпосередньо. Адміністративні завдання вони покладають на національні уряди» [6, с. 20].

П.-А. Альбрехт також підкреслює актуальність та гостроту ситуації, що склалася у суспільстві Постмодерну, акцентуючи увагу, що сучасна держава має намір управляти собою самотійно лише у сферах своїх первинних видів

діяльності. Місця позбавлення волі активно приватизуються. Приватні служби безпеки дедалі більше замінюють поліцію. Приватні особи отримують більше прав у сфері кримінального переслідування. [2, с. 110-111].

Як наголошує П.-А. Альбрехт, держава дедалі більше віддаляється від соціального контролю. Проте, ми маємо сміливість продовжити цю думку та наголосити: віддалення держави від сфери соціального контролю зовсім не означає зменшення концентрації соціального контролю.

Навпаки, делегування сфери соціального контролю приватним акторам збільшує концентрацію соціального контролю, особливо беручи до уваги наслідки *net widening*.

Ми є свідками створення нової системи матеріальних цінностей, яка продовжує змінювати структуру влади в умовах подальшого глобалізаційного розвитку. Тому не можна не підкреслити думку У. Бека щодо впливу глобалізації на сутність сучасної держави: «Ми є свідками найважливіших змін в історії влади» [7, с. 97].

Е. Тоффлер з цього приводу також зазначає: «Ми живемо в момент, коли вся структура влади, яка скріплювала світ, дезінтегрується. Формується зовсім інша структура» [99, с. 20]. «Метаморфози – це не просто перехід влади. Це – трансформація» [99, с. 22].

Головна теза, що покладається в основу цього підрозділу нашої роботи та дослідження в цілому, це зміна природи держави в епоху глобалізації, де глобалізацію слід тлумачити як «повзучу, постреволуційну трансформацію національної та інтернаціональної підпорядкованої державі системи балансу і правил влади» [7, с. 97].

На думку О. Самойлова, «глобалізація – процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції й уніфікації. Головним наслідком цього є світовий розподіл праці, міграція в межах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення і злиття культур різних країн. Це об'єктивний процес, який носить системний характер, тобто охоплює всі

сфери життя суспільства. Глобалізація – це процес, у результаті якого світ стає більш пов'язаним і залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається як збільшення кількості загальних для всіх держав проблем, так і розширення суб'єктів, що інтегруються» [87].

Політична проблематика нашого дослідження пов'язана з конфліктом між національними державами та великим міжнародним бізнесом, який сам по собі не є чимось новим. Навпаки, він є скоріше природним для публічно-приватних відносин: «Стратегічна конкуренція між приватним капіталом та державою не є новим явищем. Її корені сягають середньовіччя, коли європейські королівські дома наймали приватних авантюристів-капіталістів для того, що відкривати й експлуатувати чужі країни та ресурси» [7, с. 97].

Продовжуючи цю думку, не можна не погодитися з О. Самойловим, що «глобалізація в її нинішній формі не сприяє підвищенню стабільності міжнародних відносин. Навпаки, вона виявилася каталізатором соціально-політичної напруги й конфліктів» [87]. Відтак, ми переконані, і проблематику в'язничної приватизації (і, що є більш важливим, наднаціональної в'язничної приватизації), у першу чергу, доцільно пов'язувати із категоріями конкуренції та конфлікту між різними національними державами та приватним капіталом.

Проблематика глобалізації охоплює як економічні, так і політичні аспекти. Так, В. Воронкова наголошує, що концепція глобалізації не тотожна тільки економічним основам, вона передбачає специфічне співвідношення економічного і політичного аспектів [17]. Проте проблематика сучасних тенденцій наднаціональної в'язничної приватизації ставить на перше місце саме політику в силу очевидної причини: транснаціональні в'язничні корпорації вже давно завоювали економічну сферу та наростили економічні «м'язи».

Крім того, транснаціональні в'язничні корпорації завоювали сферу політичну через лобіювання, засоби масової інформації, корупцію, нагнітання *moral panic* серед «чесних платників податків» перед злочинністю, нелегальними мігрантами та іншими *folk devils*. Йдеться не про політичний

вплив як такий, а саме про ще більше посилення та поглиблення політичного впливу та розширення територіальної сфери такого впливу (хоча, з іншого боку, не можна не визнати, що економічна складова є «Ахіллесовою п'ятою» міжнародного в'язничного бізнесу).

Відтак актуальність та новизна саме політичної проблематики полягає у тому, що феномен глобальної в'язничної приватизації надає, серед всього іншого, яскравий приклад нової політичної тенденції, пов'язаної з наднаціоналізацією пенітенціарної політики та наднаціоналізацією інших політик, що стосуються масового соціального контролю.

Власне наднаціоналізацією пенітенціарної політики сьогодні мало кого здивуєш після запровадження у всьому світі оонівських та регіональних стандартів прав людини і щодо управління пенітенціарними установами національних держав. Наднаціоналізація пенітенціарної політики є особливо глибокою саме в Європі через активну діяльність Ради Європи та надання рішенням ЄСПЛ статусу джерела права у багатьох європейських країнах, адже рішення ЄСПЛ більше, ані щось інше впливають на національні пенітенціарні політики країн-членів Ради Європи (особливо щодо дотримання національними державами своїх зобов'язань за статтями 2, 3, 5, 8 Конвенції про захист прав людини).

Проте феномен глобальної в'язничної приватизації не лише дозволяє, проте й навіть примушує подивитися на наднаціоналізацію пенітенціарної політики не лише під кутом діяльності міжурядових міжнародних організацій, проте й під кутом розширення впливу міжнародного бізнесу в особі транснаціональних в'язничних корпорацій. Враховуючи, що сьогодні інвесторами або партнерами транснаціональних в'язничних корпорацій є ті глобальні актори, які, на перший погляд, взагалі не мають (і, здається, не можуть мати) будь-якого відношення до кримінальних покарань та пенітенціарних систем (від виробництва купальних костюмів та бронювання авіаквитків до продажу гамбургерів, меблів та кави), розширення сфери впливу міжнародного в'язничного бізнесу стає ще більш актуальним

політичним питанням.

Зазначені вище обставини примушують більш реалістично подивитися на сутність національної держави та виконувати нею функції. Як зазначає У. Бек, «на початку третього тисячоліття головний принцип національної реальної політики: «Національні інтереси мають проводитися у національних рамках» – слід замінити принципом космополітичного реалізму: «Політика є тим більш національною та успішною, чим більше вона є космополітичною» [7, с. 31].

Тому діяльність транснаціональних в'язничних корпорацій, безумовно, значно посилює цю космополітичність та додає присмаку нового космополітичного реалізму традиційним уявленням щодо виконання кримінальних покарань та функціонування відповідних інституцій. Відтак, якщо учорашній день можна охарактеризувати як «щирий подив від появи феномену в'язничної приватизації», то день сьогоднішній – «наскільки глибоким може бути вплив транснаціонального міжнародного бізнесу на держави та національні пенітенціарні системи відповідних держав».

Є безумовним – і з цим національні уряди повинні рахуватися, – що глобальний в'язничний ринок своєю прискореною динамікою докорінно змінив правила державної та міждержавної пенітенціарної політики. Поширення феномену в'язничної приватизації ще більше розмило кордони між економікою, політикою, законом, етикою, корупцією, лобіюванням, засобами масової інформації та суспільством, що має наслідком нові принципи боротьби за політичну владу та протистояння цій трансформованій політичній владі у нових політичних іграх. Глобальні тренди в'язничної приватизації примусили великі політичні ігри стати ще більш великими.

Чому проблематика глобалізованої наднаціональної в'язничної приватизації має таке значення для дослідження природи сучасної держави та сутності публічної політики? Свого часу К. Маркс попереджав, що не політика держав, а капітал, що стає глобалізованим, зруйнує національну політичну аксіоматику та відкриє добу великої політики. Тому ця думка має найбільш яскраве та водночас найбільше практичне застосування у сфері реалізації

крайнього примусу – примусу у формі застосування кримінальних покарань (або аналогічних або схожих за своєю природою засобів соціального контролю), адже саме глобалізований капітал приватних транснаціональних корпорацій зруйнував «золоте теля» національної пенітенціарної ідентичності та відкрив добу нової глобальної пенітенціарної політики, де на політичному подіумі держави стають у чергу до в'язничних корпорацій в надії отримати відповідні послуги від приватного сектора, а за подіумом ті ж самі в'язничні корпорації використовують корупцію, підкуп, лобіювання, засоби масової інформації, *moral panic*, штучне створення *folk devils*, шантаж національних урядів, щоб останні поспішали ставати у зазначену вище чергу.

Цей дуалістичний політичний процес характеризується великою долею політичної принизливості для національних держав, адже національні держави більше не мають монопольного права щодо одноосібного конституювання арени політичних дій у сфері пенітенціарної політики та, розглядаючи це питання ширше, у сфері здійснення масового соціального контролю за прошарками населення, які є формально небезпечними або ж насправді можуть бути такими.

Традиційно-театральна пенітенціарна політика «мертвих, старих білих чоловіків» (за висловленням У. Бека), яка раніше формувалася та реалізовувалася під дахом національної держави, вже не уявляється можливою. Так само, є неможливою стара пенітенціарна політика, яка раніше формувалася під «парасолькою» навіть впливових міжнародних державних організації на кшталт ООН та Ради Європи. Пенітенціарна політика вийшла за межі кордонів, держав та класичних міжнародних організацій, унаслідок чого з'явилися нові гравці, нові ресурси, незнайомі правила, нові ігри, вистави, суперечності та конфлікти. У новій політичній грі приватні актори, які раніше були пішаками, зрозуміли свою силу та, як зазначив У. Бек, «відчули в собі мобільність коня або тури» [7, с. 31]. Причому нові гравці «не лише роблять ходи, вони конструюють нові правила гри». Більше того, у новій політико-економічній метагрі капітал має дві шашки й два ходи. Натомість усі інші

гравці мають по одній шашці та по одному ходу [7, с. 41].

Подана вище думка У. Бека є актуальною для проблематики поширення політичного впливу транснаціональних в'язничних корпорацій.

Так само, ця метафора стосується проблематики приватної в'язничної наднаціоналізації. Сьогодні важко спрогнозувати, яким чином буде розвиватися відносини між національними державами та приватним капіталом у сфері формування та реалізації пенітенціарної політики. Проте очевидним є те, що приватний капітал примусив національні держави діяти за своїми правилами і забезпечив своє домінування над національними державами у сфері виконання покарань, функціонування в'язниць та інших тотальних інституцій. Відмовитися від такого домінування або скинути його аж ніяк не є простим завданням навіть в силу того, що в'язничний бізнес є не лише місцем взаємодії, до якого міцно прикуті сучасні національні держави, проте й кожен з громадян такої держави, який, купуючи щось у спектрі від автомобіля та купального костюму до кави або бургеру стає опосередкованим інвестором тієї чи іншої транснаціональної в'язничної корпорації. Могутність транснаціональних в'язничних корпорацій та їх вплив, що призвів до зміни сутності національної пенітенціарної політики, засновані на споживацькому суспільстві, тобто на об'єктивних реаліях сьогодення.

Сучасні відносини між національними державами і транснаціональними в'язничними корпораціями нагадують шантаж з боку міжнародного бізнесу. Шантаж завуальований, неагресивний та нерадикальний, хоча від цього він не перестає бути шантажем. П.-А.Альбрехт нагадує, що явна корпоративність угруповань по інтересам у сучасних державах занурює у пісок будь-які наміри депутата того чи іншого національного парламенту здійснювати свою діяльність демократичним шляхом [2, с.76-77].

Так, наприклад, одна зі складових успіху транснаціональних в'язничних корпорацій у війні проти національних держав частково криється у тому, що держави «проковтнули» ту приманку, яка була залишена для них у вигляді моральної паніки від загроз з боку «дедалі більшої кількості небезпечних

злочинців на наших вулицях» та, як наслідок, оголошеної війни «злочинності, хвилі якої накривають наше місто».

Крім того, піднесення ідей соціальної держави та максимального запровадження кошовної соціальної роботи зі злочинцями призвело до неможливості підтримувати такі стандарти широко й масово, що також створило передумови для кредитно-боргових відносин між національними державами та приватними в'язничними корпораціями у сфері виконання кримінальних покарань (кредитором виступає, звичайно, бізнес).

Стара національна пенітенціарна політика була заснована на ідеях соціальної держави із гаслом «максимальна безпека для всіх» [7, с. 31]. Проте нові правила постмодерністської наднаціональної в'язничної політики значною мірою зруйнували такі уявлення. Якби декларації не оголошували б транснаціональні в'язничні корпорації, їх діяльність так чи інакше пов'язана з мінімізацією видатків та максимізацією прибутків, де соціальні принципи та згадана вище «безпека для всіх» віддаляється навіть не на другий план.

Свого часу національні пенітенціарні системи відчули ледве не нищівного удару від висновку Р. Мартінсона про «Ніщо не спрацьовує» та відповідних емпіричних доказів, коли головна і традиційно-невід'ємна мета кримінального покарання – реабілітація злочинців та повернення злочинців до суспільства в якості законослухняних громадян – була піддана глибокій й нищівній критиці через свою недосяжність. Цивілізаційна цінність реабілітації злочинців як цілі кримінального покарання була поставлена під сумнів.

Після часткового подолання кризи реабілітаційного ідеалу діяльність транснаціональних в'язничних корпорацій фактично знову поставила на порядку денному те ж саме питання, проте у більш скритому та закамуюфльованому форматі. Транснаціональний в'язничний бізнес, посиливши вплив на національні держави у сфері функціонування пенітенціарних установ наприкінці XX – початку XXI ст. ст., значною мірою витіснив з порядку денного актуальність реабілітаційної мети кримінального покарання, замінивши її питаннями «скорочення видатків» та «безпекою чесних платників

податків», чим знову поставив на порядку денному питання цивілізаційних цінностей сучасних держав щодо поводження з прошарками населення, які віднесені до категорії соціального виключення.

Як приклад можна згадати, що сьогодні у багатьох впливових західних країнах приблизно 15% ув'язнених перебуває саме у приватних пенітенціарних установах, що надає підстави умовно говорити про те, цінність реабілітаційної складової кримінального покарання впала на умовні 15%. Саме тому, серед всього іншого, питання сучасної пенітенціарної політики вже давно не є проблемою правовою, а становить винятково політико-економічну проблему.

Влада приватних акторів була більш гнучкою, як порівняти з владою держав, і, як наслідок, задекларована «якість влади» приватних акторів була подана як така, що є набагато вищою за «якість влади» національних держав.

Як наслідок, національна держава програла міжнародному бізнесу війну за цю важливу сферу впливу, якою є масовий соціальний контроль, причому програла як у територіальному аспекті, так і в аспекті культурно-ідеологічному, коли уряди стали в чергу до транснаціональних корпорацій з питання сприяння у здійсненні соціального контролю над великими групами населення (злочинців, мігранти та інші особи, які можуть або повинні перебувати у фізичних або віртуальних тотальних інституціях).

Крім того, національна держава програла приватному бізнесу битву за знання, яке, за висловленням Е. Тоффлера, є «найбільш демократичним джерелом влади» [99, с. 42].

Свого часу в'язнична приватизація блискавично увірвалася до сфери пенітенціарної політики загалом та функціонування пенітенціарних установ зокрема саме на гаслах того, що влучно визначив Е. Тоффлер: «Водночас із знищенням старої системи безликі бюрократи, які нею управляли, зносяться партизанською армією інвесторів, організаторів та менеджерів, які мають навички або здобувати знання (іноді нелегально), або управляти їх розповсюдженням» [99, с. 48]. На фоні задекларованого успіху в'язничної

приватизації та стверджуваної більшої економічної ефективності приватних в'язниць тягар доведення протилежного було перекинуто на національні держави, які не були здатні довести протилежне за роки існування феномену в'язничної приватизації, чим автоматично законсервували віру в ефективність «більш гнучких в'язничних менеджерів» з приватних компаній, як порівняти з «бюрократами» з державних в'язничних служб.

Розмірковуючи у своїй роботі про заміну «старої бюрократії» «новими менеджерами», Е. Тоффлер аналізує боротьбу «влади проти розуму» [99, с. 206]. У контексті проблематики нашого дослідження можна зазначити, що запровадження феномену в'язничної приватизації супроводжувалося агресивною інформаційною кампанією, де «старі закостенілі бюрократи» асоціювалися з «владою», у той час коли «нові гнучкі менеджери» були символом «розуму», оскільки демократична держава була вимушена здати свої позиції під впливом власних структурних управлінських проблем.

Так, *Corrections Corporation of America* упродовж періоду 1999 – 2020 років витрачала щонайменше 1,4 млн. доларів щороку на лобіювання своїх інтересів на федеральному рівні.

За період 2003 – 2011 років *Corrections Corporation of America* (нині – *CoreCivic*) найняла 199 професійних лобістів у 32 штатах. За період 2003 – 2011 років *GEO Group* (колишня *Wackenhut Corrections Corporation*) найняла 72 професійних лобістів у 17 американських штатах [363].

Політичні аспекти наднаціоналізації в'язничної приватизації необхідно проаналізувати також крізь призму сутності сучасних транснаціональних в'язничних корпорацій.

Так, сучасні транснаціональні в'язничні корпорації необхідно аналізувати у категоріях квазідержав з відповідними атрибутами.

Так, існують свої законодавчі та виконавчі органи. Є своє власне населення, є територія, є навіть апарат примусу (включаючи апарат фізичного примусу). Є навіть своя корупція та злочинність. Тому не є дивним, що на глобальній політичній арені в'язничні транснаціональні корпорації можуть

ухвалювати квазіполітичні рішення з подальшим нав'язуванням таких рішень національним державами – від простого лобіювання й нагнітання чергової хвилі *moral panic* перед злочинністю й мігрантами до класичної корупції й банального підкупу державних чиновників. Якщо говорити про парламенти та уряди, то нерідко йдеться саме про парламенти та уряди національних держав, які ухвалюють рішення на користь транснаціонального в'язничного бізнесу. Відповідно, виникає проблема легітимізації діяльності транснаціональних в'язничних корпорацій взагалі та у відносинах з конкретними національними державами.

Німецький соціолог У. Бек говорить про те, що світова економіка діє сьогодні транслегально, тобто ані нелегально, ані легально. Продовжуючи цю ідею, Бек розмірковує над категорією «*a*-легітимності» [7, с. 120]. Ця теза У. Бека має неабиякий вплив та безпосереднє відношення до проблематики в'язничної приватизації та діяльності транснаціональних в'язничних корпорацій.

Так, з одного боку, транснаціональні в'язничні корпорації, просуваючись на місцевих ринках, не порушують жодного формального закону, ухваленого національними або регіональними парламентами. Проте, з іншого боку, кожен прояв поширення їх впливу означає ескалацію неоголошеної непомітної війни традиційним цілям кримінального покарання, випестуваням у рамках класичної школи кримінального права, та усталеним ідеям щодо функцій національної держави, характерним для соціальної держави. Невипадково К. Самнер підкреслює, що однією з головних характеристик соціального розвитку у ХХ столітті стало «зростання величезних транснаціональних корпорацій, здатних згинати, створювати або розмивати закон за власним бажанням і, таким чином, висміювати вимоги рівності за законом» [410, с. 30-31]. Що тоді ми може говорити про ХХІ століття?

За переконанням У. Бека, глобалізація характеризується утворенням певної форми правового суверенітету капіталу, що робить його незалежним від зовнішніх, державних джерел легітимності [7, с. 173]. Розвиваючи цю

думку, ми можемо висловити позицію, що приклад діяльності транснаціональних в'язничних корпорацій є набагато складнішим та більш кваліфікованим.

Так, якщо ми беремо за основу ідею, що такою квазідержавною владою характеризується транснаціональний капітал, що рухається в сфері створення певних «цивільних» предметів або послуг (паливо, автомобілі, транспорт, їжа, електроніка тощо), то який висновок можна зробити щодо капіталу транснаціональних в'язничних корпорацій з їх апаратами примусу та іншими мілітаризованими атрибутами? Висновок буде невтішним для національних держав, адже у випадку міжнародного в'язничного бізнесу йдеться не про певний обіг «цивільних» предметів або послуг, а про обіг послуг, які мають виключно публічну природу.

Якщо держава віддає у користування приватному капіталу публічну за своєю природою пенітенціарну функцію, і ця функція передається до вільного обігу – підкреслимо – на транснаціональний рівень, то це означає максимальне послаблення саме такої публічної основи пенітенціарної функції.

У випадку транснаціональної в'язничної приватизації йдеться не лише про утворення правового суверенітету транснаціональних в'язничних корпорацій, проте й про утворення політичного суверенітету.

З цього приводу ми мусимо згадати актуальне для цілей цього дослідження висловлення У. Бека, що великі фінансові та торговельні організації перетворюються на «повитух нового устрою та легітимізації влади» [7, с. 174]. У випадку з транснаціональними в'язничними корпораціями, у таких «повитух» у руках на додаток перебувають кийок, кайданки та перцевий спрей.

Природньо поставити питання щодо антидоту такій наднаціональній приватно-пенітенціарній ін'єкції, який зміг би «витягнути» пенітенціарні системи національних держав із прихованої, проте глибокої та всеосяжної залежності від транснаціонального бізнесу.

Ми, продовжуючи нашу реалістичну та утилітарну стратегію мислення,

ризикуюмо залишити це питання відкритим: забрати національній державі пенітенціарну функцію назад наразі уявляється величезною проблемою, якщо не сказати більшого. Так, акціонерами певної транснаціональної в'язничної корпорації є великі групи впливових фізичних та юридичних осіб з різних національних держав, які мають своїх лобістів у цих державах, чим підривають спроби держави повернути собі цю сферу свого суверенітету.

Крім того, транснаціональний в'язничний бізнес – це не лише акціонери, керівники та наближені до них особи з їх сім'ями та фінансовими інтересами. Це – великі колективи найманих працівників з їх сім'ями, соціальними пакетами і пенсіями. Це – профспілки з їх сім'ями, соціальними пакетами і пенсіями. Це – провайдери електронних, технічних, транспортних, охоронних, кейтерінгових, медичних, психологічних та численних інших послуг з їх сім'ями, соціальними пакетами і пенсіями. Іншими словами, це величезна кількість на перший погляд невидимих гравців, залучених до цієї орбіти, які відчують та ідентифікують себе вже не як громадяни певної національної держави, а як громадяни певної *N*-ської Приватнов'язничної Екстериторіальної Республіки, яка цілком підпадає під ознаки квазідержави.

Тут ми не можемо повною мірою погодитися з думкою Бека щодо того, що «транснаціональні концерни не володіють засобами легітимізації насильства, а тим більше монополією на них» [7, с. 201]. Так само не можна погодитися з Е. Тоффлером, що «військова сила – це саме той атрибут держави, якого бракує іншим бажаючим до влади» [99, с. 564]. Саме приклад транснаціональних та навіть національних (саме національних) приватних в'язничних компаній вказує на зворотне – на повну легітимність застосування насильства (у тому числі фізичного) на території цих островів приватного бізнесу.

Гіпотетичний «бунт» національної держави за своє звільнення з-під впливу міжнародного наднаціонального в'язничного приватного бізнесу неодмінно зустрінеється з більшими обсягами лобіювання з боку приватного бізнесу та поширенням *moral panic* через засоби масової інформації. Або ж,

навпаки, будь-яка більш-менш серйозна просоціальна ініціатива транснаціональної в'язничної корпорації у сфері надання соціальної допомоги ув'язненим та їх сім'ям або ж, навпаки, потерпілим та їх сім'ям, забезпечить негативний образ держави в суспільстві, мовляв, держава не лише покинула напризволяще пенітенціарну функцію та відповідні тотальні інституції, проте й заважає приватній ініціативі виконувати високу соціальну гуманістичну місію на благо багатьох соціальних груп конкретного суспільства.

Крім того, не можна забувати, що будь-яка приватна в'язнична компанія (незалежно від того, чи діє вона на національному ринку або ж вийшла на міжнародний рівень) – це майже завжди *не лише* в'язнична компанія. На додаток це – і охоронна компанія, і транспортна компанія, і поштова компанія або ж компанія, яка діє у сфері психологічної, психіатричної допомоги або інших галузях сфери охорони здоров'я.

У кожній такій мультифункціональній компанії існують свої акціонери, професійні спілки та величезна кількість зацікавлених акторів, інтереси яких не можна просто так проігнорувати у намаганні вирвати пенітенціарну функцію з приватних рук (якщо взагалі така спроба матиме місце). Так, наприклад, М. Готшалк наводить приклад, як прибічниками більшої приватизації пенітенціарних установ у США (та взагалі більш широкої інкарцерації американського суспільства) стають зацікавлені в отриманні надприбутків приватні провайдери телефонних послуг, оскільки телефонія сьогодні (на відміну від Інтернету) є головним містком зв'язку між ув'язненими та їх родичами [299, с. 29].

Більше того, справа полягає не лише у кількості акторів, які прямо чи опосередковано зацікавлені в існуванні приватних карцерних держав. Йдеться про певне культурне середовище та соціальні зв'язки навколо в'язниці, які формуються упродовж тривалого часу, внаслідок чого вже не наявність приватної в'язниці викликає здивування, а її відсутність (хоч не стосується також і державних в'язниць). У цьому контексті слушним є приклад, що наводить М. Готшалк, як мешканці одного з американських міст настільки

звиклись з новою *supermax prison*, що місцеві заклади харчування перейменували свої звичайні бургери на «*supermax burger*» [299, с. 29].

Говорячи про відносини між національними державами та транснаціональними в'язничними корпораціями, необхідно згадати другий аспект того *дуалізму*, який ми подали як завдання нашого дослідження.

Так, з іншого боку, *протистояння* між національною державою та транснаціональним в'язничним бізнесом водночас є *симбіозом* в силу паразитування приватних в'язничних провайдерів на тілах національних держав. Крім того, іншим аспектом, на який необхідно звернути увагу в контексті цього дослідження, і мультисуб'єктність відносин між національними державами та приватними акторами. Так, прикладом наднаціоналізації пенітенціарної функції є ситуації, коли не лише одна транснаціональна корпорація, що базується в одній країні, входить на ринок іншої країни та укладає відповідні контракти. Мають місце приклади, коли до наднаціональні приватнов'язничні відносини складаються не на рівні «держава – приватний актор», а коли такі відносини виникають на рівні «держава – держава – приватний актор» або навіть «держава – держава – держава – приватний актор».

Таким прикладом є *Nauru Regional Processing Centre*, який було відкрито у 2001 році за домовленістю між Президентом Науру та Урядом Австралії. Операторами *Nauru Regional Processing Centre* були різні суб'єкти підприємницької діяльності (*Broadspectrum, Wilson Security, Canstruct International, Nauruan Government Commercial Entity*). У 2008 році діяльність центру призупинили, проте центр відновив свою роботу вже у 2012 році через зростання кількості шукачів притулку та прибулих до Австралії. У листопаді 2016 року було проголошено про переговори між Австралією та США, щоб замість Австралії шукачів притулку приймали саме Сполучені Штати Америки.

Іншим прикладом наднаціоналізації пенітенціарної функції є те, наскільки легко приватні актори можуть замінювати один одного на національному

рівні. Так, американський досвід переконливо свідчить про те, як та чи інша пенітенціарна установа може після завершення контракту з одним приватним провайдером легко переходить до іншого провайдера.

У цьому контексті слушною думка З. Баумана, що склад акціонерів не визначається простором. Це – єдиний фактор, повністю вільний від просторової зумовленості. Їм, і тільки їм, «належить» компанія, тому саме їм вирішувати, чи доцільно компанії переїхати туди, де, як вони припускають, є шанс збільшення дивідендів, надавши всім іншим – а саме тим, хто прив'язаний до даної місцевості, – вирішувати завдання, зализувати рани, відшкодовувати збитки та прибирати сміття. Компанія володіє свободою пересування, але наслідки такої свободи будуть відчуватися довго. Той, хто володіє свободою «бігти» з даної місцевості, є абсолютно вільним і від наслідків своєї втечі. Це – головні трофеї переможців у «війні за простір [6, с. 20] Зазначена вище мобільність транснаціональних в'язничних корпорацій є ще одним прикладом більшої «якості влади» приватного в'язничного бізнесу, як порівняти з державними «бюрократами».

На додаток не можна не згадати про *морально-етичні аспекти* процесів наднаціоналізації пенітенціарної функції. У цьому контексті необхідно особливо наголосити, що феномен транснаціональної в'язничної приватизації порушує важливу проблему моральності та дотримання етичних норм в реалізації державної політики, адже саме існування такого феномену свідчить про явне послаблення моральної складової при виконання кримінальних покарань за рахунок переорієнтації держав на вирішення суто економічних проблем забезпечення величезних в'язничних популяцій, створених внаслідок того, що самі держави опинилися у пастці штучно створеної моральної паніки щодо «загроз злочинності» та хвиль нелегальної міграції.

Німецький соціолог У. Бек порушує питання: «Звідки можуть черпати національні «право» і «закон» свою зобов'язальну, легитимізаційну силу, якщо вони вже не мисляться під знаком суверенної національної держави»? [7, с. 174].

У контексті проблематики транснаціональної в'язничної приватизації, виникає наступне питання: звідки національний закон про начебто справедливу кару та задеклароване можливе повернення до суспільства небезпечних громадян цього суспільства може черпати свою зобов'язальну, легітимізаційну силу, якщо на уніформі в'язничного офіцера ув'язнений читатиме «В'язнична корпорація N» замість «Державна пенітенціарна (виправна, в'язнична, тюремна) служба»? Звідки в такому випадку певному ув'язненому брати моральний імператив для правослухняного життя, коли вже не суспільство очікує від ув'язненого правослухняного життя на виході з в'язниці після відбування покарання, а рада директорів транснаціональної в'язничної корпорації з нетерпінням чекає від нього вчинення рецидивного злочину, щоб знову підняти питання про «хвилі злочинності» та продовжити старий контракт або укласти контракт на управління новою приватної пенітенціарною установою?

Крім того, особливої ваги теза про моральність набуває в аспекті питання про працю ув'язнених у приватних в'язницях. Свого часу «похмурі сатанинські фабрики принесли із собою новий образ життя та нову систему владу» [99, с. 31]. Так само сьогодні існує ризик привнесення нової влади на прикладі в'язничної праці, яку небезпідставно дослідники розглядають як «новий Гулаг» або нову форму рабства. Як зазначає Е. Тоффлер, «насильство мало значення у виробництві матеріальних цінностей» [99, с. 58]. Відтак, чи можемо ми позбутися насильства на в'язничних підприємствах, які природньо характеризується найбільшою концентрацією насильства в силу самої природи тотальних інституцій? Гадаємо, що ні, беручи до уваги сучасні приклади використання приватними в'язницями послуг членів організованих злочинних угруповань (наприклад, скандал у приватному Idaho Correctional Center щодо використання членів Aryan Knights та інших небезпечних злочинців для залякування та терору загальної маси ув'язнених). Питання використання праці ув'язнених – це окрема велика політична, економічна та етична проблема. Проте в контексті нашого дослідження необхідно вказати на думку

3. Баумана: «При всіх інших безпосередніх завданнях, установи для ізоляції людей типу «Паноптикону» були в першу чергу фабриками зі створення дисциплінованої робочої сили» [6, с. 59]. Відтак було б наївним відкидати думку, що створення дисциплінованих індивідів перестало бути завданням номер один для транснаціонального в'язничного бізнесу.

Висновки до 2 розділу

Підсумовуючи викладене у 2-му розділі нашого дослідження, ми б хотіли б зробити особливий наголос на проблемі інкарцерації сучасного суспільства. Скорочення застосування покарання можна поставити під великий сумнів, так само як і моральність наукового відображення реалізації цієї ідеї.

Каральні практики та приєднані до них наглядово-дисциплінарні політичні механізми, які ще учора «приховувалися» за покаранням, сьогодні сміливо вилізли на «поверхню», залишивши за інститутом кримінального покарання роль опудала в силу зневіри в його традиційні цілі (як консеквенціалістські, так і ретрибутивістські), які виявляються глибоко зануреними до політико-пенологічного песимізму епохи Постмодерну.

Дослідження пенальності мусульманським країн (релігійно-культурний критерій) і країн Південної та Центральної Америки (географічний критерій) надає підстави поставити питання щодо ревізії реальних цілей пенітенціарної політики в умовах глобалізації та взагалі щодо сутності пенальності, оскільки «вимірювати» пенальність зазначених країн за допомогою європейських категорій є неможливим.

Цінність дослідження феномену в'язничної приватизації полягає не лише у тому, що він збагачує системний аналіз публічної політики та здійснює ревізію місця та ролі політичних інститутів. Беручи до уваги «падіння держави» у сфері реалізації донедавна виключно публічної пенітенціарної функції, цінність такого дослідження також полягає у визначенні сучасних механізмів стримування, контролю та легітимного позбавлення повноважень політичних інститутів.

Підсумовуючи викладене вище, серед всього іншого, можна наголосити на наступному висновку: феномен національної та наднаціональної в'язничної приватизації власне не є феноменом. Причому у цій фразі ключовим словом буде «вже». Так, для сучасного західного світу в'язнична приватизація та наднаціоналізація в'язничного бізнесу – це буденне явище, яке є феноменальним для країн пострадянського простору, ще надає ще більшої актуальності цьому напрямку досліджень.

З іншого боку, різноманіття численних форм соціального контролю призводить до споконвічного змагання «куля проти броні» у контексті протистояння національної держави проти транснаціонального бізнесу, де намагання національних держав зберегти контроль над ним нагадує спроби втримати воду долонею.

Проте головним висновком цього розділу буде певна форма застереження. Подане вище дослідження необхідно сприймати не лише як аналіз переходу влади від національної держави до транснаціональних приватних акторів. У фокусі дослідження перебувають саме питання глибинної трансформації «влади карати».

Розділ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

У першому підрозділі цього розділу дисертаційного дослідження увага фокусується на трансформації пенітенціарної політики в Україні за роки незалежності, де аналізуються модуляції національної пенітенціарної політики: 1) васально-бюрократична (1991 – 1998); 2) перехідна традиційно-бюрократична (1998 – 1999); 3) автономна традиційно-бюрократична (1999 – 2015); 4) централізована театральна (2015 – 2017); 5) децентралізована псевдоменеджеріалістська (2017 – 2020); 6) змішана псевдоменеджеріалістська (з 2020). У другому підрозділі цього розділу аналізуються особливості пенітенціарної політики за зазначений період. У третьому підрозділі досліджуються особливості впливі глобальних впливів на

Постулюється, що у суспільстві XXI століття тортури існують у рамках двох взаємопов'язаних політичних сфер, де однією зі сфер виступає формалізована суб'єктна політика протидії тортурам, що формується та реалізується у рамках універсальних регіональних та національних структур (ООН, Рада Європи, ЄСПЛ, КЗК тощо), а другою сферою виступає безсуб'єктна політика тортур, яка формується у рамках постсучасної модуляції паноптичного менеджменту ризиків, де тортури є інструментом сучасного соціального контролю.

3.1. Модуляції української пенітенціарної політики (1991 – 2021рр).

Піддаючи аналізу модуляції української пенітенціарної політики поза межами формально-юридичного підходу, у рамках якого зазвичай аналізувалася українська пенітенціарна політика упродовж 1991 – 2021 років, ми базуємо наш аналіз на тезі, що будь-яка національна пенітенціарна реформа (і в Україні у тому числі) – це певний політичний проєкт, який потрібно піддавати глибинному аналізу на предмет «кому це вигідно» з числа провідних

політичних акторів.

Аналізуючи тему «пенітенціарної реформи» М. Фуко зробив застереження: «Не можна розглядати в'язницю як інертний інститут, який час від часу труситься реформістськими рухами. «Теорія в'язниці» була, передусім, сталою сукупністю робочих інструкцій в'язниці, ніж її випадковою критикою, і була однією з умов функціонування в'язниці. В'язниця завжди була частиною активного поля, де в достатку множилися проєкти перебудови, експерименти, теоретичні дискурси, особисті свідчення та дослідження» [110, с. 343].

М. Фуко наголошує: «Століттями слово в слово повторюються одні й ті ж фундаментальні принципи. Кожного разу вони видають себе за нарешті знайдене, нарешті визнане формулювання принципів реформи, якої раніше завжди бракувало. ... Тому не можна розуміти в'язницю, її «провал» і більш-менш успішну реформу як три послідовні етапи. Необхідно, перш за все, бачити в них синхронну систему, яка історично накладається на юридичне позбавлення свободи, систему, що включає чотири елементи: 1) дисциплінарний «додаток» в'язниці – елемент надвлади; 2) виробництво якоїсь об'єктивності, техніки, пенітенціарної «раціональності» – елемент допоміжного знання; 3) фактичне відновлення (якщо не посилення) злочинності, яку в'язниця покликана знищувати, – елемент зворотного ефективности; 4) повторення «реформи», яка, незважаючи на її «ідеальність», ізоморфна до дисциплінарного функціонуванням в'язниці, – елемент утопічного подвоєння» [110, с. 398].

Саме в контексті координат, визначених М. Фуко, ми ставимо за мету здійснити узагальнення результатів розробки та впровадження пенітенціарної політики в Україні упродовж усього періоду незалежності, починаючи з 1991 року.

У нашому дослідженні ми не ставимо за мету дослідження правових статусів та формальних повноважень публічних структур, відповідальних за розробку та впровадження пенітенціарної політики в Україні. Тим не менш,

трансформація публічних структур буде частково братися до уваги, проте виключно для цілей ідентифікації найважливіших періодів пенітенціарної політики.

Мета цього розділу дослідження полягає у проведенні аналізу саме політичного поля, у рамках якого національна пенітенціарна політика розроблялася та впроваджувалася на тому чи іншому етапі, у визначенні фактичних мотивів проведення пенітенціарних реформ та у формулюванні висновків щодо показників пенітенціарної політики у межах певної модуляції та в цілому за період незалежності України.

Відповідно до тези М. Фуко, статистика – це знання держави про саму себе [109, с. 410]. Проте на національному рівні будь-яка офіційна статистика, необхідна для проведення комплексного дослідження вітчизняної пенітенціарної політики в її динаміці, відсутня упродовж всього періоду незалежності України.

Тому це дослідження здебільшого засноване на статистиці щодо пенітенціарної системи України, представлений на офіційних інформаційних ресурсах Ради Європи (*CoE*), UN Office on Drugs and Crime (*UNODC*), World Prison Brief (*WPB*) та ГПО «Донецький меморіал».

Щодо статистики пенітенціарної злочинності, то відповідні вихідні дані нами бралися з офіційних веб-ресурсів органів прокуратури та окремих наукових публікацій щодо стану пенітенціарної злочинності в Україні.

Враховуючи відсутність офіційної пенітенціарної статистики в її динаміці та суперечливість вихідних даних у різних міжнародних та національних джерелах щодо стану справ у пенітенціарній системі України, це дослідження може на майбутнє підлягати частковому коригуванню у бік збільшення обсягів статистичних даних.

Різниця за окремими показниками може бути обумовлена часом, коли акумулювалися ті чи інші статистичні дані. Так, у звітах Ради Європи представлено відомості станом на 1 вересня кожного року, а в інших джерелах – станом на 31 грудня кожного року. Відповідно, з метою надання найбільш

об'єктивної інформації у цьому дослідженні ми подаємо усі доступні відомості за даними різних міжнародних та національних акторів, які у деяких випадках підлягають комбінуванню.

Офіційні дані прокуратури щодо статистики пенітенціарної злочинності мають оцінюватися критично в силу явної невідповідності об'єктивним реаліям української пенітенціарної системи та іншим статистичним даним, на чому ми фокусуємо особливу увагу у цьому підрозділі нашого дослідження.

Щодо показників пенітенціарної злочинності, то ми використовуємо статистичні дані з офіційних робочих та аналітичних документів Державної пенітенціарної служби України (ДПтСУ), через що висловлюємо глибоку щирю вдячність нашим давнім друзям та колегам, які сприяли цьому дослідженню та забезпечували нас корисними критичними зауваженнями та аналітичними матеріалами.

В основу нашого дослідження нами покладаються не формальні публічні структури як такі, а їх природа й сутність, що відображено у відповідних модуляціях пенітенціарної політики, які послідовно змінювали одна іншу.

Відповідні модуляції ми визначили наступним чином:

- васально-бюрократична (1991 – 1998);
- перехідна традиційно-бюрократична (1998 – 1999);
- автономна традиційно-бюрократична (1999 – 2015);
- централізована театральна (2015 – 2017);
- децентралізована псевдоменеджеріалістська (2017 – 2020);
- змішана псевдоменеджеріалістська (з 2020).

Васально-бюрократична модуляція

Категорія васально-бюрократичної модуляції (1991 – 1998) обумовлена перебуванням пенітенціарної системи у підпорядкуванні МВС, де, відповідно до усталеної радянської традиції, будучи вагомим політичним, ідеологічним, економічно-промисловим та матеріальним додатком до поліцейського відомства, пенітенціарна система водночас посідала васально-маргінальне місце у могутній системі внутрішніх справ.

Розпад СРСР з подальшим розривом промислово-економічних зв'язків між союзними республіками та, відповідно, між промислово орієнтованими міністерствами внутрішніх справ союзних республік призвів до фактичного знищення економічної основи вітчизняної пенітенціарної системи з одночасним залишенням величезної армії ув'язнених та персоналу пенітенціарної системи без належного фінансування та звичних для СРСР обсягів промислового виробництва, що надало пенітенціарній системі України ще більшої маргінальності.

Проте ще перед розпадом СРСР пенітенціарна система України зустрілася з відсутністю належного бюджетного фінансування, зростанням рівня злочинності на фоні неготовності правоохоронних органів до такої динаміки та, як наслідок, посиленням пунітивної складової у функціонуванні пенітенціарної системи.

Так, в Україні було зареєстровано: у 1990 році – майже 370 тис. злочинів; у 1991 році – більше 405 тис. злочинів; у 1992 році – майже 482 тис. злочинів; у 1993 році – більше 539 тис. злочинів; у 1994 році – більше 572 тис. злочинів; у 1995 році – майже 642 тис. злочинів; у 1996 році – майже 618 тис. злочинів; у 1997 році – більше 589 тис. злочинів.

Як наслідок, станом на 1990 рік у пенітенціарних закладах утримувалося понад 116 тис. ув'язнених (225 ув'язнених на 100 тис. населення), у 1993 році – майже 130 тис. ув'язнених (248 ув'язнених на 100 тис. населення), у 1996 році – майже 204 тис. ув'язнених (398 ув'язнених на 100 тис. населення) (табл. 3.1):

Таблиця 3.1.

В'язничне населення України (дані WPF)

ТЕНДЕНЦІЯ (дані WPF)	Загальна кількість (тис.)	Incarceration rate
1990	116	225
1993	130	248
1996	204	398

Щодо політичної складової цієї модуляції, то вона історично пов'язується із затвердженими ще у 1991 році «Основними напрямками реформи кримінально-виконавчої системи в УРСР», якими напередодні набуття Україною незалежності передбачалося виділення системи виконання покарань у самостійне республіканське відомство [80].

Перехідна традиційно-бюрократична модуляція

Перехідна традиційно-бюрократична модуляція (1998 – 1999) відображає створення у 1998 році на базі ГУВП МВС України Державного департаменту України з питань виконання покарань (ДДУПВП) як органу державного управління пенітенціарною системою України, який тимчасово залишався в підпорядкуванні МВС.

Набувши статусу члена Ради Європи, Україна взяла на себе зобов'язання кардинально змінити організаційно-функціональну структуру державного управління пенітенціарною системою. Зазначені зобов'язання вимагали від України повністю розірвати організаційні зв'язки між пенітенціарною системою та відомствами поліції, прокуратури, безпеки та кримінального переслідування.

Відповідно, перехідна традиційно-бюрократична модуляція пов'язана з поступовим виведенням пенітенціарної системи зі сфери політичного впливу відомства поліції (МВС), що упродовж 1998 – 1999 років набуло форми перехідного підпорядкування ДДУПВП вітчизняному відомству поліції, хоча не можна не наголосити на явній тимчасовості такого кроку, адже на момент набуття членства у Раді Європи політичні настрої керівників пенітенціарної системи дедалі більш відображали політичну, економічну, ідеологічну та операційну свободу пенітенціарної системи.

З іншого боку, будь-які намагання керівництва МВС втримати пенітенціарну систему у зоні та сфері свого впливу наражалися б на гостру реакцію з боку Ради Європи у контексті європейських стандартів та взятих перед Радою Європи зобов'язань щодо основоположних засад формування пенітенціарної політики.

Пенітенціарна політика цього нетривалого часу може охарактеризуватися адаптацією до постійного гіпернавантаження на пенітенціарну систему внаслідок відсутності належного фінансування, зниження економічного потенціалу української в'язниці та збільшення в'язничного населення країни на фоні перманентно високої динаміки злочинності.

Так, у 1998 році в Україні було зареєстровано майже 576 тис. злочинів, у 1999 році – майже 559 злочинів. Як наслідок, за даними *другого World Prison Population List* в'язничне населення України зросло у 1999 році – до 217 тис. ув'язнених (430 ув'язнених на 100 тис. населення).

Крім того, на кризовий стан пенітенціарної політики у цей період вказує такий показник як смертність у пенітенціарних установах. Так, Держдепартамент США у своїй доповіді зазначив, що 1998 року було зафіксовано 1901 смерть у пенітенціарних установах [28]. Українські правозахисники вказують на інші дані: 1998 рік – 2108 смертей (10 смертей на 1 тис. ув'язнених), 1999 рік – 3015 (3,5 смертей на 1 тис. ув'язнених).

Автономна традиційно-бюрократична модуляція

Автономна традиційно-бюрократична модуляція пов'язується із остаточним виведенням у 1999 році ДДУПВП з тимчасового підпорядкування МВС та набуттям ДДУПВП політико-правового статусу центрального органу державної виконавчої влади зі спеціальним статусом, на який безпосередньо покладалося завдання реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, діяльність якого спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України.

Тому ця модуляція включає також створення ДПтСУ у 2010 році та подальше функціонування ДПтСУ до 2016 року, яка стала центральним органом виконавчої влади, який входив до системи органів виконавчої влади і забезпечував реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

З приводу створення ДПтСУ необхідно наголосити, що експерти Ради Європи критично висловлювалися щодо назви вітчизняного відомства як

«Державного департаменту України з питань виконання покарань», зазначаючи, що опис ролі Департаменту як «виконання покарань» обмежує масштаби та більш прогресивні елементи роботи ДДУПВП, пов'язані із соціальною та психологічною роботою [76].

Щодо статистичних показників, то саме початок нового тисячоліття знаменував досягнення Україною критичного максимуму за кількістю в'язничного населення.

Так, у 2000 році у пенітенціарних установах перебували майже 220 тис. ув'язнених (443 ув'язнених на 100 тис. населення).

У подальшому спостерігалось поступове зниження показників в'язничного населення (як у абсолютних, так і у відносних показниках). Тим не менш, Україна продовжувала утримувати пальму першості у списку країн з найбільшими показниками *incarceration rate*.

Так, відповідно до *n'ятого World Prison Population List* (інформація станом на 2002 – 2003 роки) до списку країн-лідерів за показником *incarceration rate* входили: США (701), Росія (606), Білорусь (554), Казахстан (552), Американські Віргінські острови (552), Туркменістан (489), Беліз (459), Бермуди (447), Суринам (437), Україна (415).

Відповідно до *шостого World Prison Population List* (інформація 2002 – 2005 років), картина значною мірою не змінилася: США (714), Росія (532), Білорусь (532), Бермуди (532), Палау (523), Американські Вірджинські острови (490), Туркменістан (489), Куба (487), Суринам (437), Кайманові острови (429), Беліз (420), Україна (417), Мальдівські острови (416), Сент-Кітс і Невіс (415), Південна Африка (413), Багами (410).

Хронологічно тенденцію до зниження показників в'язничного населення в Україні представлено у поданій нижче таблиці (зауважимо вдруге на відсутності будь-якої статистики Міністерства юстиції України щодо функціонування пенітенціарної системи у динаміці) (табл. 3.2).

Динаміка в'язничного населення в Україні за даними UNODC представлена у поданій нижче таблиці (табл. 3.3).

Таблиця 3.2.

Динаміка в'язничного населення України (дані Ради Європи)

ДИНАМІКА В'ЯЗНИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ <i>(дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)</i>	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
2001	198885	406,0
2002	198946	405,7
2003	198386	407,8
2004	193489	406,3
2005	179519	381,1
2006	165408	353,8
2007	154055	331,5
2008	148339	321,1
2009	146394	318,5
2010	152169	332,4
2011	158532	347,7
2012	151122	332,5
2014	92290	204,0
2019	52973	125,7

Таблиця 3.3.

Динаміка в'язничного населення України (дані UNODC)

ДИНАМІКА В'ЯЗНИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ <i>(дані UNODC)</i>	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
2003	191241	401,9
2004	192047	406,7
2005	170923	364,5
2006	160725	344,9
2007	147690	322,8
2008	145946	316,2
2009	147716	321,3
2010	154027	336,4
2011	154029	337,6
2013	147112	324,8
2016	60771	135,9
2017	57100	128,3

Динаміка в'язничного населення в Україні за даними WPB представлена у поданій нижче таблиці (табл. 3.4):

Таблиця 3.4.

Динаміка в'язничного населення України (дані WPB)

ДИНАМІКА В'ЯЗНИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ <i>(дані WPB)</i>	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1990	116400	225
1993	129500	248
1996	203988	398
2000	218800	443
2003	197641	412
2005	188465	400
2007	160725	345
2009	145946	318
2011	154027	338
2013	147112	324
2015	73431	201
2017	60621	167
2019	55078	153

Динаміка в'язничного населення в Україні за даними ГПО «Донецький меморіал» представлена у поданій нижче таблиці (табл. 3.5).

Важливим фактором, що характеризує пенітенціарну політику у рамках цієї модуляції, є поступове збільшення кількості «довирокових» ув'язнених.

За даними *UNODC* тенденція збільшення частки «довирокових» ув'язнених мала наступний вигляд (табл. 3.6).

Таблиця 3.5.

Динаміка в'язничного населення (дані ГПО «Донецький меморіал»)

ДИНАМІКА В'ЯЗНИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ <i>(дані ГПО «Донецький меморіал» станом на 1 січня кожного року)</i>	Загальна кількість ув'язнених
2004	191667
2005	188465
2006	170923

Продовження таблиці 3.5.

ДИНАМІКА В'ЯЗНИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ (дані ГПО «Донецький меморіал» станом на 1 січня кожного року)	Загальна кількість ув'язнених
2007	160725
2008	149690
2009	145946
2010	147716
2011	154027
2012	154029
2013	147112
2014	126937
2015	73431
2016	69997
2017	60399
2018	57100
2019	55078
2020	52863

Таблиця 3.6.

«Довирокові» ув'язнені в Україні (дані UNODC)

«Довирокові» ув'язнені (дані UNODC)	Відсоток «довирокових» ув'язнених (%)
2003	13
2004	11,9
2005	11,2
2006	11,6
2007	12,3
2008	13,7
2009	15,8
2010	25,6
2011	24,4
2017	33,8

За даними *Ради Європи* тенденція зміни частки «довирокових» ув'язнених в українських пенітенціарних установах мала інший вигляд (табл. 3.7):

Таблиця 3.7.

«Довирокові» ув'язнені в Україні (дані Ради Європи)

«ДОВИРОКОВІ» УВ'ЯЗНЕНІ (дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)	Відсоток «довирокових» ув'язнених (%)
2000	20,4
2001	17,8
2002	18,6
2003	23,4
2004	22,5
2005	16,5
2006	16,5
2008	23,7
2009	22,7
2010	27
2011	23,9
2012	21,3
2014	19,9

За даними *WPB* тенденція збільшення частки «довирокових» ув'язнених мала наступний вигляд (табл. 3.8):

Таблиця 3.8.

«Довирокові» ув'язнені в Україні (дані *WPB*)

«ДОВИРОКОВІ» УВ'ЯЗНЕНІ (дані <i>WPB</i>)	Відсоток «довирокових» ув'язнених (%)
2000	20,4
2006	20,6
2007	20,5
2010	25,7
2013	21
2014	17,3
2015	21,8
2016	26,8
2020	36

Крім того, важливим показником пенітенціарної політики України була наповненість пенітенціарних установ, яка завжди становила предмет особливої уваги в ЄСПЛ та подальший фінансовий тягар на бюджет внаслідок

встановлення ЄСПЛ фактів переповненості установ (табл. 3.9):

Таблиця 3.9.

**Наповнення в'язниць в Україні
(дані Ради Європи)**

НАПОВНЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ <i>(дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)</i>	Ліміт	Фактичне поповнення	Рівень наповнення
2001	216669	198855	92,0
2002	223140	198946	89,2
2003	220387	198386	90,0
2004	158600	193489	122,0
2005	159011	179519	112,9
2006	159966	165408	103,4
2007	159351	154055	96,7
2008	158717	148339	93,5
2009	157984	146394	92,7
2010	157439	152169	96,7
2011	157625	158532	100,6
2012	157625	151122	95,9
2014	140419	92290	65,7

На відміну від даних Ради Європи, *UNODC* надає більш негативну картину щодо цього показника пенітенціарної політики України (табл. 3.10).

Беручи до уваги відмінність між даними СоЕ та *UNODC*, а головне – традиційну секретність пенітенціарної служби з цього питання, доцільно надати порівняльну таблицю показників наповнення пенітенціарних установ в Україні у рамках відповідної модуляції (табл. 3.11).

Таблиця 3.10.

Наповнення в'язниць в Україні (дані Ради UNODC)

НАПОВНЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ (дані UNODC)	Ліміт	Фактичне поповнення	Рівень наповнення
2003	175101	191241	109,2
2004	120222	192047	159,7
2005	120908	170923	139,1
2006	122323	160725	131,4
2003	175101	191241	109,2
2004	120222	192047	159,7
2005	120908	170923	139,1
2006	122323	160725	131,4
2007	120839	147690	123,9
2008	120154	145946	120,5
2009	120397	147716	122,7
2010	114678	154027	134,3
2011	150229	154029	102,5
2017	138974	57100	41,1

Таблиця 3.11.

Наповнення в'язниць в Україні (дані Ради Європи та UNODC)

НАПОВНЕННЯ	СоЕ	UNODC
2003	90,0	109,2
2004	122,0	159,7
2005	112,9	139,1
2006	103,4	131,4
2007	96,7	123,9
2008	93,5	120,5
2009	92,7	122,7
2010	96,7	134,3
2011	100,6	102,5

У контексті запропонованої нами класифікації модуляцій термін «бюрократична» не має будь-якої негативної конотації. Упродовж 1991 – 2015 років пенітенціарна служба існувала у межах традиційного для неї політичного дискурсу та економічних обмежень, поступово трансформуючись під впливом політичного супроводу з боку Ради Європи та її структур та під

тиском ЄСПЛ, який раз за разом підвищував стандарти прав людини у пенітенціарній системі.

Навпаки, наступні модуляції в історії української пенітенціарної політики (театральна та псевдоменеджеріалістська) мають набагато більшу негативний відтінок в аспекті оцінки результатів впровадження пенітенціарної політики, що ми, власне, і спробуємо довести у цьому дослідженні.

Централізована театральна модуляція

Централізована театральна модуляція (2015 – 2017) відображає пенітенціарну політику після ліквідації ДПтСУ внаслідок перебирання на себе Міністерством юстиції України функції з безпосередньої реалізації пенітенціарної політики.

Щодо ліквідації ДПтСУ як центрального органу виконавчої влади, то до цього часу раціональність та доцільність такого управлінського кроку перебуває під сумнівом.

Так, ще у 2003 році експерти Ради Європи, оцінюючи остаточне виведення ДДУПВП з підпорядкування МВС та надання цій службі статусу автономної соціальної організації, наголошували: «Центральна адміністрація має гучний та незалежний голос в Уряді. Складається враження, що робота ДДУПВП як незалежного управління стала набагато ефективнішою, як порівняти з його роботою як складової частини МВС, і ми не рекомендуємо на цьому етапі вносити будь-які зміни до цієї структури» [76].

Відтак ми маємо підстави стверджувати, що у 2016 році робота на той час вже ДПтСУ як центрального органу виконавчої влади була штучно перервана внаслідок ліквідації ДПтСУ як більш-менш сталої структури.

Як наслідок, в результаті революційного (проте аж ніяк не еволюційного) переходу до нової модуляції, було перервано усталений процес реалізації пенітенціарної політики, яка набирала обертів після багатьох років перебування пенітенціарної системи України у кризі.

Щодо статистичних показників, то перше, що треба відзначити, це те, що у часових рамках цієї модуляції мало місце подальше зниження показників

в'язничного населення в Україні (як у абсолютних, так і у відносних показниках).

Тим не менш, Україна продовжувала утримувати пальму першості у списку країн з найбільшим в'язничним населенням: 2016 рік – майже 61 тис. ув'язнених (140 ув'язнених на 100 тис населення), 2017 рік – більше 57 тис. ув'язнених (128 ув'язнених на 100 тис. населення).

Відповідно, цей період характеризується суттєвим ненаповненням пенітенціарних установ внаслідок ще більшого зниження кількості ув'язнених в Україні. Так, за даними Рахункової палати, упродовж періоду 2015 року – I кварталу 2017 року чисельність осіб, які відбували покарання в установах виконання покарань, зменшилася в 1,4 рази (з 57396 до 41800 осіб), а чисельність осіб, які трималися у слідчих ізоляторах, навпаки збільшилась з 16035 до 18821 особи, або в 1,2 рази [85].

Крім того, за даними *UNODC* станом на 2017 рік при ліміті у 139 тис. місць фактично у пенітенціарних установах утримувалося більше 57 тис. ув'язнених, що становило 41% від ліміту.

Оцінюючи в цілому цю модуляцію пенітенціарної політики України та пояснюючи категорію театральності, яку покладено в основу дослідження відповідної модуляції, необхідно наголосити, що пенітенціарна політика фактично була замінена яскравим як для пересічного громадянина, але водночас максимально спрощеним та навіть вульгарним з точки зору експерта театральним видовищем під загальним керівництвом декількох керівників Міністерства юстиції України, кожен з яких, відіграючи відповідну політичну роль, не брав будь-якої політичної відповідальності за результати пенітенціарної політики.

Ключовими характеристиками театральної модуляції пенітенціарної політики було таке:

1. Відсутність відправної точки реформи.

Декларуючи повний провал пенітенціарної політики у рамках попередніх модуляцій і тотальну корумпованість пенітенціарного персоналу, так само як і

відсутність результативного й ефективного управління у пенітенціарній сфері, нові пенітенціарні менеджери мали б терміново зафіксувати належним чином такий начебто негативний стан справ, про який стверджувалося ними, щоб мати відправну точку реформування. Ті «Оцінки в'язничної системи України», які свого часу робилися експертами Ради Європи (1996, 2003), мали служити прикладом такої фіксації для нового підходу Міністерства юстиції України. Проте не було надано будь-якої відправної точки пенітенціарної реформи з чіткою системою показників, яка б надала на майбутнє відповіді щодо успіхів або невдач у відповідних секторах пенітенціарного реформування.

2. Ігнорування субкультурного фактору.

Будь-яка організація має власну, характерну для неї субкультуру. Відповідно, кожна в'язниця та пенітенціарна служба в цілому як організації мають свою власну субкультуру, і заперечувати це було б щонайменше ненауковим. Проте концепція «тотальних інституцій» та відповідне українське відображення цієї концепції були проігноровані керівництвом Міністерства юстиції України. Відтак ззовні можна було спостерігати як продемонстрований театральний менеджеріалізм з його надуманими та викривленими фактами й показниками, вимогами економічності й суперечливою логікою вторгався до анатомії в'язниці без будь-якого врахування природних анатомічних особливостей української в'язниці та національного історико-політичного та кримінологічного контексту вітчизняної пенітенціарної системи.

3. Підміна раціоналізму за допомогою ентузіазму.

Пенітенціарна реформа 2016 року мала бути результатом політичної волі, яка теоретично мала б віддзеркалювати багато у чому суперечливі інтереси різних соціальних груп. Зазначена пенітенціарна реформа вимагала максимально реалістичної та раціональної оцінки дійсного стану справ у пенітенціарній системі. Політична воля мала б теоретично ґрунтуватися на максимально раціональній оцінці, яка була замінена на майже комсомольську завзятість керівників Міністерства юстиції України та показово-театральну

енергійність, спрямовану на «ліквідацію пережитків минулого» та «очищення пенітенціарної системи від катів-пенітенціаріїв».

4. Підміна професіоналізму за допомогою ентузіазму.

Станом на початок 2016 року пенітенціарна система України гостро потребувала зовнішнього професійного реформаторського впливу, проте цьому впливові мало передувати глибоке вивчення системи, чого не відбулося. Вивчення пенітенціарної системи передбачало не лише економічні підрахунки та фінансові узагальнення, проте й польові дослідження та аналіз зарубіжної практики. Відтак пенітенціарна реформа 2016 року була проведена командою, члени якої, не будучи фахівцями пенітенціарної сфери, продемонстрували не лише відсутність знань з історії пенітенціарної системи, соціології в'язниці та кримінології, проте й зайву театралізовану активність, коефіцієнт корисної дії якої потрібно оцінювати більш ніж критично.

Для цілей пенітенціарної реформи був потрібен попередній всебічний, глибокий та незалежний аудит, якого гостро бракувало українському пенальному театральному менеджеріалізму зразка 2016 року, проте останній так й не було проведено.

Крім того, проблема театральної пенітенціарної політики зразка 2016-го року пов'язана не лише зі змістом, але й з формою, адже пенітенціарна реформа 2016 року розпочалася без будь-якої підготовленої концепції, стратегії або *action plan*. Наголосимо, що йшлося не про певний формалізований акт, яких було чимало за історію вітчизняної державної пенітенціарної політики. Йшлося про інформативну, виважену та раціональну *policy paper*, яка б ідентифікувала реальні проблеми пенітенціарної системи та визначала шляхи вирішення цих проблем.

Новими театральньо-пенітенціарними менеджерами такої *policy paper* представлено так і не було. Тим не менш, саме такий аналітичний документ і мав би бути невід'ємним елементом нової пенітенціарної реформи, адже створювати нові правила гри без ґрунтового пояснення цих правил для гравців аж ніяк не личило задекларованому новому менеджеріалістському

підходові в державному управлінні пенітенціарною системою. Фактично пенітенціарна реформа 2016 року зводилася до знищення однієї формальної структури та створення замість неї іншої без будь-якого статистичного, кримінологічного та соціологічного обґрунтування таких управлінських кроків.

З цього приводу Рахункова палата висловила свою наступну офіційну позицію: «Документа або плану, який містить обґрунтовування заходів і завдань реформи пенітенціарної системи, з відповідними фінансово-економічними розрахунками та строками виконання немає. Відсутність системного підходу, орієнтованого на перспективу, свідчить про те, що запроваджені Мін'юстом заходи реформування за своєю спрямованістю були направлені на вирішення питань щодо централізації структурної побудови, а не на удосконалення системи кримінально-виконавчої служби. Як наслідок, зміни у сфері виконання кримінальних покарань та пробації відбувалися досить повільно» [85].

Як додатковий доказ можна навести таке: «Фактично мета реформи пенітенціарної системи України була визначена у Плані пріоритетних дій Уряду на 2016 рік, затверджені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.05.2016 № 418-р, тобто за фактом прийняття рішення щодо ліквідації ДПтС. Наведені факти свідчать, що на час прийняття Урядом рішення про ліквідацію ДПтС ані мета, ані цілі, ані завдання реформи пенітенціарної системи України не були визначені» [85]. «Мета і заходи реформування системи пробації були визначені майже через рік після початку її впровадження, що позначилось на якості та системності виконання завдань» [85].

Відтак, з точки оцінки ефективності та результативності театральної модуляції пенітенціарної політики Рахункова палата підкреслила, що Міністерство юстиції України, ліквідувавши ДПтСУ, утворило у своєму апараті ряд самостійних структурних підрозділів (департамент ДКВС, департамент пробації, департамент ресурсного забезпечення, управління

медичного забезпечення, відділ інспектування дотримання прав людини в пенітенціарних закладах), на кожного з яких поклав власні повноваження керівництва і контролю за діяльністю органів і установ ДКВС за окремими напрямками. Однак структурного підрозділу, який би забезпечував загальне керівництво органами і установами ДКВС та пробації, а також координував їх діяльність, *не* було визначено. При цьому утворені структурні підрозділи протягом півроку працювали за відсутності визначених у відповідних положеннях функцій і завдань [85].

Підсумовуючи викладене вище, можна вивести наступні принципи театральної модуляції пенітенціарної політики за результатами пенітенціарної реформи 2016 року: 1) орієнтування на короткотермінові цілі (тактика замість стратегії); 2) ігнорування соціологічної та кримінологічної складової (пріоритет формальних та водночас не підтверджених показників та підрахунків); 3) виключно популістська економічна домінанта в реалізації задекларованих реформаторських кроків; 4) крайня непрозорість у формулюванні тактичних завдань, що стосуються реформування пенітенціарної системи; 5) відсутність кримінологічних та соціологічних прогнозів та розвідок при розробці тактичних реформаторських кроків; 6) ігнорування польового досвіду, зарубіжних практик та субкультурного фактору при розробці реформаторських кроків; 7) відсутність підтримки реформ на місцях та примусове нав'язування реформаторських ідей; 8) непрозоре оновлення кадрів (включаючи ознаки корупції при проведенні конкурсів на посади ключових адміністраторів пенітенціарної системи на національному та регіональному рівнях).

У своєму намаганні поставити себе вище за попередню закриту консервативну бюрократичну пенітенціарну систему новий театральної пенітенціарний топ-менеджмент опинився у пастці свого ж нічим не підтвердженого «верховенства».

Верховенство вимагало від театральної пенітенціарної реформи більш чітких та конкретних відповідей на конкретні запитання, але таких відповідей

зазначена модуляція не надала. Так само театральний пенітенціарний топ-менеджмент аж ніяк не продемонстрував ще більшої прозорості, ще більшої підзвітності та ще більшої далекоглядності, які б він мав демонструвати у своєму намаганні показати відрив від радянських принципів управління.

Прикладом цього є обговорення проекту Закону «Про пенітенціарну систему», яке набуло рис таємності, адже, як на думку Міністерства юстиції України, чомусь не потребувало громадського обговорення. Так само, прикладом є наявність грифу ДСК для частини Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України від 13.09.2017 [47].

Відтак можна зробити висновок, що Міністерство юстиції України, відкривши «сезон» пенітенціарного реформування, так і не визначилося, якою воно хотіло бачити національну пенітенціарну систему.

Крім того, негативними показниками, що не можуть братися до уваги для цілей оцінки цієї модуляції, є нездатність Міністерства юстиції України розробити проект Закону «Про пенітенціарну систему» та «Про пенітенціарні інспекції», що поширюється й на наступну модуляцію.

Головне є те, що театральні пенітенціарні менеджери зразка 2016 року внаслідок явного поспіху у проведенні реформи дискредитували ідею пенітенціарного реформування як таку. Крім того, багато у чому безпідставно критикуючи попередні бюрократичні модуляції, театральні пенітенціарні менеджери зразка 2016 року забезпечили ще більшу бюрократизацію відповідних управлінських структур, де «бюрократія» набула вже негативного змісту.

Децентралізована псевдоменеджеріалістська модуляція

Децентралізована псевдоменеджеріалістська модуляція (2017 – 2020) може виділятися суто умовно, адже вона також припадає на період діяльності Міністра юстиції П. Петренка та його профільних «пенітенціарних» заступників, а тому здобутки та невдачі цієї модуляції можуть додаватися до здобутків та невдач проаналізованої вище централізованої театральної модуляції.

З організаційної точки зору децентралізована псевдоменеджеріалістська модуляція віддзеркалює створення у структурі Міністерства юстиції України Адміністрації Державної кримінально-виконавчої служби України (АДКВСУ), що фактичне означало реверс та повернення до моделі ДПтСУ з певними відмінностями.

Проте вже відповідно до Постанови КМУ №20 від 24.01.2020 АДКВСУ та Центральне МРУ з питань виконання кримінальних покарань та пробації були ліквідовані [79].

Водночас для обґрунтування пенітенціарної політики продовжилося широке використання псевдоісторичних гасел та фантазмів, прикладом чого є згадана вище Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України від 13.09.2017: «Спадок Радянського Союзу був орієнтований на створення поліцейсько-карного апарату нагляду над ув'язненими, тоді як метою виконання покарань повинно бути виправлення та ресоціалізація засуджених. У зв'язку з тим, що стандарти функціонування установ виконання покарань не змінювалися протягом 75 років, Мін'юстом 10 лютого 2016 року на спільній колегії МВС та Мін'юсту було презентовано майбутню реформу пенітенціарної системи».

Щодо статистичних показників, то ця модуляція характеризувалася подальшим зменшенням показників в'язничного населення, що було продовженням дій механізмів, запроваджених ще наприкінці першої декади нового тисячоліття та реалізованих упродовж бюрократичних модуляцій.

Так, за даними *CoE* станом на 2019 рік в Україні нараховувалося майже 53 тис. ув'язнених (125,7 ув'язнених на 100 тис. населення).

За даними *WPB*, станом на 2019 рік в Україні нараховувалося більше 55 тис. ув'язнених (153 ув'язнених на 100 тис. населення).

Важливим фактором, що характеризує пенітенціарну політику у рамках цієї модуляції, є поступове зростання кількості «довирокових» ув'язнених. Так, за даними *UNODC*, у 2017 році цей показник сягнув відмітки 33,8%.

Змішана псевдоменеджеріалістська модуляція

Змішана псевдоменеджеріалістська модуляція віддзеркалює створення у 2020 році у рамках МЮ України нової структури – Департаменту з питань виконання покарань (ДПВП).

Вважаємо за доцільне ще раз нагадати, що свого часу експерти Ради Європи критично висловлювалися щодо використання у назві пенітенціарного відомства категорій «департамент» та «виконання покарань» [76]. Тим не менш, нова команда Міністерства юстиції України не змогла вигадати іншої більш релевантної та логічної назви для вітчизняного пенітенціарного відомства. Тому, вважаємо, політичне повернення до «виконання покарань» можна вважати показником послаблення соціальної складової в діяльності вітчизняного пенітенціарного відомства.

Якщо брати до уваги не лише зовнішні формальні атрибути, але сутнісні аспекти, то станом на сьогодні ми маємо унікальну ситуацію (хоча у даному випадку унікальність аж ніяк не є ознакою логічності структури державного управління пенітенціарною системою), коли ДПВП водночас є керівником самому собі, так само як і підлеглим самому собі.

Так, ДПВП здійснює керівництво усіх підпорядкованих йому міжрегіональних управлінь, відповідних органів та установ виконання покарань за усіма напрямками.

З одного боку, Департаменту підпорядковуються міжрегіональні управління з питань виконання покарань МЮ України, що є територіальними органами МЮ України нижчого рівня (крім фінансового забезпечення).

З іншого боку, Департаменту підпорядковуються лише воєнізовані формування, слідчі ізолятори та установи у Київській, Житомирській, Черкаській та Чернігівській областях. При цьому ДПВП є керівником самому собі у питаннях господарської діяльності, планово-фінансової роботи та діяльності підприємств виконання покарань у Київській, Житомирській, Черкаській та Чернігівській областях. У складі ДПВП діють підрозділи з питань охорони, режиму, та нагляду у зазначених вище чотирьох центральних областях.

Зазначена структура державного управління пенітенціарною системою є нелогічною, що не може не позначатися на пенітенціарній політиці в цілому.

Так, з одного боку, ДПВП позиціонує себе як начебто звичайний «міжрегіональний територіальний орган» МЮ України. Водночас ДПВП має фактичний статус «першого серед рівних», де червоним рядком через Положення про Департамент проходить теза, що усі інші міжрегіональні управління мають статус підпорядкованих Департаменту органів.

Теоретично ДПВП має посідати найвище місце в структурі державного управління пенітенціарною системою за формулою «міністерство юстиції формує політику, пенітенціарна служба реалізує політику». Саме такий стан справ ми вважаємо найбільш вдалим для цілей забезпечення сталого розвитку пенітенціарної системи (згадаймо модель ДПтСУ у рамках централізованої бюрократичної модуляції). Натомість ми можемо спостерігати поєднання статусів та функцій ключових акторів у сфері державного управління пенітенціарною системою України.

Так, МЮ України водночас і формує політику, і начебто цю ж політику реалізує, а ДПВП, у свою чергу, посідає у цій системі координат місце політичного фантому, адже відповідно до Положення Департамент всього-на-всього «реалізує повноваження» МЮ України у сфері виконання покарань.

Тобто на прикладі ДПВП ми водночас маємо і не самостійного актора, який би реалізовував політику у сфері виконання покарань, проте й не рядового регіонального «виконавця покарань». Натомість ми маємо таку собі політичну химеру внаслідок запровадження штучної подвійної «унтер-офіцерської» позиції між зазначеними вище рівнями державного управління.

Щодо показників цієї модуляції, то вона характеризувалася ще більшою тенденцією до зниження в'язничного населення, що надало підстави керівництву Міністерства юстиції України ініціювати так званий «Великий розпродаж в'язниць».

Так, станом на кінець липня 2020 року в Україні нараховувалося 182 пенітенціарні установи (з них 29 – на територіях непідконтрольних частин

Донецької та Луганської областей, 5 – на території АРК. У 27 пенітенціарних установах засуджені не трималися, у зв'язку із здійсненням оптимізації їх діяльності. Всього в пенітенціарних установах станом на кінець липня 2020 року трималося 51248 осіб.

За даними *World Prison Brief*, у 2020 році кількість «довирокових» ув'язнених мала тенденцію до зростання: 19,5 тис. «довирокових» ув'язнених (37,2% від загальної кількості ув'язнених).

Щодо так званого «Великого розпродажу в'язниць», то, як і в попередніх випадках, ця складова пенітенціарної політики не містила будь-яких підрахунків. «Великий розпродаж в'язниць», задекларований Міністром юстиції України, був позбавлений будь-якого документального оформлення та економічних підрахунків, на що вже зверталось увагу Верховною Радою України.

Більше того, проєкт Закону України від 03.06.2020, за яким можна було без будь-яких обмежень та за надуманими мотивами продавати будь-яку пенітенціарну установу за дискреційним рішенням Міністра юстиції України, було повернуто авторам законопроєкту, а відтак усі дії Міністерства юстиції України щодо «великої пенітенціарної приватизації» здійснюються без належного обґрунтування.

Так, Головне науково-експертне управління Верховної Ради України з приводу цього проєкту закону зазначило, що у супровідних до проєкту документах відсутня інформація з відповідними розрахунками, зокрема, щодо: обсягу поточних та прогнозованих надходжень коштів від продажу такого майна, потреб у додатковому фінансуванні будівництва, реконструкції (реставрації), капітального ремонту об'єктів ДКВСУ. Крім того, зроблено наголос, що належного фінансово-економічного обґрунтування (включаючи відповідні розрахунки) до проєкту не додано, а тому існує ризик фінансування, у тому числі, й об'єктів ДКВСУ, які безпосередньо не забезпечують виконання встановлених законодавством завдань і функцій, що не відповідає меті проєкту, який, за змістом пояснювальної записки, спрямований на поліпшення

умов саме у пенітенціарних установах.

Усі питання щодо залучення приватного сектору до продажу існуючих та побудови нових пенітенціарних установ з відповідним технічним забезпеченням мають бути предметом широкого громадського обговорення та експертної оцінки з боку міжнародних організацій, беручи до уваги суттєве збільшення пенітенціарного бюджету та зменшення кількості ув'язнених в Україні.

Наголосимо, що ще у 1996 році Рада Європи надала рекомендації щодо доцільності залучення зарубіжних приватних акторів до сфери управління пенітенціарною системою України.

Так, у п. 11.3 рекомендацій було зазначено: «Приватні фірми ... проявляють зацікавленість до пенітенціарних установ східно-європейських країн і пропонують широкий вибір охоронних пристроїв та обладнання для контролю» [70].

Рада Європи наголосила, що «для запобігання кошовним помилкам або кошовним і тривалим програмам оцінки обладнання до укладання комерційних контрактів слід поцікавитися у Раді Європи, чи інші держави-члени вже не користувалися тим чи іншим типом обладнання або послуг, які пропонуються» [70].

Щодо найбільш суперечливих кроків у рамках цієї модуляції можна також відзначити запровадження платних камер у слідчих ізоляторах, що поставило на порядку денному питання дискримінації за ознакою майнового стану.

3.2. Особливості трансформації модуляцій української пенітенціарної політики

Відповідно до даних Ради Європи в Україні у період 2005 – 2015 рр. спостерігалася тенденція до зниження кількості ув'язнених у загальній структурі в'язничного населення.

Загальна кількість іноземців знизилася з 2756 осіб у 2005 р. до 1864 у 2014 р. (зниження на 32%) (табл. 3.12).

Водночас у відносних показниках кількість іноземців у загальній структурі в'язничного населення була представлена наступним чином (табл. 3.13).

Таблиця 3.12.

Іноземці в ув'язненні в Україні (абсолютні показники)

ІНОЗЕМЦІ В УВ'ЯЗНЕННІ <i>(абсолютні показники)</i>	Кількість іноземців у пенітенціарних установах
2005	2756
2006	2723
2007	2548
2008	2372
2009	2463
2010	2366
2011	2625
2012	2497
2013	2181
2014	1865

Таблиця 3.13.

Іноземці в ув'язненні в Україні (відносні показники)

ІНОЗЕМЦІ В УВ'ЯЗНЕННІ <i>(відносні показники)</i>	Відсоток іноземців у структурі в'язничного населення
2005	1,5
2006	1,6
2007	1,7
2008	1,6
2009	1,7
2010	1,6
2011	1,7
2012	1,7
2013	1,8
2014	2

За 15 років (2004 – 2014 рр.) відсоток іноземців в ув'язненні зріс на 32%. Даних щодо іноземців, які перебувають на обліках служби пробації за цей же

період Раді Європі, Україною так і не було надано, у зв'язку з чим висновки щодо іноземців на обліках пробації наразі неможливі.

У загальній структурі в'язничного населення України жінки займають приблизно 5% (від 4,5% до 6,5%). Відомостей за 2007, 2013, 2015, 2016, 2017, 2018 та 2019 роки щодо показників жінок в ув'язненні Україна до Ради Європи не надала, у зв'язку з чим відповідні висновки є можливі лише за рахунок поєднання даних *CoE* та *WPB* (табл. 3.14):

Таблиця 3.14.

Жінки в ув'язненні в Україні

ЖІНКИ В УВ'ЯЗНЕННІ <i>(спільні дані CoE та WPB)</i>	Відсоток жінок у пенітенціарних установах (%)
2002 (WPB)	5,9
2004 (WPB)	6,1
2006 (CoE)	6,1
2007 (WPB)	6,1
2008 (CoE)	4,5
2009 (CoE)	5,3
2010 (CoE)	6,0
2011 (CoE)	4,5
2012 (CoE)	6,3
2013 (WPB)	6,2
2014 (CoE)	5,4

Оцінювати політику пробації в Україні в її динаміці фактично не уявляється можливим, адже майже усі звіти ради Європи щодо пробації та альтернативних покарань SPACE II містять порожні рядки.

Так, у 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015 та 2016 роках Україна так і не надала Раді Європи свої показники, незважаючи на декілька нагадувань, які надсилалися з боку Ради Європи кожного року. Натомість Україна стала вперше фігурувати у SPACE II лише починаючи з 2018 року.

Відповідно до доповіді експертної місії Ради Європи в Україні «Повторне оцінювання потреб пенітенціарної системи України» (2003), на обліках

кримінально-виконавчої інспекції перебувало на обліках: у 1991 році – 61,3 тис. осіб; у 1996 році – 83,4 тис. осіб; у 2002 році – 167,6 тис. осіб.

Станом на 01.01.2018, відповідно до SPACE II – 2018, в Україні на обліках перебувало 63936 осіб, що становило 151,5 клієнти пробації на 100 тис. населення країни.

Відповідно до загальних статистичних даних ДЦ «Центр пробації» на обліках пробації перебувала наступна кількість осіб:

- на 01.12.2018 – 58491;
- на 01.01.2019 – 58439;
- на 01.02.2019 – 59210;
- на 01.03.2019 – 59031;
- на 01.04.2019 – 58571;
- на 01.05.2019 – 58268;
- на 01.06.2019 – 58830;
- на 01.07.2019 – 58407;
- на 01.12.2019 – 65851;
- на 01.08.2019 – 57136;
- на 01.09.2020 – 59201;
- на 01.01.2020 – 65541;
- на 01.02.2020 – 66151;
- на 01.03.2020 – 65753;
- на 01.04.2020 – 65635;
- на 01.05.2020 – 66030;
- на 01.06.2020 – 65079;
- на 01.07.2020 – 63684;
- на 01.08.2020 – 63376;
- на 01.09.2020 – 63633.

Беручи за основу критерій ефективності публічної політики (*efficiency*), ми повинні приділити особливу увагу питанням фінансування пенітенціарної системи України упродовж періоду з 1991 року, адже саме фінансування

пенітенціарної системи на фоні інших вихідних даних надасть відповідь на головні питання нашого дослідження.

Необхідно розпочати з аналізу бюджету на 1998 рік, коли пенітенціарна система перебувала у складі МВС України, за яку відповідало Головне управління по виконанню покарань МВС України.

Відповідно, бюджет на 1998 рік виділяв суму у розмірі 227 млн. грн.

Наступного року на пенітенціарну систему (на той час вже ДДУПВП) було виділено менше, а саме 215 млн. грн.

У бюджеті на 2000 рік мало місце ще більше скорочення обсягів фінансування пенітенціарної системи, що становило 204 млн. грн.

Проте вже у бюджеті на 2001 рік на пенітенціарну систему було передбачено суму, яка більш ніж у півтора рази перевищувала бюджет 2000 року, а саме 350 млн. грн.

У бюджеті на 2002 рік сума видатків на пенітенціарну систему вже становила 418 млн. грн.

Бюджет на 2003 рік передбачав ще більшу суму бюджетного фінансування пенітенціарної системи, що становило 453 млн. грн.

Бюджет на 2004 рік досяг рекордної на той час відмітки, адже було передбачено 613 млн. грн.

Бюджет на 2005 рік значно «відірвався» від попереднього року та складав 814 млн. грн.

Бюджет на 2006 рік вже передбачав фінансування у розмірі 1062 млн. грн.

Бюджет на 2007 рік передбачив вже 1455 млн. грн., на 2008 рік – 1978 млн. грн, на 2009 рік – 1881 млн. грн.

Бюджет на новостворену ДПтСУ на 2011 рік становив безпрецедентні на той час 2598 млн. грн.

У подальшому фінансування також збільшилося, і становило у бюджеті:

- на 2012 рік – 2843 млн. грн;
- на 2013 рік – 2896 млн. грн;
- на 2014 рік – 2883 млн. грн;
- на 2015 рік – 2962 млн. грн;

– на 2016 рік – 3523 млн. грн.

У 2016 році було ліквідовано ДПтСУ, і бюджет на 2017 рік передбачав окремі статті видатків «Виконання покарань установами і органами ДКВСУ» та «Забезпечення діяльності органів пробації» відповідно у розмірі 3984 млн. грн і 325 млн. грн. (сумарно – 4309 млн. грн.).

Бюджет на 2018 рік передбачав окремі статті видатків «Виконання покарань установами і органами ДКВСУ» та «Забезпечення діяльності органів пробації» відповідно у розмірі 5455 млн. тис. грн і 565 млн. (сумарно – 6020 млн. грн.).

Аналогічно, бюджет на 2019 рік передбачав окремі статті видатків «Виконання покарань установами і органами ДКВСУ» та «Забезпечення діяльності органів пробації» відповідно у розмірі 6162 млн. грн. і 624 млн. грн. (сумарно – 6786 млн. грн.).

І нарешті бюджет на 2020 рік передбачав окремі статті видатків «Виконання покарань установами і органами ДКВСУ» та «Забезпечення діяльності органів пробації» відповідно у розмірі 6829 млн. грн. і 688 млн. грн. (сумарно – 7517 млн. грн.) (табл. 3.15):

Таблиця 3.15.

Фінансування пенітенціарної політики в Україні

БЮДЖЕТ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ	Сума (млн. грн.)	БЮДЖЕТ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ	Сума (млн. грн.)
1998	227	2009	1881
1999	215	2011	2598
2000	204	2012	2843
2001	350	2013	2896
2002	418	2014	2883
2003	453	2015	2962
2004	613	2016	3523
2005	814	2017	4309
2006	1062	2018	6020
2007	1455	2019	6786
2008	1978	2020	7517

Ефективність вітчизняної пенітенціарної системи з огляду на зниження кількості ув'язнених та збільшення обсягів фінансування може бути наочно представлена на поданих нижче таблицях та графіках.

Так, обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *total prison population* за даними Ради Європи (табл. 3.16):

Таблиця 3.16.

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України крізь призму показників в'язничного населення за даними Ради Європи

Рік	Кількість ув'язнених (тис.) (дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2001	199	350
2003	198	453
2004	193	613
2005	179	814
2006	165	1062
2007	154	1455
2008	148	1978
2009	146	1881
2011	158	2598
2012	151	2843
2019	52	6786

Обсяги фінансування пенітенціарної системи виглядають наступним чином крізь призму *incarceration rate* за даними Ради Європи (табл. 3.17).

Таблиця 3.17.

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України крізь призму показників в'язничного населення за даними Ради Європи

Рік	Incarceration rate (дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2001	406,0	350
2003	407,8	453
2004	406,3	613
2005	381,1	814
2006	353,8	1062
2007	331,5	1455
2008	321,1	1978
2009	318,5	1881
2011	347,7	2598
2012	332,5	2843
2019	125,7	6786

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *total prison population* за даними *UNODC* (табл. 3.18):

Таблиця 3.18.

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України крізь призму показників в'язничного населення за даними UNODC

Рік	Кількість ув'язнених (тис.) (дані UNODC)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2003	191	453
2004	192	613
2005	171	814
2006	161	1062
2007	148	1455
2008	146	1978
2009	148	1881
2011	154	2598
2016	61	3523
2017	57	4309

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *incarceration rate* за даними *UNODC* (табл. 3.19).

Таблиця 3.19.

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України крізь призму показників в'язничного населення за даними UNODC

Рік	Кількість ув'язнених на 100 тис. населення (дані UNODC)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2003	401,9	453
2004	406,7	613
2005	364,5	814
2006	344,9	1062
2007	322,8	1455
2008	316,2	1978
2009	321,3	1881
2011	337,6	2598
2016	135,9	3523
2017	128,3	4309

Фінансування пенітенціарної системи України виглядає наступним чином крізь призму *total prison population* за даними *WPB* (табл. 3.20):

Таблиця 3.20.

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України крізь призму показників в'язничного населення за даними WPB

Рік	Кількість ув'язнених (тис.) (дані WPB)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2000	219	204
2003	198	453
2005	188	814
2007	161	1455
2009	146	1881
2011	154	2598
2013	147	2896
2015	73	2962
2017	60	4309
2019	55	6786

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *incarceration rate* за даними *WPB* (табл. 3.21):

Таблиця 3.21.

**Обсяги фінансування пенітенціарної системи України крізь призму
показників в'язничного населення за даними WPB**

Рік	Кількість ув'язнених на 100 тис. населення (дані WPB)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2000	443	204
2003	412	453
2005	400	814
2007	345	1455
2009	318	1881
2011	338	2598
2013	324	2896
2015	201	2962
2017	167	4309
2019	153	6786

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України за даними ГПО «Донецький меморіал» виглядають наступним чином крізь призму загальної кількості ув'язнених (табл. 3.22):

Таблиця 3.22.

**Обсяги фінансування пенітенціарної системи України крізь призму
показників в'язничного населення за даними ГПО «Донецький меморіал»**

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)	Кількість ув'язнених (тис.) (дані ГПО «Донецький меморіал» станом на 1 січня кожного року)
2004	613	192
2005	814	188
2006	1062	171
2007	1455	161
2008	1978	150
2009	1881	146
2011	2598	154
2012	2843	154
2013	2896	147
2014	2883	127
2015	2962	73
2016	3523	70
2017	4309	60
2018	6020	57
2019	6786	55
2020	7517	53

Одним з показників результативності пенітенціарної політики є кількість втеч з пенітенціарних установ, що представлено на поданій нижче таблиці (табл. 3.23):

Таблиця 3.23.

Втечі з пенітенціарних установ (за даними Ради Європи)

ВТЕЧІ З ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ <i>(дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)</i>	Кількість ув'язнених <i>(тис.)</i>	Кількість втеч	Кількість втеч на 10 тис. ув'язнених
2000	199	5	0,2
2001	199	10	0,5
2002	198	4	0,2
2003	198	3	0,2
2004	194	3	0,2
2005	180	12	0,7
2007	154	7	0,5
2008	148	126	8,5
2009	146	16	1,1
2010	152	3	0,2
2011	158	1	0,1
2013	151	24	1,6

Ще більш важливим показником пенітенціарної політики є смертність у пенітенціарних установах.

Як і раніше, беручи до уваги систематичне приховування такої інформації Міністерством юстиції України та кримінально-виконавчою службою упродовж усіх модуляцій вітчизняної пенітенціарної політики, ми будемо посилатися на дані Ради Європи та ГПО «Донецький меморіал» (табл. 3.24):

Таблиця 3.24.

Смертність у пенітенціарній системі (за даними Ради Європи)

СМЕРТНІСТЬ <i>(дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)</i>	Кількість ув'язнених <i>(тис.)</i>	Кількість смертей	Кількість смертей на 1 тис. ув'язнених
2001	199	5404	27,17
2002	198	691	3,47
2003	198	972	4,9
2004	194	808	4,18
2005	180	686	4,84
2007	154	723	4,69
2009	146	573	3,91
2010	152	784	5,15
2011	158	1009	6,36
2013	152	792	5,24

Співвідношення між обсягами фінансування та смертністю у пенітенціарній системі за даними Ради Європи подано у таблиці нижче (загальні показники смертності) (табл. 3.25).

Таблиця 3.25.

**Фінансування пенітенціарної системи України та смертність у
пенітенціарній системі (за даними Ради Європи)**

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)	Смертність у пенітенціарних установах (загальна кількість випадків, дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)
2001	350	5404
2002	418	691
2003	453	972
2004	613	808
2005	814	686
2007	1455	723
2009	1881	573
2011	2598	1009
2013	2896	792

Співвідношення між обсягами фінансування та смертністю у пенітенціарній системі за даними Ради Європи подано у таблиці нижче (відносні показники смертності) (табл. 3.26).

Таблиця 3.26.

**Фінансування пенітенціарної системи України та смертність у
пенітенціарній системі (за даними Ради Європи)**

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млрд. грн.)	Смертність у пенітенціарних установах (кількість на 1 тис. ув'язнених, дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)
2001	0,350	27,17
2002	0,418	3,47
2003	0,453	4,90
2004	0,613	4,18
2005	0,814	4,84
2007	1,455	4,69
2009	1,881	3,91
2011	2,598	6,36
2013	2,896	5,24

Співвідношення між обсягами фінансування та смертністю у пенітенціарній системі за даними ГПО «Донецький меморіал» подано у таблиці нижче (загальні показники смертності) (табл. 3.27):

Таблиця 3.27.

Фінансування пенітенціарної системи та показники смертності

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)	Смертність у пенітенціарних установах (загальна кількість, дані ГПО «Донецький меморіал»)
2003	453	824
2011	2598	1169
2012	2843	1021
2013	2896	911
2014	2883	792
2015	2962	510
2016	3523	523
2017	4309	568
2018	6020	484
2019	6786	517

Співвідношення між обсягами фінансування та смертністю у пенітенціарній системі (за даними ГПО «Донецький меморіал») подано у таблиці нижче (відносні показники смертності) (табл. 3.28):

Таблиця 3.28.

Фінансування пенітенціарної системи та показники смертності

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млрд. грн.)	Смертність у пенітенціарних установах (на 1 тис. ув'язнених, дані ГПО «Донецький меморіал»)
2003	0,453	4,30
2011	2,598	7,59
2012	2,843	6,94
2013	2,896	7,18
2014	2,883	10,79
2015	2,962	7,29
2016	3,523	8,66
2017	4,309	9,95
2018	6,020	8,79
2019	6,786	9,78

Подані вище дані демонструють, що суттєве збільшення обсягів фінансування пенітенціарної системи не сприяло зниженню смертності серед ув'язнених, що додатково вказує на неефективність та нерезультативність української пенітенціарної політики у цій сфері.

Ще більш важливим показником пенітенціарної політики є кількість суїцидів у пенітенціарних установах. Відповідні висновки представлені на поданій нижче таблиці (дані Ради Європи) (табл. 3.29):

Таблиця 3.29.

Фінансування пенітенціарної системи та показники суїцидів

СУИЦИДИ (дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)	Кількість ув'язнених (тис.)	Кількість суїцидів	Кількість суїцидів на 10 тис. ув'язнених
2001	199	29	1,5
2002	198	28	1,4
2003	198	41	2,1
2004	194	44	2,3
2005	180	16	0,9
2007	154	54	3,5
2009	146	44	3,0
2010	152	35	2,3
2011	158	48	3,0
2013	152	62	4,1

Відносні та абсолютні показники суїцидів у пенітенціарних установах за даними Ради Європи на фоні фінансування пенітенціарних установ представлено у поданій нижче таблиці (табл. 3.30, табл. 3.31).

Таблиця 3.30.

Фінансування пенітенціарної системи України та суїциди у пенітенціарній системі (за даними Ради Європи)

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млрд. грн.)	Суїциди у пенітенціарних установах (на 10 тис. ув'язнених, дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)
2001	0,350	1,5
2002	0,418	1,4
2003	0,453	2,1
2004	0,613	2,3
2005	0,814	0,9
2007	1,455	3,5
2009	1,881	3,0
2011	2,598	3,0
2013	2,896	4,1

Таблиця 3.31.

Фінансування пенітенціарної системи України та суїциди у пенітенціарній системі (за даними ГПО «Донецький меморіал»)

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)	Суїциди у пенітенціарних установах (загальна кількість, дані ГПО «Донецький меморіал»)
2003	453	41
2011	2598	59
2012	2843	65
2013	2896	84
2014	2883	63
2015	2962	49
2016	3523	60
2017	4309	46
2018	6020	47
2019	6786	71

Відносні показники суїцидів у пенітенціарних установах за даними ГПО «Донецький меморіал» на фоні фінансування пенітенціарних установ представлено у поданій нижче таблиці (табл. 3.32):

Таблиця 3.32.

Фінансування пенітенціарної системи України та суїциди у пенітенціарній системі (за даними ГПО «Донецький меморіал»)

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)	Суїциди у пенітенціарних установах (кількість на 10 тис. ув'язнених, дані ГПО «Донецький меморіал»)
2003	453	2,1
2011	2598	3,83
2012	2843	4,42
2013	2896	6,62
2014	2883	8,6
2015	2962	7,0
2016	3523	9,9
2017	4309	8,1
2018	6020	8,5
2019	6786	9,6

Представлені нижче дані демонструють, що суттєве збільшення обсягів фінансування пенітенціарної системи не сприяло зниженню показників суїциду серед ув'язнених, що додатково вказує на неефективність та нерезультативність української пенітенціарної політики у цій сфері.

За даними Ради Європи та Організації Об'єднаних Націй кількість персоналу пенітенціарної системи виглядає наступним чином (табл. 3.33):

Таблиця 3.33.

Персонал пенітенціарної системи України

ПЕРСОНАЛ	Кількість персоналу (тис.)	ПЕРСОНАЛ	Кількість персоналу (тис.)
2003 (CoE)	49597	2010 (CoE)	52052
2004 (CoE)	43278	2011 (CoE)	52052
2006 (CoE)	42038	2012 (CoE)	54067
2008 (CoE)	52370	2014 (CoE)	51183
2009 (CoE)	46659	2017 (UN)	57100

Загальна картина щодо кількості персоналу пенітенціарної системи України на фоні фінансування пенітенціарної системи представлена на

поданій нижче таблиці (табл. 3.34):

Таблиця 3.34.

**Персонал пенітенціарної системи України
та фінансування пенітенціарної системи**

ПЕРСОНАЛ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ	Кількість персоналу (тис.)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2003 (CoE)	49,6	453
2004 (CoE)	43,3	613
2006 (CoE)	42	1062
2008 (CoE)	52,4	1978
2009 (CoE)	46,7	1881
2011 (CoE)	52	2598
2012 (CoE)	54	2843
2014 (CoE)	51,2	2883
2017 (UN)	57,1	4309

Показники пенітенціарної злочинності в Україні як один з інструментів аналізу пенітенціарної політики є недоступними до цього часу в обсязі, необхідному для аналізу (особливо в динаміці).

Більше того, будь-якої інформації щодо пенітенціарної злочинності Міністерство юстиції України не надавало й не надає, що додатково свідчить про те, що приховування від суспільства інформації про показники пенітенціарної системи є не лише системною проблемою державного управління у зазначеній сфері. Фактично таке приховування є невід’ємною складовою частиною пенітенціарної політики України, яка реалізується саме з врахуванням такого приховування і маючи на меті таке приховування.

Свого часу Міністерство юстиції України у відповідь на наш запит надало інформацію, що в усіх пенітенціарних установах засудженими та особами, що перебувають під вартою, упродовж 2013 року зареєстровано вчинення 515 злочинів, у 2014 році – 377 злочинів, у 2015 році – 458 злочинів, у 2016 році – 298 злочинів, протягом січня – березня 2017 року – 103 злочинів.

При цьому, у пенітенціарних установах у 2013 році зареєстровано вчинення 2 злочинів, відповідальність за які передбачено статтями 115 та 119 КК України, у 2014 році – 2 злочинів, у 2015 році – 3 злочинів, у 2016 році – 2 злочинів.

Єдиним загальнодоступним та відкритим джерелом щодо статистики пенітенціарної злочинності є веб-сайт Офісу Генерального прокурора. Проте дані прокуратури не надають підстав вважати прокурорську статистику такою, що відображає реальний стан справ у пенітенціарній системі.

Так, офіційні статистичні дані органів прокуратури щодо показників «допенітенціарної», «пенітенціарної» та «післяпенітенціарної» злочинності, які підлягають комплексному аналізу, полягають у наступному (табл. 3.35):

Таблиця 3.35.

Злочинність у пенітенціарній системі

ЗЛОЧИННІСТЬ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ (кількість кримінальних проваджень / кількість повідомлень про підозру, 2013 – 2019)	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, ст.389	0/0	1/0	11/1	0/0	0/0	0/0	0/0
Ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі, ст.390	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Злісна непокоря вимогам адміністрації УВП, ст.391	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Дії, що дезорганізують роботи УВП, ст.392	1/1	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти, ст.393	5/4	2/2	0/0	5/3	5/2	0/0	0/0
Порушення правил адміннагляду, ст.395	0/0	1/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0

Відповідно до офіційних даних органів прокуратури, за період 2013 –

2019 років було відкрито 31 кримінальне провадження за статтями КК України, які пов'язані з пенітенціарною системою, у рамках яких було повідомлено про підозру 13 особам.

Проте лише за період 8 місяців 2020 року з вказаними вище «пенітенціарними» статтями було відкрито 1153 кримінальних провадження, у рамках яких було повідомлено про підозру 799 особам (табл. 3.36):

Таблиця 3.36.

Злочинність у пенітенціарній системі

ЗЛОЧИННІСТЬ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ <i>(кількість кримінальних проваджень)</i>	2013 – 2019	8 міс. 2020
Ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, ст. 389 КК України	12	615
Ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі, ст. 390 КК України	0	13
Злісна непокоря вимогам адміністрації УВП, ст. 391 КК України	0	87
Дії, що дезорганізують роботу УВП, ст. 392 КК України	1	0
Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти, ст. 393 КК України	17	9
Порушення правил адміннагляду, ст. 395 КК України	1	429
ВСЬОГО	31	1153

У рамках зазначених вище кримінальних проваджень було повідомлено про підозру 799 особам (табл. 3.37):

Таблиця 3.37.

Злочинність у пенітенціарній системі

ЗЛОЧИННІСТЬ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ <i>(кількість повідомлень про підозру)</i>	2013 – 2019	8 міс 2020
Ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, ст.389	1	389
Ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі, ст.390	0	8
Злісна непокоря вимогам адміністрації УВП, ст.391	0	74
Дії, що дезорганізують роботи УВП, ст.392	1	0
Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти, ст.393	11	5
Порушення правил адміннагляду, ст.395	0	323
ВСЬОГО	13	799

Маючи такі стверджувані показники злочинності, пов'язаної з виконанням кримінальних покарань та функціонуванням пенітенціарної системи, можна стверджувати про штучне заниження показників пенітенціарної злочинності упродовж багатьох років, що вкотре доводить тезу про відсутність пенітенціарної політики в Україні як такої в силу простого факту: політика, яка базується на викривленій упродовж багатьох років статистиці, не може бути політикою в принципі.

Крім того, відповідно до відповіді Міністерства юстиції України на наш запит, у 2014 році стосовно персоналу ДКВСУ відкрито 94 кримінальних проваджень, у 2015 році – 111 кримінальних проваджень, у 2016 році – 102 кримінальних провадження.

Проте, відповідно до даних прокуратури, у 2013 році було направлено до суду 83 обвинувальних актів у кримінальних провадженнях стосовно 88 працівників пенітенціарної системи, проте водночас закрито за відсутністю складу злочину 654 кримінальних провадження.

У подальшому аналогічний показник було представлено наступним чином (табл. 3.38):

Таблиця 3.38.

**Злочинність у пенітенціарній системі
(дані Офісу Генерального прокурора)**

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Кількість обвинувальних актів щодо співробітників пенітенціарної системи	83	63	82	61	49	23	2
Кількість обвинувачених співробітників пенітенціарної системи	88	71	86	99	52	26	5
Кількість кримінальних проваджень щодо співробітників пенітенціарної системи, закритих за відсутністю складу злочину	654	392	298	199	238	106	29

Дані Міністерства юстиції України щодо злочинності персоналу пенітенціарної служби занижені, як порівняти з даними прокуратури, у 2 – 4 рази. Зазначені вище факти додатково вказують на те, що соціально-політичне явище, яке ми можемо умовно називати «пенітенціарна політика України» базується на викривленій інформації.

Відповідно до зазначеного вище для цілей нашого дослідження ми будемо брати неопубліковану та недосяжну для широкого загалу відомчу статистику державної пенітенціарної служби України та Міністерства юстиції України (табл. 3.39):

Таблиця 3.39.

Злочинність у пенітенціарній системі

ПЕНІТЕНЦІАРНА ЗЛОЧИННІСТЬ	Кількість злочинів	Кількість злочинів на 10 тис. ув'язнених
2009	422	38,5
2010	424	35,2
2011	465	30,2
2012	576	39,2
2013	517	40,5
2014	417	47,0
2015	458	66,0
2016	298	39,0
2017	379	66,0
2018	541	98,2
8 місяців 2019	593	110,0

Більш детально відомча окрема статистика злочинності за 2017 – 2019 роки представлена наступним чином (табл. 3.40):

Таблиця 3.40.

Злочинність у пенітенціарній системі

ПЕНІТЕНЦІАРНА ЗЛОЧИННІСТЬ (2009 – 2019)	2009	2010	2011	2012	2013	2017	2018	8 міс. 2019
Крадіжка (ст. 185)			2	4	2	5	3	
Умисне вбивство (ст. 115)	3	1	4	5	2	6	3	0
Замах на вбивство (ст. 115)			1	2	1	1	0	2
Умисне ТТУ (ст. 121)	2	4	5	1	6	7	2	4
Умисне СТТУ (ст. 122)	2	2	3	1	1	0	0	2
Втеча (ст. 393)		26	22	36	37	21	24	8
Спроба втечі (ст. 393)		3	6	7	2	2	1	2
Злісна непокоря (ст. 391)	186	177	157	201	172	99	130	122
Дії, що дезорг. роб. установ (ст. 392)			1	1	1	7	2	3
Погроза, насильство (ст. 342, ст. 345)	29	28	30	20	28	22	30	29
«Наркозлочини» (ст. ст. 307 – 309)	54	94	159	188	167	120	266	330
Ухил. від відб. пок. (ст. 390)	106	77	75	81	83	74	46	28
Усього злочинів	422	424	465	576	515	379	541	593

Наголосимо, що порожні місця залишаються такими в силу відсутності офіційно опублікованої статистики. Проте навіть такий узагальнений аналіз пенітенціарної злочинності надає підстави стверджувати про суттєве зростання кількості злочинів на 1 тис. ув'язнених за останні 10 років.

Так середній показник злочинності у пенітенціарних установах за період 2009 – 2014 років складав 3,85 злочини на 1 тис. ув'язнених. У той же час середній показник злочинності у пенітенціарних установах за період 2015 – 2019 років складав 7,6 злочини на 1 тис. ув'язнених.

Ми допускаємо, що зазначені дані можуть містити певну ступінь погрішності, проте така погрішність є, перш за все, наслідком таємничості, яка

до цього часу оточує пенітенціарну систему та перебуває в основі пенітенціарної політики в Україні. Проте, навіть беручи до уваги максимальну погрішність, можна стверджувати, що стрімке збільшення кількості злочинів у пенітенціарній системі є наслідком розбалансованості системи державного управління пенітенціарною системою України, що, у свою чергу, є наслідком пенітенціарних реформ 2016 – 2017 років, проведених у рамках театральної модуляції.

Проте ще більшої актуальності статистика пенітенціарної злочинності набуває крізь призму фінансування пенітенціарної системи (табл. 3.41):

Таблиця 3.41.

**Фінансування пенітенціарної системи
та показники пенітенціарної злочинності**

ПЕНІТЕНЦІАРНА ЗЛОЧИННІСТЬ	Бюджет пенітенціарної системи (млрд. грн.)	Кількість злочинів на 1 тис. ув'язнених
2009	1,881	3,85
2011	2,598	3,02
2012	2,843	3,92
2013	2,896	4,05
2014	2,883	4,7
2015	2,962	6,6
2016	3,523	3,9
2017	4,309	6,6
2018	6,020	9,82
8 міс. 2019	6,786	11

З цього випливає, що за період 2009 – 2019 років кількість злочинів у відносних показниках зросла майже у 4 рази на фоні збільшення фінансування пенітенціарної системи у 3,5 рази, зменшення кількості ув'язнених в 3 рази та збільшення кількості персоналу в 1,2 рази.

Висновок є наступним: українська пенітенціарна політика є більш ніж невдалою. Більше того, можна висловлювати побоювання, що українська пенітенціарна політика є провальною, починаючи з пенітенціарних реформ 2016 – 2017 років.

Можна висловити окремі зауваження щодо злочинності клієнтів пробації.

Так, ДУ «Центр пробації» у відкритому доступі не надає повної та детальної інформації щодо злочинів, вчинених клієнтами пробації.

Відповідно до офіційної відповіді з Міністерства юстиції України, особами, які перебувають на пробації вчинено: у 2013 році – 2229 злочинів; у 2014 році – 1736; у 2015 році – 1715; у 2016 році – 1906.

Якщо брати до уваги середній показник, то на обліках пробації в Україні перебуває 55 – 60 тис. клієнтів пробації, то вчинення злочинів особами під час перебування під пробаційним наглядом є більш вагомим показником оцінки пенітенціарної політики, особливо беручи до уваги звіти Ради Європи SPACE – II.

Так, у щорічних статистичних звітах Ради Європи SPACE – II міститься інформація щодо успішності або неуспішності пробаційного нагляду, де одним з критеріїв неуспішності є саме невиконання клієнтом пробації покладених на нього обов'язків або вчинення клієнтом пробації рецидивного злочину.

У SPACE – II надається пояснення щодо дефініцій, які використовуються у цього звіті, де використовуються наступні категорії (табл. 3.42):

Таблиця 3.42.

Термінологія SPACE – II

Completion	коли особа завершила пробаційний строк, виконавши покладені на неї обов'язки, внаслідок чого особа більше не перебуває під наглядом органів пробації
Revocation	коли санкція або пробаційний захід скасовуються через порушення встановлених умов, де зазвичай особа повертається під варту
Imprisonment	коли особа, яка перебуває під наглядом, була ув'язнена після вчинення нового правопорушення (якщо позбавлення волі є наслідком скасування пробаційного нагляду, це повинно враховуватися в розділі щодо revocation)
Absconder	коли особа втекла з-під пробаційного нагляду та фактично не перебуває під пробаційним наглядом

У 2017 році Україна мала показник «пробаційної успішності» на рівні 74%.

У 2018 році Україна показник «пробаційної успішності» складав 69%.

Таблиця 3.43.

Показники політики пробації країн Європи

УСПІШНІСТЬ ПРОБАЦІЙНОГО НАГЛЯДУ	Показник успішності пробаційного нагляду	
	2017 рік	2018 рік
Україна	74,0	69,0
Вірменія	91,6	44,6
Австрія	67,9	67,3
Азербайджан	13,9	54,8
Бельгія	74,9	75,9
Болгарія	94,8	94,4
Хорватія	89,9	90,4
Чехія	42,1	39,1
Естонія	76,2	76,8
Фінляндія	92,8	92,1
Греція	78,7	83,2
Ісландія	80,8	88,0
Ірландія	89,1	81,8
Італія	88,6	85,5
Литва	64,6	67,2
Люксембург	74,3	75,1
Чорногорія	86,5	94,7
Нідерланди	83,3	87,1
Португалія	87,8	89,2
Румунія	86,5	87,4
Росія	60,3	63,9
Сербія	78,5	90,6
Словаччина	73,2	75,1
Швеція	90,6	90,2
Англія та Уельс	66,5	66,5
Шотландія	69,2	68,6

Відповідно до SPACE II – 2018, за 2017 рік в Україні в цілому успішно пройшли пробаційні випробування у різних формах 74% клієнтів пробації. Водночас, неуспішним проходженням пробації в Україні було *revocation* (1,9%), *imprisonment* (2%) та *other* (22,1%) (табл. 3.44).

У відносних показниках ці дані за 2017 рік представлено у поданій нижче таблиці (табл. 3.45).

Таблиця 3.44.

Показники політики пробації (2017)

УКРАЇНА, SPACE II – 2018 (дані за 2017 рік)	
Загальна кількість осіб, що пройшли по обліках служби пробації, з яких:	94139
Completion	69695
Revocation	1766
Imprisonment	1888
Absconder	-
Death	-
Other	20790

Таблиця 3.45.

Показники політики пробації (2017)

УКРАЇНА, SPACE II – 2018 (дані за 2017 рік)	
Кількість на 100 тис. населення	223
З них:	
Completion	74 %
Revocation	1,9 %
Imprisonment	2 %
Absconder	невідомо
Death	невідомо
Other	22,1%
Показник смертності (на 10 тис. клієнтів пробації)	невідомо

Відповідно до SPACE II – 2019, за 2018 рік в цілому успішно пройшли пробаційні випробування у різних формах 69% клієнтів пробації.

Водночас неуспішним проходженням пробації в Україні було *revocation* (2,6%), *imprisonment* (3,8%) та *other* (24,5%) (табл. 3.46):

Таблиця 3.46.

Показники політики пробації України (2018)

УКРАЇНА, SPACE II – 2019 (дані за 2018 рік)	
Загальна кількість осіб, що пройшли по обліках служби пробації, з яких:	62886
Completion	43418
Revocation	1650
Imprisonment	2391
Absconder	невідомо
Death	невідомо
Other	15427

У відносних показниках ці дані за 2018 рік представлено у поданій нижче таблиці (табл. 3.47):

Таблиця 3.47.

Показники політики пробації України (2018)

УКРАЇНА, SPACE II – 2019 (дані за 2018 рік)	
Кількість на 100 тис. населення	149,2
<i>З них:</i>	
Completion	69 %
Revocation	3,2 %
Imprisonment	2,8 %
Absconder	невідомо
Death / of which by suicide	невідомо
Other	24,5 %
Показник смертності (на 10 тис. клієнтів пробації)	невідомо

У контексті оцінки злочинності клієнтів пробації та оцінки порушення обов'язків, покладених на клієнтів пробації, необхідно провести порівняльний аналіз відповідних показників України та інших країн Ради Європи.

Справа у тому, що показник неспішності пробаційного нагляду

внаслідок порушення пробаційних обов'язків в Україні є одним з найменших в Європі. Так, показник *revocation* в Україні в 2017 році перебував на відмітці 1,9%, а у 2018 році – 2,6%.

Водночас у 2017 та у 2018 роках в Австрії аналогічний показник становив відповідно 16,8% та 16,9%, у Бельгії – 19% та 18,6%, у Чехії – 20,9% та 19,3%, у Греції – 12,5% та 12,2%, у Люксембурзі – 14,9% та 13,6%, у Чорногорії – 13,1% та 4,3%, у Каталонії (Іспанія) – 16,5% та 14,5%, в Англії та Уельсі – 5,7% та 5,6%.

Більш детальна картина щодо *revocation* представлена у поданій нижче таблиці (табл. 3.48):

Таблиця 3.48.

Показник «*revocation*» в оцінці успішності нагляду (2017 – 2018)

Показник « <i>revocation</i> » в оцінці успішності пробаційного нагляду (%)	2017	2018
Австрія	16,8	16,9
Азербайджан	0,5	9,1
Бельгія	19,0	18,6
Чехія	20,9	19,3
Естонія	9,6	10,2
Фінляндія	5,5	5,9
Греція	12,5	12,2
Ірландія	5,6	4,5
Італія	7,6	6,8
Литва	9,5	7,7
Люксембург	14,9	13,6
Чорногорія	13,1	4,3
Португалія	3,8	4,1
Росія	11,9	11,6
Сербія	4,0	3,5
Словаччина	6,7	5,1
Каталонія (Іспанія)	16,5	14,5
Англія та Уельс	5,7	5,6
Шотландія	11,1	11,1
Україна	1,9	2,6

Так само, показник *imprisonment* в Україні в 2017 році перебував на відмітці 2,0%, а у 2018 році – 3,2%.

Водночас у 2017 та у 2018 роках в Естонії аналогічний показник становив відповідно 12,8% та 11,5%, у Греції – 3,1% та 2,8%, в Ісландії – 16,6% та 10,7%, у Люксембурзі – 9,5% та 9,2%, в Ірландії – 6,3% та 6,7%.

Більш детальна картина представлена у поданій нижче таблиці (табл. 3.49):

Таблиця 3.49.

Показник «*imprisonment*» в оцінці успішності нагляду (2017 – 2018)

Показник « <i>imprisonment</i> » в оцінці успішності пробаційного нагляду (%)	2017	2018
Азербайджан	0,3	5,2
Естонія	12,8	11,5
Люксембург	9,5	9,2
Греція	3,1	2,8
Ірландія	6,3	6,7
Сербія	9,5	0,9
Англія та Уельс	8,6	8,1
Словаччина	5,0	3,4
Росія	3,2	3,4
Шотландія	12,1	12,1
Україна	2,0	3,8

У доповіді експертів Ради Європи 1996 року особливо наголошувалося на нагальній потребі створити незалежні пенітенціарні інспекції та водночас ліквідувати інспекційні функції прокуратури.

У 2003 році на цій проблемі знову було зроблено особливий наголос: «Ми провели корисні та конструктивні зустрічі з кількома вмотивованими обласними прокурорами, які вичерпно та цікаво розповіли про свої системи нагляду, і ми їм дуже вдячні за це. Однак, ми, як і раніше, переконані, що інспекція пенітенціарної служби прокуратурою є недоречною» [76].

Після внесення змін до Конституції України у 2016 році було вперше передбачено ліквідацію «пенітенціарного» прокурорського нагляду та запровадження відповідних пенітенціарних інспекцій, що припало на період

централізованої театральної модуляції. Як засвідчив час, Міністерство юстиції України не доклало достатніх зусиль щодо втілення в життя відповідних конституційних приписів.

Як наслідок, станом на сьогодні ми маємо унікальну ситуацію з негативним контекстом, коли вже п'ять років конституційні приписи не виконуються, а фактичне *квазі*-інспектування пенітенціарних установ здійснює неуповноважений орган державної влади.

Говорячи про ключові сутнісні ознаки пенітенціарної політики України в цілому та в рамках окремих модуляцій, необхідно відзначити таке.

Українська пенітенціарна політика власне не є політикою: так звана «політика» зводиться до ліквідації попередніх управлінських структур та створення нових, доцільність яких не пояснюється належним чином.

Українська пенітенціарна політика є непослідовною. Перехід від старої до кожної нової модуляції пояснюється за допомогою історичних фантазмів та ідеологічних гасел, проте не за допомогою статистики.

Українська пенітенціарна політика, як наслідок, позбавлена спадкоємності та історичності, адже Міністерство юстиції України, проголошуючи певний новий курс політики, тотально забуває про минуле та не піддає оцінці показники попередньої модуляції. Якщо така оцінка і має місце, то виключно у категоріях популізму та історичного невігластва.

Українська пенітенціарна політика позбавлена фінансової прозорості, що загострює проблему ефективності пенітенціарної політики з огляду на дедалі меншу кількість ув'язнених та дедалі більше фінансування пенітенціарної системи.

Українська пенітенціарна політика є провальною з огляду на забезпечення держави, суспільства, експертного та наукового середовища інформацією та статистикою щодо пенітенціарної системи. В офіційних джерелах пенітенціарної служби (незалежно від офіційної назви) та Міністерства юстиції України ніколи не була присутня навіть елементарна пенітенціарна статистика за ключовими показниками у своїй динаміці. Відповідні

фрагментарні дані можна знайти лише, як і 20 років тому, на сайтах ООН та Ради Європи, які багато в чому суперечать один одному. Частково ця прогалина перекривається за рахунок статистики з міжнародного експертного центру *World Prison Brief*. Проте фактично єдиним ресурсом пенітенціарної статистики в Україні є сайт ГПО «Донецький меморіал», який, на додаток до ґрунтового висвітлення стану справ у пенітенціарній системі, надає переконливі свідчення про глибокий активний спротив з боку пенітенціарної служби (незалежно від назви) та Міністерства юстиції України щодо надання пенітенціарної статистики будь-який зовнішнім акторам. У свою чергу, це свідчить, що за 20 років українська пенітенціарна система та відповідні урядові структури так і не вийшли зі стану законсервованості та секретності, демонструючи радянські традиції щодо примусового занурення пенітенціарної системи до стану таємності.

Як це не дивно, але всі бюрократичні модуляції пенітенціарної політики, що мали місце до 2015 року, були більш прозорими та просоціальними, а головне – політично чесними, враховуючи кумулятивний ефект усіх доступних індикаторів публічної політики (що особливо стосується співвідношення між вартістю державної політики та її якістю).

Так, бюрократичні модуляції не приховували своєї бюрократизованості, закритості та багато в чому радянських засад управління, що було переважно обумовлено мілітаризацією пенітенціарної системи, що включала в себе як мілітаризацію пенітенціарної служби, так і мілітаризацію ув'язнених. Крім того, не можна забувати, що більшість проблем пенітенціарної системи, які призвели до відповідних негативних, але об'єктивних ярликів згідно з висновками ЄКЗК та рішеннями ЄСПЛ, були обумовлені тим, що урядові структури саме бюрократичних модуляцій були вимушені розпочати глибинні реформи на фоні майже нульового фінансування, старих консервативних кадрів, величезної кількості ув'язнених, масового переповнення пенітенціарних установ, а також колапсу економічної складової радянської виправно-трудової системи, заснованої на обов'язковості праці засуджених.

Умовна політична «чесність» бюрократичних модуляцій пенітенціарної політики полягала у тому, що вони не стидалися називати себе такими, якими вони є.

Проте, на відміну від них, нові модуляції, починаючи з театральної, розпочали добу недоброчесної політичної та економічної конкуренції. Звинувативши попередні модуляції в усіх можливих проблемах пенітенціарної системи та використавши негативні кліше та образи, театральна та подальші модуляції, які також можна віднести до категорії театральності, забезпечили формування та реалізацію пенітенціарної політики на виключно декларативних засадах та у популістському руслі.

Проте головне, що відрізняє бюрократичні модуляції від театральних, це те, що бюрократичні нерідко обирали курс *nothing doing* за умови відсутності матеріальних ресурсів (або краще були вимушені обирати).

Навпаки, маючи набагато більшу кількість матеріальних та інформаційних ресурсів, театральні модуляції відійшли від *nothing doing* до безпланових хаотичних рухів, які вони задекларували як «нова пенітенціарна політика».

Щодо результативності та ефективності пенітенціарної політики, то порівняльний аналіз пенітенціарної злочинності, динаміки в'язничного населення, фінансування пенітенціарної системи та кількості персоналу за останні 10 років приводить до додаткового висновку, що українська пенітенціарна політика є провальною, починаючи саме з пенітенціарних реформ 2016 – 2017 років.

Окремі питання виникають щодо показників смертності та суїциду у пенітенціарних установах, які, незважаючи на більш ніж значне покращення фінансування пенітенціарної системи, продовжували зростати, що, у свою чергу, служить додатковим доказом низької ефективності та результативності української пенітенціарної політики.

Враховуючи викладене вище, можна стверджувати, що таке явище як «пенітенціарна політика» в Україні відсутня. Безумовно, є відповідні

управлінські структури з великим штатом, є відповідна кількість ув'язнених, засуджених та клієнтів пробації, є дедалі більший бюджет. Проте саме «політики», засновані на чітких критеріях, прозорості та статистиці, а головне – на оцінці таких критеріїв та відповідних чітких оцінках – не існує.

Таблиця 3.50.

Модуляції пенітенціарної політики України

Модуляція	Структура	Пріоритети
Васально-бюрократична	ГУВП МВС	<ul style="list-style-type: none"> - отримання автономії від системи внутрішніх справ; - налагодження співпраці з міжнародними партнерами; - вирішення проблеми переповнення пенітенціарних установ; - вирішення проблеми матеріального забезпечення пенітенціарної системи
Перехідна традиційно-бюрократична	ДДУПВП (у складі МВС)	<ul style="list-style-type: none"> - отримання незалежності від системи внутрішніх справ; - налагодження співпраці з міжнародними партнерами; - вирішення проблеми переповнення пенітенціарних установ; - вирішення проблеми матеріального забезпечення пенітенціарної системи
Автономна традиційно-бюрократична	ДДУПВП, ДПтСУ	<ul style="list-style-type: none"> - збереження цілісності та незалежності пенітенціарної організації; - налагодження співпраці з міжнародними партнерами; - вирішення проблеми переповнення пенітенціарних установ; - вирішення проблеми матеріального забезпечення пенітенціарної системи
Централізована театральна	МЮ	<ul style="list-style-type: none"> - надання тотально негативного іміджу попереднім модуляціям; - приховування реального стану справ у пенітенціарній системі; - ліквідація автономії пенітенціарної служби як соціальної організації; - налагодження співпраці з міжнародними партнерами; - приватизація пенітенціарної системи; - демілітаризація пенітенціарної системи

Продовження таблиці 3.50.

Децентралізована псевдо- менеджеріалістська	АДКВСУ	<ul style="list-style-type: none"> - продовження політичного курсу на надання максимально негативного іміджу попереднім модуляціям; - часткове відновлення пенітенціарної служби як автономної організації (з обмеженими повноваженнями); - переведення пенітенціарної системи на самоокупність; - приховування реального стану справ у пенітенціарній системі
Змішана псевдо- менеджеріалістська	ДППВП МЮ	<ul style="list-style-type: none"> - переведення пенітенціарної системи на самоокупність; - непрозорий тотальний розпродаж пенітенціарних установ; - приховування реального стану справ у пенітенціарній системі; - створення бюрократичних структур з подвійним статусом; - остаточна ліквідація пенітенціарної служби як автономної організації

Таблиця 3.51.

**Стили управління пенітенціарною системою у рамках модуляцій
пенітенціарної політики**

Модуляція	Структура	Стили управління
Васально- бюрократична	ГУВП МВС	Поліцейська мілітаризована бюрократія
Перехідна традиційно-бюрократична	ДДУПВП (у складі МВС)	Класична мілітаризована бюрократія
Автономна традиційно-бюрократична	ДДУПВП, ДПтСУ	Класична мілітаризована бюрократія
Централізована театральна	МЮ	Розбалансований цивільно- мілітаризований менеджмент
Децентралізована псевдо- менеджеріалістська	АДКВСУ	Розбалансований цивільно- мілітаризований менеджмент
Змішана псевдо- менеджеріалістська	ДППВП МЮ	Розбалансований цивільно- мілітаризований менеджмент

Таблиця 3.52.

Офіційна оцінка пенітенціарної політики на національному рівні

Модуляція	Структура	Офіційна оцінка політики
Васально-бюрократична	ГУВП МВС	Не проводилася
Перехідна традиційна бюрократична	ДДУПВП (у складі МВС)	Не проводилася
Автономна традиційна бюрократична	ДДУПВП, ДПтСУ	Не проводилася
Централізована театральна	МЮ	Не проводилася
Децентралізована псевдо- менеджеріалістська	АДКВСУ	Не проводилася
Змішана псевдо- менеджеріалістська	ДППВП МЮ	Не проводилася

3.3. Україна в контексті глобальних змін політики соціального контролю

Проблема, що аналізується у цьому підрозділі дослідження, пов'язана з соціальним феноменом тортур та політичними передумовами його поширення у ХХІ столітті.

Головна теза цього підрозділу дослідження полягає в тому, що у ХХІ столітті тортури стали категорією не скільки юридичної, стільки політичної науки, формуючи частину сучасного політичного дискурсу взаємовідносин влади і соціуму, ігнорувати який не уявляється можливим.

У цьому підрозділі нашого дослідження ми постулюємо, що тортури, формально заборонені універсальними й регіональними стандартами прав людини, національним законодавством держав, що позиціонують себе демократичними (особливо країн – членів ЄС та Ради Європи), у ХХІ столітті є прихованим інструментом політики соціального контролю, що формується поза формальними нормативними рамками і нерідко безсуб'єктно. Відтак, саме політична наука має більший потенціал щодо глибшого дослідження феномену тортур, а також передумов та причин його поширення.

Підсумовуючи деякі раніше сформульовані висновки, слід зауважити: 1) є дискусійною поширена теза, що тортури як соціальний феномен, як частина пенітенціарної системи та як елемент відносин влади «зникли» наприкінці

XVIII – початку XIX ст. ст. внаслідок «гуманізації», хоча, з іншого боку, не можна заперечувати суттєвий вплив гуманістичних ідей, спрямованих проти права легітимізованого насильства, присвоєного собі державою та церквою у XII – XIII ст. ст., реалізація якого тривала з достатньо великим розмахом (хоча науковці нерідко піддають сумніву масштаби такого легітимізованого насильства з боку церкви та держави [427, с. 13; 27, с. 39-49; 436; 376, с. 87; 235; 311; 330, с. 400]; 2) на більшу увагу заслуговують погляди науковців, які доводять тезу, що тортури залишались перманентним елементом відносин влади навіть у другій половині XIX – першій половині XX ст. ст., що мало місце у завуальованих формах в силу формальної заборони тортур, закріпленої на рівні національного законодавства держав того часу; 3) феномен катування було відроджено у колосальних масштабах тоталітарними політичними режимами у середині XX століття з метою фізичного знищення цілих прошарків населення та насадження атмосфери страху в суспільстві; 4) у XXI столітті мала й продовжує мати місце тенденція розширення застосування тортур у ще більш завуальованих формах для цілей здійснення соціального контролю у відносинах влади і суспільства Постмодерну, що особливо проявилось на прикладі деяких ліберальних демократій у глобальній «*War on Terror*» після подій 11 вересня 2001 року [303, с. 7-37]. Застосування тортур до девіантів, злочинців, «терористів» та «небезпечних осіб» є поширеною практикою навіть у західних країнах, не зважаючи на те, що розгалужена система формальних правових гарантій, створена у другій половині XX століття і розвинута на початку XXI століття, допомогла зробити практики катувань та нелюдського поводження максимально рідким явищем, наскільки це можливо (на європейському регіональному рівні – завдяки Раді Європи, Комітету з запобігання катувань та Європейському суду з прав людини).

Таким чином, незважаючи на формальне перебування катування поза національним законом, а головне – поза універсальними та регіональними стандартами прав людини, катування сьогодні існує як інструмент політики соціального контролю та широко використовується як соціальна практика, дослідження чого потребує не стільки вузького юридичного аналізу поняття

катування як формальної дефініції, скільки дослідження цього феномену крізь призму політичної науки з метою віднайти відповідь на питання: які політичні фактори сприяють поширенню практики катування у майже всіх країнах сучасного світу на фоні універсальності концепції прав людини та активної реалізації політики із запобігання катуванням.

У контексті нашого дослідження ця політика має негативну конотацію, що не виключає її існування як об'єктивної складової сучасних відносин влади навіть за відсутності конкретних суб'єктів такої політики. Незважаючи на свою формальну легітимність та «нормальність» для Середньовіччя, важливим тут є те, що відобразила Л. Трейсі: «Катування було симптомом нестабільності як у період Середньовіччя, так і в ранній Новий час» [427, с. 247]. Відповідно, катування у ХХІ столітті – це подвійна політична нестабільність, або політична нестабільність, доведена до крайньої межі.

У нашому попередньому дослідженні феномену тортур ХХІ століття ми виокремили три групи факторів, що вплинули на зникнення формалізованих тортур як засобу доказування у кримінальному процесі та виду покарання у відносинах влади наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. ст., а головне – як легітимізованої суб'єктної політики: 1) класично-філантропічний; 2) прагматичний; 3) дисциплінарний [120, с. 58-97]. Визнаючи кумулятивний ефект усіх трьох факторів, автор вважає за потрібне досліджувати соціальні практики тортур саме в якості інструменту безсуб'єктної політики у контексті впливу зазначеного вище «дисциплінарного» чиннику, що обумовив відхід політики від її суб'єктної форми, що демонструє право на використання сили (її легальних і легітимізованих інструментів) та «розчинив» тортури усередині дисциплінарно-карцерних механізмів здійснення влади.

Саме цей підхід, який сформулювали німецькі вчені Г. Руше та О. Кіркхеймер, а також французький філософ М. Фуко, і якого ми здебільшого дотримуємося у нашому дослідженні, пояснює «зовнішнє» зникнення тортур тим, що для цілей соціального контролю в умовах капіталізму, що народжувався та набирал обертів, методи «дисциплінування» капіталістичного суспільства та розкидування соціально-контрольних мереж були набагато

кращими та економічно більш вигідними, аніж жорсткі формалізовані публічні процедури, спрямовані проти тіла, яке у часи Середньовіччя нерідко було єдиною власністю людини. Якщо у часи Середньовіччя саме публічні катування та фізичні покарання символізували та демонстрували владу государя або феодала, то з початку XVIII століття численні методи соціального контролю та нагляду паноптичної природи відносно швидко витіснили жорстокі тілесні каральні практики [154, с. 240-249; 179, с. 34-50]. Все це знаменувало остаточне завершення епохи панування I модуляції соціально-контрольних практик – модуляції бінарної законності (за визначенням М. Фуко). Водночас саме цей період відповідав початку II модуляції – модуляції дисципліни.

М. Фуко ґрунтовно пояснює причини переходу від «законності» до «дисципліни» через те, що влада, для якої суверенітет був модальністю, виявилася недостатньою для управління економікою і політичними процесами в суспільстві, що переживало демографічний вибух та індустріалізацію. Наголосимо, що так само функціональність пояснює виникнення начебто «виправної» в'язниці як виду та місця покарання: застосовування тортур припинилося не тому, що це перестало вважатися гуманним, а лише тому, що це стало економічно не вигідно [108, с. 312]. Проте, водночас, це не означає, що катування зникли: вони лише «відійшли у тінь», зберігши статус та значення важливого засобу соціального контролю.

Попередньо автор, вивчаючи політику запобігання тортур, наводив численні приклади поширення катувань як соціальних практик майже в усіх сучасних країнах, причому подібна картина спостерігається упродовж всього початку XXI століття [120, с. 58-97]. Відповідні висновки продемонстрували численні соціологічні дослідження, проведені такими міжнародними організаціями, дослідними центрами та засобами масової інформації як *Amnesty International*, *Gallup*, *ABC News Polling Unit*, *Pew Research Center*, *Chicago Council on Foreign Relations*, *Fox News*, *ABC News*, *Washington Post*, *Pew Research Center*, *Associated Press*, *Ipsos-Public Affairs Harris Interactive*, *CBS News*, *New York Times*, *Pew Research Center*, *PIPA/Globescan*, *YouGov* [120,

с. 58-97]. Як засвідчили зазначені дослідження, від 1/3 до 1/2 населення США, Канади та країн Європи підтримують застосування тортур проти «терористів» з метою отримання інформації задля досягнення певного «соціального блага» або в інтересах певної «соціальної необхідності» у загрозових або екстремальних політичних умовах. Причому найбільший запит на тортури спостерігається саме у політично нестабільних країнах (Близький Схід, Африка тощо).

Водночас опитування, проведені упродовж останніх років *Amnesty International* та *International Committee of the Red Cross*, констатують, що приблизно 1/2 респондентів з різних країн світу відчують страх бути підданим тортурам у випадку взяття їх під варту [225]. Щодо України, то за даними дослідження Харківського інституту соціальних досліджень та Харківської правозахисної групи, оціночна кількість жертв побиття та завдання тілесних ушкоджень у ході затримання поліцією у період 2004 – 2018 років в Україні складала від 1 млн. осіб у 2004 році до 0,5 млн. осіб у 2018 році [44]. Причому у 2020 році оціночна загальна кількість жертв незаконного фізичного насильства в поліції України становила 0,7 млн. осіб. Водночас 52% респондентів в Україні, опитаних у 2020 році, вказали, що вважають такі випадки розповсюдженими, а 12% – дуже розповсюдженими [61].

Коли майже половина населення усіх держав світу (навіть країн Європи) має страх бути підданим тортурам у випадку затримання поліцейськими, взяття під варту або поміщення до пенітенціарної установи, проте водночас вимагає більшого застосування тортур, то подібний дуалізм надає підстави постулювати, що «гуманізація» дійсно не була домінуючим політичним фактором, який обумовив «маскування» соціальних практик катувань. Так, М. Фуко додатково доводить: теза про те, що «гуманізація» «врятувала» девіантів та злочинців від тілесних страждань є помилковою, адже правосуддя періоду Середньовіччя переслідувало тіло навіть після смерті «поза межами всякого можливого страждання». Існують підстави зробити наголос на аспекті, який має значення для цілей політики запобігання катуванням: стереотип, що у ХХІ столітті завдяки «гуманізації соціальних відносин» тортур стало менше, є

небезпечним для цілей політики запобігання тортур.

Досліджуючи трансформацію модуляцій покарання («законність» – «дисципліна» – «безпека»), М. Фуко робить наголос: процес переходу від середньовічної кримінально-правової тілесної корпоральності до сучасної модуляції покарання «занадто поспішно і категорично пояснили процесом «гуманізації», відмахнувшись тим самим від необхідності подальшого аналізу». Так само, політичний аналіз сучасних національних пенітенціарних систем у категоріях більшої гуманізованості, результативності та прогресивності створює негативні передумови для політики запобігання та розслідування випадків тортур, коли в основі такої превентивної діяльності лежить міф гуманізації, що приховує справжні причини тортур як політичного феномену.

Формальний підхід, що ми згадали вище, з його ключовою категорією «гуманізації» не може пояснити ще більше поширення катувань у ХХІ столітті. Феномен катування – це об'єктивна реальність, яку не можна ігнорувати в процесі політичного аналізу сучасних відносин влади. Відтак, беручи до уваги поширеність феномену катування навіть у майже усіх країнах світу, а головне – політичний запит на застосування нелюдського поводження, можна постулювати наявність певної політики катувань, у рамках формування якої соціальні практики катування розглядається якщо не інструмент, то принаймні передбачуваний побічний результат, хоча ми, як це вбачається з назви статті, схильні до категорії «інструменту».

Обґрунтовуючи природу політики катувань у часи Середньовіччя, М. Фуко робив особливий акцент, що жорстокі каральні страти із застосуванням тортур являли собою «диференційоване спричинення страждання, організований ритуал таврування жертв і презентацію караючої влади», проте аж ніяк не «озлоблення правосуддя, яке, забуваючи свої принципи, карає без упину». У надмірності тортур була закладена «ціла економія влади». Розвиваючи цю тезу М. Фуко, ми наголошуємо, що сучасна безсуб'єктна політика тортур ХХІ століття – це аж ніяк не масштабний ексцес виконавців, які реалізують владні повноваження у сфері боротьби зі злочинністю або у

сфері «глобальної війни з тероризмом», а натомість цілий пласт складних багаторівневих політичних та економічних зв'язків, які здебільшого перебувають поза межами впливу юриспруденції та відповідних формальних процедур.

Усталеним поглядом соціологів та кримінологів на проблематику злочинності є те, що злочинність є нормальним явищем для будь-якого суспільства, проте – наголосимо – у певних обсягах та проявах. Завелика концентрація девіантності та злочинності – це ознака аномії, на що вказували Е. Дюркгейм та Р. Мертон [84, с. 136]. Відтак, з огляду на поширення практики катувань у XXI столітті, коли кожен другий громадянин планети має небезпідставні ризики бути підданий тортурам у поліцейській дільниці, слідчому ізоляторі або в'язниці, впливає теза: проблема поширення тортур у суспільстві XXI століття не є виключно правовою та кримінологічною проблемою, яка може бути вирішена запровадженням нових або вдосконаленням вже існуючих міжнародних стандартів прав людини та дією відповідних національних законів. Більш важливими є політичні, економічні та моральні аспекти передумов поширення феномену тортур, що надає підстави говорити про насичення соціальних відносин практиками катування внаслідок певної політики, яка за певних умов формується навіть за відсутності суб'єкта.

У цьому підрозділі нами акцент робиться на тому, що катування наразі широко використовується у відносинах влади різними політичними акторами, де у політичному обігу перебуває гнучка та, відповідно, небезпечна з огляду на стандарти прав людини «формула заборони тортур» – *«absolute in principle but relative in application»*. Причому, наприклад, для американського політичного поля запроваджено категорично неприйнятний для європейської політики висновок, що «регулювання застосування тортур краще, аніж заборона» [232, с. 614].

Проте навіть, на перший погляд, нейтральні або навіть просоціальні політичні ініціативи, стратегії та проекти у суспільстві XXI століття опосередковано зумовлюють використання катувань через певні форми

політичних ланцюгових реакцій, що головним чином пов'язане з хвильовими кампаніями «боротьби зі злочинністю», спрямованими на підвищення рівня розкриття злочинів (чим здебільшого характеризуються пострадянські країни), а також зі згаданим вище збільшенням видів, типів та класів девіантів у сучасних суспільствах внаслідок «*moral panic*» перед «загрозами злочинності».

Надаючи авторське обґрунтування поширення феномена тортур у ХХІ столітті, розвиваючи модулярну концепцію М. Фуко, концепцію «пунітивного міста» С. Коена, автор використовує власну концепцію переходу сучасних суспільств до IV модуляції соціально-контрольних та каральних практик – постсучасної модуляції паноптичного менеджменту ризиків [160, с. 146]. Так, на нашу думку, саме «убезпечення суспільства» є ключовою тезою, яка пояснює поширення феномену тортур у ХХІ столітті на фоні задекларованої нульової толерантності до таких соціальних практик. Тому, наслідуючи підхід М. Фуко і С. Коена до «поширення дисципліни», «розкидування мереж» та «управління злочинністю» у капіталістичному суспільстві, а також підхід Е. Гідденса щодо «островів безпеки» у сучасному суспільстві, наголошуючи, що тортури не зникали як соціальне явище навіть у другій половині ХХ століття, як це стверджується у рамках класичного підходу, ми постулюємо, що тортури з боку державних агентів та представників політичних еліт були і залишаються сферою особливого управління, що надає підстави підтримати думку багатьох західних авторів щодо тези про «*managing torture*». Зовнішнім проявом «*managing torture*» є напівлегалізація тортур, яка з другої половини ХХ століття отримали назву «*enhanced interrogation techniques*».

Невидимість тортур не означає відсутність таких соціальних практик, через що будь-який політичний режим намагається контролювати населення (особливо ті, прошарки, які вважаються небезпечними або принаймні «ненадійними» для функціонування такого режиму), де тортури можна вважати свого роду «побічним продуктом» механізмів соціального контролю, таким собі «ексцесом виконавців нижчої ланки» у процесі «убезпечення суспільства», у той час коли вищі ланки, як раз навпаки, активно декларують пошук нових, більш дієвих та сучасних формальних методів протидії

катуванням.

Відтак, з огляду на практику поширення феномену катувань у сучасному світі, теза про «*managing torture*» у рамках безсуб'єктної політики тортур заслуговує на велику увагу. У цьому ж контексті цікавим є наступне визначення: «Катування – це організація застосування (*administration*) сильного болю чи страждань фізичних чи психічних, з певною метою, наприклад, для отримання зізнання, здійснення контролю, нагнітання страху, покарання або з будь-якої іншої причини на підставі дискримінації будь-яких виду» [417, с. 12].

Говорячи про поширення феномену тортур у ХХІ столітті, потрібно зробити базовий акцент: зазначений феномен не може існувати без соціальної підтримки громадян сучасних суспільств, які віддають свою свободу в обмін на «безпеку суспільства». В умовах, користуючись термінологією У. Бека, «суспільств безпеки», коли «свобода» розчинилася у мережах «убезпечення», «захисту суспільства» та «*gated communities*» і коли кожна політична криза актуалізує питання ще більшого «захисту суспільства» від «загроз злочинності», «нелегальної міграції» та «тероризму», процес завуальованого стимулювання застосування тортур та навіть легалізації тортур набирає нових обертів, набуваючи ще більших ознак *політики* з тенденцією до подальшої формалізації та *суб'єктності*.

Американський вчений К. Ейнольф зазначає, що в процесі історичного розвитку катування найчастіше застосовувалося проти людей, які не є повноправними членами суспільства, таких як раби, іноземці, військовополонені та представники расових, етнічних і релігійних аутсайдерів. Набагато рідше катування застосовувалося проти членів або громадян суспільства. Катування частіше застосовуються, коли уряд або суспільство сприймає себе під загрозою [285, с. 106]. Відкреслюючи наукову цінність зазначеної тези, зазначений погляд повністю кореспондує науковим поглядам З. Баумана та У. Бека щодо сучасних «суспільств ризиків» та розподілу населення на глобалізованих «туристів» та локалізованих «бродяг», де останні розглядаються як такі, що демонструють явні або приховані «ризики», і від

яких суспільство потребує «убезпечення» – нехай навіть у найбільш радикальних формах.

Передумови зазначених поглядів були сформульовані німецькими вченими Г. Руше і О. Кіркхеймером ще 1939 року в їх праці «*Punishment and Social Structure*», де вчені зробили важливий акцент, чому тортури у пізньому Середньовіччі отримали більшу легітимність та поширення: чим біднішими ставали окремі категорії осіб, тим більш загрозливими вони вважалися для суспільства. На аргументовану думку Г. Руше і О. Кіркхеймера, соціальні та економічні умови в Європі, що спричинили масове зростання кількості матеріально знедолених осіб, спричинили дедалі більш авторитарні заходи соціального контролю, включаючи процедури та подальші покарання, які мало приділяли уваги питанням винності або невинуватості [392]. Усіх, хто залишився без даху над головою або мав низький соціальний статус, потрібно було максимально контролювати у будь-який спосіб та будь-якою ціною. У цьому контексті можна згадати англійські «закони про бідних», які формально вони мали чинність до 1948 року [362]. Навпаки, купці та інші заможні особи могли уникнути загрози катувань саме в силу їхнього матеріального стану. Саме статус, а не окремі дії був головною, якщо не єдиною різницею стосовно ризику застосування тортур як засобу отримання доказів і як покарання.

Сьогодні ми маємо тих саме глобалізованих «туристів» та локалізованих «бродяг», проте проблема, нехай будучи значно завуальованою, залишається по суті такою ж, як і в часи Середньовіччя. Так, лише у січні 2021 року Європейський суд з прав людини висловився з приводу жебрацтва та людської гідності в справі «*Lacatus v. Switzerland*», де заявниця, громадянка Румунії з ромської громади, неписьменна та безробітна, без соціальної допомоги, жебрувала під час перебування у Швейцарії. Її визнали винною у кантоні, де жебрацтво заборонене, і засудили до штрафу або 5 днів позбавлення волі у разі несплати, що згодом було визнано порушенням статті 8 Конвенції про захист прав людини [327].

Існують моделі, які пояснюють політичні передумови застосування тортур у другій половині XX – початку XXI столітті для цілей «захисту

суспільства» [120, с. 58-97]. Так, вченими виділяються три моделі: 1) «*security model*» – тортури як інструмент, який начебто дійсно може підвищити захист суспільства від загроз, що постають перед суспільством (зокрема для отримання від терористів або членів організованих злочинних угруповань інформації про вчинені терористичні акти або інші тяжкі злочини, а так само, як про такі, що плануються або вже приводяться у виконання (*the 'ticking bomb' argument*)); 2) «*stability model*» – тортури як інструмент завуальованого державного терору для «дисциплінування» населення та придушення потенційного або фактичного політичного протистояння, яке може загрожувати інтересам політичних еліт; 3) «*legitimacy model*» – тортури як спосіб декларування окремими особами та/або політичними елітами «права на застосування катування» задля власних інтересів, де зовнішнім обґрунтуванням є «інтереси суспільства» або навіть «всього світу» та захист таких інтересів від «тероризму» та «організованої злочинності».

Звичайно, кордони між зазначеними вище моделями є умовними, хоча не можна не визнати великий ступінь автономності кожної із запропонованих моделей. Більше того, можна вважати, що саме у своєму кумулятивному ефекті зазначені моделі пояснюють передумови та причини поширення феномену тортур у ХХІ столітті, надаючи цілісну картину.

Слідуючи модуляційній концепції М. Фуко та проводячи відповідну аналогію, ми вважаємо за потрібне продовжити думку американського дослідника Р. Блейклі, що більшість тортур з боку агентів держави мають мало спільного із захистом населення від неминучих загроз безпеці. Набагато більше вони пов'язані з подоланням загроз інтересам елітних груп, більшість з яких мають транснаціональну природу та відповідний політичний вплив [239, с. 381]. Відтак ми можемо сформулювати власну позицію з приводу природи тортур, які сьогодні застосовуються агентами держави, яка кореспондує поглядам С. Коена, М. Фуко, У. Бека та З. Баумана, щодо глобалізованих «туристів», локалізованих «бродяг» та насичення політичного тіла суспільства «безпекою» з метою ще більшого соціального контролю над кожним рухом та навіть – станом на сьогодні – кожною думкою пересічного громадянина.

Політичні еліти та приватні транснаціональні корпорації насичують суспільство важливими для відносин влади месиджами: так, тортури, це огидно. Проте світ змінився настільки, що перед суспільством стоїть принциповий вибір: або пожертвувати одним терористом, або допустити загибель сотень або тисяч безневинних людей. Поставивши суспільство у стан непростого вибору, політичні еліти та пов'язані з ними приватні транснаціональні корпорації декларують, що відмова від застосування катувань щодо небезпечних злочинців та терористів може компенсуватися мінімум трьома речами: 1) збільшенням фінансування поліції та служб безпеки; 2) ще більшим насиченням суспільства камерами відеоспостереження та іншими пристроями спостереження; 3) ще більш вільним та несанкціонованим доступом агентів держави до персональних даних громадян «заради їх власної безпеки». Як наслідок, створюються додаткові умови для більшої концентрації паноптичної «дисципліни» у політичному тілі суспільства та, як наслідок, набуття ним ознак карцерного суспільства. Іншими словами, йдеться про те, тортури стають свого роду інструментом *політичного шантажування*, де під гаслами абсолютної заборони тортур політичні еліти отримують для себе ще більше бонусів для цілей реального вторгнення до «свободи» суспільства.

Щодо «*legitimacy model*», то в цьому контексті необхідно наголосити на важливому аспекті. Так, після оголошеної у вересні 2001 року «*War on Terror*» США та інші демократичні країни взяли курс на легалізацію застосування тортур, створюючи декларативне політичне протистояння – «глобальне зло» проти «глобального рятівника світу», де з'єднувальною ланкою стала легітимізація катувань під виглядом *enhanced interrogation techniques*. У подальшому процес легітимізації спрощується, коли з формули «глобальне зло» проти «глобального рятівника світу» прибираються слова «глобальне» та «світу». Саме у цьому, як на нашу думку, криється головна небезпека будь-якої легітимізації тортур як соціальних практик.

Підсумовуючи викладене вище, автор презентує тезу, що пояснює не лише відновлення тортур як феномену у другій половині XX століття, проте й

на додаток – поширення цього феномену тортур у ХХІ столітті, де особливого значення набувають погляди М. Фуко та С. Коена щодо розкидування мереж соціального контролю та, як наслідок, збільшення класів, типів та видів девіантів, яких потрібно контролювати для цілей того самого «убезпечення».

Так, з одного боку, національні системи кримінальної юстиції не можуть впоратися з таким завданням – поводитися з девіантами виключно у рамках формальних процедур, закріплених у національному законодавстві на фоні збільшення класів, типів, видів та, як наслідок, кількості девіантів.

З іншого боку, самі громадяни, народжені у часи третьої та, що є більш важливим, четвертої модуляції соціально-контрольних практик, в обмін на свою «свободу» вимагають ще більшого «убезпечення», де для них вже не мають значення шляхи та методи досягнення відповідної «концентрації безпеки». Як зазначалося вище, підтвердженням цього є дані численних досліджень та опитувань населення країн Європи та Північної Америки, де від третини до половини громадян допускають застосування тортур до терористів з метою того самого «убезпечення». Причому це все відбувається на фоні тотального соціального контролю за простором, рухами та думками з боку держави, політичних еліт та могутніх приватних акторів.

Проте головним є те, що практична можливість застосування тортур до «терористів» з метою отримання відомостей про подальші терористичні акти відкриває «скриньку Пандори», де з'являється широка та водночас небезпечна перспектива застосування катувань проти інших «небезпечних злочинців» – колаборантів, *dangerous offenders*, *persistent offenders*, членів організованих злочинних угруповань тощо. Причому цей список має явну небезпеку піддаватися розширенню.

Можна зробити висновок, що політика запобігання катуванням та боротьби з соціальними практиками катування у ХХІ столітті – це відображення складного політичного дуалістичного процесу: спроба ще більшого «убезпечення суспільства» з одночасним фіаско такого «убезпечення». Необхідно зробити особливий наголос: тортури – це не юридична категорія, проте, у першу чергу, політична. Аналіз феномену

катувань лише у формальних рамках національних пенітенціарних систем є небезпечним не лише для самих жертв катувань, а також для тих, хто застосовує катування, особливо беручи до уваги суперечливу результативність та ефективність катувань, відповідальність за які покладається згодом саме на платників податків, які нерідко вимагають «більшої безпеки» – навіть з використанням найбільш аморальних засобів, якими є катування та інші форми нелюдського поводження.

Висновки до 3 розділу

Підсумовуючи викладене вище, можна впевнено зазначити, що реалізація пенітенціарної політики в Україні, презентованої у 2016 році, яка за інерцією реалізується й сьогодні, характеризувалася наступним: дифузія та розмивання рамок політичної та юридичної відповідальності за результати запровадження ініціатив у сфері пенітенціарного реформування; відсутність конкретної посадової особи, відповідальної за пенітенціарну реформу; ненауковий та нераціональний підхід до пенітенціарної реформи; відсутність будь-якого чіткого плану дій як на початку реформи, так і на подальших етапах пенітенціарного реформування; ухвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України (2017) через тривалий час після початку реформування; формування пенітенціарної політики здебільшого за рахунок безоплатного залучення громадянського суспільства на громадських засадах з одночасним витрачанням значних бюджетних коштів на державних експертів; абсолютна залежність від міжнародних акторів при формуванні та реалізації пенітенціарної політики; саботування запровадження пенітенціарного інспектування як виду діяльності, так само як і підготовки проекту Закону України «Про пенітенціарні інспекції»; відсутність будь-якого звітування Міністра юстиції (та/або профільного заступника) про стан справ у пенітенціарній системі за кожний рік та за останні роки; міфологізація та зайва теоретизація пробації як складової пенітенціарної системи; цілеспрямоване запровадження неконституційних інститутів на кшталт пенітенціарних слідчих.

У цілому, надаючи загальну оцінку результатам пенітенціарної реформи 2016 року, можна сказати, що в Україні мала місце системна криза державного управління пенітенціарною системою.

Говорячи про рекомендації щодо першочергових кроків у сфері формування та реалізації пенітенціарної політики в Україні, варто наголосити на такому: 1) проведення всеохоплюючого аудиту пенітенціарної системи; 2) позбавлення реформаторського процесу будь-яких ознак таємності; 3) надання чіткого та зрозумілого (та водночас позбавленого ідеологізмів та примітивних посилянь на викривлені історичні події та факти) обґрунтування конкретної моделі державного управління пенітенціарною системою України; 4) регулярне висвітлення на офіційному сайті Міністерства юстиції України статистичних показників функціонування пенітенціарної системи.

Рекомендації для подальшого впровадження пенітенціарної реформи:

1. Конкретизувати модель державної пенітенціарної політики з подальшим відображенням цієї моделі у відповідному політичному документі.

2. Визначити індикатори реформування пенітенціарної системи в цілому та окремо по кожній установі або службі (центру) пробації – на момент проведення реформи 2016 року, після її проведення та на майбутнє: рівень рецидиву після покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства; рівень рецидиву після альтернативних покарань; загальний показник смертності у пенітенціарних установах; показники суїцидів у пенітенціарних установах; показники працевлаштування засуджених після звільнення; кількість притягнутих до кримінальної відповідальності працівників пенітенціарної системи (у тому числі за корупційні злочини); випадки втеч з пенітенціарних установ; кількість реабілітаційних програм у пенітенціарних установах; кількість годин, упродовж яких засуджені у пенітенціарних установах залучені до реабілітаційних програм; кількість годин, упродовж яких засуджені у пробаційних центрах залучені до реабілітаційних програм; кількість вилучених заборонених предметів; кількість візитів правозахисних організацій до пенітенціарних установ; кількість працівників пенітенціарної системи, звільнених за власним бажанням; інші показники.

3. Визначити форму та періодичність звітування Міністра юстиції України та його профільного заступника з пенітенціарних питань перед суспільством з оприлюдненням підписаних відповідними посадовими особами документів.

4. Визначити у концептуальному документі політичні орієнтири діяльності служби пробації (контроль, нагляд або поєднання обох напрямків) та основні принципи конкретної моделі служби пробації та реальним та економічно обґрунтованим переліком функцій, які будуть реалізовуватися службою пробації.

5. Оприлюднити перелік пробаційних програм, які впроваджуються службою пробації, з визначенням вартості таких програм та джерел їх фінансування.

6. Визначити форми та межі процесу демілітаризації пенітенціарної системи

7. Документально довести та підтвердити, що слідчі ізолятори, які розташовано у центрах великих міст, не підлягають відновленню та використанню з точки зору архітектурної безпеки та медичних стандартів, після чого оприлюднити відповідні державні акти (причому йдеться не про окремі корпуси, а про слідчі ізолятори в цілому).

8. У випадку можливості відновлення окремих корпусів старих слідчих ізоляторів надати повне обґрунтування щодо можливості ремонту та подальшого використання таких корпусів.

9. Сформувати з урахуванням тенденцій злочинності та оприлюднити для громадського обговорення перелік установ, які підлягають закриттю у зв'язку з економічною недоцільністю.

10. Забезпечити прозорість та усунути корупційні ризики при відчуженні слідчих ізоляторів та відповідних земельних ділянок.

11. Надати повне та прозоре фінансово-економічне обґрунтування побудови нового слідчого ізолятора за межами великих міст та довести, що така альтернатива є найкращою за усіма критеріями на довгострокову перспективу.

ВИСНОВКИ

Природа держави ХХІ ст. характеризується глибокими трансформаціями, що обумовлюють зміну засад легітимізації та функціонування політичних інститутів у політичній системі суспільства. Внаслідок збільшення концентрації соціального контролю у суспільстві ХХІ ст., більшої інкарцерації суспільства та посилення приватних засад інкарцерації актуалізується питання політичної влади як суспільного феномену, що було комплексно досліджено у дисертації, де ми дійшли наступних висновків:

1. На підставі систематизації теоретико-методологічних засад дослідження пенітенціарної політики обґрунтовано концепцію паноптично-карцерної держави та доведено гіпотезу, що за умов, коли держава надає пріоритет принципам менеджеріалізму в реалізації державної політики, концепт держави трансформується від велфаристського змісту до паноптично-карцерного шляхом симулякризації заходів соціальної безпеки та зниження порогу девіантності громадян такої держави. Через запровадження та використання категорії пенальності доведено політичну природу соціального контролю як прояву політичної влади.

Дослідження довело тренди та характеристики інкарцерації сучасного суспільства. Серед них актуалізовано імітативність процесів скорочення застосування ув'язнення й інших форм позбавлення/обмеження свободи та питання моральності репрезентації такої державної політики суспільству. Встановлено, що на фоні подальшого ухвалення стандартів прав людини та запровадження відповідних інституційних механізмів із їх забезпечення, руху за обмеження ув'язнення та задекларованого повернення до класицизму під час обґрунтування цілей соціального контролю, у ХХІ ст. має місце інтенсифікація карцеральної інтервенції та посилення соціального контролю у формі політико-каральної містифікації. Задекларована політика активних альтернатив ув'язненню мала наслідком створення пасивних «інституційних додатків», що спричинило ще більшу диверсифікацію соціального контролю та залучення до сфери соціального контролю додаткових груп девіантів і

квазідевіантів. «Політичне захоплення тіла» у ХХІ ст. активно продовжується відповідно до розвитку соціальних структур та появи нових горизонтальних і вертикальних соціальних мереж, що надає підстави говорити про подальшу, більш мобільну, гнучку та технологічну інкарцерацію суспільства.

Застосування ув'язнення та його неінституційних додатків обмежується лише в Європі, а наглядово-дисциплінарні механізми, що донедавна аналізувалися у категоріях покарання, сьогодні більше асоціюються із заходами безпеки через недосягнення традиційних класичних цілей покарання внаслідок впливу політико-пенологічного песимізму. Пенітенціарні системи національних держав, будучи сферою політики, у ХХІ ст. зазнали та продовжують зазнавати більшого політичного впливу, перш за все, внаслідок занепаду велфаристської держави та супутніх традиційних цілей соціального контролю, сформованих ще на початку ХІХ ст. При цьому подальшій та ще глибшій політизації пенітенціарних систем національних держав сприяє пунітивна постмодерністська культура соціального контролю.

Таким чином, початок ХХІ ст. продемонстрував перехід до четвертої модуляції соціального контролю, де він, набувши паноптично-інформаційно-цифрового характеру, значно змінив і продовжує змінювати категорію свободи. За результатами дослідження вказується на трансформацію соціального контролю від «бінарного коду законності» через «дисциплінарну модуляцію» у напрямку до «модуляції безпеки» (що було характерним для ХХ ст.), де вже третя модуляція соціального контролю («пристрій безпеки») характеризувалася деактуалізацією дискурсу реформації девіантів як складової державної пенітенціарної політики.

У дисертації доведено характерні риси модуляцій соціального контролю та їх трансформації. Перші три модуляції соціального контролю мали на меті зменшення злочинності або встановлення стабільного контролю над нею, причому неважливо за рахунок чого це відбувалося – театральної жорстокості проти тіла злочинця, морально-релігійної реформації свідомості злочинця, його психолого-психіатричної реабілітації, соціальної реінтеграції або інших механізмів. Навіть ідеї 1970-х рр., сформовані внаслідок кризи

«реабілітаційного ідеалу», незважаючи на свій крайній економічний прагматизм, все одно переслідували мету досягнення ідеалів велфаристської держави. Натомість сучасна модуляція соціального контролю пов'язана з перманентним відтворенням девіантності та злочинності. Наголошено на трансформації модуляцій соціального контролю до четвертої модуляції та встановлено, що головною особливістю соціального контролю XXI ст. є формування контрольо-каральних практик в умовах більшої інкарцерації та послаблення їх публічних засад. Монополія держави на «право карати» знову переходить до приватних національних і транснаціональних акторів з подальшою тенденцією до поглиблення цього феномену.

За результатами дослідження до наукового обігу введено категорію квазідевіанта як особливого колективного об'єкта соціального контролю у XXI ст. з ключовою характеристикою «небезпечний стан особи» (*pericolosità*), де зазначений стан може формуватися поза межами класичних формальних пунітивних процедур. Ідентифіковано тенденцію ускладнення природи подальших модуляцій соціального контролю (зокрема четвертої модуляції), а відтак – ускладнення статусів менеджерів зазначеної модуляції). Збільшення кількості ув'язнених, зростання кількості транснаціональних в'язничних корпорацій, обсягів їхньої діяльності та політичного впливу, відродження неопозитивістських категорій на кшталт «небезпечного злочинця» та актуалізація проявів «*net widening*» вказує на зміну сутності, функцій та цілей менеджерів ризиків, яких стає більше у політичних відносинах. Все це характеризує четверту модуляцію соціального контролю, яка вже не приховує факт: для четвертої модуляції є характерним контрольоване та економічно вигідне відтворення девіантності та злочинності, які набули ознак товару з відповідними якостями.

За результатами дослідження парадигм, що становлять основу дискурсу соціального контролю (загальна превенція та реабілітація девіантів), встановлено, що у XXI ст. соціальний контроль перестав маскувати прагматичні цілі впливу на громадян, дедалі більше яких отримують стигму девіантів і квазідевіантів. Відсутність доказової перспективи в ідеалістичних

традиційних цілях, вироблених у рамках моделі соціально відповідальної держави з її кримінальним правом свободи, призвело до того, що в ХХІ ст. класична школа кримінального права знову перестала кореспондувати політичним відносінам. Дискурс соціального контролю ХХІ ст. має акцент на здоровій концентрації та межі допустимої політичної декларативності, що є характерною для публічної політики сучасних держав у сфері соціального контролю над девіантами та квазідевіантами та, зокрема, пенітенціарної політики. Питання стосовно того, чи повернеться девіант до девіантної поведінки після застосування заходів соціального контролю, є актуальним не через необхідність забезпечити реформацію (ресоціалізацію, реабілітацію, моральне відновлення) девіанта, а для того, щоб переконатися, що подальша девіантна поведінка не буде занадто дорого коштувати платникам податків.

Встановлено, що в системі соціального контролю ефект політики загальної превенції залишається на рівні гіпотези. Навіть якщо загальна превенція досягає тих цілей, які що ставляться перед нею (залякування з одночасним моральним вихованням), вона поступається місцем неопозитивістським поглядам, де ключовою категорією є фізичне унеможливлення вчинення злочинцем нових злочинів (*incapacitation*). Загальна превенція у політиці сучасного соціального контролю – це політична реклама колишньої могутності велфаристської держави. Загальнопревентивна політична міфологія служить каркасом, що наповнюється іншими цілями політики соціального контролю.

Доведено, що у ХХІ ст. формується система постреабілітаційних тотальних інституцій в оновленій системі соціального контролю, що характеризується наступним: 1) наявність мети реабілітації в переліку цілей заходів соціального контролю обумовлена реабілітаційним міфом; 2) в переліку цілей заходів соціального контролю реабілітація посідає маргінальне становище; 3) сьогодні не можна надати чіткого визначення ні сутності виправлення, ні критеріїв виправлення за винятком критерію рецидивізму, використання якого для аналізу реабілітаційного потенціалу покарання призводить для невтішних для реабілітації висновків; 4) політична

міфологізація реабілітації девіантів набуває ще більшого виміру з огляду на негативний вплив тотальних інституцій на особистість людини; 5) політичний символізм реабілітації є невідчутним, проте саме він відповідає за збереження велфаристського спрямування всієї системи соціального контролю; 6) саме реабілітація девіантів надає політиці соціального контролю гуманістичного спрямування а тому її збереження є потрібним необхідним для запобігання перетворення політики соціального контролю на інструмент тоталітаризму; 7) водночас реабілітація девіантів не повинна мати політичну індульгенцію та існувати без доказів своєї результативності та ефективності.

У практиках соціального контролю ХХІ ст. гостро відчувається песимізм щодо теорій соціального контролю та методів реалізації відповідних контрольних-наглядних практик. Песимізм супроводжується багатьма прикладами, що поєднані з колапсом реабілітаційної парадигми. Внаслідок цього колапсу виник вакуум обґрунтування пенітенціарної політики, яка б могла відповідати політичній природі соціально-контрольних практик ХХІ ст. Тому політико-пенологічний дискурс ХХІ ст. уможливив звільнення від дискусійних положень («раціоналізм злочинця», «виправлення», «реабілітація», «зниження злочинності через застосування покарання», «запобігання злочинності», «виховання та перевиховання за допомогою кримінального закону» тощо).

Установлено, що у ХХІ ст. саме пенологічний прагматизм має бути запобіжником остаточного перетворення велфаристської держави на державу паноптично-карцерну (з подальшими ризиками наближення до рівня *Polizeistaat*). Відповідно, активно-песимістичний підхід до вивчення соціального контролю має бути передумовою для повернення до соціального контролю як до засобу забезпечення соціального розвитку, а не для продовження існування соціального контролю як засобу фізичної, просторової, інформаційної та віртуальної ізоляції громадян.

2. З'ясовано зміст та наслідки впливу глобальних процесів на формування та реалізацію державної пенітенціарної політики. Доведено гіпотезу, що рівень відкритості суспільства та демократичності його політичного режиму

виступають чинниками збереження монопольного права держави на формування та визначення принципів пенітенціарної політики та масштабу залучення міжнародних і недержавних акторів до реалізації політики соціального контролю.

За результатами дослідження категорії свободи в контексті сучасної пенітенціарної політики визначено ризики й загрози свободі у суспільстві XXI ст. внаслідок цифрового розширення сфери соціального контролю та домінування неопозитивістської ідеології під час розробки та реалізації пенітенціарної політики. Проблематика свободи у паноптично-цифровому суспільстві XXI ст. пов'язується не тільки з «проникненням до особи» та використанням інформації, зібраної за допомогою численних технічних відкритих і прихованих засобів спостереження з метою соціального контролю за громадянами й окремими соціальними групами. Головним наслідком втілення паноптичних ідеалів глобалізованого соціального устрою є дискримінація. Якщо модель велфаристської держави XX ст. наголошувала на включенні усіх громадян до системи соціального захисту, то нова модель паноптично-карцерної держави зразка XXI ст. базується на ідеї виключення усіх підозрілих або таких, що демонструють ризики елементів за допомогою електронних мереж та інформаційних баз даних.

Ідентифіковано, що пенітенціарна система та інші дисциплінарно-паноптичні соціальні пристрої виконують приховану політичну функцію соціального розшарування, де зазначена функція набула пріоритетності перед задекларованими функціями в'язниці, інших тотальних інституцій та інших елементів національних пенітенціарних систем. Як наслідок, свобода у сучасному паноптичному суспільстві набула іншого значення: на першому місці серед цінностей перебуває не свобода як така, а свобода пересування, поєднана з мобільністю та широкими віртуальними можливостями. У моделі паноптично-карцерної держави XXI ст. «позбавлення свободи» було замінено на гнучке технологічне обмеження віртуального, соціального та територіального пересування.

Ідентифіковано тенденції, що характеризують пенітенціарну політику

сучасних держав (зростання в'язничного населення, перетворення пробації, медіації та відновного правосуддя на допоміжні інститути ув'язнення, подальший занепад загальнопревентивної парадигми та реабілітаційного ідеалу та, як наслідок, докорінний перегляд традиційних класичних цілей соціального контролю, домінування неопозитивістських засад у розробці та реалізації пенальної політики, дедалі більші обсяги приватизації пенітенціарних систем, переосмислення сутності праці ув'язнених і закамуюване збільшення обсягів в'язничної праці), що обумовлюють ревізію цілей соціального контролю.

Доведено, що період останніх 20 років продемонстрував значне зростання загальної кількості ув'язнених на фоні політичного рекламування та лобіювання альтернативних покарань, пробації, медіації, відновного правосуддя та інших проєктів «відвернення від в'язниці».

На прикладі дослідження пенальності мусульманських держав доведено, що політично-концептуальне обґрунтування «реабілітації» (так, як це мало місце в Європі та Північній Америці) у мусульманських державах не було можливим в силу невідповідності такої ідеї світогляду мусульман передусім через різні уявлення щодо сутності понять «свобода» та «каяття».

Центрально- та південноамериканська пенальність надає підстави констатувати неможливість використання цілей класичного покарання велфаристської держави, характерного для країн Європи, та ідентифікувати більш прагматичні у порівнянні з європейським підходом, цілі соціального контролю у XXI ст.

Встановлено, що пробація та альтернативні санкції – це політична реакція на кризу пенітенціарної політики велфаристської держави, обумовлену переповненням пенітенціарних установ та значними коштами, що витрачаються на національні пенітенціарні системи. У XXI ст. пробація з її широким репертуаром контрольно-наглядових механізмів та альтернативні покарання більше ідентифікуються як елементи «Великого карцерного проєкту».

За результатами дослідження наднаціональної природи сучасної

пенітенціарної політики встановлено перехід влади від національних держав до приватних акторів (здебільшого транснаціональних) та ідентифіковано трансформацію та послаблення пенітенціарної функції держави. За результатами такого переходу акцентовано на зміні сутності держави за рахунок делегування такої функції приватним акторам, причому «делегування функції» нерідко трансформується у «захоплення політичної влади». Цінність дослідження феномену в'язничної приватизації полягає не тільки в тому, що цей феномен збагачує системний аналіз публічної політики. Беручи до уваги «падіння держави» у сфері реалізації донедавна виключно публічної пенітенціарної функції, цінність такого дослідження також полягає у визначенні сучасних механізмів стримування, контролю та легітимного позбавлення повноважень політичних інститутів.

За результатами дослідження приватних засад сучасної пенітенціарної політики виявлено, що для західних держав в'язнична приватизація та наднаціоналізація в'язничного бізнесу набули статусу політичної традиції, проте для держав пострадянського простору на початку ХХІ ст. вони мають характер політичного феномену.

3. Виявлено особливості української пенітенціарної політики та її модуляції під впливом глобальних змін і доведено гіпотезу, що в умовах українського транзиту та невизначеності моделі державного управління зростає рівень інституціоналізації політики соціального контролю, знижується рівень соціальної захищеності населення, пенітенціарна система набуває характеристик дисфункціональності, посилюється симулякризація категорій «свобода», «безпека», «права людини».

Ідентифіковано модуляції національної пенітенціарної політики: 1) васально-бюрократичну (1991 – 1998); 2) перехідну традиційно-бюрократичну (1998 – 1999); 3) автономну традиційно-бюрократичну (1999 – 2015); 4) централізовану театральну (2015 – 2017); 5) децентралізовану псевдоменеджеріалістську (2017 – 2020); 6) змішану псевдоменеджеріалістську (з 2020).

За результатами аналізу пенітенціарної політики України доведено, що

українська пенітенціарна політика є непослідовною, позбавленою спадкоємності та прозорості (у тому числі фінансової). Встановлено, що її бюрократичні модуляції, які тривали до 2015 р., були більш прозорими та підзвітними, враховуючи кумулятивний ефект усіх індикаторів (що особливо стосується співвідношення між вартістю політики та її якістю). Так, бюрократичні модуляції не приховували своєї бюрократизованості, закритості та радянських засад управління, що було обумовлено мілітаризацією як самої пенітенціарної служби, так і ув'язнених.

Встановлено, що більшість проблем пенітенціарної системи, що призвели до відповідних негативних ярликів за висновками ЄКЗК і рішеннями ЄСПЛ, були обумовлені тим, що урядові структури саме бюрократичних модуляцій були вимушені розпочати глибинні реформи на фоні майже нульового фінансування, старих консервативних кадрів, великої кількості ув'язнених, масового переповнення пенітенціарних установ, а також колапсу економічної складової радянської виправно-трудової системи, заснованої на обов'язковості праці засуджених.

Пенітенціарну політику України» за період останніх тридцяти років визначено як «а-політику», а інколи навіть як «анти-політику» з огляду на негативні показники управління пенітенціарною системою та безпосередньо її функціонування. Особливо це стосується неефективного використання бюджетного фінансування пенітенціарної системи, де суттєве збільшення обсягів фінансування існувало паралельно зі збільшенням відносних показників злочинності, смертності та суїцидів на фоні більш ніж суттєвого зменшення кількості ув'язнених в Україні.

4. Визначено ймовірні сценарії еволюції політики соціального контролю в глобальному та національному вимірах. Домінування пенологічного над-оптимізму та класичних пенологічних концепцій спричиняє негативний вплив на дослідження сучасного соціального контролю та створює небезпеку як для свободи, так і для дійсного захисту громадян (особливо у сфері формування та реалізації пенітенціарної політики). Відтак у суспільстві XXI ст. існує потреба застосовувати активний політико-пенологічний песимізм, який є

філософською основою цього дослідження.

Щодо сутності соціального контролю у XXI ст. встановлено, що у сучасній науці соціальний контроль нерідко сприймається у буквальному, бентамівському, паноптичному стилі (як механізм) або в стилі оруелівського «Великого Брата». Постулюється, що проблематику сучасного соціального контролю не можна звужувати до спрощеного алгоритму дій «суб'єкт» – «погляд» – «об'єкт» – «занурення до мереж контролю», адже XXI ст. надає нам перспективу аналізу безсуб'єктного соціального контролю, коли самі об'єкти нейтрально або позитивно сприймають те, що у XIX ст. сприймалося як грубе порушення приватності. Йдеться про культурологічну «підготовку» («вишкіл») членів постсучасного суспільства у новій системі координат соціального контролю бути навіть не рекрутами, а волонтерами соціального контролю через насичення соціальних відносин культурними символами та технологічними пристроями, що маскують або прибирають зовнішні ознаки як бентамівського паноптикону, так і оруелівського «Великого Брата». Інформаційні бази даних щодо самих себе волонтери формують на свій розсуд, за свій кошт та з повним розумінням, що цей добровільно наданий корпус знань буде згодом вилучений та розчинений у мережах соціального контролю або державою, або могутніми приватними акторами.

Доведено, що поява у міжнародних стандартах та національному законодавстві багатьох сучасних держав неопозитивістських категорій свідчить про розрив між формально задекларованими цілями та політичними відносинами. Система контролю суспільства XXI ст. не призначена для досягнення зазначених формально-класичних цілей, оскільки вона виконує інші більш важливі соціальні функції, пов'язані зі ще більшим розчиненням в тілі суспільства постмодерністської дисципліни та цифрового соціального контролю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Азизов У. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование : дис. на ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Душанбе : Таджикский национальный университет, 2015. 413 с.
2. Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Изд. 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с.
3. Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. 263 с.
4. Ансель М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. 312 с.
5. Баньковская С. «Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы* / ред. А.Ф. Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. С. 389-396.
6. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с.
7. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ: Ніка-Центр, 2015. 408 с.
8. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
9. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с.
10. Беляев Н. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. Ленинград, 1963. 186 с.
11. Берджес Э. Заводной апельсин. Москва: АСТ: Астрель, 2010. 222 с.
12. Бомжей и пьяниц стерилизуют? *Белорусские новости*, 02.06.2005. URL: <http://news.tut.by/53908.html> (15.03.2015)
13. Боротьба з мафією за методом Беніто Муссоліні. URL:

<https://was.media/microformats/borotba-z-mafiieju-za-metodom-benito-mussolini/>
(21.03.2020)

14. В Telegram продают 900 ГБ персональных данных украинцев. Откуда данные и что делать? URL: <https://tech.liga.net/technology/article/v-telegram-prodayut-900-gb-personalnyh-dannyh-ukraintsev-otkuda-dannye-i-chto-delat> (12.05.2020)

15. Вітфілд Д. Вступ до служби пробації. 2-е вид., перероб. та доп. Київ, 2004. 236 с.

16. Во Франции опасные преступники будут сидеть дважды. *Преступление и наказание*, 2008. 4. С. 47.

17. Воронкова В. Глобалізація як процес універсалізації стосунків між державою та ринком. URL: www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_35_2.pdf (дата звернення 14.03.2020)

18. Вульферт А. Антрополого-позитивная школа уголовного права в Италии. Критическое исследование. Москва: Типография В.В. Исленьева, 1887. 509 с.

19. Гидденс Э. Последствия современности. Москва: Праксис, 2011. 352 с.

20. Гидденс Э. Социология. Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. Москва: Едиториал УРСС, 2005. 632 с.

21. Гилинский Я. Девиантология: Социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб., 2007. С. 428.

22. Гилинский Я. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Авторский курс. 4-е изд., перераб и доп. СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2018. 517 с.

23. Глобалистика: Энциклопедия / гл. ред. И. Мазур, А. Чумаков. Москва: Радуга, 2003. 1328 с.

24. Госдума приняла закон об ужесточении наказания для педофилов.

URL: www.lenta.ru/news/2009/07/15/punishment/ (15.03.2015)

25. Гуцуляк М. Основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до покарання у виді виправних робіт. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2009. 3. С. 2.

26. Держдеп США оголосив винагороду по 1 млн доларів за двох українських хакерів. URL: www.epravda.com.ua/news/2020/07/22/663249 (16.09.2020).

27. Диса К. Історія з відьмами. *Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття*. Київ: Критика, 2008. С. 39-49.

28. Дотримання прав людини в Україні у 1999 році: доповідь Держдепартаменту США № 15-56.

29. Дриль Д. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. Москва, 2006. 770 с.

30. Дышлевой И. Феномен свободы: формы проявления в современном обществе. *Вісник Харківського національного університету ім. Каразіна*, 2009. 881. С. 130.

31. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва: Канон, 1995. 352 с.

32. Елаян Г. Основы мусульманского уголовного права : учеб. пособие. Махачкала 2002.

33. Ждамарова А. «Арабська весна» як вектор трансформації Близького Сходу та Північної Африки в контексті зовнішньополітичних інтересів України. *Сумська старовина*, 2018 № LIII. С. 63-70.

34. За домашнє насильство – за ґрати: Як в Україні та світі борються зі знуцанням у родині. URL: https://zik.ua/news/2019/11/22/za_domashnie_nasylstvo__za_hraty_yak_v_ukraini__ta_sviti_boriatsia_zi_znushchanniam_u_rodyni_946146 (01.04.2020)

35. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів

України щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 6-7, ст. 40.

36. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20#Text> (27.07.2020).

37. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 5, ст. 35.

38. Звіт Голови Національної поліції України про результати роботи відомства у 2019 році. URL: www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2019/zvit-npu-2019.pdf (17.08.2020).

39. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера: чому хороші люди чинять зло. Київ: Якабу Паблішінг, 2019. 592 с.

40. Злочинність в Україні: основні тенденції. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10141/1/Kalman_Xristich_41-56.pdf (05.04.2020).

41. Злочинність в Україні: як змінювалася ситуація в 2013-2020. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/28/infografika/suspilstvo/zlochynnist-ukrayini-yak-zminyuvalasya-sytuacziya-2013-2020-rokax> (01.02.2021)

42. Зростання до 70%: карантин збільшить доходи служб доставки їжі в Україні. URL: <https://rau.ua/novyni/karantyn-dostavka-edy> (16.03.2020)

43. Керимов Г. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы Шариата на вопросы современности. СПб.: Диля, 2009. 512 с.

44. Кобзін Д., Черноусов А., Щербань С., Батчаєв В. Оцінка масштабів незаконного застосування сили в поліції України у 2018 році. URL: www.khpg.org/1561465967 (16.11.2020).

45. Кожна 5-а дитина в Україні потерпає від насильства – дитячий омбудсмен. URL: www.radiosvoboda.org/a/news-seksualne-nasylstvo-dity/30278281.html (01.04.2020)
46. Кондов К. Концепція соціального контролю в теорії соціальних систем Толкотта Парсонса. *Український соціум*, 2017. 3 (62). С. 9-19.
47. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України від 13.09.2017. Розпорядження КМУ від 13.09.2017.
48. Криминология. Под ред. Дж. Ф. Шелли. Пер. с англ. СПб.: Питер, 2003. С. 449.
49. Кримінально-виконавчий кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 3-4. Ст. 21.
50. Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца. 2-е изд. Москва, 2001. 224 с.
51. Кубанцев С.П. Терапевтическая юриспруденция: американская модель. *Право и политика*, 2005. 8. С. 69-77.
52. Куракин Д. «Символические классификации и «железная клетка»: две перспективы теоретической социологии», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*. СПб.: Владимир Даль, 2008. С. 548-577.
53. Лайне М. Криминология и социология отклоненного поведения. — Хельсинки: Центр обучения тюремных служащих, 1994. 173 с.
54. Лефевр А. «Идея для нового урбанизма», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*. СПб.: Владимир Даль, 2008. 831 с.
55. Люблинский П. Полиция, суд и тюрьмы Америки. Москва: Государственный институт по изучению преступности, 1933. 152 с.
56. Мазурик О. Соціальний контроль: базові перспективи концептуалізації соціального аудиту. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 2011. 5. С. 169-177
- Митфорд Дж. Тюремный бизнес. Москва:

Прогресс, 1978. 348 с.

57. Макарь І. Целі уголовного наказання. *Закон и жизнь*, 2004. 4. С. 48-49.

58. Налуцишин В. Гуманістичні уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах Ш.-Л. де Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, Б. Спінози та С. фон Пуфендорфа. *Прикарпатський юридичний вісник*, 2017, 3(18), С. 18-21

59. Населення України за 2019 рік: демографічний щорічник. Київ: Державна служба статистики України, 2020. 181 с.

60. Наташев А., Стручков І. Основы теории исправительно-трудового права. Москва, 1967. 190 с.

61. Національний моніторинг незаконного насильства в поліції в 2020 році / авт. Кол.: Д. Кобзін, А. Черноусов, С. Щербань. Харків, 2020. 64 с.

62. Ницше Ф. Воля к власти. СПб.: Азбука-Аттикус, 2014. 448 с.

63. Ницше Ф. Падение кумиров. СПб.: Азбука-Аттикус, 2012. 224 с.

64. Ницше Ф. Странник и его тень. СПб.: Азбука-Аттикус, 2011. 224 с.

65. Новая философская энциклопедия. Т. 3. Москва: Мысль, 2001. 501 с.

66. О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации: Федеральный закон Российской Федерации от 27 июля 2009 г. № 215-ФЗ. Официальное интернет-представительство Президента Российской Федерации. URL: <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=053829> (15.03.2015)

67. Обрывалина О. Концепции социального контроля в американской социологии XX века. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия социальные науки*, 2013. 4(32). С. 68-75.

68. Орбан-Лембрик Л. Залежність поведінки особистості від впливу проблемогенного соціуму. *Психологія і суспільство*, 2004. 1. С. 71-82.

69. Оруэлл Д. 1984; Скотный двор. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 361 с.

70. Оцінка в'язничної системи України. Спільна програма

Європейської Комісії і Ради Європи в галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування та правоохоронної системи України. Рада Європи, 1996. URL: www.coe.int (27.07.2020).

71. Павлухин А. О целях наказания в российском уголовном праве. *Закон и право*, 2005. 4. С. 27-29.

72. Панасюк М. Проблеми реабілітації ув'язнених: західний досвід. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*, 2001. 6. С. 144-157.

73. Парк Р. «Город как социальная лаборатория», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А.Ф.Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. С. 30-45.

74. Парк Р. «Сознание бродяги: рассуждения по поводу соотношения сознания и перемещения», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*. СПб.: Владимир Даль, 2008. С. 55-59.

75. Петин И. Цели наказания, их наказания и возможности достижения. *Российский следователь*, 2009. 19. С. 13-16.

76. Повторне оцінювання потреб пенітенціарної системи України. Доповідь експертної місії Ради Європи в Україні у квітні 2003 року. Страсбург, 2003.

77. Полювання на аліментників. Мін'юст оприлюднив статистику за 2019 рік. URL: <https://glavcom.ua/economics/finances/polyuvannya-na-alimentnikov-minyust-oprilyudniv-statistiku-za-2019-rik-657531.html> (10.03.2020)

78. Полянський Є. Філософсько-етичні проблеми ретрибутивізму як ідеології кримінальної відповідальності у США. *Наука і правоохорона*, 2013. 3(21). С. 147-153.

79. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання територіальних органів Міністерства юстиції» №20 від 24.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20-2020-%D0%BF#Text> (08.08.2020).

80. Постанова Кабінету Міністрів УРСР «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» № 88 від

11.07.1991. URL: www.rada.gov.ua

81. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо впровадження Єдиного реєстру осіб засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої чи малолітнього та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої чи малолітнього). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66444 (01.02.2020).

82. Раджабова Э. Институт наказания в мусульманском уголовном праве: становление, развитие и актуальные проблемы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2019. 24 с.

83. Радзієвський І. Трансформація системних характеристик державного управління в умовах глобалізації : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ: НАДУ при Президентові України, 2007.

84. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб.: Питер, 2002. 688 с.

85. Рішення Рахункової палати «Про результати аудиту ефективності використання Міністерством юстиції України бюджетних коштів, виділених на забезпечення функцій у сфері виконання кримінальних покарань та пробації» від 27.06.2017 № 13-3. URL: www.rada.gov.ua (08.08.2020).

86. РПЦ создаст Всероссийский единый реестр атеистов и язычников. URL: <https://panorama.pub/5141-rpts-sozdast-vserossijskij-reestr.html> (01.03.2019)

87. Самойлов О. Імперативи світової політики в добу глобалізації. URL: <https://vmv.kymu.edu.ua/v/10/07.htm> (дата звернення 14.03.2020)

88. Свендсен Л. Філософія свободи. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.

89. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ: Port-Royal, 2001. 594 с.

90. Сокальська О. Локальна тюремна реформа у Великій Британії у кінці XVIII століття. *Вісник пенітенціарної асоціації України*, 2020, 2(12).

С.18-29.

91. Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с.

92. Сорос Дж. Про глобалізацію. Київ, 2002. 173 с.

93. Сорочинський М. Попередження злочинності засобами кримінального права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса: ОНЮА, 2004. 24 с.

94. Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с.

95. Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступность толпы. Москва, 2004. 391 с.

96. Терборн Й. «Глобализация и неравенство: проблемы концептуализации и объяснения», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А.Ф.Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. С. 191-240.

97. Ткачевский Ю. Прогрессивная система исполнения уголовных наказаний. Москва: Издательство МГУ, 1997. 144 с.

98. Торвальд Ю. Век криминалистики. URL: <http://bookz.ru/authors/torvald-urgen.html> (16.03.2020)

99. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва, 2009. 609 с.

100. Туляков В.О. Шляхи кримінально-правового регулювання. *Шлях до кримінології*. Київ – Запоріжжя, 2010. С. 45-46.

101. Тургумбаев М. Институт преступления и наказания в мусульманском праве : дис. ... д-ра философии. (PhD). Алматы: Казахский национальный университет имени аль-Фараби, 2014. 139 с.

102. Ферри Э. Уголовная социология. Москва: Инфра-М, 2009. 492 с.

103. Филиппова І., Ращупкіна Л. Соціальний контроль як необхідний елемент інституту соціальної відповідальності в Україні. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство, 2018. 1(3). С. 116-119.

104. Фокс В. Введение в криминологию. Москва, 1985. 298 с.
105. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Аст, 2009. 635 с.
106. Фромм Э. Здоровое общество. Минск, 2009. 521 с.
107. Фромм Э. Человек для себя. Москва: Астрель, 2012. 398 с.
108. Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с.
109. Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977 – 1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с.
110. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с.
111. Фуко М. Нужно защищать общество. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975 – 1976 учебном году. СПб.: 2005. 312 с.
112. Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с.
113. Фуко М. Психическая болезнь и личность. Изд. 2-е, стереотип. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2010. 320 с.
114. Шипунова Т. Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности. *СОЦИС*, 2002. 1. С. 66-75.
115. Шкута О. Наукові погляди на проблему виправлення та ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання в колоніях середнього рівня безпеки. *Вісник Запорізького національного університету*, 2010. 4. С. 201-206.
116. Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» - «Универс», 1994. 505 с.
117. Ягунов Д. В. Альтернативні санкції в сучасному пенальному ландшафті: тенденції, проблеми та перспективи. *Актуальні проблеми*

політики. Одеса, 2007. Вип. 30. С.204–211.

118. Ягунов Д. В. Українська пенітенціарна політика (1991 – 2020): узагальнення модуляцій та оцінка основних показників. *European political and law discourse*, 2020. Volume 7. Issue 5. P. 109–158.

119. Ягунов Д. В. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса, 2010. №4. С. 28–30.

120. Ягунов Д. В. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture. Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки, 2020. Вип. 5. С. 58–97.

121. Ягунов Д. В. 95 тез: диспут щодо сутності та спрямованості пенітенціарної реформи (з нагоди 500-річчя тез доктора Мартіна Лютера, представлених у Віттенберзі року 1517-го). *European political and law discourse*, 2017. Volume 4. Issue 2. P. 257–263.

122. Ягунов Д. В. Аналіз окремих положень Закону України «Про пробацію». Зарубіжний досвід функціонування пенітенціарних систем: сторінки історії та виклики сьогодення: матер. круглого столу, 14 трав. 2015 р.). Київ : Інститут кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 31–33.

123. Ягунов Д. В. Аналітичні нотатки щодо закону про слідчих пенітенціарної служби. *European political and law discourse*, 2017. Volume 4. Issue 1. P. 159–163.

124. Ягунов Д. В. В'язниця як модель суспільства або суспільство як модель в'язниці (категорія свободи в контексті пенальних практик глобалізованого суспільства). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права / За ред. Д. В. Ягунова. Суми : Видавництво Н. В. Кочубей, 2011. Вип. 7. С. 213–260.

125. Ягунов Д. В. Виконання альтернативних санкцій: глобальний підхід. *Проблеми імплементації міжнародних норм кримінально-правового*

напрямку в національні законодавства. *Перші юридичні читання*: матер. міжн. наук. конф. студентів та аспірантів, 17 лют. 2006 р. Одеса, 2006. С. 72–74.

126. Ягунов Д. В. Вплив глобалізації на кримінальну політику сучасної держави в контексті питання про «кризу покарання». *Проблеми національної державності*: матеріали міжн. наук. конф. пам'яті Л.М. Стрельцова, 26 бер. 2010 р.). Одеса : Астропринт, 2010. С. 261–263.

127. Ягунов Д. В. Вплив глобалізації на формування сучасної пенітенціарної політики. *Правова спадщина Нюрнберзького процесу: історія та сучасність. Другі юридичні читання*: матеріали наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, 24 лист. 2006 р.. Одеса : Астропринт, 2006. С. 175–176.

128. Ягунов Д. В. Глобалізаційна обумовленість «кризи покарання»: аналіз сучасних пенальних практик на основі кримінологічних поглядів Мішеля Фуко. *Правова держава*, 2010. №12. С. 325–330.

129. Ягунов Д. В. Глобалізація пробації або глобалізація соціального контролю? Перспективи розвитку концепції пробації у ХХІ ст. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2008. Вип. 34. С.115–121.

130. Ягунов Д. В. Глобалізація та «криза покарання» трансформація пріоритетів пенальної політики сучасних країн. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 55. С. 550–554.

131. Ягунов Д. В. Державна пенітенціарна служба України: деякі питання концептуального та термінологічного обґрунтування. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. Вип. 3 (47). С. 175–178.

132. Ягунов Д. В. Державний департамент України з питань виконання покарань або Міністерство юстиції України: проблемні питання державного управління вітчизняною пенітенціарною системою в світлі європейських стандартів. *Європейський Союз: 50 років після Римських угод. Євроінтеграційні перспективи України: нові моделі*: зб. статей та тез

доповідей за підсумками наук.-практ. семінару, 12 трав. 2007 р.). Одеса : Фенікс, 2007. С. 121–126.

133. Ягунов Д. В. Деякі аспекти державного регулювання в сфері використання праці засуджених. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. Вип. 3 (27). С. 125–130.

134. Ягунов Д. В. Деякі проблеми визначення місця пробації в системі соціальних послуг. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса: ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2008. Вип. 3 (35). С. 156–162.

135. Ягунов Д. В. До проблеми створення служби пробації в Україні. *Ювенальна політика і ювенальна юстиція в сучасній державі*: матеріали міжн. наук. конф., 21-22 вер. 2007 р. Одеса : Фенікс, 2007. С. 129–131.

136. Ягунов Д. В. Дотримання розумних строків на стадії досудового розслідування та захист прав потерпілого: окремі проблеми чинного кримінального процесуального законодавства та шляхи їх вирішення. *Актуальні проблеми політики*, 2014. Вип. 53. С. 332–341.

137. Ягунов Д. В. Електронний моніторинг в пенальних практиках зарубіжних країн та перспективи його запровадження до національної системи кримінальної юстиції. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2012. Вип. 46. С. 184–193.

138. Ягунов Д. В. Європейська інтеграція України та пенітенціарна реформа: загальнодержавний та регіональний аспекти. *Актуальні проблеми державного управління і місцевого самоврядування: сучасний стан та перспективи регіонального розвитку*: матер. щорічної наук.-практ. конф., 18 жов. 2005 р. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. С. 210–212.

139. Ягунов Д. В. Європейські правила пробації: переклад, науково-практичний коментар та допоміжні матеріали / Рада Європи. Одеса : Фенікс, 2013. 236 с.

140. Ягунов Д. В. Загальна превенція як мета покарання (філософсько-правовий та кримінологічний аналіз). *Актуальні проблеми європейської*

інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д. В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 6. С. 84–114.

141. Ягунов Д. В. Законодавча робота над створенням системи пробації в Україні: підсумки за 2009 рік. *Правове життя сучасної України*: тези доповідей міжн. наук. конф. проф.-викл. і аспір. складу (Одеса, ОНЮА). Одеса : Фенікс, 2009. С. 622–623.

142. Ягунов Д. В. Значення Європейських правил пробації для реформування пенітенціарної системи України. *Європейський проект та Україна*: матер. наук.-практ. конф., 21 груд. 2012 р. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2013. С. 28–30.

143. Ягунов Д. В. Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2010. Вип. 39. С.352–361.

144. Ягунов Д. В. Категорія «розумний строк судового розгляду» у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник адвокатури*. Одеса : Одеська обласна колегія адвокатів, 2009. №4. С. 16–23.

145. Ягунов Д. В. Каткування як елемент соціального контролю у XXI столітті (політичні та правові аспекти). *Політичне життя*, 2021. Вип. 1. С. 66–83.

146. Ягунов Д. В. Криза в пенітенціарній системі України: спроба системного аналізу. *European political and law discourse*, 2018. Volume 5. Issue 1. P. 117–124.

147. Ягунов Д. В. Менеджеріалізм у реформуванні пенітенціарної системи України: деякі висновки щодо сучасної модуляції пенальності. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3. Issue 5. P. 63–68.

148. Ягунов Д. В. Містично-релігійні засади сучасного українського пенітенціарного менеджменту. *European political and law discourse*, 2018. Volume 5. Issue 3. P. 61–67.

149. Ягунов Д. В. Місце кримінально-виконавчої служби в структурі

органів влади України відповідно до європейських стандартів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. №2. С. 9–12.

150. Ягунов Д. В. Місце соціальної політики в процесі реформування пенітенціарної системи України. *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні*: матер. III конф., 20-22 трав. 2005 р. Київ : , 2005. С. 13–15.

151. Ягунов Д. В. Моделі державного управління пенітенціарними системами. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*. Одеса : ОНУ імені І.І. Мечникова, 2009. Том 12. Вип. 25. Ч. 2. С. 191–198.

152. Ягунов Д. В. Наднаціональність пенітенціарної політики: глобалізаційні процеси та в'язнична приватизація. *Політичне життя*, 2020. Вип. 2. С. 71–81.

153. Ягунов Д. В. Національна модель пробації в світлі проекту Закону України «Про пробацію» (№ 1197-1): деякі думки та критичні зауваження). Фактори та умови модернізації сучасної юридичної науки: матер. міжн. наук.-практ. конф., 16-17 трав. 2013 р. Сімферополь, 2013. С. 78–80.

154. Ягунов Д. В. Паноптизм і пенальні практики суспільства Постмодерну. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політичні студії*, 2020. Вип. 30. С. 240–249.

155. Ягунов Д. В. Паноптизм та сучасні пенальні практики (аналіз категорії свободи в суспільстві Постмодерну). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2012. Вип. 44. С. 83–94.

156. Ягунов Д. В. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації: організаційні структури, ув'язнення в структурі кримінального покарання, тенденції в'язничного населення. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права / За ред. Д. В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 10. С. 188–216.

157. Ягунов Д. В. Пенальність постмодерну: до питання про раціоналізм та категорію свободи в сучасних каральних практиках. Перспективні напрями

розвитку сучасної юридичної науки: матер. наук.-практ. конф., 16-17 бер. 2013 р.). Сімферополь : Юридична думка, 2013. С. 117–118.

158. Ягунов Д. В. Пенітенціарна політика в добу глобалізації: «приватне» versus «публічне» (сучасний стан в'язничної приватизації). *European political and law discourse*, 2020. Volume 7. Issue 4. P. 71–87.

159. Ягунов Д. В. Пенітенціарна політика в Україні (2015 – 2019): результати, виклики та порядок денний нової реформи. *European political and law discourse*, 2019. Volume 6. Issue 3. P. 160–169.

160. Ягунов Д. В. Пенітенціарна політика як складова соціального контролю : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. 674 с.

161. Ягунов Д. В. Пенітенціарна реформа як загроза правам людини. *Право України*, 2017. 4. С. 154–160.

162. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система Англії та Уельсу: перехід від виконання покарань до менеджменту у галузі виконання покарань. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2008. Вип. 33. С.207–212 .

163. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система Бельгії. *Актуальні проблеми європейської інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права*. За ред. В.М. Кривцової та Д.В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2008. Вип. 3. С. 461–468.

164. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови Державної пенітенціарної служби України О. В. Лісіцкова. Одеса : Фенікс, 2011. 446 с.

165. Ягунов Д. В. Пенітенціарні ідеали та пенітенціарна архітектура в механізмах соціального управління. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. №4 (24). С. 91–97.

166. Ягунов Д. В. Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник*. Серія: соціологія. Одеса : Астропринт, 2005. Вип. 4. С.128–137.

167. Ягунов Д. В. Перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України: деякі думки з приводу деяких законопроектів. *Актуальні проблеми європейської інтеграції. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права* / За ред. Д.В.Ягунова. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 5. С.245–253.

168. Ягунов Д. В. Перспективи подальшого реформування пенітенціарної системи України: пріоритети, проблеми та захист прав людини. *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: зб. наук. пр. IV конференції, 28-30 вер. 2006 р. Київ, 2006. С.23–25.*

169. Ягунов Д. В. Перспективи розвитку пробації у XXI столітті. *Кримінологія в Україні та протидія злочинності: збірник наукових статей* / За ред. М.П. Орзіха та В.М. Дрьоміна. Бібліотека журналу «Юридичний вісник». Одеса : Фенікс, 2008. С. 169–173.

170. Ягунов Д. В. Пессимизм теорий наказания и моральные перспективы трансформации пенальности в XXI веке. *Научный вестник МГИИТ. Москва, 2012. Выпуск 6 (20). С. 90–93.*

171. Ягунов Д. В. Позитивізм та безпека суспільства, або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління. Одеса : ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2009. Том 12. Вип. 26. Ч. 2. С. 132–138.*

172. Ягунов Д. В. Політичні повстання як один з чинників кризи державного управління радянською в'язничною системою. *Актуальні проблеми державного управління. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. Вип. №2 (26). С. 39–45.*

173. Ягунов Д. В. Постіндустріальне «обличчя» в'язниці: деякі проблеми пенітенціарної політики та практики в епоху глобалізації. *Актуальні проблеми державного управління. Одеса : ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2006. Вип. №4 (28). С. 291–296.*

174. Ягунов Д. В. Практика ЄСПЛ (питання кримінального та

цивільного судочинства, захисту власності, приватного і сімейного життя). 4-те вид., перероб, і доп. / за ред. Й.Л. Бронза. Зі вступним словом Й.Л. Бронза, А.Є. Костіна та Д. В. Ягунов. Одеса : Фенікс, 2019. 502 с.

175. Ягунов Д. В. Пробація в системі соціальних послуг. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації*: матер. щорічної наук.-практ. конф., 31 жов. 2007 р. Одеса. : ОРІДУ НАДУ при Президентові України, 2007. Т. 2. С. 211–212.

176. Ягунов Д. В. Проблеми впровадження досвіду служб пробації у вітчизняну практику виконання альтернативних покарань. *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку*: збірник тез наукових доповідей II міжн. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів, 17-18 бер. 2006 р. Луцьк, 2006. С. 72–74.

177. Ягунов Д. В. Проблеми та перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. Вип. 3 (39). С. 139–142.

178. Ягунов Д. В. Проблеми формування пенітенціарної політики в епоху глобалізації та поглиблення інтеграційних процесів. *Україна і Європейський Союз: шляхи і напрями зближення і співпраці*: матеріали міжн. наук.-практ. конф., 14-15 вер. 2006 р.). Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. Ч. 1. С. 210–216.

179. Ягунов Д. В. Пунітивне місто постмодерну: до питання про дисперсію соціального контролю у ХХІ столітті. *Політичне життя*, 2020. Вип. 3. С. 34–50.

180. Ягунов Д. В. Реабілітаційна парадигма в ХХІ столітті: чи варто залишати виправлення злочинців метою кримінального покарання? *Актуальні проблеми європейської інтеграції. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права*. За ред. Д. В. Ягунова. Суми : Видавництво Н. В. Кочубей, 2011. Вип. 7. С. 196–212.

181. Ягунов Д. В. Реабілітаційний ідеал та проблеми концептуального

обґрунтування національної моделі пробації. *Відновне правосуддя в Україні*. 2008. 2(10). С. 84–86.

182. Ягунов Д. В. Реабілітація злочинців як мета покарання: атавізм або вимушена необхідність? *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 145–153.

183. Ягунов Д. В. Реформа пенітенціарної системи України (2015 – 2020): quidquid agis, prudenter agas et respice finem. *European political and law discourse*, 2020. Volume 7. Issue 3. P. 47–58.

184. Ягунов Д. В. Реформування організаційно-функціональної структури державного управління пенітенціарною системою України: реалії, перспективи та європейські стандарти. *Вісник державної служби*. Київ, 2005. №2. С. 15–18.

185. Ягунов Д. В. Реформування пенітенціарної систем України: сучасні реалії, перспективи та європейські стандарти: матер. щорічної науково-практичної конференції, 28 квіт. 2005 р. Одеса : ОРІДУ, 2005. С. 66–70.

186. Ягунов Д. В. Реформування структури державного управління пенітенціарною системою України в світлі європейських стандартів. *Зона вільної торгівлі Україна – Європейський Союз та європейська інтеграція: правові та економічні аспекти*. Збірник статей / Відп. редактор. М. Орзіх / Одеська національна юридична академія, Британська Рада в Україні, УАЕС, Проект «Торгівельна політика України». Одеса: Фенікс, 2007. С. 230–236.

187. Ягунов Д. В. Служба пробації: європейські стандарти та перспективи їх впровадження в Україні. *Актуальні проблеми реалізації Плану дій Україна – ЄС: зб. статей за підсумками наук.-практ. конференції, 9 лют. 2007 р.* Одеса: Фенікс, 2007. С. 59–70.

188. Ягунов Д. В. Служба пробації: концепція, принципи діяльності, організаційна структура / вид. 3-тє, змін. та доп. Зі вступним словом Н. Г. Калашник та Ю. В. Олійника. Черкаси : Видавництво Юлії Чабаненко, 2006. 72 с.

189. Ягунов Д. В. Служба пробації: концепція, принципи діяльності, організаційна структура. *Відновне правосуддя в Україні*. Київ, 2007. 1(5). С. 60–64.
190. Ягунов Д. В. Створення в Україні системи пробації: проблеми та перспективи використання сучасного світового досвіду. *Актуальні проблеми європейської інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права* / за ред. Д.В.Ягунова. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 5. С. 214–221.
191. Ягунов Д. В. Сучасна пеналогія: альтернативний курс : монографія. Одеса : Фенікс, 2010. 176 с.
192. Ягунов Д. В. Сучасний стан та перспективи пробації в Україні: до питання філософії, цілей та показників. *European political and law discourse*, 2018. Volume 5. Issue 4. P. 205–215.
193. Ягунов Д. В. Тортури як інструмент сучасної політики соціального контролю. *Політичне життя*, 2020. Вип. 4. С. 46–54.
194. Ягунов Д. В. Тотальні інституції в політиці соціального контролю. *Грані*, 2020. Вип. 23 (6-7). С. 65–74.
195. Ягунов Д. В. Трансформація концептуальних засад діяльності служби пробації за рубежом. *Віче*, 2008. 10. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/943/>
196. Ягунов Д. В. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до убезпечення (філософсько-правовий аналіз). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2013. Вип. 49. С. 218–228.
197. Ягунов Д. В. Трансформація підходів до проблеми ресоціалізації злочинців у наукових працях та пенітенціарній практиці зарубіжних країн (XX століття). *Кримінологічні читання, присвячені 80-річчю з дня народження А.Ф.Зелінського: зб. наук. пр. міжн. наук.-практ. семінару «Актуальні проблеми кримінології і кримінальної психології»*, 19 жов. 2006 р. Одеса : Фенікс, 2006. С. 337–343.

198. Ягунов Д. В. Трансформація системи альтеративних покарань в Англії та Уельсі: можливість запозичення зарубіжного досвіду для України. *Відновне правосуддя в Україні*. Київ, 2007. 2(6). С. 67–72.

199. Ягунов Д. В. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2010. Вип. 40. С. 175–183.

200. Ягунов Д. В. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2011. Вип. 41. С. 198–207.

201. Ягунов Д. В. Філософсько-концептуальні засади впровадження категорії «offender management» (на прикладі пенітенціарної системи Англії та Уельсу). *Формування пенітенціарної системи України: сучасні проблеми*: матер. наук.-практ. конф. Одеса : Фенікс, 2012. С. 139–145.

202. Ягунов Д. В. Філософсько-правове обґрунтування категорії свободи в пенальних практиках постмодерну. *Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія: матер. міжн. «круглого столу», 9 грудня 2011 р.* Одеса : Фенікс, 2012. С. 90–93.

203. Ягунов Д. В. Філософсько-правове та кримінологічне обґрунтування загальної превенції як мети кримінального покарання. *Актуальні проблеми держави і права*, 2011. Вип. 61. С. 494–500.

204. Ягунов Д. В. Філософсько-правові засади аналізу трансформації пенальності Постмодерну. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матер. міжн. наук.-практ. конф. (13-14 квіт. 2013 р.). Київ : Центр правових наукових досліджень, 2013. Частина II. С. 120–122.

205. Ягунов Д. В. Чи можна продавати «право карати»? (філософсько-правовий аналіз феномена в'язничної приватизації). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 97–105.

206. Ягунов Д. В. Що стоїть на заваді створення служби пробації в

Україні (до питання про створення національної моделі пробації). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д. В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 6. С. 146–173.

207. Ягунов Д. В. Щодо поняття «орган правопорядку» у світлі чинного законодавства України та проекту змін до Конституції України (щодо правосуддя). *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: матеріали міжн. наук.-практ. конф., 25-26 груд. 2015 р. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2015. С. 198–200.

208. Ягунов Д. В. Якою бути національній службі пробації: деякі думки з приводу концептуального обґрунтування системи пробації в Україні. *Правове життя сучасної України*: матер. міжн. наук. конф. проф.-викл. складу, 20-21 квіт. 2012 р. Одеса : Фенікс, 2012. Том 2. С. 310–311.

209. Ягунов Д. В. Privatisation of Corrections in the New Millennium. *Юридичний вісник*. Одеса, 2007. Вип. 3. С. 48–53 (англійською мовою).

210. Ягунов Д. В. Sex offenders у політиці соціального контролю: до питання про реактуалізацію концепції небезпечного стану особи. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*, 2020. № 3(13). С. 115–129.

211. Ягунов Д. В., Севастьянова Н. І. «Net-Widening» в системі заходів соціального контролю. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації*: матеріали щорічної наук.-практ. конф., 31 жов. 2007 р.). Одеса: ОРІДУ, 2007. Том 2. С. 285–288.

212. Ягунов Д. Пробація у ХХІ столітті: перевага, модернізація або знищення. *Відновне правосуддя в Україні*. 2008. 3(11). С. 89–91.

213. Ягунов Д. Пунітивне місто постмодерну: до питання про дисперсію соціального контролю у ХХІ столітті. *Політичне життя*, 2020. Вип. 3. С. 34-50.

214. Ягунов Д.В. Пенологічна політика в епоху глобалізації. *Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы*: сборник

научных трудов, посвященных 10-летию экономико-правового факультета ОНЮА в г. Симферополе. Симферополь, 2010. С. 350–352.

215. Яремко О. Мета покарання в контексті антропологічного підходу до права. *Підприємство, господарство і право*, 2007. 5. С. 129-133.

216. A massacre at Mexican prison, then an escape. URL: www.washingtonpost.com/world/the_americas/a-massacre-at-mexican-prison-then-an-escape/2012/02/20/gIQAQOnlPR_story.html (01.07.2018)

217. Acacia Prison. URL: www.wa.gov.au/organisation/departments/department-of-justice/acacia-prison (2018, June, 12)

218. Act on the Protection of Children and Juveniles from Abuse, June 9, 2009, art. 33 (South Korea). URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/86772/98439/F1274658111/KOR86772%20English.pdf> (08.08.2020).

219. Adler F., Mueller G., Lauter W. Criminal Justice. New-York, 1994.

220. Agan A. Offender Registries: Fear without Function. *Journal of Law and Economics*, 2011. 54 (1). P. 207-239.

221. Alabama Law Requires ‘Chemical Treatment for Some Offenders. URL: www.usnews.com/news/best-states/articles/2019-06-11 (18.08.2020).

222. Alizzi J. Private prisons in Australia: our 20-year trial. URL: <http://rightnow.org.au/opinion-3/private-prisons-in-australia-our-20-year-trial/>

223. Allen F. The Decline of the Rehabilitative Ideal: Penal Policy and Social Purpose. London, 1981. 132 p.

224. Allen F. The Decline of the Rehabilitative Ideal in American Criminal Justice. *Cleveland State Law Review*, 1978, 27. Pp. 147-156.

225. Amnesty poll finds 29% say torture can be justified. URL: www.bbc.com/news/uk-27387040 (23.11.2020).

226. Ancel M. Social Defense: A Modern Approach to Criminal Problems. New York, 1966. 319 p.

227. Andrew J. Roberts P. Prison Privatisation in Australia: The State of the

Nation Accountability, Costs, Performance and Efficiency. University of Sydney, Business School, 2016.

228. Argentina province OKs chemical castration for rapists. URL: <https://edition.cnn.com/2010/WORLD/americas/03/19/argentina.castration> (18.07.2019).

229. At least 16 dead, 5 wounded in central Mexico prison riot: police. URL: <https://globalnews.ca/news/6355235/mexico-prison-riot-deaths> (03.03.2020)

230. Auckland Central Remand prison to go private. URL: www.stuff.co.nz/national/3677414/Auckland-Central-Remand-prison-to-go-private (23.03.2019).

231. Austin J., Coventry G. Emerging Issues on Privatized Prisons. U.S. Department of Justice, 2001.

232. Bagaric M., Clarke J. Not Enough Official Torture in the World? The Circumstances in Which Torture Is Morally Justifiable. *University of San Francisco Law Review*, Spring 2005. P. 581-616.

233. Bamford P. Fighting Ships and Prisons: The Mediterranean Galleys of France in the Age of Louis XIV. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1973. 380 p.

234. Banking on Bondage: Private Prisons and Mass Incarceration. November 2, 2011. American Civil Liberties Union. URL: www.aclu.org (2018, June 12).

235. Beaumont D. The Spanish Inquisition: Debunking the Legends. URL: www.strangenotions.com/spanish-inquisition (23.03.2019).

236. Bell J. 'Addicted No Longer. Breaking Away from Incarceration as a Primary Instrument of Social Control', in *To Build a Better Criminal Justice System: 25 Experts Envision the Next 25 Years of Reform*, M.Mauer and K.Epstein (eds.). Washington, DC: The Sentencing Project, 2012. 63 p.

237. Bennett J. 'Undermining the simplicities: the films of Rex Bloomstein', in *Captured by The Media. Prison Discourse in Popular Culture*, P. Mason (ed.),

Portland: Willan Publishing, 2006. 240 p.

238. Berg J. 'Prison Privatisation: Development in South Africa', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 179-188.

239. Blakeley R. Why torture? *Review of International Studies*, 2007. 33. P. 381.

240. Blakely C., Bumphus V. Private and Public Sector Prisons – A Comparison of Select Characteristics. *Federal Probation*, 2004. 27. P. 30.

241. Borallon Training and Correctional Centre. URL: www.qld.gov.au/law/sentencing-prisons-and-probation/prisons-and-detention-centres

242. Brunon-Ernst A. «Deconstructing Panopticism into the Plural Panopticons», in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham's Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p.

243. Bureau of Justice Statistics, the USA. URL: www.ojp.usdoj.gov/bjs (24.04.2020)

244. Caltung J. 'Prison: The Organization of Dilemma. The Prison: Studies in Institutional Organization and Change', ed. D. Cressey. New York, 1961.

245. Camp S., Gaes G. Federal Bureau of Prisons, Growth and Quality of U.S. Private Prisons: Evidence from a National Survey, 2001.

246. Carlen P. 'On Rights and Powers', in *The Power to Punish: Contemporary Penalty and Social Analysis*, D. Garland and P. Young (eds.). Ashgate Publishing Limited, 1992. P. 205.

247. Carlton G. 49 Large American Companies That Use Prison Labor. URL: www.ranker.com/list/companies-in-the-united-states-that-use-prison-labor/genevieve-carlton (23.03.2019).

248. Carney L. Corrections: Treatment and Philosophy. New Jersey:

Prentice-Hall, 1980. 372 p.

249. Cavadino M., Dignan J. *The Penal System: An Introduction*. 3rd ed. SAGE Publications, 2002. 405 p.

250. CCA Code of Ethics and Business Conduct for Directors and Employees (2003). URL: www.correctionscorp.com (12.04.2019).

251. Champs E. «From ‘Utopia’ to ‘Programme’: Building a Panopticon in Geneva», in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham’s Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p.

252. Chenier E. *Stranger in Our Midst: Male Sexual «Deviance» in Postwar Ontario*. A thesis submitted to the Department of History in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Kingston, 2001. 418 p.

253. Chenier E. The Criminal Psychopath in Canada: Psychiatry and the Law at Mid-Century. *Canadian Bulletin of Medical History*, February 2003. 20 (1). P. 75-101.

254. Child Protection (Offender Government Agency Registration) Act (New Zealand). URL: <http://www.legislation.govt.nz/act/public/2016/0042/>

255. Chile: Prison, S.A. *The Economist*, July 17, 2003.

256. Christiansen K., Jensen G. Crime in Denmark – A Statistical History. *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 1972. Vol. 63, № 1. P. 84.

257. Chui W., Nellis M. ‘Creating the National Probation Service – New Wine, Old Bottle?’, in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*. W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 13-31.

258. Clarke R., Mayhew P. *Designing Out Crime*. London: HMSO, 1980. 512 p.

259. Cohen S. *Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification*. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p.

260. Colvin M. Penitentiaries, Reformatories, and Chain Gangs. Social Theory and the History of Punishment in Nineteenth-Century America. Macmillan Press, 1997. 254 p.

261. Connecticut Department of Public Safety v. Doe (01-1231) 538 U.S. 1 (2003) 271 F.3d 38. URL: www.law.cornell.edu/supct/html/01-1231.ZS.html (12.04.2019).

262. Controversial Criminal Sent Back to Prison. URL: www.cbc.ca/news/canada/controversial-criminal-sent-back-to-prison-1.499395 (12.04.2019).

263. Coyle A. 'Conclusion', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 211-218.

264. Coyle A. «Worldwide Problem. The Roots of Mass Incarceration», in *To Build a Better Criminal Justice System: 25 Experts Envision the Next 25 Years of Reform*, M. Mauer and K. Epstein (eds.). Washington, DC: The Sentencing Project, 2012. 63 p.

265. Crime in England and Wales: year ending June 2020. URL: www.ons.gov.uk

266. Crimes Act 2011. Pt. 1354 (Gibraltar)

267. Criminal Code (R.S.C., 1985, c. C-46). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca> (12.04.2019).

268. Criminal Code (R.S.C., 1985, c. C-46). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-46/section-753.html> (18.05.2020).

269. Criminal Code Act 1907 (Bermuda) 329G & 329H49. URL: <http://www.bermudalaws.bm/laws/Consolidated%20Laws/Criminal%20Code%20Act%201907.pdf> (18.05.2020).

270. Criminal Justice Act 2003. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/44/contents

271. Criminal Law Amendment Act 2007 (Republic of South Africa). № 32

of 2007. *Government Gazette*: Cape Town, 14 December 2007, № 30599.

272. Crow I. *The Treatment and Rehabilitation of Offenders*. SAGE, 2003. 236 p.

273. Cullen F., Applegate B. 'Introduction', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F. Cullen and B. Applegate (eds.). Ashgate: Dartmouth, 1997. 631 p.

274. Cullen F., Eck J., Lowenkamp C. Environmental corrections: A New Paradigm for Effective Probation and Parole Supervision. *Federal Probation*, 2002. 66. P. 28-37.

275. Cullen F., Jonson C. *Correctional Theory: Context and Consequences*. Thousand Oaks, CA: Sage Publishing, 2012.

276. Cyle A. 'Conclusion', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 211-218.

277. David Adamson v. the UK (dec.), application № 42293/98, decision 26.01.1999.

278. Davis A. *Masked Racism: Reflections on the Prison Industrial Complex*. URL: www.colorlines.com/archives/1998/09/masked_racism_reflections_on_the_prison_industrial_complex.html (18.05.2020).

279. Deleuze G. *Postscript on the Societies of Control*. URL: <http://libcom.org/library/postscript-on-the-societies-of-control-gilles-deleuze> (19.01.2020)

280. Department of Corrections (New Zealand): *Types of Sentences*: URL: www.corrections.govt.nz

281. Dubber M. 'Criminal Justice Process and War on Crime', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 53.

282. Duguid S. *Can Prisons Work? The Prisoner as Object and Subject in*

Modern Corrections. Toronto: University of Toronto Press, 2000. 298 p.

283. Durkheim E. The Division of Labor in Society. New York: The Free Press, 1964. P. 64.

284. Education Act 1996. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/56 (18.05.2020).

285. Einolf C. The Fall and Rise of Torture: A Comparative and Historical Analysis. *Sociological Theory*, June 2007. 25. 2. P. 106.

286. Ekstedt J., Jackson M. The Keepers and the Kept: Introduction to Corrections in Canada. Scarborough, Ontario, 1997. 621 p.

287. Ewing v. California (01-6978) 538 U.S. 11 (2003). URL: <https://www.oyez.org/cases/2002/01-6978> (01.12.2019).

288. Feeley M. The Privatization at Prisons in Historical Perspective. *Criminal Justice Research Bulletin*. Sam Houston State University. 1991, No. 2. P. 1-10.

289. Fenwick C. Globalisation and Human Rights: a Case Study of Prisoners' Labour. Paper delivered at the Annual Conference of the Australian and New Zealand Society of International Law. Canberra, 19.06.2004. P. 1-21.

290. Ferri E. Criminal Sociology. London: Fisher Unwin, 1895. 284 p.

291. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Penguin Books, 1991. 333 p.

292. Fox L. The Modern English Prison. London, 1934. 263 p.

293. France introduces chemical castration for sex offenders. URL: www.independent.co.uk/news/world/europe/france-introduces-chemical-castration-for-sex-offenders-19695.html

294. Gardel v. France, application № 16428/05, Judgment 17.12.2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (01.12.2019).

295. German occupation (1940-1945). URL: <https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/german-occupation-1940-1945/> (01.12.2019).

296. Global Survey of Sex Offender Registration and Notification Systems.

Washington, DC: U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking, 2016. 32 p.

297. Glushko A. Doing Well And Doing Good: The Case For Privatising Prisons. *Policy*, 2016, 32, 1.

298. Goffman E. Asylums. Harmondsworth: Penguin, 1968. 385 p.

299. Gottschalk M. The Prison and the Gallows: The Politics of Mass Incarceration in America. New York: University of Pennsylvania, 2006. 486 p.

300. Greene J. 'Lack of Correctional Services', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 56-66

301. Greene J. 'The Use of Privatized Detention Centers for Asylum Seekers in Australia and the UK', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 127-139.

302. Greenland C. Dangerous sexual offenders in Canada. *Canadian Journal of Criminology and Corrections*, Jan. 1972. 14. P. 44-54.

303. Greer S. Is the Prohibition against Torture, Cruel, Inhuman and Degrading Treatment Really 'Absolute' in International Human Rights Law? *Human Rights Law Review*, 2015. 15. P. 7-37.

304. Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. 451 p.

305. Grunhut M. Penal Reform. A Comparative Study. Oxford: Clarendon Press, 1948. 486 p.

306. Habitual Criminals Act 1957. URL: www.legislation.nsw.gov.au/view/html/inforce/current/act-1957-019 (01.12.2019).

307. Hackler J. Crime and Canadian Public Policy. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p.

308. Hadar A. Are Private Prisons to Blame for Mass Incarceration and its

Evils? Prison Conditions, Neoliberalism, and Public Choice. *Fordham Urban Law Journal*, 07.09.2014. URL: www.prisonstudies.org/country/united-states-america (2018, June 12)

309. Hawaii To Remove Inmates Over Abuse Charges. N.Y. *Times*, Aug. 25, 2009.

310. Hayward K. 'Consumer Culture and Crime in Late Modernity'. *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 143-153.

311. Historians say Inquisition wasn't that bad. URL: www.theguardian.com/world/2004/jun/16/ (01.11.2020).

312. Home Office. Crime, Punishment and Protecting the Public: The Government's Proposals for Legislation. London: HMSO, 1990.

313. Hudson B. Penal Policy and Social Justice. Hampshire - London, 1993. 236 p.

314. Indonesia passes chemical castration law for paedophiles. URL: www.bbc.com/news/world-asia-37629558 (21.11.2020).

315. Indonesia: Halt chemical castration. URL: www.amnesty.org/en/latest/news/2016/10/indonesia-halt-chemical-castration/ (21.10.2020).

316. International Statistics on Crime and Justice. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, Affiliated with the United Nations (HEUNI), Publication Series № 64.

317. Jamaica Sexual Offences Act 2009. URL: <https://japarliament.gov.jm> (21.10.2020).

318. Janowitz M. Sociological Theory and Social Control. *American Journal of Sociology*, 1975. Vol. 81, №1. P. 82-108.

319. Johnson B. Do Criminal Laws Deter Crime? Deterrence Theory in Criminal Justice Policy: A Primer. Saint Paul, Minnesota: Minnesota House Research Department, January 2019. 26 p.

320. Johnston H. «'Buried alive': representations of the separate system in

Victorian England», in *Captured by The Media. Prison Discourse in Popular Culture*, P. Mason (ed.), Portland: Willan Publishing, 2006. 240 p.

321. Jung Y., Wheeler A. The Effect of Public Surveillance Cameras on Crime Clearance Rates. The University of Texas at Dallas, School of Economic, Political, and Policy Sciences. URL: <https://ideas.repec.org/p/osf/socarx> (21.10.2020).

322. Kaebler D., Mariel A. Probation and Parole in the United States, 2017-2018. U.S. Department of Justice, Bureau of Justice Statistics, 2020. 10 p. URL: <https://www.bjs.gov/index.cfm?ty=pbdetail&iid=6986> (21.12.2020).

323. Kai J. The Disgrace of America's Prison-Industrial Complex. URL: www.pressreader.com/canada/national-post-national-edition/20130323/281801396410269 (23.03.2020).

324. Ken Clarke says riots 'legacy of broken penal system'. URL: www.bbc.com/news/uk-politics-14797602 (23.03.2020).

325. Kendall W. From Gulag to Guantanamo: Political, Social and Economic Evolutions of Mass Incarceration. London - New York: Rowman & Littlefield International, 2016. 191 p.

326. Kenneth Clarke blames English riots on a 'broken penal system'. *The Guardian*, Mon 5 Sep 2011.

327. *Lacatus v. Switzerland*, application № 14065/15, judgment 19.01.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (23.01.2021).

328. Laws of Pitcairn, Henderson, Ducie & Oeno Islands, Ch. XLIV (Notification And Prevention) Ordinance.

329. Laws of Trinidad and Tobago, Sexual Offences Act, Ch. 11:28, Pt. III. Laws of Trinidad and Tobago, Sexual Offences Act, Ch. 11:28, Pt. III.

330. Lea H. A History of the Inquisition of the Middle Ages. In Three Volumes. Vol. II. New York: Harper & Brothers, Franklin Square, 1888. 587 p.

331. Lipsey M., Landenberger N., Chapman G. 'Rehabilitation: An Assessment of Theory and Research', in *The Blackwell Companions to Sociology*,

C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 211-227.

332. List of Private Prisons in South Africa. URL: <https://southafricalists.com/private-prisons-in-south-africa> (01.05.2020).

333. Lobanov-Rostovsky C. 'Sex Offender Management Strategies', in *Sex Offender Management Assessment and Planning Initiative*. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking, 2017. 338 p.

334. Lockyer v. Andrade (01-1127) 538 U.S. 63 (2003). URL: <https://www.law.cornell.edu/supct/html/01-1127.ZS.html> (23.01.2019).

335. Logan C., Gaes G. 'Meta-Analysis and the Rehabilitation of Punishment, in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F. Cullen and B. Applegate (eds.). Ashgate Publishing, 1997.

336. Logan C. Private Prisons: Cons and Pros. New-York – Oxford, 1990. 318 p.

337. Lynch M. From the Punitive City to the Gated Community: Security and Segregation across the Social and Penal Landscape. *University of Miami Law Review*, 2001. 89.

338. MacGuigan M. Report to Parliament by the Sub-committee on the Penitentiary System in Canada. Ottawa, 1977. 201 p.

339. Madison P. A Brief History of America's Private Prison Industry. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/history-of-americas-private-prison-industry-timeline/ (01.05.2020).

340. Mair G. 'Community Penalties and the Probation Service'. *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford, 1997. P. 1205-1229.

341. Man Declared Dangerous Offender at 16 Gets Full Parole. URL: www.cbc.ca/news/canada/nova-scotia/man-declared-dangerous-offender-at-16-gets-full-parole-1.526693

342. Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.T.

Cullen and B.K. Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P. 6-37.

343. Mary P., Kaminski D., Maes E., Vanhamme F. The Treatment of «Dangerousness» in Belgium: Internment and Placing at the Government's Disposal: Séminaire du GERN «Longues peines et peines indéfinies. Punir la dangerosité» (2008 – 2009). URL: <http://journals.openedition.org/champpenal/8351> (01.05.2020).

344. Mason C. International Growth Trends in Prison Privatization. Washington, D.C. The Sentencing Project, August 2013. 18 p.

345. Mason T. 'For Profit Jails: A Risky Business' in *Privatizing Correctional Institutions*, G. Bowman, S. Hakim and P. Seidenstat (eds.). New Brunswick - London, 1994. P. 163-179.

346. Massey v. the UK, application № 14399/02, judgment 16.11.2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (09.04.2019).

347. Mathiesen T. Prison on Trial. Second Edition. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p.

348. Matthews R. 'Privatization in Perspective', in *Privatizing Criminal Justice*, R. Matthews (ed.) SAGE, 1989. P. 5-19.

349. McEvoy K. The Penal Welfare Approach and the Critique of Rehabilitation. Unpublished lecture on punishment and social control. Belfast, 2003. 401 p.

350. McLaughlin E., Muncie J. Controlling Crime. London: SAGE, 2002. 362 p.

351. McLennan R. The Crisis of Imprisonment protest, politics, and the making of the American penal state (1776 – 1941). Berkeley: The University of California; New York: Cambridge University Press, 2008. 521 p.

352. Melossi D. 'Theories of Social Control and the State between American and European Shores', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 34-59.

353. Melossi D., Pavarini M. The Prison and the Factory: Origins of the

Penitentiary System. London: Macmillan, 1981. 243 p.

354. Mental health statistics 2020. URL: www.singlecare.com (01.02.2020)

355. Mental health statistics: UK and worldwide. URL: www.mentalhealth.org.uk/statistics/mental-health-statistics-uk-and-worldwide (01.02.2020)

356. Messner C., Ruggiero V. 'Germany: The Penal System between Past and Future', in *Western European Penal Systems: A Critical Anatomy*, V. Ruggiero, M. Ryan and J. Sim (eds.). SAGE, 1995. P. 133-159.

357. Mexico prison: Cieneguillas riot leaves at least 16 dead. URL: www.bbc.com/news/world-latin-america-50965785 (03.03.2020)

358. Miller J. The Debate on Rehabilitating Criminals: Is It True that Nothing Works? URL: www.prisonpolicy.org/scans/rehab.html (01.02.2020)

359. *Mistretta v. United States*, 488 U.S. 361 (1989). United States Supreme Court. Argued October 5, 1988. Decided January 18. URL: <https://www.oyez.org/cases/1988/87-7028> (09.04.2019).

360. More parents in England prosecuted for taking children out of school. *The Guardian*, Wed 12 Aug 2015

361. Nathan S. 'Prison Privatisation in the United Kingdom'. *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*. Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 162-178.

362. National Assistance Act 1948. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11 (09.04.2019).

363. National Institute on Money in State Politics, Client Summary: GEO Group. URL: www.followthemoney.org/database/lobbyistclient.phtml?lc=100516&y=0 (09.04.2019).

364. New Measures to Protect Canadians from Dangerous Offenders. URL: www.pm.gc.ca/eng/media.asp?category=1&id=1356 (19.08.2019).

365. Newman O. Architectural Design for Crime Prevention. Washington,

D.C.: U.S Government Printing, 1973. 214 p.

366. Number of video surveillance cameras per thousand people in 2014, by country. URL: www.statista.com/statistics/484956/number-of-surveillance-cameras-per-thousand-people-by-country (April 25, 2020)

367. O'Malley P. 'Penal Policies and Contemporary Politics', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 183-197.

368. Offender Management Act 2007 (England and Wales). URL: www.opsi.gov.uk/acts/acts2007/ukpga_20070021_en_1 (12.04.2011)

369. Ombudsman calls for closure of youth detention centre. URL: www.cbc.ca/news/canada/new-brunswick/ombudsman-calls-for-closure-of-youth-detention-centre-1.660082 (12.07.2018).

370. One in 70 recorded rapes in England and Wales led to charge last year. *The Guardian*. 18 Febr. 2000.

371. Overview of Probation and Supervised Release Conditions. URL: www.uscourts.gov

372. Parents fined £24m for children's truancy and term time holidays. URL: www.bbc.com/news/uk-england-4325449 (19.08.2019).

373. Parsons T. *The Social System*. With a New Preface by Bryan S. Turner. Routledge, 1991. 404 p.

374. Pearce F., Tombs S. "Dance Your Anger and Your Joys: Multinational Corporations, Power, "Crime". *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 359-378.

375. Peru to privatize prison system. URL: <https://perureports.com/peru-to-privatize-prison-system/2290/> (22.09.2019).

376. Peters E. *Inquisition*. Berkeley: University of California Press, 1989. 384 p.

377. Petrunik M. *The Makings of Dangerous Offenders: The Origins' Diffusion and Use of Legislation for Dangerous Offenders in Europe and North*

America. Ottawa: Ministry of the Solicitor General, Research' Division, № 1984-74. 109 p.

378. Piehl A., Useem B. Prison State: The Challenge of Mass Incarceration. New York: Cambridge University Press, 2008. 221 p.

379. Press Release. U.S. Department of Justice, Former Willacy Detention Contract Security Officer Pleads Guilty to Sexual Abuse of a Female Detainee in Texas, 2011.

380. Private Prisons in the United States. URL: www.sentencingproject.org (19.08.2019).

381. Queensland's Dangerous Prisoners Act 2003. URL: www.legislation.qld.gov.au (19.08.2019).

382. Rape Statistics by Country 2020. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/rape-statistics-by-country> (01.05.2020).

383. Raynor P. 'Community Penalties: Probation, Punishment, and 'What Works''. *The Oxford Handbook of Criminology*. Third edition, 2002. P. 1168-1195.

384. Recommendation CM/Rec(2014)4 of the Committee of Ministers to member States on electronic monitoring (Adopted by the Committee of Ministers on 19 February 2014, at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies). URL: http://www.europeanrights.eu/public/atti/2014_-_4__ing.pdf (25.04.2020).

385. Reinforcing measures against sex offenders. Resolution of the Parliamentary Assembly 1733 (2010) Final version. Text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly, on 21 May 2010 (see Doc. 12243, report of the Committee on Legal Affairs and Human Rights, rapporteur: Mrs de Pourbaix-Lundin). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17868&lang=en> (25.04.2020).

386. Report from the Departmental Committee on Prisons, etc. Chairman, H. J. Gladstone. Parliamentary Papers. House of Commons. S. 1895. vol. 56. c. 7702.

387. Review into the 19 July 2013 Incident at the Nauru Offshore Processing

Centre. URL: <https://reliefweb.int/report/nauru/review-19-july-2013-incident-nauru-offshore-processing-centre> (25.04.2020).

388. Robert William Andrew Ibbotson v. the UK (dec.), application № 40146/98 decision 21.10.1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (15.08.2020).

389. Rothman D. *Discovery of the Asylum*. Boston: Little Brown, 1971. 376 p.

390. Ruffolo D. *Rhizomatic Bodies: Thinking through the Virtualities of Control Societies*. URL: www.rhizomes.net/issue17/ruffolo.html (19.01.2020).

391. Rules for Mandatory Polygraphy for Sex Offenders. Consultation Paper CP (L) 20/08 Published on 19 September 2008. This consultation will end on 21 November 2008. URL: www.justice.gov.uk/consultations/docs/mandatory-polygraphy-consultation.pdf (12.04.2020).

392. Rusche G., Kirchheimer O. *Punishment and Social Structure*. New York: Columbia University Press, 1933. 269 p.

393. Sanchez J.-L. 'The relegation of recidivists in French Guiana in the 19th and 20th Centuries'. *Global Convict Labour*. 2015. P. 222-248.

394. Schlosser E. The Prison-Industrial Complex. URL: www.theatlantic.com/magazine/archive/1998/12 (25.04.2020).

395. Sechrest L., White S., Brown E. 'The Rehabilitation of Criminal Offenders: Problems and Prospects', in *Panel on Research on Rehabilitative Techniques*, L. Sechrest, S. White and E. Brown (eds.). Washington, 1989. P. 12-46.

396. Sentencing and Parole Reform Act 2010. URL: www.legislation.govt.nz (25.04.2020).

397. Serajzadeh S. Islam and Crime: The Moral Community of Muslims. *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 2001–2002. 4. P. 111-131.

398. Sex Assault Crime Prevention Act (Taiwan), Art. 2369. URL: <https://law.moj.gov.tw/ENG/LawClass/LawAll.aspx?pcode=D0080079> (25.04.2020).

399. Sex Offenders (Jersey) Law 2010. Revised Edition. 23.815. URL:

<https://www.jerseylaw.je/laws/revised/PDFs/23.815.pdf> (15.01.2020).

400. Sex Offenders Act 2001 (Ireland). URL: www.irishstatutebook.ie/eli/2001/act/18/enacted/en/html (25.04.2020).

401. Sex Offenders Act 2006 (Isle of Man). URL: <https://www.jerseylaw.je/laws/revised/Pages/23.815.aspx#:~:text=A%20LAW%20to%20require%20the,children%2C%20to%20provide%20for%20the> (25.04.2020).

402. Shawish A. Evaluating the Impact of Gated Communities on the Physical and Social Fabric of Doha City. URL: www.irbnet.de/daten/iconda/CIB_DC28789.pdf (01.03.2020).

403. Shore J. An Evaluation of Canada's Dangerous Offender Legislation. *Les Cahiers de droit*, 1984. Volume 25, Number 2. P. 411-426, P. 413.

404. Sinded J. 'The Problem of Prison Privatization: The US Experience, in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta ; London: Zed Books, 2003. P. 39-47.

405. Skoll G. Social Theory of Fear: Terror, Torture, and Death in a Post-Capitalist World. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. 234 p.

406. Smith v. Doe, 538 U.S. 84 (2003). URL: <https://www.oyez.org/cases/2002/01-729> (April 25, 2020)

407. Spirer J. The Psychology of Irresistible Impulse. *Journal of Criminal Law and Criminology*, March 1943. 33. P. 457-462.

408. Staff injured in riot at Cimarron Correctional Facility. May 17, 2017. URL: www.stwnewspress.com/news/staff-injured-in-riot-at-cimarron-correctional-facility/article_1484aacd-43a9-5b2d-a610-952d9651c379.html (April 25, 2020)

409. Story of the prison population 1995 – 2009 England and Wales. Ministry of Justice Statistics bulletin. Published 31 July 2009. URL: www.justice.gov.uk/publications/docs/story-prison-population.pdf (24.04.2020)

410. Sumner C. 'The Social Nature of Crime and Deviance', in *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 3-31.

411. Sumrall R., Sumrall W., Doss D. A Review of

Correctional Philosophies toward Reaffirming Rehabilitation as an Ohio Correctional Paradigm. *International Journal of Business and Social Science*, May 2016, Vol. 7, № 5. P. 2.

412. Surveillance camera statistics: which cities have the most CCTV cameras? URL: www.comparitech.com/vpn-privacy/the-worlds-most-surveilled-cities (April 25, 2020)

413. Surveillance Cameras and Crime Prevention. URL: www.futurelearn.com/courses/economics-of-crime/0/steps/20272 (April 29, 2020)

414. Sutherland E. The Sexual Psychopath Laws. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 1950. Volume 40, Issue 5 Article 1. P. 550-560.

415. Sutherland E. White-Collar Criminality. *American Sociological Review*, February 1940. Volume 5, Number 1. P. 1-12.

416. Sutherland E., Cressey D. *Criminology*. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1970.

417. Tainted by Torture. Examining the Use of Torture Evidence. A report by Fair Trials and REDRESS, May 2018. 75 p.

418. Taylor I., Walton P., Yong J. *The New Criminology; For a Social Theory of Deviance*. London – Boston: Routledge & Kenan Paul, 1973. 325 p.

419. The Corrections Corporation of America by the Numbers. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/cca-corrections-corperation-america-private-prisons-company-profile (25.04.2020).

420. The Criminal Justice (Dangerous Offenders and Miscellaneous Provisions) (Bailiwick of Guernsey) Law, 2013 (Amendment) Ordinance, 2015. URL: <https://www.guernseylegalresources.gg/laws/guernsey-bailiwick/c/crime-and-criminal-justice/others/criminal-justice-sex-offenders-and-miscellaneous-provisions-bailiwick-of-guernsey-law-2013-consolidated-text/> (07.09.2020).

421. The criminalization of the homeless in Hungary URL: www.budapestreport.com/2011/11/24/the-criminalization-of-the-homeless-in-hungary (04.12.2019).

422. The Queensland's Dangerous Prisoners Act 2003. URL: <https://www.parliament.qld.gov.au/documents/explore/ResearchPublications/ResearchBriefs/2004/200402.pdf> (25.04.2020).

423. The Offences Act §39(13) (Laws of Kenya No. 3/2006). URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/legaldocument/wcms_127528.pdf (04.12.2019).

424. Thomas Patrick Lyons (Appellant) v. Her Majesty the Queen (Respondent) and The Attorney General of Canada, the Attorney General for Ontario and the Attorney General of British Columbia Interveners. File No.: 19125. 1987: January 28, 29; 1987: October 15.

425. Todd C. «The “Iron Law” of Prison Populations Reducing Prison Admissions and Length of Stay to End Mass Incarceration», in *To Build a Better Criminal Justice System: 25 Experts Envision the Next 25 Years of Reform*, M.Mauer and K.Epstein (eds.). Washington: The Sentencing Project, 2012. 63 p.

426. Top 10 Countries and Cities By Number Of CCTV Cameras. URL: <https://asiatimes.com/2019/12/guess-who-has-more-cctv-cameras-per-capita> (25.04.2020).

427. Tracy L. Torture and Brutality in Medieval Literature. Negotiations of National Identity. Rochester, NY, 2002. 326 p.

428. UK: Legal Clampdown on Paedophiles: URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news (25.12.2020).

429. UN. Administration of Justice, Rule of Law and Democracy. Economic and Social Council (12 Aug. 2003. Commission on Human Rights. 54th session. Report of the sessional working group on the administration of justice. Chairperson-Rapporteur: Ms. Iulia-Antoanella Motoc). URL: www.un.org (25.04.2019).

430. United Nations. Probation and Related Measures. New York, 1951. 407 p.; United Nations. European Seminar on Probation. London, 20-30.10.1952. New

York, 1952. 237 p.

431. Van der Wolf M. Legal Control on Social Control of Offenders in the Community: A European Comparative and Human Rights Perspective. *Erasmus Law Review*, 2016. Vol. 9, № 2.

432. Video Surfaces in Deadly 2015 Cushing Prison Riot. URL: www.news9.com/story/5e345d623196993fcfd0527a/video-surfaces-in-deadly-2015-cushing-prison-riot (11.11.2020).

433. Violent Private Prison Called 'Gladiator School'. October 16, 2013. URL: www.courthousenews.com/violent-private-prison-called-gladiator-school (25.04.2020).

434. Walker J., Maddan S., Vasquez B., VanHouten A., Ervin-McLarty The Influence of Sex Offender Registration and Notification Laws in the United States. Little Rock, AR: Arkansas Crime Information Center, 2006. 19 p.

435. Webster C., Dickens B. Deciding Dangerousness: Policy Alternatives for Dangerous Offenders: A Report to the Department of Justice, Canada. Toronto: University of Toronto, Centre of Criminology, December 1983. 123 p.

436. Were 50 Million People Really Killed in the Inquisition? URL: www.ncregister.com/blog/were-50-million-people-really-killed-in-the-inquisition

437. White Paper on Corrections in South Africa. With a Foreword of the Minister of Correctional Services (2005). URL: <https://acjr.org.za/resource-centre/White%20Paper%20on%20Corrections%20in%20South%20Africa.pdf> (25.04.2020).

438. Williams v. People Of State Of New York (1949). United States Supreme Court. № 671. Argued: April 21, 1949. Decided: June 6, 1949. URL: <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/337/241> (29.03.2019).

439. Wolfgang M., Ferracuti F. The Subculture of Violence. London: Social Science Pap, 1967. 416 p.

440. Wood P. 'The Rise of the Prison Industrial Complex', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*. Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 16-29. World Prison Brief: Canada. URL: www.prisonstudies.org/country/canada (25.04.2020).

441. World Prison Population List. 6th ed. Research Finding 234 / by R. Walmsley. Centre for Prison Studies, King's College. London, 2005.

442. World Prison Population List. 11th ed. URL: www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_11th_edition_0.pdf (15.02.2020).

443. World Prison Population List. 7th edition. URL: www.prisonstudies.org (25.04.2020).

444. World Prison Population List. 11th edition. URL: www.prisonstudies.org (25.04.2020).

445. World Prison Population List. 12th ed. URL: www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/wppl_12.pdf (25.04.2020).

446. World Prison Population List. 9th edition. URL: www.prisonstudies.org (25.04.2020).

447. World Prison Population List. 5th ed. Research Finding 234 / by R. Walmsley; Research, Development and Statistics Directorate, 2003.

448. World Urbanization Prospects. The 2018 Revision. New York: United Nation, Department of Social and Economic Affairs. 2019. 126 p.

449. Yagunov D. V. Developing the National Model of Probation Service in Ukraine. *Turkey-Ukraine Comparative Law Symposium*. Istanbul, 15-17.03.2011. Editor Prof. Dr. Yener Ünver. Istanbul, 2011. P. 319–323.

450. Yagunov D. V. Morality of penal theories in the XXI century. *European political and law discourse*, 2014. Volume 1. Issue 6. P. 30–37.

451. Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-

Vancouver, 1989.

452. Yagunov D. V. Prison reform in Ukraine: some analytical notes and recommendations. *European political and law discourse*, 2016. Vol. 3. Iss. 4. P. 167–184.

453. Yagunov D. V. Problems and perspectives of establishing prison inspections in Ukraine. *European political and law discourse*, 2015. Volume 2. Issue 6. P. 152–156.

454. Yagunov D. V. The transformation of the concept of freedom in the panoptic society. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, 2012. Вип. 4. С.135–138 (англійською мовою).

455. Zapotosky M., Harlan C. Justice Department says it will end use of private prisons. August 19, 2016 URL: <https://www.washingtonpost.com/news/post-nation/wp/2016/08/18/justice-department-says-it-will-end-use-of-private-prisons> (08.02.2019).

456. 12 Major Corporations Benefiting from the Prison Industrial Complex. URL: <http://maltajusticeinitiative.org/12-major-corporations-benefiting-from-the-prison-industrial-complex-2/> (14.08.2020).

457. 2018 Corrections and Conditional Release Statistical Overview. URL: www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/ccrso-2018/index-en.aspx (28.09.2019).

458. 49 dead in riot at Mexico's Topo Chico prison. URL: <https://edition.cnn.com/2016/02/11/americas/mexico-monterrey-topo-chico-prison-riot/index.html> (01.07.2018)

459. 7 Investigates: Inside the prison – is violence down? URL: www.ktvb.com/article/news/local/only-on-7-inside-the-prison-is-violence-down/33936574 (11.07.2020).

ДОДАТОК А

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації:

– монографії:

1. Ягунов Д. В. Пенітенціарна політика як складова соціального контролю : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. 674 с.
2. Ягунов Д. В. Служба пробації: концепція, принципи діяльності, організаційна структура / вид. 3-тє, змін. та доп. Зі вступним словом Н. Г. Калашник та Ю. В. Олійника. Черкаси : Видавництво Юлії Чабаненко, 2006. 72 с.
3. Ягунов Д. В. Сучасна пенологія: альтернативний курс : монографія. Одеса : Фенікс, 2010. 176 с.
4. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови Державної пенітенціарної служби України О. В. Ліснєва. Одеса : Фенікс, 2011. 446 с.
5. Ягунов Д. В. Європейські правила пробації: переклад, науково-практичний коментар та допоміжні матеріали / Рада Європи. Одеса : Фенікс, 2013. 236 с.
6. Ягунов Д. В. Практика ЄСПЛ (питання кримінального та цивільного судочинства, захисту власності, приватного і сімейного життя) / 4-те вид., перероб. і доп. За ред. Й.Л. Бронза. Зі вступним словом Й.Л. Бронза, А.Є. Костіна та Д. В. Ягунов. Одеса : Фенікс, 2019. 502 с.

– статті у наукових фахових виданнях України:

7. Ягунов Д. В. Альтернативні санкції в сучасному пенальному ландшафті: тенденції, проблеми та перспективи. *Актуальні проблеми*

політики. Одеса, 2007. Вип. 30. С.204–211.

8. Ягунов Д. В. Глобалізація пробації або глобалізація соціального контролю? Перспективи розвитку концепції пробації у ХХІ ст. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2008. Вип. 34. С.115–121.

9. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система Англії та Уельсу: перехід від виконання покарань до менеджменту у галузі виконання покарань. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2008. Вип. 33. С.207–212 .

10. Ягунов Д. В. Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2010. Вип. 39. С.352–361.

11. Ягунов Д. В. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2010. Вип. 40. С. 175–183.

12. Ягунов Д. В. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2011. Вип. 41. С. 198–207.

13. Ягунов Д. В. Електронний моніторинг в пенальних практиках зарубіжних країн та перспективи його запровадження до національної системи кримінальної юстиції. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2012. Вип. 46. С. 184–193.

14. Ягунов Д. В. Паноптизм та сучасні пенальні практики (аналіз категорії свободи в суспільстві Постмодерну). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2012. Вип. 44. С. 83–94.

15. Ягунов Д. В. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до убезпечення (філософсько-правовий аналіз). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2013. Вип. 49. С. 218–228.

16. Ягунов Д. В. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки*, 2020. Вип. 5. С. 58–97.

17. Ягунов Д. В. Наднаціональність пенітенціарної політики: глобалізаційні процеси та в'язнична приватизація. *Політичне життя*, 2020. Вип. 2. С. 71–81.

18. Ягунов Д. В. Тотальні інституції в політиці соціального контролю. *Грані*, 2020. Вип. 23 (6-7). С. 65–74.

19. Ягунов Д. В. Паноптизм і пенальні практики суспільства Постмодерну. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політичні студії*, 2020. Вип. 30. С. 240–249.

20. Ягунов Д. В. Пунітивне місто постмодерну: до питання про дисперсію соціального контролю у XXI столітті. *Політичне життя*, 2020. Вип. 3. С. 34–50.

21. Ягунов Д. В. Тортури як інструмент сучасної політики соціального контролю. *Політичне життя*, 2020. Вип. 4. С. 46–54.

22. Ягунов Д. В. Катування як елемент соціального контролю у XXI столітті (політичні та правові аспекти). *Політичне життя*, 2021. Вип. 1. С. 66–83.

– статті в наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, за яким підготовлено дисертацію:

23. Yagunov D. V. Morality of penal theories in the XXI century. *European political and law discourse*, 2014. Volume 1. Issue 6. P. 30–37.

24. Yagunov D. V. Prison inspections in the light of further penitentiary reform in Ukraine. *European political and law discourse*, 2015. Volume 2. Issue 5. P. 156–160.

25. Yagunov D. V. Problems and perspectives of establishing prison inspections in Ukraine. *European political and law discourse*, 2015. Volume 2. Issue 6. P. 152–156.

26. Yagunov D. V. Prison reform in Ukraine: some analytical notes and recommendations. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3. Issue 4. P. 167–184.

27. Ягунов Д. В. Менеджеріалізм у реформуванні пенітенціарної системи України: деякі висновки щодо сучасної модуляції пенальності. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3. Issue 5. P. 63–68.

28. Ягунов Д. В. Аналітичні нотатки щодо закону про слідчих пенітенціарної служби. *European political and law discourse*, 2017. Volume 4. Issue 1. P. 159–163.

29. Ягунов Д. В. Криза в пенітенціарній системі України: спроба системного аналізу. *European political and law discourse*, 2018. Volume 5. Issue 1. P. 117–124.

30. Ягунов Д. В. Містично-релігійні засади сучасного українського пенітенціарного менеджменту. *European political and law discourse*, 2018. Volume 5. Issue 3. P. 61–67.

31. Ягунов Д. В. Сучасний стан та перспективи пробації в Україні: до питання філософії, цілей та показників. *European political and law discourse*, 2018. Volume 5. Issue 4. P. 205–215.

32. Ягунов Д. В. Пенітенціарна політика в Україні (2015 – 2019): результати, виклики та порядок денний нової реформи. *European political and law discourse*, 2019. Volume 6. Issue 3. P. 160–169.

33. Ягунов Д. В. Реформа пенітенціарної системи України (2015 – 2020): quidquid agis, prudenter agas et respice finem. *European political and law discourse*, 2020. Volume 7. Issue 3. P. 47–58.

34. Ягунов Д. В. Пенітенціарна політика в добу глобалізації: «приватне» versus «публічне» (сучасний стан в'язничної приватизації). *European political and law discourse*, 2020. Volume 7. Issue 4. P. 71–87.

35. Ягунов Д. В. Українська пенітенціарна політика (1991 – 2020): узагальнення модуляцій та оцінка основних показників. *European political and law discourse*, 2020. Volume 7. Issue 5. P. 109–158.

**Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:
– статті в наукових виданнях України:**

36. Ягунов Д. В. Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник*. Серія: соціологія. Одеса : Астропринт, 2005. Вип. 4. С.128–137.

37. Ягунов Д. В. Пенітенціарні ідеали та пенітенціарна архітектура в механізмах соціального управління. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. №4 (24). С. 91–97.

38. Ягунов Д. В. Реформування організаційно-функціональної структури державного управління пенітенціарною системою України: реалії, перспективи та європейські стандарти. *Вісник державної служби*. Київ, 2005. №2. С. 15–18.

39. Ягунов Д. В. Постіндустріальне «обличчя» в'язниці: деякі проблеми пенітенціарної політики та практики в епоху глобалізації. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2006. Вип. №4 (28). С. 291–296.

40. Ягунов Д. В. Деякі аспекти державного регулювання в сфері використання праці засуджених. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. Вип. 3 (27). С. 125–130.

41. Ягунов Д. В. Політичні повстання як один з чинників кризи державного управління радянською в'язничною системою. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. Вип. №2 (26). С. 39–45.

42. Ягунов Д. В. Реформування структури державного управління пенітенціарною системою України в світлі європейських стандартів. *Зона вільної торгівлі Україна – Європейський Союз та європейська інтеграція: правові та економічні аспекти*. Збірник статей / Відп. редактор. М. Орзіх / Одеська національна юридична академія, Британська Рада в Україні, Українська асоціація європейських студій, Проект «Торгівельна політика України». Одеса: Фенікс, 2007. С. 230–236.

43. Ягунов Д. В. Privatisation of Corrections in the New Millennium. *Юридичний вісник*. Одеса, 2007. Вип. 3. С. 48–53 (англійською мовою).

44. Ягунов Д. В. Служба пробації: концепція, принципи діяльності,

організаційна структура. *Відновне правосуддя в Україні*. Київ, 2007. 1(5). С. 60–64.

45. Ягунов Д. В. Трансформація системи альтернативних покарань в Англії та Уельсі: можливість запозичення зарубіжного досвіду для України. *Відновне правосуддя в Україні*. Київ, 2007. 2(6). С. 67–72.

46. Ягунов Д. В. Трансформація концептуальних засад діяльності служби пробації за рубежом. *Віче*, 2008. 10. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/943/>

47. Ягунов Д. В. Деякі проблеми визначення місця пробації в системі соціальних послуг. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса: ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2008. Вип. 3 (35). С. 156–162.

48. Ягунов Д. В. Реабілітаційний ідеал» та проблеми концептуального обґрунтування національної моделі пробації. *Відновне правосуддя в Україні*. 2008. 2(10). С. 84–86.

49. Ягунов Д. Пробація у ХХІ столітті: перевинахід, модернізація або знищення. *Відновне правосуддя в Україні*. 2008. 3(11). С. 89–91.

50. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система Бельгії. *Актуальні проблеми європейської інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права*. За ред. В.М. Кривцової та Д.В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2008. Вип. 3. С. 461–468.

51. Ягунов Д. В. Перспективи розвитку пробації у ХХІ столітті. *Кримінологія в Україні та протидія злочинності: збірник наукових статей* / За ред. М.П. Орзіха та В.М. Дрьоміна. Бібліотека журналу «Юридичний вісник». Одеса : Фенікс, 2008. С. 169–173.

52. Ягунов Д. В. Створення в Україні системи пробації: проблеми та перспективи використання сучасного світового досвіду. *Актуальні проблеми європейської інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права*. За ред. Д.В.Ягунова. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 5. С. 214–221.

53. Ягунов Д. В. Категорія «розумний строк судового розгляду» у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник адвокатури*. Одеса :

Одеська обласна колегія адвокатів, 2009. №4. С. 16–23.

54. Ягунов Д. В. Моделі державного управління пенітенціарними системами. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*. Одеса : ОНУ імені І.І. Мечникова, 2009. Том 12. Вип. 25. Ч. 2. С. 191–198.

55. Ягунов Д. В. Позитивізм та безпека суспільства, або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*. Одеса : ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2009. Том 12. Вип. 26. Ч. 2. С. 132–138.

56. Ягунов Д. В. Місце кримінально-виконавчої служби в структурі органів влади України відповідно до європейських стандартів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. №2. С. 9–12.

57. Ягунов Д. В. Перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України: деякі думки з приводу деяких законопроектів. *Актуальні проблеми європейської інтеграції. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права* / За ред. Д.В.Ягунова. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 5. С.245–253.

58. Ягунов Д. В. Проблеми та перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. Вип. 3 (39). С. 139–142.

59. Ягунов Д. В. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса, 2010. №4. С. 28–30.

60. Ягунов Д. В. Глобалізація та «криза покарання» трансформація пріоритетів пенальної політики сучасних країн. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 55. С. 550–554.

61. Ягунов Д. В. Глобалізаційна обумовленість «кризи покарання»: аналіз сучасних пенальних практик на основі кримінологічних поглядів Мішеля Фуко. *Правова держава*, 2010. №12. С. 325–330.

62. Ягунов Д.В. Пенологічна політика в епоху глобалізації. *Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы*: сборник научных

трудоу, посвященних 10-лєтїю економїко-правового факультета ОНЮА в г. Симферополє. Симферополь, 2010. С. 350–352.

63. Ягунов Д. В. Чи можна продавати «право карати»? (філософсько-правовий аналіз феномена в'язничної приватизації). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 97–105.

64. Ягунов Д. В. Реабілітація злочинців як мета покарання: атакїзм або вимушена необхідність? *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 145–153.

65. Yagunov D. V. Developing the National Model of Probation Service in Ukraine. *Turkey-Ukraine Comparative Law Symposium*. Istanbul, 15-17.03.2011. Editor Prof. Dr. Yener Ünver. Istanbul, 2011. P. 319–323.

66. Ягунов Д. В. Філософсько-правове та кримінологічне обґрунтування загальної превенції як мети кримінального покарання. *Актуальні проблеми держави і права*, 2011. Вип. 61. С. 494–500.

67. Ягунов Д. В. Державна пенітенціарна служба України: деякі питання концептуального та термінологічного обґрунтування. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. Вип. 3 (47). С. 175–178.

68. Ягунов Д. В. Загальна превенція як мета покарання (філософсько-правовий та кримінологічний аналіз). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д. В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 6. С. 84–114.

69. Ягунов Д. В. Що стоїть на заваді створення служби пробації в Україні (до питання про створення національної моделі пробації). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д. В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 6. С. 146–173.

70. Ягунов Д. В. Реабілітаційна парадигма в ХХІ столітті: чи варто залишати виправлення злочинців метою кримінального покарання? *Актуальні проблеми європейської інтеграції*. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д. В. Ягунова. Суми : Видавництво

Н. В. Кочубей, 2011. Вип. 7. С. 196–212.

71. Ягунов Д. В. В'язниця як модель суспільства або суспільство як модель в'язниці (категорія свободи в контексті пенальних практик глобалізованого суспільства). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права / За ред. Д. В. Ягунова. Суми : Видавництво Н. В. Кочубей, 2011. Вип. 7. С. 213–260.

72. Ягунов Д. В. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації: організаційні структури, ув'язнення в структурі кримінального покарання, тенденції в'язничного населення. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права / За ред. Д. В. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 10. С. 188–216.

73. Yagunov D. V. The transformation of the concept of freedom in the panoptic society. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, 2012. Вип. 4. С.135–138 (англійською мовою).

74. Ягунов Д. В. Пессимизм теорий наказания и моральные перспективы трансформации пенальности в XXI веке. *Научный вестник МГИИТ*. Москва, 2012. Выпуск 6 (20). С. 90–93.

75. Ягунов Д. В. Дотримання розумних строків на стадії досудового розслідування та захист прав потерпілого: окремі проблеми чинного кримінального процесуального законодавства та шляхи їх вирішення. *Актуальні проблеми політики*, 2014. Вип. 53. С. 332–341.

76. Ягунов Д. В. Пенітенціарна реформа як загроза правам людини. *Право України*, 2017. 4. С. 154–160.

77. Ягунов Д. В. 95 тез: диспут щодо сутності та спрямованості пенітенціарної реформи (з нагоди 500-річчя тез доктора Мартіна Лютера, представлених у Віттенберзі року 1517-го). *European political and law discourse*, 2017. Volume 4. Issue 2. P. 257–263.

78. Ягунов Д. В. Sex offenders у політиці соціального контролю: до питання про реактуалізацію концепції небезпечного стану особи. *Вісник*

– тези наукових доповідей на конференціях:

79. Ягунов Д. В. Місце соціальної політики в процесі реформування пенітенціарної системи України. *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні*: матеріали III конф., 20-22 трав. 2005 р. Київ, 2005. С. 13–15.

80. Ягунов Д. В. Європейська інтеграція України та пенітенціарна реформа: загальнодержавний та регіональний аспекти. *Актуальні проблеми державного управління і місцевого самоврядування: сучасний стан та перспективи регіонального розвитку*: матеріали щорічної наук.-практ. конф., 18 жов. 2005 р. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. С. 210–212.

81. Ягунов Д. В. Реформування пенітенціарної систем України: сучасні реалії, перспективи та європейські стандарти: матеріали щорічної науково-практичної конференції, 28 квіт. 2005 р. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. С. 66–70.

82. Ягунов Д. В. Трансформація підходів до проблеми ресоціалізації злочинців у наукових працях та пенітенціарній практиці зарубіжних країн (XX століття). *Кримінологічні читання, присвячені 80-річчю з дня народження А.Ф.Зелінського*: зб. наук. пр. міжн. наук.-практ. семінару «Актуальні проблеми кримінології і кримінальної психології», 19 жов. 2006 р. Одеса : Фенікс, 2006. С. 337–343.

83. Ягунов Д. В. Вплив глобалізації на формування сучасної пенітенціарної політики. *Правова спадщина Нюрнберзького процесу: історія та сучасність. Другі юридичні читання*: матеріали наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, 24 лист. 2006 р.. Одеса : Астропринт, 2006. С. 175–176.

84. Ягунов Д. В. Перспективи подальшого реформування пенітенціарної системи України: пріоритети, проблеми та захист прав людини. *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні*: зб. наук. пр. IV конференції, 28-30 вер. 2006 р. Київ, 2006. С.23–25.

85. Ягунов Д. В. Проблеми впровадження досвіду служб пробації у

вітчизняну практику виконання альтернативних покарань. *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку*: збірник тез наукових доповідей II міжн. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів, 17-18 бер. 2006 р. Луцьк, 2006. С. 72–74.

86. Ягунов Д. В. Виконання альтернативних санкцій: глобальний підхід. *Проблеми імплементації міжнародних норм кримінально-правового напрямку в національні законодавства. Перші юридичні читання*: матеріали міжн. наук. конф. студентів та аспірантів, 17 лют. 2006 р. Одеса, 2006. С. 72–74.

87. Ягунов Д. В. Пробація в системі соціальних послуг. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації*: матеріали щорічної наук.-практ. конф., 31 жов. 2007 р. Одеса. : ОРІДУ НАДУ при Президентові України, 2007. Т. 2. С. 211–212.

88. Ягунов Д. В. До проблеми створення служби пробації в Україні. *Ювенальна політика і ювенальна юстиція в сучасній державі*: матеріали міжн. наук. конф., 21-22 вер. 2007 р. Одеса : Фенікс, 2007. С. 129–131.

89. Ягунов Д. В. Державний департамент України з питань виконання покарань або Міністерство юстиції України: проблемні питання державного управління вітчизняною пенітенціарною системою в світлі європейських стандартів. *Європейський Союз: 50 років після Римських угод. Євроінтеграційні перспективи України: нові моделі*: зб. статей та тез доповідей за підсумками наук.-практ. семінару, 12 трав. 2007 р.). Одеса : Фенікс, 2007. С. 121–126.

90. Ягунов Д. В. Служба пробації: європейські стандарти та перспективи їх впровадження в Україні. *Актуальні проблеми реалізації Плану дій Україна – ЄС*: зб. статей за підсумками наук.-практ. конференції, 9 лют. 2007 р. Одеса: Фенікс, 2007. С. 59–70.

91. Ягунов Д. В., Севастьянова Н. І. «Net-Widening» в системі заходів соціального контролю. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації*: матеріали щорічної наук.-практ. конф., 31 жов. 2007 р.).

Одеса: ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2007. Том 2. С. 285–288.

92. Ягунов Д. В. Проблеми формування пенітенціарної політики в епоху глобалізації та поглиблення інтеграційних процесів. *Україна і Європейський Союз: шляхи і напрями зближення і співпраці*: матеріали міжн. наук.-практ. конф., 14-15 вер. 2006 р.). Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. Ч. 1. С. 210–216.

93. Ягунов Д. В. Законодавча робота над створенням системи пробації в Україні: підсумки за 2009 рік. *Правове життя сучасної України*: тези доповідей міжн. наук. конф. проф.-викл. і аспір. складу (Одеса, ОНЮА). Одеса : Фенікс, 2009. С. 622–623.

94. Ягунов Д. В. Вплив глобалізації на кримінальну політику сучасної держави в контексті питання про «кризу покарання». *Проблеми національної державності*: матеріали міжн. наук. конф. пам'яті Л.М. Стрельцова, 26 бер. 2010 р.). Одеса : Астропринт, 2010. С. 261–263.

95. Ягунов Д. В. Філософсько-концептуальні засади впровадження категорії «offender management» (на прикладі пенітенціарної системи Англії та Уельсу). *Формування пенітенціарної системи України: сучасні проблеми*: матеріали наук.-практ. конф. Одеса : Фенікс, 2012. С. 139–145.

96. Ягунов Д. В. Якою бути національній службі пробації: деякі думки з приводу концептуального обґрунтування системи пробації в Україні. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжн. наук. конференції професорсько-викладацького складу, 20-21 квіт. 2012 р. Одеса : Фенікс, 2012. Том 2. С. 310–311.

97. Ягунов Д. В. Філософсько-правове обґрунтування категорії свободи в пенальних практиках постмодерну. *Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія*: матеріали міжн. «круглого столу», 9 грудня 2011 р. Одеса : Фенікс, 2012. С. 90–93.

98. Ягунов Д. В. Значення Європейських правил пробації для реформування пенітенціарної системи України. *Європейський проект та Україна*: матеріали наук.-практ. конф., 21 груд. 2012 р. Одеса: ОРІДУ НАДУ,

2013. С. 28–30.

99. Ягунов Д. В. Пенальність постмодерну: до питання про раціоналізм та категорію свободи в сучасних каральних практиках. *Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки*: матеріали наук.-практ. конф., 16-17 бер. 2013 р.). Сімферополь : Юридична думка, 2013. С. 117–118.

100. Ягунов Д. В. Філософсько-правові засади аналізу трансформації пенальності Постмодерну. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (13-14 квіт. 2013 р.). Київ : Центр правових наукових досліджень, 2013. Частина II. С. 120–122.

101. Ягунов Д. В. Національна модель пробації в світлі проекту Закону України «Про пробацію» (№ 1197-1): деякі думки та критичні зауваження). *Фактори та умови модернізації сучасної юридичної науки*: матеріали міжн. наук.-практ. конф., 16-17 трав. 2013 р. Сімферополь: Юридична думка, 2013. С. 78–80.

102. Ягунов Д. В. Аналіз окремих положень Закону України «Про пробацію». *Зарубіжний досвід функціонування пенітенціарних систем: сторінки історії та виклики сьогодення*: матеріали круглого столу, 14 трав. 2015 р.). Київ : Інститут кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 31–33.

103. Ягунов Д. В. Щодо поняття «орган правопорядку» у світлі чинного законодавства України та проекту змін до Конституції України (щодо правосуддя). *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: матеріали міжн. наук.-практ. конф., 25-26 груд. 2015 р. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2015. С. 198–200.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Круглий стіл «Пенітенціарна система: сторінки історії та виклики сьогодення (до 150-річчя академіка О. Малиновського)» (м. Київ, 19 червня 2018 р.) (очна участь).
2. Міжнародна конференція з питань в'язничного менеджменту (м. Київ, 12-13 жовтня 2016 р.) (очна участь).
3. Міжнародна конференція з питань в'язничної інспекції (м. Київ, 23 жовтня 2015 р.) (очна участь).
4. Міжнародна науково-практична конференція «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Ужгород, 25-26 грудня 2015 р.) (очна участь).
5. Міжнародна науково-практична конференція «Фактори та умови модернізації сучасної юридичної науки» (м. Сімферополь, 16-17 травня 2013 р.) (очна участь).
6. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Київ, 13-14 квітня 2013 р.) (очна участь).
7. Міжнародна науково-практична конференція «Державна пенітенціарна служба України: історія, сьогодення та перспективи розвитку у світлі міжнародних пенітенціарних стандартів та концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби» (м. Київ, 28-29 березня 2013 р.) (очна участь).
8. Міжнародна науково-практична конференція «Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки» (м. Сімферополь, 16-17 березня 2013 р.) (очна участь).
9. Міжнародна науково-практична конференція «Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку» (м. Херсон, 1-2 березня 2013 р.) (заочна участь).
10. Науково-практична конференція «Європейський проект та Україна» (м. Одеса, 21 грудня 2012 р.) (очна участь).

11. Міжнародний «круглий стіл» «Актуальні проблеми філософії права. Аксіосфера права та держави» (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.) (очна участь).
12. Міжнародна науково-практична конференція «Формування пенітенціарної системи України: проблеми сьогодення» (м. Одеса, 25 травня 2012 р.) (очна участь).
13. Міжнародний семінар з питань поширення знань про європейську концепцію пробації (м. Севастополь, 11-12 жовтня 2012 р.) (очна участь).
14. Міжнародний семінар «Вживання наркотиків та реабілітація наркозалежних в установах виконання покарань» (м. Одеса, 19-21 вересня 2012 р.) (очна участь).
15. Міжнародний семінар з питань поширення знань про європейську концепцію пробації (м. Маріуполь, 11-12 липня 2012 р.) (очна участь).
16. Міжнародний семінар з розробки підручника з в'язничного менеджменту (м. Чернігів, 24-25 травня 2012 р.) (очна участь).
17. Міжнародний семінар з питань поширення знань про європейську концепцію пробації (м. Львів, 27-28 березня 2012 р.) (очна участь).
18. Міжнародний семінар з питань створення національної моделі пробації в Україні (м. Київ, 11-12 січня 2012 р.) (очна участь).
19. Міжнародна наукова конференція професорсько-викладацького складу «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.) (очна участь).
20. Міжнародний «круглий стіл» Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія (м. Одеса, 9 грудня 2011 р.) (очна участь).
21. Міжнародна наукова конференція професорсько-викладацького складу «Правове життя сучасної України» (м. Одеса 20-21 травня 2011 р.) (очна участь).
22. Україно-турецький симпозіум з порівняльного правознавства (м. Стамбул, 15-17 березня 2011 р.) (очна участь).

23. Міжнародна науково-практична конференція «Україна і Європейський Союз: шляхи і напрями зближення і співпраці» (м. Львів, 14-15 вересня 2006 р.) (очна участь).
24. Міжнародна наукова конференція пам'яті Л.М.Стрельцова «Проблеми національної державності» (м. Одеса, 26 березня 2010 р.) (очна участь).
25. Підсумкова науково-практична конференція за міжнародною участю «Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації» (м. Одеса, 31 жовтня 2007 р.) (очна участь).
26. Міжнародна науково-практична конференція «Зона вільної торгівлі Україна – Європейський Союз та європейська інтеграція: правові та економічні аспекти» (м. Одеса, 8 червня 2007 р.) (очна участь).
27. Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми реалізації Плану дій Україна – ЄС» (м. Одеса, 9 лютого 2007 р.) (очна участь).
28. Міжнародна наукова конференція «Ювенальна політика і ювенальна юстиція в сучасній державі» (м. Одеса, 21-22 вересня 2007 р.) (очна участь).
29. Міжнародний круглий стіл «Європейський Союз: 50 років після Римських угод. Євроінтеграційні перспективи України: нові моделі» (м. Одеса, 12 травня 2007 р.) (очна участь).
30. Міжнародна наукова конференція студентів і аспірантів «Проблеми імплементації міжнародних норм кримінально-правового напрямку в національні законодавства. Перші юридичні читання» (м. Одеса, 17 лютого 2006 р.) (очна участь).
31. II міжнародна науково-практична конференція студентів та аспірантів «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Луцьк, 17-18 березня 2006 р.) (очна участь).
32. Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні (IV конференція)», (м. Ялта, 28-30 вересня 2006 р.) (очна участь).

- 33.Наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Правова спадщина Нюрнберзького процесу: історія та сучасність. Другі юридичні читання» (м. Одеса, 24 листопада 2006 р.) (очна участь).
- 34.Міжнародний науково-практичний семінар «Актуальні проблеми кримінології і кримінальної психології» (м. Одеса, 19 жовтня 2006 р.) (очна участь).
- 35.Щорічна науково-практична конференція ОРІДУ НАДУ при Президентіві України (м. Одеса, 28 квітня 2005 р.) (очна участь).
- 36.Підсумкова науково-практична конференція «Актуальні проблеми державного управління і місцевого самоврядування: сучасний стан та перспективи регіонального розвитку» (м. Одеса, 18 жовтня 2005 р.) (очна участь).
- 37.Міжнародна наукова конференція «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні» (м. Київ, 20-22 травня 2005 р.) (очна участь).

ДОДАТОК Б

COUNCIL OF EUROPE
OFFICE

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

ОФІС
РАДИ ЄВРОПИПрезидентіві України
Порошенку П.О.

Вельмишановний Петре Олексійовичу!

Відповідно до Порядку представлення до нагородження та вручення державних нагород України, затвердженого Указом Президента України від 19 лютого 2003 р. № 138, прошу підтримати ініціативу Офісу Ради Європи в Україні щодо присвоєння адвокату, вченому, національному експерту проектів Ради Європи в Україні ЯГУНОВУ Дмитру Вікторовичу почесного звання «Заслужений юрист України», враховуючи його значний особистий внесок у розвиток адвокатури України, здійснення пенітенціарної реформи в Україні, забезпечення реалізації прав та свобод людини в пенітенціарній системі, підготовку законодавчих актів у сфері виконання покарань та пробачії, поширення знань про практику Європейського суду з прав людини та сучасні міжнародні стандарти у сфері виконання покарань та пробачії, високий професіоналізм та тривалу наукову й викладацьку діяльність.

Відповідно до положень зазначеного вище Порядку подання щодо присвоєння ЯГУНОВУ Дмитру Вікторовичу почесного звання «Заслужений юрист України» внесено через Одеську обласну державну адміністрацію.

Додаток: на ____ арк.

З глибокою повагою

Голова офісу Ради Європи в Україні,
Представник Генерального секретаря
Ради Європи з питань координації
програм співробітництва Ради Європи

Мортен Енберг